

Government Oriental Library Series

BIBLIOTHECA SANSKRITA—No. 4.

तैत्तिरीयसंहिता
भट्टभास्करमिश्रविरचितभाष्यसहिता

THE TAITTIRĪYA SAMHITĀ
OF THE
BLACK YAJUR-VEDA

WITH THE
COMMENTARY OF BHATṬABHA'SKARAMIS'RA.

Vol. I.

(Kanda 1—Prasnas 1—3).

EDITED BY

A. MAHA'DEVA S'A'STRI, B. A.,
Curator, Government Oriental Library, Mysore.

AND

PANDITARATNAM K. RANGACHARYA,
Pandit, Government Oriental Library, Mysore.

Published under the Authority of the Government of
His Highness the Maharaja of Mysore.

MYSORE:

PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS,

1894.

PREFACE.

In this edition of the *Taittiriya-Saṃhitā*, the original is given in *Saṃhitā* and *Pada* texts along with Bhaṭṭabhāskara's commentary. But the *pada* text of the 1st *praśna* of the *kāṇḍa* I. is given separately at the end of the *praśna*, as the insertion of the *pada-pāṭha* in this edition was only the outcome of an afterthought. In the *pada-pāṭha*, the text of each section (*Anuvāka*) is marked off into sub-sections to facilitate reference to the commentary.

The following MSS. were used in the preparation of this edition of the commentary:—

- ॠ.—A Grantha MS. of the *Sarasvatī-Bhaṇḍāra* of His Highness the Maharaja of Mysore, comprising *kāṇḍas* I—III and V—VII of the *Saṃhitā*.
- ॡ.—A Telugu MS. containing the commentary on *kāṇḍa* I. up to the 23rd *anuvāka* of the 4th *praśna*.
- ॢ.—A Telugu MS. obtained from Vizagapatam containing the commentary on the first six *praśnas* of *kāṇḍa* I.
- ॣ.—Another Grantha MS. belonging to the *Sarasvatī-Bhaṇḍāra* of His Highness the Maharaja of Mysore. Very closely allied to ॠ.
- ।.—A Grantha MS. copy of the commentary on *kāṇḍa* I.
- ॥.—MSS. of the commentary belonging to the Palace Library at Tanjore.

To this volume is appended an edition of *Kāṇḍānukramaṃśū*, prepared from a MS. copy of the text and commentary belonging to the Government Oriental Library. Dr. Weber's edition of the same has also been consulted.

Our remarks on the life, works and date of Bhaṭṭabhāskara will appear in a future volume, as our researches in that direction have not yet been completed.

MYSORE,
October, 1894. }

A. M. S.
ॠ. ८.

अनुवाकविषयसूचिका.

प्रथमः प्रपाठकः.

दर्शपूर्णमासाङ्गमन्त्राः आध्वर्षवाः १-१३ अनुवाकाः.

पर्वदिनकर्तव्यकर्माङ्गमन्त्राः १-३ अनुवाकाः			अनुवाकः.
वत्सापाकरणम्	...	...	१
सर्हिराहरणम्	...	...	२
दोहनम्	...	...	३

प्रतिपदिनकर्तव्यकर्माङ्गमन्त्राः ४-१३ अनुवाकाः.

हविर्निर्वापः	...	...	४
मीढ्यवघातः	...	...	५
तण्डुलपेषणम्	...	...	६
कपालोपधानम्	...	...	७
पुरोडादानिष्पादनम्	...	...	८
वेदिकरणम्	...	...	९
आज्यग्रहणं पत्नीसप्तहर्नं च	...	...	१०
इध्मासर्हिस्तुचां प्रोक्षणादि	...	...	११
आधारः	...	...	१२
सुगन्धूदनम्	...	...	१३

काम्येष्टिकाण्डान्तर्गतसं २-२-१ मानुवाकाम्नातानां काम्येष्टीनां

याज्याः पुरोनुवाक्यांश्च १४ अनुवाकः.

याज्याः पुरोनुवाक्यांश्च १४ अनुवाकः.			मन्त्राः.
ऐन्द्रामेष्टिः	...	...	१-४
पोष्णचरुः	...	...	५-६
क्षेत्रपत्यचरुः	...	...	७-८
पाथिकृतीष्टिः	...	...	९-१२
मातपतीष्टिः	...	...	१३-१४

द्वितीयः प्रपाठकः.

सोमक्रयार्था मन्त्राः १-१३ अनुवाकाः.

			अनुवाकः.
प्राचीनवंशशालाप्रवेशः ...	...	...	१
दीक्षा " ...	...	...	२
देवयजनस्वीकारः ...	...	...	३
सोमक्रयणीगमनम् ...	...	...	४
सोमक्रयणीपदसङ्ग्रहः ...	...	...	५
सोमोन्मानम् ...	...	...	६
सोमत्रयः ...	...	...	७
सोमस्य शक्रटारोपणम् ...	...	...	८
शक्रटारोपितस्य सोमस्य प्राचीर्निर्वंशे नयनम्		...	९
आतिथ्येष्टिः ...	...	...	१०
उपसदः ...	...	...	११
उत्तरवेदिः ...	...	...	१२
हविर्धानमष्टपनिर्माणम्	...	...	१३
काम्येष्टिकाण्डान्तर्गते सं. २-२-२ यानुवाके समाम्नातायां राक्षोघ्नेष्टौ.			
सङ्गतः ...	...	...	१४
सामिधेन्यः ...	...	...	मन्त्राः. १-१५
पुरोनुवाक्या ...	...	...	१६
याज्ये द्वे ...	...	...	१७-१८

• तृतीयः प्रपाठकः.

अध्वरशेषभूतेषु सदानिर्माणादिषु सङ्गता मन्त्राः १-४ अनुवाकाः.

सदानिर्माणम् ...	...	...	१
हविर्धानगतोपरवनिर्माणम्	...	...	२
धिष्ण्याः ...	...	...	३
वसर्जनहोमः ...	...	...	४

अग्नीषोमीयपशुसङ्गता मन्त्राः ९-११ अनुवाकाः.

अनुवाकः.

यूपच्छेदः	...	...	...	५
यूपस्थापनम्	...	...	...	६
पशुपाकरणम्	...	...	...	७
पशुविशसनम्	...	...	...	८
वपायागः	...	...	...	९
वसाहोमः	...	...	...	१०
उपयत्नंशुका होमाः	...	...	...	११

सोमाभिपवसङ्गता मन्त्राः १२-१३ अनुवाकाः.

वसतीवरीणां ग्रहणम्	...	...	...	१२
सोमस्य शकटाहुपावरोहः	...	...	...	१३

काम्येष्टिकाण्डान्तर्गते सं. २-२-२ यानुवाकशेषमारम्य ४थानुवाकपर्यन्ते

समाम्नातानामिष्टीनां याज्याः पुरोनुवाक्याश्च १४ अनुवाकः.

मन्त्राः.

रुद्रव्यागीये पुरोनुवाक्यायाज्ये	...	...	...	१-२
सुरभिमद्यागीये	”	...	...	३-४
क्षामवद्यागीये	”	...	...	५-६
कामयागीये	”	...	...	७-८
यविष्टयागीये	”	...	...	९-१०
आयुष्मद्यागीये	”	...	...	११-१२
जातवेदोयागीये	”	...	...	१३-१४
रुद्रमद्यागीये	”	...	...	१५-१६
तेजस्वद्यागीये	”	...	...	१७-१८
साहन्त्ययागीये	”	...	...	१९-२०
अन्नवद्यागीये	”	...	...	२१-२२
पत्रमानयागीये	”	...	...	२३-२४
पावकयागीये	”	...	...	२५-२६
शुचियागीये	”	...	...	२७-२८

तैत्तिरीयसंहिता

भट्टभास्करीयभाष्ययुक्ता.

प्रथमः काण्डः.

प्रथमः प्रश्नः

हरि ओम् ॥ ^१इपे त्वोर्जे त्वा ^२वायवंस्थोपायवंस्थ

ॐ

भट्टभास्करीयं ज्ञानयज्ञाख्यम्

तैत्तिरीयसंहिताभाष्यम्.

ईशानस्सर्वविद्याना भूतानामीश्वरः पर * ।

पुनातु सर्वदा चास्मान्† शब्दब्रह्ममयशिशव ॥

अत्राहु —

यदधीतमविज्ञात निगदेनैव शब्ध्यते ।

अनप्राविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचिन्‍। ॥ इति

किञ्च,—

स्थाणुरयं भारहार किलाभूदधीत्य वेद न विजानाति योऽर्थम् ।

योऽर्थज्ञ इत्सकल भद्रमश्नुते स नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा‡ ॥ इति.

*म—वेदधेयस्त्वान्तरूपो देवो माहेश्वरः पर । अग्न्यादिदेवतारूपो जगतामीश्वरः पर ॥

†त—पुष्मान्.

‡निस १-६-२.

‘स्वाध्यायोऽध्येतव्यः’^१ इति विधिना चार्थज्ञानपर्यन्तमध्य-
यनं विधीयत इति न्यायसिद्धम् । श्रूयते च, ‘यदेव विद्यया
फरोति....तदेव वीर्यवत्तरं भवति’^२ ‘य उ चैनमेवं वेद’^३ इति च ।
मन्त्राः पुनरविदितार्थाः नानुष्ठेयार्थप्रकाशनसमर्थाः । तस्मात्प्रति-
पन्नवेदार्थोऽनुष्ठाताऽभिलषितानि कर्मफलानि प्राप्नोति, न च प्रत्य-
वैति, इति वेदार्थः प्रतिपत्तव्यः^४ । अत्र मनुः—

सैनापत्यं च राज्यं च वेदविद्व्राह्मणोऽर्हति^५ । इति.

अत्र च,—

इतिहासपुराणज्ञः पदवाक्यप्रमाणवित् ।

अर्थोपकारवेदी च वेदार्थं ज्ञानुमर्हति ॥

इति, अनेवंविधा अल्पश्रुता नाधिक्रियन्ते ।

मन्त्राणां विनियोगमक्षरविधिं^६ छन्दांस्यूपीन्देवताः

काण्डर्पीन्निगमान्निरुक्तमितिहासाख्यायिका ब्राह्मणम् ।

वाक्यार्थस्वरूपवृत्तिमनन^७न्यायांश्च वक्ष्ये पृथक्

शब्दानामनसूयवस्तुमनसश्शृण्वन्तु जिज्ञासवः ॥

एतैप्पोडशाभिस्सहैव विदितः पुंसां भवेच्छ्रेयसे

वेदार्थस्सपडङ्ग एव खलु सोऽध्ये-^८श्रुतो चोद्यते ।

वाक्यार्थैकपराण्यधीत्य च भवस्वाम्यादि^९भाष्याण्यतो

भाष्यं सर्वपथीनेमेतदधुना सर्वोय^{१०}भारभ्यते ॥

^१ते. आ. २-१५.

^२छा. उ. १-१-१०.

^३ते. ब्रा ३-८-१८—३-९-२०.—३-११-९—इत्यादिप्रदेशेषु.

^४क-वेदार्थास्य प्रतिपत्तय. [वेदोऽर्थाच्च प्रतिपत्तयः ?]

^५सैनापत्यं च राज्यं च दृष्टनेदत्वमेव च । सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रवि-
द्वर्हति ॥ (मनु १२-१००).

^६म-अहो

^७त-मागमविधि.

^८क-श्रुतीय मम योसर्वाणि.

^९क-मर्थमनने.

^{१०}क-न स्वीय.

तस्मात्,—

प्रणम्य शिरसाऽऽचार्यान्बोधायनपुरस्सरान् ।
व्याख्येयाऽध्वर्युवेदस्य यथानुद्धि विधीयते ॥

अपि च,—

‘यो हवा अविदितार्षेयच्छन्दोदेवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याज-
यति वाऽध्यापयति वा स्थाणु वडति गर्तं वा पद्यते प्र वा मीयते
पापीयान्भवति यातयामान्यस्य छन्दास्ति भवन्ति अथ यो
मन्त्रेमन्त्रे वेद स सर्वमायुरेति’* इत्यादिदर्शनात्प्रतिमन्त्रमृष्या-
दीनि ज्ञातव्यानि । अत्र मन्त्राणामृषिर्द्रष्टा । अक्षरसङ्ख्यावि-
शेषश्छन्द । मन्त्रवाच्योर्थो देवता । विनियोजक ब्राह्मणम् ।
तत्रैकेव महती देवता अग्निवायुमूर्यारूपेण विभक्ता सर्वत्र ध्यातव्या ;
तासा विभूतय एथिव्यन्तरिक्षद्युस्थानस्था अन्या अपि देवताः
इति नैरुक्ता । ताश्च प्रतिमन्त्र लिङ्गैर्विनियोगेन च गम्यन्ते च
ज्ञायन्ते च । नऽनासा एथगाभिधानाय प्रयत्स्याम । ऋषय
प्रजापत्यादय प्रतिकण्ड भिद्यन्ते । ते च होमतर्पणाद्यर्थं च
ज्ञातव्या । तदाहु —

अथ काण्डऋषिनेतानुदकाञ्जलिभिश्शुचि ।

अव्यग्रस्तर्पयेन्नित्यमन्त्रे पर्वाष्टमीपु ॥ च ॥

काण्डोपाकरणेष्वेतानपुरस्तात्सदसस्पते ।

जुहुयात्काण्डसमाप्तौ च श्रुतिरेषा सनातनी** ॥

तत्र प्रजापतेर्नव काण्डानि††—पौरोडाशिक, याजमान, होतार ,

*आर्षे-१-१

†म— वायुमूर्यादि

• †ग—अन्या देवता.

‡त—गम्यन्त एवेति न

॥†ग—प्रतिपर्वाष्टमीपु

**काण्डानुक्रमणी २-१०-११

††अत्र नाममात्रत प्रदर्शितानि काण्डानि. विस्तरस्तु एतत्कोश एवानुबन्ध-
रूपेण मुदिताया काण्डानुक्रमणिकायां द्रष्टव्य-

इष्टि^१हौत्रं, चतुर्णां च ब्राह्मणानि, पितृमेघश्चेति । सोमस्य नव काण्डानि—अध्वरग्रहदाक्षिणानि, तेषां त्रयाणां ब्राह्मणमेकं, वाज-
पेयः, तस्य च ब्राह्मणम्, सवाः, शुक्रीयं 'नमो वाचे'^२ इत्यादिकं,
तस्य च ब्राह्मणमिति । अथाग्नेः सप्त काण्डानि—अग्रचाधेयं,
पुनराधेयं, अग्रच्युपस्थानं, अग्निः, तस्य च ब्राह्मणं 'सावित्राणि
जुहोति'^३ इत्यादि, तस्यैव द्वितीयं ब्राह्मणं 'यदेकेन'^४ इत्यादि,
अग्निहोत्रब्राह्मणमिति । अथ विश्वेषां देवानां षोडश काण्डानि—
राजसूयः, तस्य च ब्राह्मणं, काम्याः पशवः, काम्या इष्टयः,
उपानुवाक्यं 'प्रजापतिरकामयत'^५ इति प्रश्नपञ्चकं, याज्याः,
अश्वमेघः, तस्य च ब्राह्मणं, सत्राणि, उपहोमाः, सूक्तानि,
नक्षत्रेष्टयः, सौत्रामणिः, अच्छिद्राणि पशुहौत्रं, नरमेघः इति ।
सांहितीनामुपनिषदां सांहित्य उपनिषद ऋषयः 'शं नो मित्रः'^६
इत्यादीनाम् । याज्ञिकीनामुपनिषदां याज्ञिक्यः 'अम्मस्यपारे'^७
इत्यादीनाम् । वारुणीनां वारुणः 'सह नाववतु'^८ इत्यादीनाम् ।
इत्येवं तित्तिरिशाखाया चतुश्चत्वारिंशत्काण्डानि । अथ काठके
काण्डान्यष्टौ हव्यवाडादीनाम् । तत्र हव्यवाहः चत्वारि काण्डानि ;
सावित्रचित्यं, नाचिकेतचित्यं, चातुर्होत्रचित्यं वैश्वसृजचित्यमिति ।
अथारुणकेतुकचित्यस्यारुणाः काण्डर्षयः । अथ विश्वेषां देवानां द्वे
काण्डे ; दिवश्शयेनेष्टयः 'तुभ्यम्' 'देवेभ्यः'^९ इत्यनुवाकौ,
अपामेष्टयः 'तपसा' 'देवेभ्यः'^{१०} इत्यनुवाकौ । अथ स्वाध्यायब्राह्मणस्य
ब्रह्मा स्वयम्भूः ऋषिः । अथैकाग्रिकाण्डं 'प्रसुग्मन्ता'^{१०} इति
प्रश्नद्वयं वैश्वदेवाग्निमन्त्राश्च,^{११} तस्य विश्वेदेवा ऋषयः^{१२} ॥

^१क—होत्रारन्ध्रेष्टिः.

^२तै. आ. ४-१.

^३सं. ५-१-१.

^४सं. ५-३-१.

^५सं. ३-१-१.

^६तै. उ. १-१.

^७तै. उ. ४-१.

^८तै. उ. २-१.

^९ब्रा. ३-१२-१, २, ३, ४.

^{१०}तै. म. १-१.

^{११}प्रसुग्मन्तेति अभिराण्डस्य वैश्वदेवादिमन्त्राश्च.

^{१२}ऐकामिको विधिः काण्ड वैश्वदेवामिति स्थितिः. इति वचनात् [इत्यधिकं ग पुस्तके].

अत्र च काण्डानां सङ्कीर्णत्वेऽपि यथाप्रायमेवाध्येयं सारस्व-
तत्वादस्य पाठस्य । सरस्वती हि स्वसुताय सारस्वतायेमं
पाठमुपदिदेश । स च सर्वविद्यानिधिरमुमेव पाठमध्येष्ट । तस्मा-
दयमनतिक्रमणीय इति । किञ्च—पूर्वं भगवता व्यासेन जगदुपकारार्थ-
मेकीभूय स्थिता वेदा व्यस्ता, शाखाश्च परिच्छिन्नाः । तत्र
वैशम्पायनं नाम शिष्यं यजुश्शाखानामाधिपत्ये नियुयोज । स
चैतं पाठं यास्काय, यास्कश्च* तित्तिरये, सोऽपि चोखाय,
उखश्चात्रेयाय ददौ येन पदविभागश्चक्रे । अतश्चैयं शाखा
आत्रेयीत्युच्यते । उक्तं च—

एतानृपीन्यजुर्वेदे य पठेद्वै स वेदवित् ।

ऋषीणामेति सालोक्यं स्वयम्भोश्चैति सात्मताम् ॥ इति.

अथैषा काण्डानामाद्यवसानावगम परस्ताद्व्याख्यानावसरे
भविष्यति । अयं च वेदो विध्यर्थवादमन्तात्मना त्रेधा भवति ।
विधयश्चोदना । अर्थवादास्तुतय । मन्ता अनुष्ठेयार्थप्रकाशका ।
एते च ऋग्यजुषाविभागेन द्वेधा वर्तन्ते । ऋच पादबद्धाः । अतोऽ
न्यानि यजूषि । अत्राहु —

पदक्रमविशेषज्ञो वर्णक्रमविचक्षण ।

. स्वरमात्राविभागज्ञो गच्छेदाचार्यसप्तदम् ॥ इति.

तस्मात्,—

विनियोगस्य मन्ताणां भेदस्यर्ग्यनुपस्य च ।

पदार्थस्वरूपाणामभिव्यक्त्यै च यत्यते ॥

†तत्रामावास्यायां सन्नयतश्शाखामाच्छिनच्यध्वर्युः—इषे त्वोर्जे

*ग—यस्काय, यास्कश्च त—याज्ञवल्क्याय प्रोवाच, स च.

†त—क्षिरसप्तताम्.

३ देवो वस्सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमायु कर्मणु

त्वेति ॥ 'उभा वामिन्द्राग्नी'* इत्यतः प्रागितः प्रभृति ये मन्त्रा-
स्तेषां प्रजापतिः काण्डर्पिः । अत्र केचित् युष्मच्छब्दद्वयाद्धे यजुषी
आहुः । तदानीं छेदने द्वयोस्समुच्चयः । अपरे तु द्वितीयेन सन्नमनादि
कुर्वन्ति । मन्त्रार्थस्तु—इडन्तं सर्वैरेपणीयत्वात् । इह तु सान्नाय्यलक्षणं
गृह्यते । ऊर्क रसः बलप्राणयोरुर्धापकः । इषु इच्छायाम्, ऊर्ज बलप्राण-
नयोः, आभ्यां कर्मणि करणे च सम्पदादिलक्षणास्त्रियां क्विप्प्रत्ययः,
उभयत्र तादर्थ्ये चतुर्थी, 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
हे शाखे इडर्थं त्वां छिनद्मि । ऊर्गर्थं त्वां छिनद्मि । एवं यो-
ग्यक्रियां सम्पाद्य अध्याहारेण व्याख्येयम् । प्रयोगकाले तु
तदर्थस्मृतिमात्रमेव । ऊहप्रवरनामधेयेषु श्रुतपदस्थाने योग्यपदा-
न्तरप्रयोगो युज्यत एव ॥

१ वत्सानपाकरोति—वायवस्स्थेति ॥ केचित् आख्यातावृच्या द्वे
यजुषी आनक्षते । वायवः गन्तारः । वातेर्गतिकर्मणः 'कृवापाजि'
इत्युष्प्रत्ययः । उपायवः उपगन्तारः । उपपूर्वादिणः 'छन्दसीणः'
इत्युष्प्रत्ययः, उभयत्र प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम्, उत्तरत्र गतिसमासे
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्थेति अस्तेः पञ्चमलकाररूपम् । हे
वत्साः मातृसकाशाद्रन्तारो भवत, पुनर्दोहकाले उपगन्तारो भवतेति ।
वायुशब्देनैषामभिधानं वाय्वधिष्ठातृकत्वमेषां प्रदर्शयितुम् । 'वायुर्वा
अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः'† इति ब्राह्मणम् ॥

१ गोचराय गाः प्रस्थापयति—देवो व इत्यादिभिस्त्रिमृभिः ऋग्भिः ।
तत्र प्रथमया सवितारमभ्यर्चयते । इयं च द्विपदा विरा-

‘आ प्यायध्वमग्निषा देवभागमूर्जस्वतीः पर्यस्वतीः

ज्ञायत्री जागतगायत्रपादत्वादि*तिं ॥ पू प्रेरणे । देवस्सविता सर्वस्य प्रेरक, येन विना तृणाग्रमपि न चलति, स युष्मान् प्रार्थयतु प्रस्थापयतु । अर्तेर्णो पुगागम । किमर्थम्? श्रेष्ठतमाय कर्मणे यज्ञाय । ‘यज्ञो हि श्रेष्ठतम कर्म’ । प्रकर्षवतामपि पुन प्रकर्षविपक्षाय द्वितीय आतिशयनिष्ठो भवत्येव । तृणादि-भक्षणेन सान्नाय्यनिष्पत्त्यर्थत्वाद्यज्ञार्थं प्रेरणम् ॥

अथ प्रस्थाप्यमाना गा एव प्रार्थयते द्वितीयया—इय च भववसुरुद्रेषपादत्वात् मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप् ॥ हे अग्निषा गाव अहननार्हा । अहनन अघ्न ‘घञर्थे कविधान स्थास्त्रापाव्यधिहनियुध्यर्थम्’ इति हन्ते क । अघ्नमर्हन्तीति ‘छन्दसि च’ इति घप्रत्यय ॥ । यद्वा—‘अघ्नचादयश्च’ इति यक्प्रत्ययान्तो निपात्यते । इकारश्छान्दस । तदा गवामिय सज्ञा । सर्वदा प्रत्य-

*म— .पादत्वाद्घक्षरोनत्वाच्चे

† ‘तृतीय द्विपाजागतगायत्राभ्याम्’ (३ १६) इति पिङ्गलसूत्रम् । अत्र आद्यपादे उत्तरपादगतवणद्वयसद्वलनया जागतत्वमवगन्तव्यम् । षट्क्षरस्यापि गाय-सत्त्वं न दृश्यते इति च बोध्यम् ॥ ३-२-१.

‡ वसुशब्द अष्टसु, भवद्रेषासदाधेनादशसु प्रसिद्धा । ‘मध्येज्योतिर्मध्यमेन’ (३-५३) इति पिङ्गलसूत्रम् । मध्यमेन त्रैष्टुभन पादेन अन्येध चतुर्भि पादैर्युत छन्दः मध्येज्यातिनाम् । हलायुधस्तु—अत्रान्येषा चतुर्णां पादानां गायत्ततामभिप्रेति । तदेतद्विन्द्यं बोध्यम् ॥

॥ अत्र सर्वेष्वेव कोत्सेषु ‘घप्रत्यय’ इत्येव वर्णते । ‘छन्दसि च’ (५ १-६८) इति सूत्रं यत्प्रत्ययविधायकमेव । घप्रत्ययविधायकं च नान्यदीदृशं सूत्रमुपलभ्यते । ‘छन्दसि घम्’ (५ १-१०६) इति सूत्रं च ऋतुसादादेव प्राप्तार्थं घस्त्रिधायकम् । तस्मादत्र ‘यत्प्रत्यय’ इत्येव साधु ॥

माघशंसा रुद्रस्यहेतिः परिं वो वृणक्तु ध्रुवा
 *अस्मिन्गोपंतौ स्यातं ब्रह्मीर्यजमानस्य पशू-
 न्पाहि ॥ १ ॥

इपे त्रिचत्वारिंशत् ॥ १ ॥

मेशिष्ट मा वो जिघांसीत् । अवे पापे भक्षणलक्षणे शंसा अभिलापो
 यस्य [स्या] नियोगेन* सोघशंसः पापतत्परः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्र-
 कृतिस्वरत्वम् । अत्रशब्दोयमन्तोदात्तोप्यस्ति, यथा 'अप नशशोशु-
 चदवम्'† इति । अङ्गते गच्छति दानादिना । आगमशास्त्रस्या-
 नित्यत्वात् न नुम् । पचादित्वादच्, प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ॥

अथ न केवलं मनुष्य एव, अपि तु देवोपि युष्मान् मा हिं-
 सीदिति तृतीयया आशास्ते—रुद्रस्येति ॥ इयं चैकपदा त्रिष्टुप्,
 'एकद्वित्रिचतुष्पदीत्युक्तपादम्'‡ इति वचनात् । हेतिः आयुधम् ।
 'अति यूति' इत्यादिना क्तिन्नन्तोऽन्तोदात्तो निपातितः । सा रु-
 द्रस्य हेतिः युष्मान् परिवृणक्तु सर्वतो वर्जयतु ॥

यजमानं ध्यायति ईक्षते वा—ध्रुवा अस्मिन्नित्यृचा त्रिष्टुभैकपदया ॥
 गवां पतिर्गोपतिः यजमानः । 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् । अस्मिन् यजमाने । ध्रुवाः अविनाशाः । स्यात भवत ।
 बह्वचश्च सन्तानबृद्ध्या भवत । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्ण-
 दीर्घता ॥

शाखामुपगूहति—यजमानस्येति । हे शाखे यजमानस्य पशून्

'यज्ञस्य घोषदत्ति प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा

पाहि रक्ष । 'तास्पनुदात्तेन्डिदुपदेशाच्छसार्धघातुक्मनुदात्तं माहुः^१ द्योः' इति लसार्धघातुकानुदात्तत्वे यजमाने घातुस्वरः । 'तस्मात्सायं पशवः'^२ इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

इति प्रथमोनुवाकः.

'अश्वपशुमसिद्धं वाभिमन्त्रयते—यज्ञस्येति ॥ 'चतुर्थ्यर्थे बहुळं छन्दमि' इति तादर्थ्ये षठी । गुपेर्ण्यन्ताच्छतरि 'छन्दस्गुभ-यया' इति शप आर्धघातुक्त्वाणिलोपः । 'अदुपदेशात्' इति शतुस्नुदात्तत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शप उदात्तत्वम् । असिद्धाश्व-पश्वोः वस्तुत्वेन विवक्षितत्वाद्गुपुमत्वम् । लिङ्ग्यत्ययो वा । बर्हिर्लेवनद्वारेण मयैव शीघ्रं यज्ञं सम्पादयस्वेति यज्ञार्थमाद्योपयन्तां^३ असीति स्तुतिः । घोषदत्ति घननामिति के चित् ॥

'गार्हपत्ये प्रतिनपति—प्रत्युष्टमिति ॥ वेचिन्नु—'प्रत्युष्टा अरातयः' इति गायत्र्येकपदा यनुरादिवेत्याहुः । रक्षरमुनि अर्थ-विपर्यामः । 'क्षरमूर्धने' इत्यस्य यर्णविपर्यामो वा । यदत्र छिद्रान्वेषि रक्षस्तदनेन प्रतिनपनेन प्रत्युष्टं प्रतिमुनीरुत्स्य दग्धमस्तु । उप दाटे । 'आदितश्च' इति षकारादाश्वस्तादिबद्धिप्रतिषेधः । 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रतिस्वरत्वम् । विश्व, अरातयोनि प्रत्यु-ष्टास्मन्नु । रातयो घनस्य शतारस्मुद्धदः । 'एत्यन्त्युष्टे बहु-

अरांतयः ३प्रेयमंगाद्धिषणा वृर्हिरेच्छ मनुना
कृता स्वधया वितृष्टा त आवहन्ति कवयः

ठम्' इति बहुलवचनात्कर्तारि किन् । अतोन्व्यऽरातयः । अव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

३गार्हपत्यप्रदेशादाहवनीयं गच्छति—प्रेयमिति त्रिष्टुभा ॥ इय-
मश्वपर्शुः प्रागात् प्राचीं गच्छति । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति
लुङ् । धिषणा धृष्टा लवने समर्था । 'धृषेर्धिषि च संज्ञा-
यां' इति क्युप्रत्ययः । वृर्हिरेच्छ आहुं मनुना प्रजापतिना
सर्वस्य कर्त्रा कृता । स्वधया अग्नेन मांस*लक्षणेन करणेन
मनुना कर्ता कृता । दधातेः 'आतोनुपसर्गे कः' । छदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । वितृष्टा विशेषेण तनूकृता अतिनिशिता ।
'यस्य विभाषा' इतीट्प्रतिषेधः । 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । कस्मात्पुनरियं प्राची गच्छतीत्याह—त इति ॥
ते खलु कवयो मेधाविनः यज्ञकर्मविदः पुरस्तात्पूर्वस्या दिशः
वृर्हिरेवहन्ति । पञ्चम्यन्तादस्तातिः । देवेभ्यः 'पष्ठचर्थे चतुर्थी
षक्तव्या' । देवेभ्यो जुष्टं, एवं हि क्रियमाणे देवानां प्रियं भव-
तीति । 'नित्यं मन्त्रे' इति जुष्टशब्द आद्युदात्तः । धेर्दि
प्रत्यवेक्षमाणो मन्त्रशेषं ब्रवीति—इह अस्यां खलु वेद्यां, तत्
छविष्यमाणं वृर्हिः, आसदे आसादयितव्यम् । एवमिदमर्हति ।
सदेर्ण्यन्तात् 'कृत्यार्थे तवैकेन्' इति केन्प्रत्ययः । 'बहुळं संज्ञा-
छन्दसोः' इति णेरुक् । 'न लुमता' इति वृद्धचभावः । छदु-
त्तरपदप्रकृतिस्वरेण निच्चादाद्युदात्तः ॥

¹¹सुसंभृतां त्वा संभरा¹²म्यदित्यै रास्त्रां¹³सीन्द्राण्यै
सन्नहनं¹⁴ पूपा ते ग्रन्थिं ग्रथ्नातु¹⁵ स ते मास्था-

¹¹सम्भरति—सुसंभृतेति ॥ सुष्टु सम्भ्रयतेऽनयेति* सुसंभृत् ।
पूर्ववत्किप् । तादृश्या रज्ज्वा त्वा त्वां सम्भरामि इतरमुष्टिभि-
स्सह भरामि । भृञ् भरणे, भौवादिकः ॥

¹²रास्त्रां करोति—अदित्या इति ॥ पष्ठचर्थे चतुर्थी, कर्म-
णि क्तिन् । अखण्डनीया पृथिवी अदितिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । रास्त्रा शुल्बं अदित्याः रास्त्रा त्वमासि, यामदिति-
रकरोदिति स्तुतिः । सामर्थ्याच्चायं मन्त्रस्सम्भरणमन्त्रात्पूर्वो
द्रष्टव्यः ॥

¹³सन्नहति—इन्द्राण्या इति ॥ सैव चतुर्थी । इन्द्रस्य
पत्न्यास्सन्नहनं संयमनमसीति स्तुतिः । ‘इन्द्राणी वा अग्रे
देवतानो समनहति’ इति ब्राह्मणम् । ‘प्रथमे उदात्तयणः’
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । द्वितीये कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण ‘लिति’
प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वम् । सन्नहनं च शुल्बान्तयोस्संश्लेषणम् ; ग्रन्थि-
करणस्य विधास्यमानत्वात् ॥

¹⁴ग्रन्थिं करोति—पूषेति ॥ पूपा आदित्यस्स ते तव ग्रन्थिं
ग्रथ्नातु करोतु । सामान्यग्रन्थेः विशेषग्रन्थिः कर्म ॥

¹⁵शुल्बान्तमुपगूहति—स ते इति ॥ सः ते तव ग्रन्थिः मा
स्थात्, मा प्रदेशान्तरमातिष्ठतु यावद्विमोकं शिथिलो मा भूत् ।
‘गातिस्था’ इति सिचोलुक् ॥

¹⁶दिन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छे ¹⁷वृहस्पतेर्मूर्ध्ना
हरा¹⁸म्युर्वन्तरिक्षमन्विहि ¹⁹देवंगममसि ॥ ३ ॥

सहस्रं वल्शा अष्टात्रिंशच्च ॥ २ ॥

¹⁶बाहिरुद्यच्छेते—इन्द्रस्येति ॥ इन्द्रस्य बाहुभ्यां त्वा त्वां
उद्यच्छे उतक्षिपामि, नात्मीयाम्यामिति स्तुतिः । 'समुदाइम्यो
यमोऽग्रन्धे' इत्यात्मनेपदम् ॥

¹⁷शीर्षन्नधिनिधत्ते—वृहस्पतेरिति ॥ वृहस्पतेरेव मूर्ध्ना त्वां
हरामि, नात्मीयेनेति स्तुतिः । 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्'
इति युगपदुभयोः प्रकृतिस्वरत्वम् । वृहच्छब्दो वृत्तिविषये आ-
द्युदात्त इष्यते, पतिशब्दश्च । प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन मूर्धन्शब्दो-
न्तोदात्तः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

¹⁸प्रत्यागच्छति—उर्विति गायत्र्यैकपदया ॥ उरु विस्तीर्ण-
मन्तरिक्षं अन्विहि अनुगच्छ । महान् पन्याः, सुखेन गच्छेति भावः ॥

¹⁹उपरि सादयति—देवंगममसीति ॥ देवान् गच्छतीति देव-
गमम् । 'गमश्च' इति खच् । श्वो देवगामि असि भवितासि ।
वर्तमानसामीप्ये लट् । तत्र हविषो धारणाद्वर्हिषो देवंगमत्वं
भविता; प्रस्तरस्य त्वमो प्रहरिष्यमाणत्वात् । 'दिवं गच्छ'*
इति च मन्त्रलिङ्गम् । 'अनघस्सादयति'† इति ब्राह्मणम् ॥

इति द्वितीयोनुवाकः.

१शुन्धध्वं २दैव्याय ३कर्मणे ४देवयज्यायै ५मातरि
श्वनो ६धर्मोऽसि ७धौरसि ८पृथिव्यासि ९विश्वधाया

१सान्नाय्यपात्राणि प्रोक्षति—शुन्धध्वमिति ॥ शुन्ध शुद्धौ, उदात्तेत्, व्यत्ययेनात्मनेपदं । यद्वा, शुन्ध शौचकर्मणि ; अस्मा-
ण्यन्तात्कर्मकर्तर्यात्मनेपदम् । 'यक्चिणोः प्रतिषेधे णि श्रन्धि-
ग्रन्धि' इत्यादिना यक्प्रतिषेधः । 'बहुळं संज्ञाछन्दसोः' इति
णिलुक् । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । देवानामिदं दैव्यं
'देवाद्यजत्रौ' इति यञ्प्रत्ययः प्राग्दीव्यतीयः । अिच्वादाद्युदात्तत्वं ।
'छन्दसि निष्टक्य' इत्यादौ देवयज्याशब्दो यप्रत्ययान्तो निपा-
तितः । हे पात्राणि देवयज्यात्मने दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वं शुद्धानि
भवत, स्वयमेवात्मानं शोभयतेति वा । प्राधान्यख्यापनार्था देवश-
ब्दावृत्तिः, साकल्यार्था वा, यथा 'निधीनां त्वा निधिपति हवा-
महे' इति* ॥

२अङ्गारान्निरूहति—मातरिश्वन इति ॥ मातरि सर्वस्य परिच्छे-
दके अन्तरिक्षे शेत इति मातरिश्वा । 'श्वन्नुक्षन्' इत्यादिना
शीङः कनिन्प्रत्यये वकारोन्तादेशो निपात्यते । 'तत्पुरुषे कृति-
बहुळम्' इत्यलुक् । निपातनसामर्थ्यादेव सप्तम्या उदात्तत्वं ।
वायुरुच्यते । तस्य यो धर्मः अग्निर्वैद्युताख्यः स एव त्वमसीति
पार्थिवोग्निः स्तूयते । यद्वा, घरणाधिकरणं धर्मः । घृक्षरणदीप्त्योः ।
क्षरणं सञ्चलनं । यद् इति मन्त्रप्रत्ययान्तो निपातितः । वायोरापि
सञ्चलनाधारभूतः अन्तरिक्षमेव त्वमसीति कुम्भ्याधारोद्धारस्तूयते
धारणसामर्थ्यख्यापनार्थम् । 'अन्तरिक्षं वै मातरिश्वनो धर्मः । एषां
लोकानां विधृत्यै'† इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

हुतस्तोको हुतो द्रप्सोऽग्रये बृहते नाकाय स्वाहा
द्यावापृथिवीभ्यां सा विश्वायुस्साविश्वव्यचा-

पयःप्रभृतीनां वसूनां शतधारमनेकप्रकारं पवित्रं पावनमसि ।
प्राणात्मनां वसूनां सहस्रधारं पूर्वस्मादपि बहुप्रकारं पावनमसि
यागसाधनद्वारेण । 'पुवस्संज्ञायाम्' इति इत्रप्रत्ययः ॥

स्तोकाननुमन्त्रयते—हुत इति ॥ अल्पो विन्दुस्तोको महा-
न्विन्दुर्द्रप्सः । दोहनकालेऽमहान्विन्दुः पात्राद्वर्हिर्निपतितस्तोकः, स
हुतोस्तु देवतोदेशेन परित्यक्तोस्तु । द्रप्सोपि हि हुतोस्तु । कस्मै ।
अग्रये बृहते नाकाय नाकनाम्ने । कं सुखं, तदस्य नास्तीत्यकः,
तस्मादन्यो नाकः । 'न भ्राणनपात्' इति निपातितः । अव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'बृहन्महतोरुपसङ्ख्यानम्' इति बृहतः पर-
स्याजादेर्विभक्तेरुदात्तत्वम् । 'दिवि नाको नामाग्निः'* इत्यादि
ब्राह्मणम् । एवं हुतोस्त्विति सङ्क्षेपेन हविषोस्कन्नता क्रियते । कः
पुनरित्यं वदतीत्याह, स्वाहा स्वयमेव सरस्वती आह ब्रूते ।
'स्वैव ते वागित्यब्रवीत्'* इत्यादि ब्राह्मणम् । स्वयमेवाहित्यस्यार्थस्य
द्योतकोयं निपातः । आह स्वेत्यस्य प्रतिलोमपाठे स्वाहेति भवति ।
निपाता आद्युदात्ताः । न केवलं नाकायैवापितु, द्यावापृथिवीभ्यामपि
हुतोस्त्विति । 'दिवो द्यावा' इति द्यावादेशः आद्युदात्तः । 'देव-
ताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

प्रथमां दुग्धां गामभिमन्त्रयते—सा विश्वायुरिति ॥ या प्रथमं
दुग्धा गौस्सा विश्वायुर्नाम, विश्वं आयुर्जीवनं यस्यामिति पृथिव्य-
र्थापत्तेः । तदात्मना च गौः स्तूयते । 'इयं वै विश्वायुः'*
स. ७-४-१२.

१साविश्वकर्मा १संपृच्यध्वमृतावरीरूमिणीर्मधुम-

द्वितीयामभिमन्त्रयते—सा विश्वव्यचा इति ॥ विश्वं व्यचति
ज्यामोतीति विश्वव्यचा । अञ्चुगतौ, अञ्चु इत्येतस्मादसुनु,
शिष्टं विश्वधायाशब्दवत् । अन्तरिक्षं विश्वव्यचाः ॥

तृतीयामनुमन्त्रयते—सा विश्वकर्मेति ॥ विश्वानि कर्माणि
कर्मफलानि यस्यां सा विश्वकर्मा द्युलोकः । पूर्ववत्स्वरः ।
'इमानेवैताभिः'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

गोदोहनसंशाळनीया अपः पयस्यानयति—संपृच्यध्वमिति
गायत्र्या ॥ हे ऋतावरी ऋतेन सत्येन यज्ञेन वा तद्वत्यः,
ऋतसम्पादिका आपः यूय पयसा संपृच्यध्वं संपृक्ता भवत ।
कर्मणि लकारः । 'छन्दसीवनिषो' इति वनिप् । 'वनो
र च' इति डीपूरेफो । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्वः ।
'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्व । आष्टमिकमामन्त्रितानुदा-
त्तत्वम् । ऊर्मिमत्त्वादिगुणयुक्तास्सत्यस्संपृच्यध्वम् । एतेषामामन्त्रि-
तत्वाभावाद्यथायथं स्वरा भवन्ति । पयस्सम्पर्केण वाह्येते गुणाः
अपामुपजायन्ते । महद्भिर्रूमिभिस्तद्वत्य ऊर्मिण्यः । 'तुन्दादिपु
स्वाङ्गाद्विवृद्धौ' इति पाठादिनिप्रत्ययः । स्वमङ्गं स्वाङ्गम् ।
पूर्ववद्दीर्घत्वम् । मधुमत्तमाः मधुरतमाः । मन्द्राः मांदयिञ्चः ।
मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिपु । 'स्फायितश्चि' इत्यादिना रकप्र-
त्ययः । किमर्थं संपृच्यत इत्याह—धनस्येति । धनस्य सांन्नाय्य-
लक्षणस्य । सातये लाभाय । धनवनपणसम्भक्तौ, 'जनसनस्वर्ना

हुतस्तोको हुतो द्रप्सोऽग्नये बृहते नाकाय स्वाहा
द्यावापृथिवीभ्यां सा विश्वायुस्साविश्वव्यचा-

पयःप्रभृतीनां वसूनां शतधारमनेकप्रकारं पवित्रं पावनमसि ।
प्राणात्मनां वसूनां सहस्रधारं पूर्वेस्मादपि बहुप्रकारं पावनमसि
यागसाधनद्वारेण । 'पुवस्संज्ञायाम्' इति इत्रप्रत्ययः ॥

स्तोकाननुमन्त्रयते—हुत इति ॥ अल्पो विन्दुस्तोको महा-
न्विन्दुर्द्रप्सः । दोहनकालेऽमहान्विन्दुः पात्राद्वहिर्निपतितस्तोकः, स
हुतोस्तु देवतोद्देशेन परित्यक्तोस्तु । द्रप्सोपि हि हुतोस्तु । कस्मै ।
अग्नये बृहते नाकाय नाकनाम्नि । कं सुखं, तदस्य नास्तीत्यकः,
तस्मादन्यो नाकः । 'न भ्राणनपात्' इति निपातितः । अव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'बृहन्महतीरुपसङ्ख्यानम्' इति बृहतः पर-
स्याजादेर्विभक्तेरुदात्तत्वम् । 'दिवि नाको नामाम्निः'* इत्यादि
ब्राह्मणम् । एवं हुतोस्त्विति सङ्कल्पेन हविपोस्कन्नता क्रियते । कः
पुनरित्थं वदतीत्याह, स्वाहा स्वयमेव सरस्वती आह भूते ।
'स्वैव ते वागित्यब्रवीत्'* इत्यादि ब्राह्मणम् । स्वयमेवाहेत्यस्यार्थस्य
द्योतकोऽयं निपातः । आह स्वेत्यस्य प्रतिलोमपाठे स्वाहेति भवति ।
निपाता आद्युदात्ताः । न केवलं नाकायैवापितु, द्यावापृथिवीभ्यामपि
हुतोस्त्विति । 'दिवो द्यावा' इति द्यावादेशः आद्युदात्तः । 'देव-
ताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

प्रथमां दुग्धां गामभिमन्त्रयते—सा विश्वायुरिति ॥ या प्रथमं
दुग्धा गौस्ता विश्वायुर्नाम, विश्वं आयुर्जावनं यस्यामिति पृथिव्य-
तः । तदात्मना च गौः स्तूयते । 'इयं वै विश्वायुः'*
सं. ७-४-१२.

स्साविश्वकर्मा^१ संपृच्यध्वमृतावरीरूमिणीर्मधुम-

द्वितीयामभिमन्त्रयते—सा विश्वव्यचा इति ॥ विश्वं व्यचति
आमोतीति विश्वव्यचाः । अञ्चुगतो, अञ्चु इत्येतस्मादसुनु,
शिष्टं विश्वधायाशब्दवत् । अन्तरिक्षं विश्वव्यचाः ॥

तृतीयामनुमन्त्रयते—सा विश्वकर्मेति ॥ विश्वानि कर्माणि
कर्मफलानि यस्यां सा विश्वकर्मा द्युलोकः । पूर्ववत्स्वरः ।
'इमानेवैताभिः'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

गोदोहनसंशाळनीया अपः पयस्यानयति—संपृच्यध्वमिति
गायत्र्या ॥ हे ऋतावरीः ऋतेन सत्येन यज्ञेन वा तद्वत्य्,
ऋतसम्पादिका आपः यूयं पयसा संपृच्यध्वं संपृक्ता भवत ।
कर्मणि लकारः । 'छन्दसीवनिपौ' इति वनिप् । 'वनो
र च' इति डीप्रेफो । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्वः ।
'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । आप्टमिकमामन्त्रितानुदा-
त्तत्वम् । उर्मिमच्चादिगुणयुक्तास्तस्यस्संपृच्यध्वम् । एतेषामामन्त्रि-
तत्वाभावाद्यथायथं स्वरा भवन्ति । पयस्सम्पर्केण वाह्येते गुणाः
अपामुपजायन्ते । महद्भिर्रूमिभिस्तद्वत्यः उर्मिण्यः । 'तुन्दादिषु
स्वाङ्गाद्विवृद्धौ' इति पाठादिनिप्रत्ययः । स्वमङ्गं स्वाङ्गम् ।
पूर्ववद्दीर्घत्वम् । मधुमत्तमाः मधुरतमाः । मन्द्राः मादयिच्यः ।
मदि स्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतिषु । 'स्फायितधि' इत्यादिना रक्प्र-
त्ययः । किमर्थं संपृच्यत इत्याह—धनस्येति । धनस्य साक्षाद्य-
लक्षणस्य । सातये लाभाय । धनवनपणसम्भक्तौ, 'जनसनखनां

चमा मन्द्रा धनस्य सातये ¹⁰सोमेन त्वा तन-
च्मीन्द्राय दधि ¹¹विष्णो हव्यं रक्षस्व ॥ ४ ॥

सोमेनाष्टौ च ॥ ३ ॥

सञ्जलोः ' इत्यात्वम् । 'उतियूति' इत्यादिना क्तिन्प्रत्ययान्तोऽन्तो-
दात्तो निपातितः । युष्मत्सम्पर्के हि तत्सिद्धिरिति भावः ॥

¹⁰दध्ना तनक्ति—सोमेनेति ॥ सोमसदृशेन दध्ना त्वा त्वां
आतनन्ति घनीकरोमि । यद्वा—सोमेन सदृशत्वात् सान्नाय्यमेव
सोमः । 'सोम खलु वै सान्नाय्यम्'* इति च श्रूयते । सो-
मशब्दात्तत्करोतीति णिचि, 'एरचिण्यन्तानां' इति वचनात्करणे
घञ् । णिच्वादाद्युदात्तत्वं । किमर्थमित्याह—इन्द्राय यथा त्वं
दधि भवसि तथा तदर्धमातनन्ति । 'एन्द्रं दध्यमावास्यायाम्'[†]
इत्यैन्द्रत्वं दध्नः । तञ्चू सञ्ज्ञेचने, श्चान्नलोपः ॥

¹¹उपरि निदधाति—विष्णविति ॥ हे विष्णो सर्वस्य रक्षक
इदं दुग्धलक्षणं हव्यं रक्षस्व । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । हवमर्ह-
तीति हव्यं होमार्हम् । 'छन्दसि च' इति यत्प्रत्ययः ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः.

१कर्मणे वां देवेभ्यश्शकेयुं २वेपाय त्वा ३प्रत्यु-
 ष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरांतयो ४धूरसि धूर्व धूर्वन्तं
 धूर्वतं योऽस्मान् धूर्वति तं धूर्वयं वयं धूर्वाम् स्त्वं

१यागदिवसे कर्मरम्भे हस्तौ सम्मृशति*—कर्मणे वामिति ॥
 देवेभ्य इति पष्ठचर्थे चतुर्थी । हे हस्तौ देवानां सम्बन्धे
 कर्मणे तत्सिद्धचर्थं वां युवयोः शकेयं युवां विनियोक्तुं समर्थो
 भूयासम् । ' लिङ्चाशिष्यङ् ' इत्यङ्प्रत्ययः । ' छन्दस्युभयथा '
 इति सार्वधातुक्रत्वात्सलोपः ॥

२शूर्पमादत्ते—वेपाय त्वेति ॥ वेपः विष्णुर्यज्ञ इति पर्यायाः ।
 पचाद्यजन्तः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । सर्वव्यापिने विष्ण्वात्मने
 यज्ञाय त्वामादद इति शेषः ॥

३प्रत्युष्टमिति प्रतितपनमन्त्रो व्याख्यातः ॥

४धुरमभिमृशति—धूरिति ॥ धूस्स्योग्निरुच्यते । धूर्हितकः त्व-
 मासि युगप्रदेशस्य धूर्भूत्वा स्थितस्त्व । हे अग्ने धुर्य ' एष वे
 धुर्योग्निः, § इति ब्राह्मणम् । धूर्वा हिंसायां, कर्तारि क्तिप्,
 राछोपः, उपधादीर्घः । यत ईदृशस्त्वं तस्माद्धूर्वन्तं यज्ञस्य
 हितकं राक्षसादिकं तावद्धूर्वं नाशय । किञ्च, तं च धूर्व
 योस्मान् धूर्वति जिघांसति । अपि च, तमपि धूर्वं यं वयं
 धूर्वामः जिघांसामः । सर्वत्र ' उपधायाश्च ' इति दीर्घत्वम् ॥

५अनोभिमन्त्रयते—त्वामिति ॥ हे शकट त्वं देवानां असि
 देवसंबन्धसि, देवतार्थं हविर्धारणेन । अत एव सत्तितमं शुद्ध-

*ग-हस्ताववमृशति. †ख.ग-कर्मसिद्धचर्थम्. ‡स. १-१-२१. §ब्रा. ३-२-४.

देवानामसि सस्त्रितमं पप्रितमं जुष्टतमं वह्नितमं देवहूतममहुतमसि हविर्धानं दृहस्व मां ह्वामित्रस्यं त्वा चक्षुषा प्रेक्षे मा भेर्मा सं विक्था मा त्वा ॥ ५ ॥

तमं इदानीमसि । प्णा शौचे 'आद्यगम' इत्यादिना कित् लिङ्गञ्च । पप्रितमं पूर्णतमं व्रीह्यादिभिः । प्रा पूरणे, स एव प्रत्ययः । जुष्टतमं प्रियतमं देवानां । 'नित्यं मन्त्रे' इत्याद्युदात्तत्वम् । वह्नितमं वोदृतमं हविषाम् । 'वहिश्चिश्रुयुद्गल' इत्यादिना निप्रत्ययः । स च नित् । देवहूतमं देवानामाहवृतममिवासि हविर्धारणेन । क्विपि, सम्प्रसारणे, 'हलः' इति दीर्घः, ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अहुतं अकुटिलं असि घृतिमत्तया 'हुहरेश्छन्दसि' इति हुभावः । हविर्धानं हविर्भूता व्रीह्यादयो निधीयन्तेस्मिन्निति हविर्धानम् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यतस्त्वमेवंविधस्तस्माद्दृहस्व । मा द्वारिति व्याख्यातम् *॥

पुरोडाशीयान् प्रेक्षते—मित्रस्येति ॥ जगतां मित्रभूतस्य सर्वजगद्वन्धोरादित्यस्य चक्षुषा त्वां पुरोडाशीयसमूहं प्रेक्षे, नात्मीयेन । ततश्च त्वं मनुष्येण दृष्टोहमिति मा भेः मा भेषी । 'बहुळं छन्दसि' इतीडभावः । सिचि वृद्धिं बाधित्वा व्यस्येनान्तरङ्गो गुण एव क्रियते । 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वा वृद्धचभावः । मा च संविक्थाः मा च कंपिष्ठाः । ओ विजीमयचलनयोः, लुङि 'लिङ्गिचावात्मनेपदेषु' इति सिचि कित्त्वम् । 'अलो अलि' इति सिचौऽलोपः । अत्र मा च भे

हिंसिपुं मुरुवाताय ० देवस्य त्वा सवितुः प्र-
वेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्रये जुष्टं

च संविक्थाः, इति चार्थस्य गम्यमानत्वात् 'चादिलोपे
भापा' इति प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्न निहन्यते । गम्यमानार्थस्या-
योग एव लोपः । नन्ववघातादिना पीडां* कर्तुमारभते भवान्,
त्क्रमुच्यते मा भेरिति ; तत्राह—मा त्वा हिंसिपं, अवघातादिना
त्वामहं नाशयामि, किन्तु हविर्भूतं त्वां देवताये सशल्प्य,†
द्वितं स्थानं प्रापयामि । यथोक्तं :—

'यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युद्धितं पदम्' इति ॥

'तृणानि निरस्यति—उर्विति ॥ वातार्थं वातप्रवृत्त्यर्थं उरु
हृष । एतेनावारुणत्वं हविषः कृतं भवति । 'यद्वै किञ्च
तो नाभिवाति'‡ इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

'निर्वपति—देवस्य त्वेति ॥ सवितुस्सर्वप्रेरकस्य देवस्य प्रसवे
णायां तेनैव प्रेरितोह त्वामग्रये अग्न्यर्थं जुष्टं प्रियं निर्व-
पि निष्कृष्य शूर्पे निक्षिपामि । 'थाथवञ्क्ताजबित्रकाणाम्'
१ सूत्रेण प्रसवशब्दोन्तोदात्त । अश्विनोर्बाहुभ्यां नत्वात्मी-
भ्यामिति स्तुतिः । 'अश्विनो हि देवानामध्वर्यू आस्ताम्'‡।
२ पूष्ण एव हस्ताभ्यां पाणितलाभ्याम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
३ उदात्तत्वम् ॥

'अग्नीपोमीयं निर्वपति—अग्नीपोमाम्यामिति ॥ 'देवताद्वन्द्वे

निर्वपा^९ म्यग्नीषोमाभ्या^{१०} मिदं देवाना^{११} मिदमु नस्मह
^{१२}स्फात्यै त्वा नारात्यै^{१३} सुवरभि विख्येपं वैश्वा-

च ' इति पूर्वोत्तरपदयोः युगपत् प्रकृतिस्वरत्वम् । अत्र ' च
 ' देवस्य त्वा ' इत्यादि, ' जुष्टं निर्वपामि ' इति चानुपज्यते ॥

^{१०}निरुत्तानभिमृशति—इदं देवानामिति ॥ इदं निरुत्तं धान्यं
 देवानां स्वं, तदुद्देशेन निरुत्तत्वात् । अन्यस्माद्द्वचावृत्तमभूदित्यर्थः ॥

^{११}निरुत्तशेषमभिमृशति—इदमु नस्सहेति ॥ इदं निरुत्तशेषं नः
 अस्माकं भवतु । उशब्दः पूर्वस्माद्द्वचावृत्त्यै । तुशब्दो वा लुप्त-
 तकारः । किमस्माकमेव ? नेत्याह । सहैव देवैः इदमस्माकं
 स्वम् । न निरुत्तवद्देवानामेव, न चास्माकमौहिकभोगायैव । तत्र
 शेषस्य निरुत्ते यदा आवाप, तदा यागोत्तरकालं शेषभक्षणेन,
 साधारणत्वम् । यदा तु कोष्ठादौ, तदा तदुत्तरस्यामिष्ट्यामुभयं
 भविष्यतीति साधारण्यम् ॥

^{१२}निरुत्ते कोष्ठादौ वाऽत्रशिष्टमावपति—स्फात्यै त्वेति ॥ स्फायी
 ओप्यायी वृद्धौ । ण्यन्तात् क्तिन्, ' तितुत्रतपसिसुसरकेषु चं ' इति
 क्तिन्पेधः, णिलोपयलोपो । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण क्तिन् उदा-
 त्तत्वम् । ' उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
 स्फात्यै वर्धनाय अस्मदीयं धान्यं वर्धयितुं त्वामवशिष्टमावपा-
 मिति शेषः । नारात्यै, तत्र वर्धितं नादानाय, आपे तु दाना-
 यैव दानार्थमेवेति । रातेः क्तिनि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^{१३}आहवनीयमन्वीक्षते—सुवरिति ॥ सुष्टु श्रेयांसि गमयतीति
 सुवः । अन्तर्भावितण्यर्थात् ' अन्येभ्योपि ' दृश्यते ' इति विच् ।

नुरं ज्योति¹⁴र्दृहन्तां दुर्यां द्यावापृथिव्यो¹⁶रुर्वन्त-

‘इयदुवङ्कुरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुळम्’ इत्युवडादेशः ।
 ‘न्यइस्वरो स्वरितो’ इति वस्वरितत्वम् । एवंविधं वैश्वानरं
 विश्वेषां नराणां स्वामित्वेन सम्बन्धिनं ज्योतिर्द्यौतनशीलं आहव-
 नीयं अभिविख्येपं. आभिमुख्येन पश्यामि । ‘अभिरभागे’ इति
 लक्षणं कर्मप्रवचनीयत्वेन गतित्वाभावात् ‘गतिर्गतौ’ इति निघा-
 ताभावः । लिङ्घाशिष्यङ्, यासुट्, अतोयेयः । ‘नरे संज्ञा-
 याम्’ इति विश्वशब्दस्य दीर्घः, ‘तस्येदम्’ इत्यण् । अन्तो-
 दात्तो वैश्वानरशब्दः । ‘तमसीव वा एपोन्तश्चरति’* इति
 ब्राह्मणम् ॥

¹⁴गृहाननुवीक्षते—दृहन्तामिति ॥ दुर्याः गृहाः । दुर्वी हिं-
 सायां, क्विप्प्रत्यये, राल्लोपाष्टक्तलोपयोः¹ कृतयोः, दूः हिंसा ।
 तस्मात् ‘तत्र साधुः’ इति यत् । ‘नभकुर्छुराम्’ इति
 दीर्घाभावः । ‘यतो नावः’ इत्युदात्तत्वम् । दुरि साधवो
 दुर्याः दुःखहेतवः । दिवि च पृथिव्यां चास्माकमुपभोगार्थं
 दृहन्तां वर्धन्ताम् । दृहस्वेतिवत्पदस्वरूपमनुसरणीयम् । ‘द्यावा-
 पृथिवी हविषि गृहीत उदवेपेताम्’* इति ब्राह्मणम् । ‘देवता-
 द्वन्द्वे च’ इति द्यावापृथिवीशब्दे पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृतिस्वरेण
 ‘उदात्तयणः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ‘दिवो द्यावा’ इति
 द्यावादेशः ॥

*अ. ३-२-४.

¹अत्र क-ग-कौशयोः “वल्लोपाष्टक्तलोपयोः” इति पाठः-

¹स-भोगार्थं गृहाः दृहन्ताम्. ग-भोगार्थाः दृहाः दृहन्ताम्

रिक्षमन्वि¹⁶ ह्यदित्यास्त्वोपस्थे सादया¹⁷ म्यग्ने हव्यं
रक्षस्व ॥ ६ ॥ मा त्वा पट्ट्वारिःशच्च ॥ ४ ॥

¹⁵ 'उर्वन्तरिक्षमन्विहि' इति गमनमन्त्रो व्याख्यातः* ॥

¹⁶ हविस्सादयति—अदित्या इति ॥ द्यते कर्मणि क्तिनि
दिति खण्डनीया, अदिति अखण्डनीया पृथिवी । 'इयं
वा अदिति' इति दर्शनात् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
तस्याः उपस्थे उत्सङ्गे त्वा स्थापयामीति स्तुतिः । उपस्थीयते
अस्मिन्नित्युपस्थ । 'घनर्थे कविधानं स्थास्त्रापाव्यधिहनियुध्यर्थम्'
इति घनर्थे क । 'स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम्' इति द्वितीयमक्षर-
मुदात्तम् ॥

¹⁷ गार्हपत्यमभिमन्त्रयते—अग्न इति ॥ हे अग्ने गार्हपत्य, इदं
हव्यं हवनाय निरुप्तं रक्षस्व । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'छन्दसि
च' इति य † ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः.

* स. १-१-२¹⁵

† मा ३-२-४.

‡ अत्र सर्वेष्वेव 'य' इत्येव पाठोऽस्ति । तत्र च 'दण्वादिभ्यो यः' इति
पूर्वसूत्रात् 'य' इत्यनुवर्तते इति भावः । मनोरमादी तु 'दण्वादिभ्यो यत्'
इत्येव पूर्वसूत्रपाठ इति भाष्यानुसारात्साधितम्.

१देवो वस्सवितोत्पुनात्वाच्छिद्रेण पवित्रेण
वसोस्सूर्यस्य रश्मिभि रापो देवीरग्रेपुवो

१अप उत्पुनाति—देवो व इति गायत्र्या । ‘सावित्रियर्चा’* इति ब्राह्मणम् । हे आपः देवस्सविता सर्वस्य प्रेरकः, वः युष्मान् उत्पुनातु ऊर्ध्वं शोधयतु । अच्छिद्रेण पवित्रेण जगतां पावनेन आदित्यात्मनानेन छिन्नं छिद्रमतोन्यदच्छिद्रं अविच्छेदेन वर्तमानं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ‘पुवस्संज्ञायाम्’ इति पुनातेरित्रप्रत्ययः । ‘असौ वा आदित्योच्छिद्रं पवित्रम्’* इत्यादि ब्राह्मणम् । वसोर्जगतां वासहेतोः सूर्यस्य मण्डलात्मनो रश्मिभि जगतां शुद्धिहेतुभिः उत्पुनातु । वसेः करणे उप्रत्ययः, म च निदवे । ‘यद्भरैप उत्पुनाति’ ‘द्वाम्यामुत्पुनाति’* इति प्राप्तयोर्दर्भयोः रादित्यात्मना मण्डलरश्मितया च स्तुतिः ॥

२उन्महयद्गुपोत्तिष्ठति—आप इति ॥ हे आप । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । उत्तरेषामामन्त्रितानामाष्टमिक सर्वानुदात्तत्वम्, ‘विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्’ इति पूर्वस्य विद्यमानत्वात् । हे देवीः देवनगुणयुक्ताः । ‘वा छन्दसि’ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । हे अग्रेपुवः भस्मादेशशुद्धिकारणात् प्रथममेव वस्तूना शोधिकाः । किपि ‘तत्पुरुषे कृति बहुळं’ इत्यलुक् । हे अग्रेगुवः प्रथमं स्नानकाल एव यागसाधनत्वं गच्छन्त्यः । ‘ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम्’ इति कौ अनुनासिकलोपः ऊकारश्च । ईदृश्यो यूयमिमं प्रस्तुतं यज्ञमग्रे नयत यज्ञानामग्रं प्रापयत । यज्ञपति यजमानं

अग्नेगुवोऽग्रं इमं यज्ञं नयताग्ने यज्ञपतिं घत्त
 युष्मानिन्द्रो वृणीत वृत्रतूर्ये यूयमिन्द्रमवृणीध्वं
 वृत्रतूर्ये प्रोक्षिता स्थाग्रये वो जुष्टं प्रोक्षा-

चाग्ने घत्त यजमानानामग्रगण्यं कुरुत । 'पत्यावैश्वर्ये' इति य-
 ज्ञपतौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किं हि नाम भवतीनामशक्यमि-
 त्याह युष्मानिति । युष्मान्खल्विन्द्रो वृत्रतूर्ये वृत्रवधार्थसद्भागे अ-
 वृणीत वृणीतवान् । यूयमपीन्द्र वृत्रतूर्ये अवृणीध्व वृतवत्यः ।
 युष्माकमिन्द्रो यूयं चैन्द्रस्य सहाया इति स्तुतिः । वृत्रस्तूर्येते
 हिंस्यतेऽस्मानिति वृत्रतूर्यं युद्धम् । तुर्वी त्वरणहिसयोः, 'हन्य-
 र्थाश्च' इति चुरादिपाठात् स्वार्थिकण्यन्तात् 'अचो यत्' इति
 यत् । 'यतो नावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्
 तेन । 'वृत्रे ह हनिष्यन्निन्द्र आपो वव्रे'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

प्रोक्षणीः प्रोक्षति—प्रोक्षितास्थेति ॥ स्वत एव शुद्धा यूयं
 शुद्धाः इति मन्त्रोच्चारणमेवासां प्रोक्षणम् । 'अद्भिरेव
 हवींषि प्रोक्षति ब्रह्मणाप'† इत्यादि ब्राह्मणम् । 'प्रोक्षि-
 तास्थेत्याह । तेनापः प्रोक्षिताः'* इति च । 'गतिरनन्तरः'
 इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

'पुरोडाशीयान् प्रोक्षति—अग्रय इति ॥ अग्रचर्यं युष्मा-
 न्प्रोक्षामि अद्भिस्सिञ्चामि । जुष्टं प्रियं यथा भवति तथा
 सिञ्चामि । 'नित्यं मन्त्रे' इति जुष्टशब्द आद्युदात्तः । अ-
 ग्रीपोमाम्यामित्यत्र 'वो जुष्टं प्रोक्षामि' इत्यनुपज्यते । 'देव-
 ताह्नद्धे च' इति युगपत्स्वरः ॥

म्यग्नीषोमाभ्यां शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे
 देवयज्यायां अवधूतं रक्षोवधूता अरांतयोऽ
 दित्यास्त्वर्गसि प्रति त्वा ॥ ७ ॥

पृथिवी वै त्वधिपर्वणमसि चानस्पृत्यं प्रति

^१पात्राणि प्रोक्षति—शुन्धध्वमिति । गतम्* ।

^२कृष्णाजिनमवधूनोति—अवधूतमिति यजुरादिकैरुपदया गाय-
 त्र्या ॥ अवधूतं विनाशितम् । शिष्टं व्यख्यातम् । प्रत्युष्टादि
 मन्त्रेण । ' गतिरनन्तरः ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^३कृष्णाजिनमवधूनोति—अदित्या इति ॥ अदितिः अखण्ड-
 नीया । कर्मणि क्तिन्, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अखण्डि-
 तायाः पृथिव्यास्त्वर्गिव प्रियतममसि, अतस्त्वामास्तीर्णां पृथिवी
 प्रतिवेत्तु आत्मन उपरि तत्रावस्थानमनुजानातु, न न्यङ्कारयतु ।
 सा तु माऽवमंस्तु । पृथिवीशब्दो ङीपन्तोन्तोदात्तः ॥

^४उलूखलमध्यहति—अधिपवणमिति ॥ अधिपूयते अभिपी-
 ड्यते अवहन्यतेऽस्मिन्निति सुनोतेर्गधिकरणे ल्युट्, ' उपमर्गा-
 त्सुनोति ' इत्यादिना पत्वम्, रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण लिति
 प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । वनस्पतेर्विकार इति पत्युत्तरपदलक्षणो
 ण्यः । ईदृशं महाभागं त्वमसि । तस्मात् अदित्यास्त्वग्भूतं
 कृष्णाजिनं त्वां प्रतिवेत्तु अनुजानातु । आत्मोपरि तत्रावस्थानं
 क्षमताम् ॥

त्वादि॑त्यास्त्वग्वे॑ १० त्वग्नेस्त॑नूर॑सिं वा॒चो वि॒सर्जनं॑
 दे॒वर्वा॑तये त्वा गृ॒ह्णा^{१०}म्या॑द्रिरसि वा॒नस्प॑त्यस्तं
 इदं॑ दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यश् सु॒शामि॑ शमि॒ष्वेप॑माव॒दोः

१०पुरोडाशीयांनावपति—अग्नेरिति ॥ अग्नेस्तनूश्शरीरमिवासि, उ
 दीपकत्वात् । हे पुरोडाशीयसमूह । ‘ कृपिचमितमि ’ इत्यादिन
 तनोतेरुप्रत्ययः । स्तुत्यर्थत्वादग्निशब्दोपादानस्य विकृतौ नोहः ।
 ‘ अग्नेर्वा एषा तनूः । यदोपधयः ’ *इति ब्राह्मणम् । किञ्च-
 वाचो विसर्जनमसि । विसृज्यते वाग्नेनेति करणं ल्युट् । कृदुत्त-
 रपदप्रकृतिस्वरेण लिट्स्वरः । ‘ सावेकाचः ’ इति वाचः परस्य
 विभक्तेरुदात्तत्वम् । ‘ यदा हि प्रजा ओपधीनामश्नन्ति । अथ वा-
 चं विसृजन्ते ’ *इति ब्राह्मणम् । एवं विश्वजननं त्वां देव-
 धीतये देवानां भक्षणार्थं गृह्णामि उलूखले त्वां प्रक्षिपामि ।
 दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

११मुसलमवदधाति—अद्रिरसीति ॥ अत्ता आहर्ता तुपाणां अ-
 द्रिः । ‘ अदिशादिभूशुभिर्म्य क्रिन् ’ इति क्रिन्प्रत्ययः, निच्चा-
 दाद्युत्तत्वम् । ईदृशो वनस्पतेर्विकारस्त्वमसि । स तादृशस्त्वं
 इदं हव्यं हवनार्हम् । ‘ छन्दसि च ’ इति यत्प्रत्ययः । सुशामि सु-
 छु स्वयमेव शान्यतीति सुशामि । ‘ शमित्यष्टाम्योविनुण् ’ । ‘ प-
 रादिश्छन्दसि बहुळं ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ईदृशमिदं हव्यं
 देवेभ्यः देवतार्थं शमिष्व शामय मुपहेतुं कुरु । शमयतेः लोट् ।
 ‘ बहुळं छन्दसि ’ इति शपो लुक् ॥

११वृषारवेण दृपदुपले समाहन्ति—इपमिति ॥ हविर्दक्षिणं यदि-

ऊर्जमावद द्यमद्वदत वयं सङ्घातं जेष्म ¹²वर्ष-
वृद्धमसि ¹³प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु ¹⁴परापूतं

दमन्नं आवद देवेभ्यः आवेदय, युष्मदर्थमिदमनेन यजमानेन संस्क्रियते, इति । एवं ऊर्जमावेदति व्याख्यातम् । ऊर्क् रसः । इदानीं यज्ञायुधान्युच्यन्ते—द्युमत् दीप्तिमत् । दिवेः किंप्रत्ययान्तान्मत्तुपि 'दिव उत्' इत्युत्वे 'द्वस्वनुद्भ्यां मत्तुप्' इति मत्तुप उदात्तत्वम् । ईदृशमिदमन्नं संस्क्रियमाणं देवेभ्यो वदत वेदयत । ननु देवास्वयमेव ज्ञास्यन्ति, तत्किमनेन घोषणेनेत्यत्राह—वयं युष्मदीयेन शब्देन सङ्घातं भ्रातृव्यसमूहं जेष्म जयेम । जयतेलेटि 'सिञ्चहुळं लेटि' इति सिप्प्रत्ययः, 'बहुळ छन्दसि' इति शपो लुक् । सङ्घातशब्दस्य थाथादिस्वरेण उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । 'मनोश्श्रद्धा देवस्य' *इत्यादिब्राह्मणम् ॥

¹²शूर्पमुपयच्छति—वर्षवृद्धमसीति ॥ व्याख्यातां बर्हिषि । इह तु शूर्पमुच्यते ॥

¹³पुरोडाशीयानुद्धपाति—प्रति त्वेति ॥ हे पुरोडाशीयसमूह वर्षवृद्धं त्वा शूर्पः प्रतिवेत्तु अनुजानातु आत्मोपरि तव प्रक्षेपणं क्षमताम् ॥

¹⁴परापुनाति—परापूतमिति यजुरादिकैकपदया गायत्र्या । परापूतं परास्तं । शिष्टं प्रत्युष्टादिना व्याख्यातम् । 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'यज्ञश्च रक्षाश्चस्यनुप्राविशन्' * इति ब्राह्मणम् ॥

रक्षः परापूता अरातयो ¹⁵रक्षसां भागोऽसि
¹⁶वायुर्वो विविनक्तु देवो वस्सविता हिरण्य-
 पाणिः प्रतिगृह्णातु ॥ ८ ॥

त्वा भाग एकादश च ॥ ५ ॥

¹⁵तुषान्निरस्यति—रक्षसामिति ॥ सुबोधम् । ‘कर्षा त्वतः’ इति
 भागशब्दोन्तोदात्तः ॥

¹⁶त्वचं विविनक्ति—वायुरिति ॥ वायुर्वो युष्मान् विविनक्तु त-
 ण्डुलेभ्यः कणान्पृथक्करोतु ॥

¹⁷तण्डुलान् प्रस्कन्दयति—देवो व इति ॥ देवस्सविता सर्वस्य
 भेरकः हिरण्यपाणिः हिरण्याभरणपाणिः युष्मान् प्रतिगृह्णातु प्रति-
 गृह्य रक्तुं । हिरण्यस्य विकारो वलयाङ्गुलीयकादिः पाण्योर्य*-
 स्येति समुदायविकारपष्ठ्या विगृह्य ‘सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्री-
 हिर्वाच्यो वाचोत्तरपदलोपश्च’ इति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
 ‘उशीरदाशेरकंपालपलालशैवालश्यामाकशरीरशरावहृदयहिरण्यारण्या-
 पत्यदेवराणाम्.’ इति हिरण्यशब्द आद्युदात्तः । ‘अन्तरिक्षादिव’
 इत्यादि बाह्यणम् ॥

इति पञ्चमोनुवाकः.

१अवधूत् ५ रक्षोर्वधूता अरांतयोऽदित्यास्त्व-
 गसि प्रति त्वा पृथिवी वैत्तु ३दिवस्कम्भनि-
 रसि प्रति त्वादित्यास्त्वग्वैत्तु ४धिपणासि पर्व-
 त्या प्रति त्वा दिवस्कम्भनिर्वैत्तु ६धिपणासि

१-२अवधूननोपस्तरणमन्त्रौ व्याख्यातो*॥

३शम्यां निदधाति—दिव इति ॥ ‘ऊडिदम्’ इत्यादिना वि-
 भक्तेरुदात्तत्वम् । दिवो यागसाधनद्वारेण स्कम्भनिरसि धारयि-
 त्वसि । स्कम्भतेः करणे ल्युटि ङीपि वर्णव्यत्ययेन द्वस्त्वम् ।
 ‘गर्भिण्यो भवन्ति’ इति यथा । यद्वा—‘वृत्तेश्च’ इत्यत्र
 चकारस्थानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् स्कम्भतेरनिप्रत्ययः । सर्वत्रोञ्छादि-
 त्वादन्तोदात्तत्वम् । हे शम्ये अदित्यास्त्वक्, एवंभूतां त्वां,
 अदित्यास्त्वम्भूतं कृष्णाजिनं प्रतिवेत्तु अनुजानातु आत्मोपरि त-
 वावस्थानम् । ‘द्यावापृथिवी सहास्ताम्’ इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

४शम्यायां दृपदमत्यादधाति—धिपणेति ॥ धिपणा धृष्टा
 त्वमसि । हे दृपत् पर्वत्या । पर्वतमर्हतीति पर्वतशब्दात् ‘छन्दासि
 च’ इति यत्प्रत्ययः §। धिपणाशब्दो व्युत्पादितः प्राक् ॥। त्वामी-
 दृशीं दिवस्कम्भनिः शम्या प्रतिवेत्तु अनुजानातु उपरिनिधानम् ॥

६दृपद्युपलामत्यादधाति—धिपणेति ॥ धिपणा धृष्टासि हे उपले
 पार्वतयो । पर्वतिः परिपूर्णा महाशिला दृपलक्षणम् । पूर्व पर्व मर्व
 पूरणे, ‘वह्निवस्यार्तम्यश्चित्’ इति वह्निर्वसतिररतिरिति त्रिधिय-

*सं. १-१-५. ६-७ †सं. २-१-२. ‡भा. ३-२-६. §क- इति यः ॥ सं. १-१-२३.

पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वतिर्वेत्तुं देवस्य त्वा
सवितुः प्रंसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या-
मधिवपामि धान्यमसि धिनुहि देवान्प्राणाय

मानोतिप्रत्ययो बहुलवचनात्पर्वतेरपि भवति । तस्यापत्यं पार्वतेयी ।
आकृतिगणत्वाद्भूकि 'कितः' इत्यन्तोदात्तत्वम्, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
डीप उदात्तत्वम् । शिलापुत्रकवदपत्यत्वमुपचर्यते । यस्मात्त्वं धिप-
णासि पार्वतेयी, तस्मात्त्रां दुहितृस्थानीयां सा पर्वतिः दृपत् प्रति-
वेत्तु, त्वां मातेव दुहितरमुत्तङ्गस्थामनुजानातु ॥

पुरोडाशीयानधिव[न्निर्व]पति—देवस्य त्वेति ॥ सावित्रो व्या-
ख्यातः* । अधिवपनं दृपदि प्रक्षेपणम् ॥

अधिवपति—धान्यमिति ॥ धान्यं पोपकमसि । दधातेः पोप-
णकर्मणः 'दधातेर्यद्भुद्' इति यत्प्रत्ययः, बहुलवचनात् 'यतो
नावः' इत्याद्युदात्तत्वं वाधित्वा तित्स्वरितत्वम् । यद्वा—'तिल्य-
शिक्यमर्त्यकाम्पर्यधान्यकन्याराजन्यमनुप्याणामन्तः' इति अन्तस्मुरि-
तत्वम् । धिनोत्यर्थे प्रीणने वा दधातिर्वेत्ते । यस्माच्चमीदृशमसि
तस्माद्देवानां धिनुहि प्रीणय । यद्वा—धान्यं पोपणशीलं वर्धिष्णु-
स्वभावं हव्यमसि । तस्माद्देवान् यावदाभिलषं प्रधित्वा प्रीणय ।
'एतस्य यजुषो वीर्येण' इत्यादि व्याहणम् । हिवि दिवि धिवि जिवि
प्रीणनार्थाः । 'धिन्विकृण्वोरच' इत्युप्रत्ययः । 'अनो लोपः'
'उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा वचनम्' इति हेर्दङ् क्रियते, पित्त्व-
निषेधात् । डित्त्वाद्युदात्तत्वं च हेः ॥

त्वाऽपानाय, त्वा व्यानाय त्वा^{१०}दीर्घामनु प्रसि-
त्तिमायुषे धां . ^{१०}देवो वस्तविता हिरण्यपाणिः
प्रतिगृह्णातु ॥ ९ ॥

प्राणाय त्वा पञ्चदश च ॥ ६ ॥

^१पिनष्टि—प्राणायत्वेति ॥ प्राणार्थं त्वां प्राचीनं पिनष्मि, अपा-
नार्थं प्रतीचीनं, व्यानार्थं तिरश्चीनं ; प्राणादिवृतीनामेवंरूपत्वात् ।
सर्वत्र थायादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । घनर्थे कः, घञ्, वा ।
बहुलमिति वचनाद्बहुत्वभावः । व्याने संहितायां छन्दसं दी-
र्घत्वम् ॥

^१बाहू अन्ववेक्षते—दीर्घामन्विति त्रिष्टुभैकपदया ॥ प्रसितिः
प्रबन्धः कर्मसन्तानः । पिञ् बन्धने, 'तादौ च निति कृत्यतो'
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दीर्घामविच्छिन्ना प्रसितिमनु युवां धां
दधामि अविच्छिन्नेन कर्मसन्तानेन युवां सम्बन्धामि । 'तृती-
यार्थे' इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । धामिति दधतेर्लेट्, 'इ-
तश्च लोपः परस्मैपदेषु', 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् ।
आयुषे आयुर्थं, यजमानस्याविच्छिन्नमायुर्भूयादिति । यद्वा—आयु-
रन्नं पुरोडाशलक्षणं, तत्सिद्धार्थम् ॥

^{१०}कृष्णाग्निने पिष्टानि प्रस्कन्दयति—देव इति ॥ व्याख्यातम् * ।
'अन्तरिक्षादिव वै' इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

इति पद्योनुवाकः.

^१घृष्टिरसिं ब्रह्मं यच्छा^२पाग्नेग्निमामादं जहि
^३निष्क्रव्यादं^४ सेधा^५ ऽऽदेवयजं वह^६ निर्दग्धं^७ रक्षो

^१घृष्टिमादत्ते—घृष्टिरिति ॥ घृष्टिरुपवेपः । घृष्टिर्घर्षणे सम-
 र्थासि शत्रूणाम् । अतो ब्रह्म हविलक्षणमन्नं यच्छ देहि ।
 किं हि नाम त्वया न शक्यते कर्तुमिति ॥

^२गार्हपत्यमभिमन्त्रयते—अपेति ॥ हे अग्ने गार्हपत्य यस्त्वायि
 आमात् अग्निः तं जहि नाशय । आमात् अपकाशी हविषो
 विनाशकः । 'अदोनन्ने' इति विद्वत्त्ययः । रुदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् ॥

^३अद्भारं निरस्यति—निरिति ॥ क्रव्यादं अग्निं निस्सेध नि-
 ष्कृष्य बहिरपनय । पिधू गत्यां, भौवादिकः । आममांस-
 भक्षकः क्रव्यात् चिताग्निः । 'क्रव्ये च' इति विद्वत्त्ययः,
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^४अद्भारमन्यमावर्तयति—एति ॥ देवान् यजतीति देवयद्,
 हविषां सम्यक्सम्पादकः । 'अन्येभ्योपि दृश्यते' इति कि-
 ष्प्र*त्ययः । स एव प्रकृतिस्वरः । देवयजं अग्निम् आवह
 आनय । 'य एवामात्क्रव्यात्' इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^५अद्भारमधिवर्तयति—निर्दग्धमिति ॥ प्रत्युष्ठादिना व्याख्या-
 तम् । 'अग्निवत्युपदधाति' इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

निर्दग्धा अरांतयो ध्रुवमसि पृथिवीं दृ२हा-
 युर्दृ२ह प्रजां दृ२ह सजातान्स्मै यजमाना-
 य पर्यूह धर्मस्यन्तरिक्षं दृ२ह प्राणं दृ२-
 हापानं दृ२ह सजातान्स्मै यजमानाय प-

मध्यमं कपालमुपदधाति—ध्रुवमिति ॥ ध्रुवं निश्चलं मध्यमं सर्वरूपालानामसि । सर्वं तद्वत् * । पृथिवीं दृह दृढां कुरु । दृह दृहि वृद्धौ, अन्तर्भावितण्यर्थः । पृथिवीशब्दो ङीपन्तोऽन्तोदात्तः । यजमानस्यायुः प्रजां च दृह । प्रजाशब्दः रुदुत्तरप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । किञ्च—अस्मै यजमानाय । पष्ठचर्थे चतुर्थ्यौ । अस्य यजमानस्य सजातान् समानजन्मनः पर्यूह परितस्सेवमानान् कुरु । 'सजातानस्मा अभितो बहुलान् करोति'† इत्यादि ब्राह्मणम् । समानस्य 'छन्दसि' इत्यादिना सभावः । 'वा जाते' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । जात्यादिग्रहणं नानुवर्तिष्यते । 'ऊडिदम्' इत्यादिना अस्मा इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यजमाने धातुस्वरः । 'उपसर्गादस्यत्पूहोर्वा वचनम्' इत्यूह्यतेः परस्मैपदत्वम् ॥

पूर्वार्धमुपदधाति—धर्ममिति ॥ धर्मं धारकं पुरस्तात्पुरोडाशस्यासि । धृञ् धारणे, 'गुधृविपचि' इत्यादिना ऋप्रत्ययः । अन्तरिक्षादिकं दृह निश्चलं धारय । प्राणापानशब्दौ थायादिस्वरेणान्तोदात्तौ । समानमन्यत् ॥

* क—सः त्वद्वत्, स—तत्त्वं तद्वत्. ['सर्वं तद्वत्'—धर्ममित्याद्युत्तरं सर्वं इत्यमेव ध्याच्छेयमित्यर्थः.]

पसा तप्यध्वं¹² यानि घर्मे कपालान्युपचि-
न्वन्ति वेधसः । पूष्णस्तान्यपि व्रत इन्द्रवायू
विमुञ्चताम् ॥ ११ ॥

चक्षुरष्टाचत्वारिंशच्च ॥ ७ ॥

-¹²कपालानि विमुञ्चति—यानीति ॥ इष्टिसंस्थानकालभाविनोपि
विमोक्तमन्त्रस्य प्रासङ्गिकमिहाम्नांम् । इयं चतुष्पदानुष्टुप् ; य-
णादेशाकरणेन प्रथमवृतीयौ पूष्णीयौ । विधायको वेधाः अ-
ध्वर्युः । विध-विधाने, असुन्प्रत्ययः, उष्णादित्वादन्तोदात्तः,
व्यत्ययेन बहुवचनम्, एको ह्यध्वर्युरुपदधाति । यानि कपालानि
घर्मे अङ्गारे वेधसः उपचिन्वन्ति उपहितवन्तः । वर्तमानसामीप्ये
लट् । तानि कपालानि इन्द्रवायू विमुञ्चताम् ; ध्रुवमसीत्यादिमन्त्रै-
रुपहितानां तायेव विमोक्तमिति भावः । 'नेत्तरपदेनुदात्तादौ'
इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वे निषिद्धे समासान्तोदात्तत्वम् । किमुपधानं
विमोक्तार्थः ? इत्यत आह—पूष्णः पोषकस्याग्नेः । उदात्तनिवृ-
त्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । तस्य व्रते हविश्श्रपणलक्षणे
कर्मणि अर्पति समाप्ते इदानीं विमुञ्चतामिति । 'सं ते मनसा
मनः'* इत्यादिवदपीत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यं क्रियापदमध्याह्नियते । उप-
चिन्वन्तीत्यत्र 'सतिशिष्टोपि विकरणस्यरो लसार्वाधातुकस्वरं न
बाधते' इति वचनान्नालसार्वाधातुकाद्युदात्तत्वम् । 'चतुष्पदयर्चा'[†]
इत्यादि घ्राहणम् ॥

इति सप्तमोनुवाकः.

१सं वपामि २समापो अद्विरगमतु समोपघ-
यो रसेन स५ रेवतीर्जगतीभिर्मधुमतीर्मधुम-

१पिष्ठानि संवपति—समिति ॥ समित्येकीभावे ; सह प्रक्षिपा-
मि । सावित्रशेषश्रायम् । 'अग्रये जुष्टम्' इत्यापि लभ्यते ॥

२प्रणीता मदन्तीरानीयमानाः प्रतिमन्त्रयते—समाप इति वस्वष्टव-
स्वादित्यपदया उपरिष्ठाद्बृहत्या ॥ आपः प्रणीतालक्षणाः, अद्विर्मद-
न्तीलक्षणाभिः, समगमत सङ्गच्छन्ताम् । 'ऊडिदम्' इत्यादिना
असर्वनामस्थानविभक्तेरुदात्तत्वम् । 'छन्दसि लुङ्ङिष्टः' इति लङ्,
'समो गम्यंच्छिभ्याम्' इत्यात्मनेपदम्, 'बहुळं छन्दसि' इति श-
पो लुक्, 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशः । यद्वा—तेनैव लुङ्,
'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्छेर्लुक्, 'गमहन' इत्युपघालोपः ।
किञ्च, ओपधयः, पिष्टलक्षणाः रसेनानीयमानेन द्विमकारेण रसेन
जलेन सङ्गच्छन्ताम् । ओपा धीयन्त आस्वित्योपधयः । दासीभा-
रादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्, ओपशब्दो घनन्त आद्युदात्तः,
'कर्मण्यधिकरणे च' इति दधतिः किप्रत्ययः । एवं प-
रोक्षवदभिधायेदानीं प्रत्ययवदुच्यते—रेवतीः रेवत्यः घनवत्यः स-
र्वघनकारणत्वात् । 'रयेमती बहुलम्' इति सम्प्रसारणम्,
'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्, 'द्वस्वनुङ्भ्यां मनुप्'
इत्यत्र 'रेशब्दाच्चोपसङ्ख्यानम्' इति मनुप उदात्तत्वं, वत्त्वं
च । ईदृश्यो यूयं जगतीभिस्संसृज्यध्वं संसृष्टा भवत । कर्मणि
लकारः । जगतीभिः जङ्गमस्वभावाभिः । 'वर्तमाने षपद्बृहन्महज्ज-
गच्छतृवत्' इति गमेरतिप्रत्ययः, मकारलोपः, द्विवचनं च नि-
पात्यते, 'उगितश्च' इति ङीप्, 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्यु-

तीभिस्सृज्यध्वं^३ मद्भ्यः परि प्रजातास्थ सम्-
द्भिः पृज्यध्वं 'जनयत्यै त्वा संयौ^५ म्यग्रये

दात्तत्वम् । शतृवद्भावेन लसार्वधातुकत्वात् प्रत्ययस्यानुदात्तत्वम् ।
तथा मधुमतीः मधुमत्यः मधुरा यूयं मधुमतीभिस्संसृज्यध्वम् । ए-
तदुक्तं भवति— हे आपः रेवत्यो मधुमत्यश्च यूयं जगतीभिर्मधुम-
तीभिश्च ओपधीभिस्संसृज्यध्वम्, इति । ' आपो वा ओपधीर्जि-
न्वन्ति '*इत्यादि, ' आपो वै रेवतीः '*इत्यादि च ब्राह्मणम् ॥

^३अपः परिष्ठावयति—अद्भ्य इति गायत्र्यैकपदया यजुस्सन्तया ॥
हे ओपधयः यूयं अद्भ्यः परिप्रजाताः अद्भ्य एव सर्वास्सम्भू-
ताः । यस्मादेवं स्थ, तस्मादाभिरद्भिस्सम्पृच्यध्वं सम्पृक्तां भवत ।
कर्मणि लकारः । अद्भिस्सम्पर्केण युष्माकमभिवृद्धिरिति । ' यथा
सुवृष्टः '*इत्यादि ब्राह्मणम् । ' ऊडिदम् ' इत्यादिना अद्भ्यो
विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रकृष्टा जाताः प्रजाता इति प्रादिसमासः
प्राचार्यवत् । गतित्वाभावात् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—
अन्तर्भावितण्यर्थात् कर्मणि निष्ठायां ' गतिरनन्तरः ' इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^५आलोडयति—जनयत्या इति ॥ जनयत्यै प्रजानां जननाय
त्वां संयौमि मिश्रीकरोमि । ' आमेरतिः ' इति विधीयमानोतिप्र-
त्यये बहुवचनान्तेनेर्ण्यन्तादपि भवति । ' छन्दस्युभयथा ' इति
तस्य सार्वधातुकत्वात् णिलोपाभावः ॥

^६व्यूह्यामिमृशति—अग्रय इति ॥ अग्रचर्थं त्वामभिमृशामीति
शेषः ॥

त्वा^१ग्नीपोमाभ्यां 'मुखस्य शिरो^२सि घर्मो^३सि
विश्वायु^४रुरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतां
^{१०}त्वचं गृह्णी^{११}ष्वान्तरितुं रक्षोऽन्तरिता अरा-

^६अग्नीपोमाभ्यामित्यत्र त्वेत्यनुपज्यते । पूर्ववच्छेषः । अभिम-
र्शेन चान्यस्माद्भावृत्तिः क्रियते ॥

^७पिण्डं करोति—मुखस्य शिरोसीति ॥ यज्ञो वै मुखः,
तस्य शिरः मुख्यमङ्गमसि, प्राधान्यात् ॥

^८अधिश्नयति—घर्म इति ॥ घर्मे प्रवर्ग्यं आदित्यो वा, स
एवासि, उद्गत्वात् । विश्वमायुर्येन क्रियत इति विश्वायुः,
विश्वायुर्नोमासि । ' बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां ' इति पूर्वपदान्तो-
दात्तत्वम् ॥

^९प्रथयति—उर्विति ॥ उरु यथा भवति तथा प्रथस्व । यज्ञ-
पतिः यजमानः अनेन तवोरुप्रथनेन उरु प्रथतां पश्वादिभिः ।
' पत्यावैश्वर्ये ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^{१०}श्लक्ष्णीकरोति—त्वचमिति ॥ त्वचं गृह्णीष्व त्वचा अतिश्लक्ष्णा-
तनुर्भव । ' सर्वमेवैनं सतनुम् ' *इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^{११}पर्यग्रे करोति—अन्तरितमिति यजुरादिकथेकपदया गाय-
त्र्या ॥ अन्तरितं तिरोहितमपनीतं । ' अन्तरपरिग्रहे ' इति गनि-
संज्ञिकत्वात् ' गतिरनन्तरः ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । च्याख्या-
तामन्यत् । ' घर्मो वा एपोशान्तः ' *इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

तयो¹² देवस्त्वा सविता श्रपयतु, वर्षिष्ठे
अधि नाकेग्निस्ते तनुवं माति धा¹³ग्ने

¹²श्रपयति—देव इति ॥ देवस्सविता सर्वस्य भ्ररकः त्वां श्र-
पयतु पकं करोतु । किमर्थं ?—वर्षिष्ठे वृद्धतमे नाके सुखरूपे
स्वर्गे निमित्ते । ‘निमित्तात्कर्मयोगे’ इति सप्तमी । नाके स्वर्गार्थं
त्वां श्रपयतु । सप्तम्यर्थमेवाधिशब्दो द्योतयति । ‘अधिपरी अन-
र्थकौ’ इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । यद्वा—देवस्सविता त्वां श्रपय-
तु । कीदृशं ?—वर्षिष्ठे अधिनाके, योयं दिवि नाको नामाग्निः
वृद्धतमो रक्षसां हन्ता तस्मिन्नधि तेनेश्वरेण रक्ष्यमाणं त्वां श्रप-
यतु । ‘अधिरीश्वरे’ इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । ‘यस्मादधिकं
यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी’ इति स्वामिविशेषे द्योत्ये स्वामि-
विशेषात्सप्तमी, यथा ‘अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाल’ इति । ‘पुरोडाशं
वा अधिश्रितम्’* इत्यादि ब्राह्मणम् । किञ्च—अग्निस्ते तनुवं
मातिधाक् रुशावस्थामतीत्य मा धाक्षीत् । दहेर्लुङि, च्छेस्सिचि,
हलन्तलक्षणा वृद्धिः, ‘बहुळं छन्दसि’ इतीडभावः, हलङ्चा-
दिलोपसंयोगान्तलोपो, घत्वचत्वम्भपभावा । ‘तन्वादीनां छन्दसि
बहुळम्’ इति तनेतेरुवडादेशः ॥

¹³गार्हपत्यमभिमन्त्रयते—अग्र इति ॥ व्याख्यातम् † ॥

¹⁴भस्मनाभिवासयति—समिति ॥ ब्रह्मणा वृहता अनेन भस्मना
संप्रच्यस्व संप्रक्तो भव हे पुरोडाश । एने कर्मणि लकारः ।
‘मस्तिष्को वै पुरोडाशः’* इत्यादि ब्राह्मणम् । ‘पशोर्वि
प्रतिमा पुरोडाशः’* इति च ब्राह्मणम् ॥

हृव्यं रक्षस्व^{१४} सं ब्रह्मणा पृच्य^{१५} स्वैकताय
 स्वाहा द्विताय स्वाहा त्रिताय स्वाहा ॥१३॥
 सविता द्वाविंशतिश्च ॥ ८ ॥

^१आदद ^२इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणस्सहस्र-

^{१५}पात्रनिर्णेजनीरपो निनयति—एकतायेति ॥ एकतादयस्संज्ञा-
 शब्दाः 'तत एकतोजायत'* इत्यादिब्राह्मणे प्रसिद्धाः तद्वाच्याः
 पित्रादयः अग्निष्वात्तादयः, तेभ्य इमा आहुतयस्सन्त्विति स्वयमेव
 सरस्वत्याह; न त्वह मनुष्य इति । एकतोभिपातादस्यास्ति जन्मे-
 त्येकतः । अर्शादिराकृतिगणत्वादचूप्रत्ययः, 'तद्धितश्चासर्व-
 विभक्तिः' इत्यव्ययत्वादव्ययानां भमात्रे टिलोपः, अस्तिसामाना-
 धिकरण्याभावेपि 'बहुळं छन्दसि' इति मत्वर्थीयो दृश्यते, यथा
 'सोन्तर्वानभवत्'† इति । एवं द्वितस्त्रितोपि द्रष्टव्यः । 'देवा
 वे हविर्भृत्वाद्युवन्'* इति ब्राह्मणम् ॥

इत्यष्टमोनुवाकः.

^१स्फ्यमादत्ते—आदद इति ॥ सावित्रिशेषोयम् ॥

^२स्फ्यमनुमन्त्रयते—इन्द्रस्येति ॥ 'स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा' इति
 दक्षिणशब्द आद्युदात्तः । बाहुर्विशेष्यते—सहस्रभृष्टिः अनेकपरिवारः
 शत्रूणां निवारकः । शततेजा बहुवधानः‡ तद्वस्वमपीति । उभय-
 त्रापि 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

भृष्टिशततेजां वायुरसि तिग्मतेजाः पृथिवि
देवयजन्योपध्यास्ते मूलं मा हिंसिपमपहतो-

तीक्ष्णीकरोति—वायुरेति ॥ वायुरमि वायुरिव क्षिप्रकार्यसि ।
कुत इत्यत आह—तिग्मतेजाः तीक्ष्णदीप्तिः निशितधारत्वात् ।
तद्विशो हि त्वमसि । पूर्ववत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

बर्हिः प्रहरति—पृथिवीति ॥ हे पृथिवि देवयजनि देव-
यागाधिकरणभूते त्वदीयाया ओपध्या मूलं मा हिंसिपम् अनेन
स्फ्यप्रहारेण न विनाशयामि । प्रथमस्यामन्त्रितस्य पाठिकमा-
द्युदात्तत्वम् । ' नामन्त्रिते समानाधिकरणे ' इति पूर्वस्याविद्य-
मानवच्चनिषेधाद्धितीयः पदात्परत्वान्निहन्यते । ओपधिशब्दस्य
दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ओपशब्दो घञन्त
आद्युदात्तः । ' विपाठे नामासुर ' * इति ब्राह्मण । तेन
ब्राह्मणोक्तमेध्यत्वाभिप्रायं पृथिव्या देवयजनत्वम् । यथा ' मेध्या-
मेवेनां देवयजनी करोति ' * इति ॥

सतृणं पुरीपमादत्ते—अपहत इति ॥ अपहतोपनीतः ।
' गतिरनन्तरः ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ' अरुर्वे नामा-
सुर आसीत् ' * इत्यादिब्राह्मणप्रसिद्धोसुरविशेषोऽररु, अरणशीलः
गूढचारी । ' अर्तेररुः ' इत्यरुप्रत्यय । स इतः पृथिव्या
अपहतः । अपादानस्य शेषत्वेन विवक्षायां षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ।
' उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

ररुः पृथिव्यै ^६ब्रजङ्गच्छ गोस्थानं ^७वर्षतु
 तेद्यौर्वधान देव सवितः परमस्यां परावति
 शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेषि यं च वयं द्विष्म-
 स्तमतो मा मौ^९गर्पहतोररुः पृथिव्यै देव्य-
 जन्यै ^{१०}ब्रजम् ॥ १४ ॥ गच्छ गोस्थानं

^६हरति—ब्रजमिति ॥ ब्रजन्त्यस्मिन्निति ब्रजः । 'गोचर-
 संचर' इत्यादौ घप्रत्ययान्तो निपातितः । यस्मिन्प्रदेशे पांसव-
 ससङ्गीभूता उत्करभावमापद्यन्ते, तं देशं गच्छति । कीदृशं!—
 गोस्थानम् गोशब्दस्य प्रत्याश्रावणलक्षणस्य सम्बन्धि स्थानम् ।
 'छन्दोसि वै ब्रजो गोस्थानः' * इति ब्राह्मणम् । छन्दस्त्वेन
 तस्य स्तुतिः । तान्यपि हि गवां शब्दानां स्थानानि । कृदु-
 त्तरपदप्रकृतिस्वरन्त्वम् । स्थानशब्दो लिट्स्वरेणाद्युदात्तः । ननु
 'मनुक्तिन् व्याख्यानशयन' इत्यादिना कृदुत्तरपदान्तोदात्तत्वेन
 भाव्यम् । तर्हि 'परादिश्छन्दसि बहुळम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं
 भविष्यति ॥

^७वेदिं प्रत्यवेक्षते—वर्षत्विति ॥ ते तव स्पयेन ब्रह्मतायाश्शा-
 न्त्यर्थं द्यौर्वर्षतु दिविष्ठपर्जन्यद्वारेण ॥

^{८-१०}निवपति—बधानेति द्विपद्या गायत्र्या यजुरन्तया ॥
 हे देव सवितः सर्वस्य भ्ररक । परमस्यां परावति सुदूरेषि देशे
 स्थितं जनम् । 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' इति वतिः ।
 छान्दसश्चाडागमः । शतेन पाशैः बहुभिः पाशैः तं बधान

११वर्षतु ते द्यौ^{१२}वधान देव सवितः परमस्यां
 परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं
 द्विप्मस्तमतो मा मौ^{१३}गर्पहतोररुः पृथिव्या
 अदेवयजनो ११व्रजं गच्छ गोस्थानं १५वर्षतु
 ते द्यौ^{१६}वधान देव सवितः परमस्यां परावति

अस्मिन्नुत्करे तं निश्चेष्टं स्थापय । कम्?—योस्मान्द्वेष्टि यं च
 वयं द्विप्मस्तमस्माकं द्वेष्टारं द्वेष्यं च वधान । बद्धं तमस्मा-
 दुत्करात् मा मौक् मा मुचः । यद्वा—परमस्यां परावति
 परागतौ पराजये शतेन पाशैः अस्माकं द्वेष्टारं द्वेष्यं च
 वधान । बद्धं च तं, अस्मात्पराजयात् मा मौक् मा मुचः ।
 यद्वा—परमस्यां परावति पराजये पराजयार्थं तस्मिन्नुत्करे वधान ।
 बद्धं च तं मा मुचः उत्करात्पराजयाद्वा । मुचेर्लुङि व्यत्ययेन
 अडं बाधित्वा 'च्लेस्सिनादेशः', 'बहुळं छन्दसि' इतीडभावः,
 हलन्तलक्षणा वृद्धिः, हल्डचादिसंयोगान्तलोपो । द्वितीये पर्याये
 देवयजन्या इति पृथिव्या विशेषणम्, अपहत इत्यादौ प्रथम-
 प्रहारेण देवयागयोम्यत्वस्यापादितत्वात्* । तृतीये च पर्याये
 अदेवयजनत्वमसुरस्य विशेषणम्, यस्मिन्वेदिदेशमनुप्रविश्य श-
 यन्ते तस्य श्रुति देवयजनं नास्ति; तेन अदेवयजनोऽसुरोपहृत
 इति । नञ्समाप्ते कृते अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तृतीय एव
 शेषः 'अररुस्ते दिवं . मास्कान्' इति । अत एवोत्करस्य
 योयमररुत्वयि बद्धः, स दिवं स्वर्गं मास्कान् मा गात् ।

शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म-
 स्तमतो मा ॥ १३ ॥ मौगरुस्ते दिवं मा
 संकान् ^{१७}वसवस्त्वा परि गृह्णन्तु गायत्रेण
 छन्दसा रुद्रास्त्वा परि गृह्णन्तु त्रैपुंभेन छन्द-
 सादित्यास्त्वा परि गृह्णन्तु जागतेन छन्दसा
^{१८}देवस्य सवितुस्सवे कर्म कृण्वन्ति वेधसं

स्कन्देर्लुङि हलन्तलक्षणा वृद्धि, 'बहुळं छन्दसि' इतीडभाव,
 'अलो अलि' इति सिचो लोप, हल्डचादिसंयोगान्तलोपो ।
 'भ्रातृव्यो वा अररु' * इत्यादिब्राह्मणम् ॥

^{१७}वेदिं परिगृह्णाति—वसव इति ॥ वसवोष्टौ । अष्टाक्षरा
 गायत्री । ते च गायत्रेण छन्दसा त्वां दक्षिणतः परिगृह्णन्तु ।
 एकादश रुद्राः । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । ते एकादशाक्षरेण
 त्रैपुंभेन छन्दसा त्वा पश्चात्परिगृह्णन्तु । द्वादशादित्याः । ते
 द्वादशाक्षरेण जागतेन छन्दसा त्वामुत्तरतः परिगृह्णन्तु । 'छन्दसः
 प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्थे उपसंख्यानम्' इति गायत्रादि-
 म्यस्स्वार्थेऽणप्रत्यय. । तत्र त्रिष्टुपजंगतीशब्दाभ्यां उत्सादित्वा-
 दञ्, प्राग्दीव्यतीयत्वात्तस्योपसङ्ख्यानस्य । 'असुराणां वा
 इयमग्र आसीत्' *, इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^{१८}खनति—देवस्येति द्विपदया गायत्र्या ॥ सवितुः सर्वभ्र-
 कस्य देवस्य सवेनुज्ञायां अनुज्ञां लब्ध्वैव 'वेधसो विधायका

²¹ऋतम²²स्यृतसदनम²³स्यृतश्रीरंसि²⁴धा असि
स्वधा अस्युवीं चासि वस्वीं चासि पुरा
क्रूरस्य विसृपो विरफिशानुदादाय पृथिवीं

ऋत्विजः कर्म कृण्वन्ति । यत एवं, तस्मादहमपि देवेन
सवित्राऽनुज्ञात एव वेदिं खनामि । ततो मम नापराध इति ।
ऋविजिवांसायां, ऋविहिंसाकरणयोरित्यन्ये । ' धिन्विकृण्व्योरच '
इत्युप्रत्ययः, ' अतो लोपः ' । ' सवजवौ छन्दसि ' इति सव-
शब्दोऽन्तत्वादन्तोदात्तः ॥

²¹⁻²³उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति—ऋतमसीति ॥ हे वेदे ऋतं
सत्यं यज्ञो वा त्वमसि, तदाधारत्वात् । तदेवाह ऋतसदनमसीति ।
ऋतस्य सदनमसि गृहमसि । ऋतवादी ऋत्विक् यजमानो
यज्ञो वा सीदत्यस्मिन्नित्यधिकरणे ल्युट्, ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । ऋतं श्रयति साधनत्वेनेति ऋतश्रीः । ' क्विञ्चि '
इत्यादिना क्विप्, दीर्घश्च, स एव स्वरः । दक्षिणतः पश्चा-
दुत्तरतश्च त्रय एवैते परिग्रहे मन्त्राः । ' एतावती वै पृथिवी '
*इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

²⁴समीकरोति—धा इति यजुरादिकया पुराक्रूरस्येत्यादिकया
त्रिष्टुभा चतुष्पदया ॥ दधातीति धाः । ' क्विञ्च ' इति
क्विप् । हविषामाधारस्त्वमसि । स्वधा अन्नं, स्वं पुरुषं दधा-
तीति । ' आतोऽनुपसर्गे कः ', ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्व-
धैव त्वमसि, तत्साधनत्वात् । ' ईषाअक्षादिषु छन्दसि प्रकृ-
तिभावमात्रं वक्तव्यम् ' इति पदयोः सवर्णदीर्घत्वाभावः । उर्वी

जीरदानुयामैरयन् चन्द्रमसि स्वधाभिस्तां
धीरांसो अनुदृश्य यजन्ते ॥ १५ ॥

देवयजन्यै ब्रजं तमतो मा
विरफिशन्नेकादश च ॥ १ ॥

महतीं चामि । यस्वी वासहेतुश्राप्ति, पुरोडाशादिधनवत्त्वेन दे-
यतानां धारकत्वात् । अत्र 'गुणवचनात् ङीषाद्युदात्तार्थम्'
इति यमुशब्दात् ङीष् । उरुशब्दात् ङीष् ङीष् वा; न
कश्चन विशेषः । ङीष्यपि 'उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात्' इति
नद्या उदात्तत्वेन भाव्यम् । अत्र 'च वा योगे प्रथमा'
इति प्रथमा तिङ्भिभक्तिर्न निहन्यते । अथ* कुतोवगम्यते
इदंशी वेदिरेदानीमभूदिति तत्राह—पुरेति ॥ ऋत्स्यारुनाग्नीमुरस्य
उत्वारबद्धस्य विमृष विमर्षणात् पुग पूर्वमेव । 'मृषितृदोः
कमुन्', व्यत्ययेन प्रथमा । छथिर्षी प्रथिताम् । जीरदानु-
जीरोमिः बुद्धिर्षा । 'नु' इति मौञ्जी धातुः, नस्मात्
'जीरी च' इति र्वन्त्ययः । जीरम्य धातुः दात्री जीर-
दानुः । 'दाभाम्यां नु' इति नृन्त्ययः । 'अन्नादात्तप्रकरणे
मरद्धधातीनां छन्दम्युपमह्म्यानम्' इति पूर्वपदस्यान्लोदात्तत्वम् ।
यद्वा—जीवनशीलः जीराः । 'स्फायितश्चि' इति र्वन्त्ययो
बहुवचनान्तु जीवेरपि मयति । दानवः दानारः इतिर्षा
यनमानाः । जीरा दानवो यस्यामिति चार्द्धाहो पूर्वपदनृत्ति

*-मरः

†अत्र श्रुतिः यजन्ते इत्युक्ते 'ङीषाद्युदात्तार्थम्' (१-१-५६)
इति यमुशब्दात् ङीष् । उरुशब्दात् ङीष् ङीष् वा; न
कश्चन विशेषः । ङीष्यपि 'उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात्' इति
नद्या उदात्तत्वेन भाव्यम् । अत्र 'च वा योगे प्रथमा'
इति प्रथमा तिङ्भिभक्तिर्न निहन्यते । अथ* कुतोवगम्यते
इदंशी वेदिरेदानीमभूदिति तत्राह—पुरेति ॥ ऋत्स्यारुनाग्नीमुरस्य
उत्वारबद्धस्य विमृष विमर्षणात् पुग पूर्वमेव । 'मृषितृदोः
कमुन्', व्यत्ययेन प्रथमा । छथिर्षी प्रथिताम् । जीरदानु-
जीरोमिः बुद्धिर्षा । 'नु' इति मौञ्जी धातुः, नस्मात्
'जीरी च' इति र्वन्त्ययः । जीरम्य धातुः दात्री जीर-
दानुः । 'दाभाम्यां नु' इति नृन्त्ययः । 'अन्नादात्तप्रकरणे
मरद्धधातीनां छन्दम्युपमह्म्यानम्' इति पूर्वपदस्यान्लोदात्तत्वम् ।
यद्वा—जीवनशीलः जीराः । 'स्फायितश्चि' इति र्वन्त्ययो
बहुवचनान्तु जीवेरपि मयति । दानवः दानारः इतिर्षा
यनमानाः । जीरा दानवो यस्यामिति चार्द्धाहो पूर्वपदनृत्ति

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरांतयोऽग्नेर्वस्ते-

स्वरत्वम् । ईदृशीं यां त्वां स्वधाभिरन्नैरोपधिविकारैस्सहितां उदादाय उत्क्षिप्य चन्द्रमसि ओषधीशे ऐरयन् स्थापितवन्तः यज्वानः । हे विरिषिन्, वेद्यासंबोधनम् । विविधं रपणं शब्दं विरप्, उपांशुत्वादिभेदेन मन्त्राणामुच्चारणम् । तद्वन्तो विरिषाः ऋत्विज उच्यन्ते । लोमादित्वाच्छः । तद्वति विरिषिन् । छान्दसः स्त्रीप्रत्ययाभावः । तां तादृशीं त्वां चन्द्रमसि स्थापितां देवयजनीभूतामनुदृश्य अन्वीक्ष्य संगेयमस्माभिस्संस्कृता वेदिरिति विज्ञाय, धीरासः प्रज्ञावन्तो यजमाना यजन्ते । 'आज्जेसरसुक्' । तस्माद्द्वयमपि तथैव विज्ञाय यजामः । यद्वा—हे विरिषिन् वेदे, क्रूरस्याररुनाम्नोऽसुरस्य विसर्पणात्प्रागेव यां त्वामुदादाय चन्द्रमसि स्थिताभिस्स्वधाभिः अमृतैर्हेतुभिः जीरदानुभूतां* घथिर्वीभैरयन् प्रापयन्, तां तथाविधां त्वां अनुदृश्य धीरा यजन्ते । तस्माद्द्वयमपि तादृशीं त्वामवगम्य यजामः इति । दासीभारादित्वाच्चन्द्रमसीति पदे पूर्णपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'यदेवास्या अमेध्यम्'† इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

इति प्रथमे नवमोनुवाकः.

*गार्हपत्ये सुवादीन् प्रतिपति—प्रत्युष्टमिति ॥ व्याख्यातम् । तेजिष्ठेन तेजितृत्वेन तीक्ष्णतमेनाग्नेस्तेजसा वो युष्मान् निष्टपामि निष्कृष्य दोषेभ्यस्तपामि । 'निसस्तपतावनोसेवने' इति पत्वम् । तेजितृशब्दात् 'तुशउन्दसि' इतीष्टनि 'तुरिष्ठेमेयसु' इति तृशब्दलोपः ॥

जिष्ठेन तेजसा निष्टपामि ^२गोष्ठं मा निर्मृक्षं
 वाजिनं त्वा सपत्नसाहं* -संमार्जिम वाचं
 प्राणं चक्षुश्श्रोत्रं ^५प्रजां योनिं मा निर्मृक्षं
 वाजिनीं त्वा सपत्नसाही* संमार्ज्याशासा-

^१सुवं सम्मार्ष्टि—गोष्ठमिति ॥ गावस्तिष्ठन्ति यत्र स गोष्ठो
 देशः । 'घञर्थे कविवानम्' इति कः, थाथादिसूत्रेणान्तोदा-
 त्तत्वम्, 'अम्बाम्ब' इत्यादिना पत्वम् । यस्मादहं गवां स्थानं
 मा निर्मृक्षम् मा विनीनशं इति प्रार्थयसे, तस्माद्वाजिनमन्नवन्तं
 अन्नसाधनभूतं सपत्नसाहं सपत्नानां शत्रूणां अभिभवितारं त्वां
 संमार्जिम शोधयामि* । सुवादिसम्मार्गाभावे यागाभावेन वृष्ट्य-
 भावाद्गवाद्यो विनश्येयुरिति भावः । निर्मृक्षमिति मृशतेर्लुङि 'शंङ
 इगुपधादनिटः कस' इति च्लेः कसादेशः । सपत्नसाहमिति
 कर्मण्यणन्तोन्तोदात्तः ॥

^३जुहूं सम्मार्ष्टि—वाचमिति ॥ अत्र मा निर्मृक्षमित्यादि. वक्ष्य-
 माणमनुपज्यते । थाथादिस्वरेण प्राणशब्दोन्तोदात्तः ॥

^४उपमृवं सम्मार्ष्टि—चक्षुरिति ॥ पूर्ववद्वक्ष्यमाणस्यानुपङ्गः ॥

^५ध्रुवां सम्मार्ष्टि—प्रजामिति ॥ सपत्नसाहीमिति उदात्तनिवृत्ति-
 स्वरेण ङीप उदात्तत्वम् ॥

^६पत्नीं योक्त्रेण सन्नहति—आशामानेति चतुष्पदयानुष्टुभा ॥
 सन्नह्ये इत्युत्तमपुरुषश्रवणात्पत्नी मन्त्रं द्रवीति । आशासाना प्रार्थ-
 यमाना । अनुदात्तेच्चात् लसार्वधातुमानुदात्तत्वम्, रुदुत्तरपदमट्ति-

नासौमनसं प्रजाः सौभाग्यं तनूम् । अग्ने-
रनुव्रता भूत्वा सन्नह्ये सुकृताय कम् । सुप्र-
जसस्त्वा वयः सुपत्नीरुपं ॥ १६ ॥ सेदिम् ।

स्वरत्वम् । किं ? सौमनसं शोभनं मनस्सौमनसम् । 'प्रज्ञादि-
भ्यश्च' इति मनश्शब्दात्स्वार्थे विधीयमानोऽप्रत्ययस्तदन्तादापि
भवति, छन्दसि दृष्टानुविधानात् । प्रजामपत्यं । रुदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । सौभाग्यं भर्तुरिष्टत्वम् । 'सुभग मन्त्रे' इति विधीय-
मानस्योद्गात्रादिलक्षणस्याग्नोऽभावे व्यनेव क्रियते । भिच्वादाद्युदात्त-
त्वम्, 'हृद्रगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदवृद्धिः । तनूं
शरीरं अविनाशां । 'कृषिचमितनि' इत्यादिना ऊप्रत्ययः ।
अग्नेः परिचरणलक्षणानि यानि व्रतानि तैरनुगता अनुव्रता ।
'अनादयः कृष्टाद्यर्थे तृतीयया' इति तत्पुरुषः । 'तत्पुरुषे
तुल्यार्थे' इत्यादिनाऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुकृताय शोभ-
नाय कर्मणे सन्नह्ये बध्ये । शोभनं कर्म सुकृतम् । भावे निष्ठा ।
'सूपमानात् कः' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । कं सुखं यथा भवति
तथा बध्ये । कर्मणि लकारः । यद्वा—कमात्मानं संनह्ये बध्नामि ।
नह्यतिः स्वरितेत् । 'एतद्वै पत्नियै व्रतोपनयनम्'* इत्यादि
ब्राह्मणम् ॥

पत्नी गार्हपत्यमुपसीदति—सुप्रजस इति चतुष्पदयानुष्टुभा ॥
सुप्रजसः शोभनापत्याः । 'नित्यमसिच्चप्रजामेधयोः' इति समा-
सान्तः । सुपत्नीः सुपत्न्यः । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णोदीर्यः,
शोभनः पतिर्यासामिति बहुव्रीहौ 'विभाषा सपूर्वस्य' इति नका-

अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धासो अदाभ्यम् । इमं
विप्यामि वरुणस्य पाशं यमवध्नीत सविता
सुकेतः । धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके

रोन्तादेशः, ' ऋन्नेभ्यो ङीप् ', ' आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् पतिशब्दस्याद्युदात्तत्वात् । ईदृश्यो वयं हे अग्ने त्वामुपसेदिम उपसीदामः । ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति वर्तमाने लिङ् । कीदृशं ?—सपत्नदम्भनं शत्रूणां विनाशसाधनम् । करणे ल्युटि, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यस्मादीदृशस्त्वं तस्मात् त्वामुपसीदामः । अदब्धासः त्वत्प्रसादेन केनाप्यहिंसिताः । ' आज्ञसेरसुरू ' । अदाभ्यं केन चिदप्यनभिभवनीयं त्वाम् । दभिः प्रकृत्यन्तरमस्तीति केचिदाहुः । ' दभेश्चेति वक्तव्यम् ' इति ण्यत्, उभयत्राप्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

योक्रं पत्नी विमुञ्चति—इममिति त्रिष्टुभा चतुष्पदया ॥ सन्नहनप्रसङ्गादिहास्रातोप्ययं मन्त्रः सामर्थ्यादुत्कृष्यते । वृणोति छादयतीति वरुणं वस्त्रम् । ' कृवृदृदारिभ्य उन्नन् '* इत्युन्नन्प्रत्ययः । तस्य धारणेहेतुर्यः पाशस्तमिमं योक्रं विप्यामि प्रमुञ्चामि । पोन्तकर्मणि, ' उपसर्गात्सुनोति ' इत्यादिना पत्वम् । कीदृशं पाशं ?—सविता सर्वस्य भ्ररकः यमवध्नीत बद्धवान् । बध्नातेरात्मनेपदम् । सुकेतः सुज्ञानः । कितज्ञाने, घञ्, ' आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा—अनेन योक्रविमोकेन मम वरुणपाशं तमोरूपं ईश्वरेण बद्धं विमुञ्चामि । किञ्च—धातुः प्रजापतेरपि योनौ स्थाने सुकृतस्य लोके शोभनकर्मसम्बन्धिनि

*उज्ज्वलत्तादिमिस्तु ' कृवृदारिभ्य उन्नन् ' इति पठित्वा ' श्राव्य लोका ' इत्युत्तरसूत्रेणैव तरुणमिति साधितम्.

स्योनं मे सह पत्यां करोमि । ^१समायुपा
 सं प्रजया समग्ने वर्चसा पुनः । सं पत्नी
 पत्याहं गच्छे समात्मा तनुवा मम ।
^{१०}महीनां पयोस्योपधीनां रसस्तस्य तेक्षीय-

लोके पत्या सह मे स्योनं सुप्तं करोमि, योक्रयिमोकेन सम्य-
 ग्यज्ञनिष्पत्तेः । सुरुतशब्दोन्तोदात्तस्वरः ॥

^१सयोक्त्रेअलो उदपात्र आनीयमाने पत्नी गार्हपत्यगृपतिष्ठते*—
 समिति चतुष्पदयानुष्टुभा ॥ हे अग्ने गार्हपत्य, यदिदमुदपात्रेण
 योक्रं संगच्छते, तेनाहमायुपा तावत्संगच्छे संगता भूयासं ।
 'आशंसायां भूतवच्च' इति लट्, 'समोगमृच्छिम्याम्' इत्यात्मन-
 पदम् । किञ्च—प्रजया अपत्येन वर्चसा बलेन च संगच्छे
 पुनः उपर्युपरि । किञ्च—अहं पत्नी भूत्वा पत्या सह संगच्छे
 न वियोक्ष्ये । किञ्च—ममात्मा क्षेत्रज्ञस्तनुया अविकलेन्द्रियेण
 शरीरेण संगच्छताम् । अनेन कर्मणा एतत्सर्वं ममारित्यति । तनु-
 वेति 'तन्वादीनां छन्दसि बहुळम्' इत्युपधादेश । गंगति
 'युष्मदस्मदोर्डीसि' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

^{१०}आज्यं निर्वपति—महीनामिति ॥ महीनां गतां पयोमि ।
 पयसो घृतात्मना परिणतत्वात् कारणरूपेण घृतं व्यपदिश्यते ।
 भवति हि विकारे प्रकृतिशब्दः, यथा शास्त्रीन् भूङ्क्ते इति
 ओदने शालिशब्दः । 'इत्याश्छन्दसि बहुळम्' इति सामुदायिकः ।
 किञ्च—ओपधीनां रसोसि रसभूतमसि, भक्षियगुणादिपरिष्कार-
 त्वात्तस्य । दासीभारादित्वादोपधिशब्दस्य पूर्वापरमर्कमिदं प्रत्ययम् ।

*क-पति गार्हपत्य वीपतिष्ठते ग-पत्नी जपति गार्हपत्यं वीपतिष्ठते,

माणस्य निः ॥ १७ ॥ वृषामि ¹¹महीनां
पयोस्योपधीनाः रसोदब्धेन त्वा चक्षुषावेक्षे
सुप्रजास्त्वाय ¹²तेजोसि ¹³तेजोनु प्रे ¹⁴अग्निस्ते

‘ नामन्यतरस्याम् ’ इति वचनादत्र नाम उदात्तत्वं न भवति । तस्यैतादृशस्य ते तव अक्षीयमाणस्य निर्वपामि आज्यराशे-
निष्कृष्य स्याल्यां प्रक्षिपामि । यागार्थं हि निरुत्तमक्षय्यं
सम्पद्यते, अत एवमुक्तम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अत्र
‘ क्रियाग्रहणं च कर्तव्यम् ’ इति घृतस्य संप्रदानत्वात्,
‘ चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ’ इति पठ्ठी ॥

¹¹पत्नी आज्यमेवेक्षते—महीनामिति ॥ रसान्तं व्याख्यातम्* ।
अदब्धेन तिमिरादिभिरनुपहतेन चक्षुषा त्वामेक्षे पश्यामि,
सुप्रजास्त्वाय शोभनापत्यत्वाय । ‘ नित्यमसिच्चप्रजामेधयोः ’ इति
समासान्तः, ‘ अत्वसन्तस्य च ’ इति विधीयमानं दीर्घत्वं व्यत्य-
येन त्वेपि भवति ॥

¹²गार्हपत्येधिश्चयति—तेजोसीति ॥ तेजः उज्ज्वलम् । असि
एधि । पञ्चमलकारे रूपम् । ‘ अमेध्यं वा एतत्करोति ’
इत्यादि व्याख्यानम् ॥

¹³आहरति—तेज इति ॥ ते तव आहवनीयाख्यं तेजोनुप्रेहि
अनुक्रमेण गच्छ ॥

¹⁴आहवनीयेऽधिश्चयति—अग्निरिति ॥ ते तव तेजः औज्वल्यं
अग्निः मा विनैत् मा विनैपीत् । मादि नयतेर्लुङि, ‘ बहुलं

तेजो मा विनै¹⁵ दग्नेर्जिह्वासि सुभूर्देवानां
 धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुपेयजुपे भव¹⁸ शुक्रमसि
 ज्योतिरसि तेजोसि¹⁷ देवोवस्सवितोत्पुनात्व-

छन्दसि' इतीडभावे, सिचिवृद्धौ, 'स्कोस्संयोगाद्योरन्ते च' इति सलोपः ॥

¹⁵आज्यमवेशते—अग्नेरिति ॥ अग्नेस्त्वं जिह्वासि, जिह्वास्थानीयज्वालोहेतुत्वात् । सुभूः सुष्टु भूतं जातं सर्वोत्कर्षेणोत्पन्नम् । देवानां स्वभूतं, देवार्थं वा जातम् । यस्माच्चमीदृशं, तस्माद्देवेभ्यः देवानाम् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । देवार्थं वा । धाम्नेधाम्ने सर्वस्मै धारणाय । 'अनुदात्तं च' इति द्वितीयस्याग्नेडितस्य अनुदात्तत्वम् । यथायथं स्वस्वपदस्थितये देवानां प्रभूतं भव । तदर्थं यजुपेयजुपे भव पर्याप्तं सम्भव । पूर्ववदाग्नेडितस्यानुदात्तत्वम् । 'शुक्रं त्वा शुक्रायाम्' इत्यादिना येन येन यजुपा पुनर्गृहीप्यते, येन चावद्यते, तस्मै सर्वस्मै यजुपे प्रभूतं भव । यदि च यजुपेयजुपे प्रभवेत्, ततो धाम्नेधाम्ने प्रभवतीति भावः । 'ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यदाज्येनान्यानि'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

¹⁶उत्पुनाति—शुक्रमिति ॥ शुक्रं शुद्धं पूर्वमेवासि । यद्वा—शुक्रं भव । षष्ठमो लकारः । ज्योतिरसि दीप्तमसि । तेजोसि तेजनं दीपनं देवानामसि । 'तद्वा अतः पवित्राम्याम्'† इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

¹⁷भोक्षणीरूपुनाति—देव इति गायत्र्या त्रिपदया ॥ सा च व्याख्याता । 'अथाज्यवतीभ्याम्'† इत्यादि ब्राह्मणम् । 'तत्रोभयोर्मीमांसा'† इत्यादि च ॥

च्छिद्रेण पवित्रेण वसोस्सूर्यस्य रश्मिभि¹⁸शु-
 क्रन्त्वा शुक्रायां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषे-
 यजुषे गृह्णामि¹⁹ ज्योतिस्त्वा ज्योति²⁰ व्यर्चि-
 स्त्वाचिपि धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे
 गृह्णामि ॥ १८ ॥

उप नी रश्मिभिश्शुक्रः षोडश च ॥ १० ॥

¹⁸जुहामाज्यं गृह्णाति—शुक्रमिति ॥ शुक्रं शुद्धं त्वां शुक्रायां
 शुद्धायां जुह्वां गृह्णामि । शिष्टं व्याख्यातम्* । आचारार्थत्वात्,
 प्रयानार्थत्वाच्च ' धाम्नेधाम्ने ' इत्याद्युपपद्यते । एवमुपभृद्भुवयोरपि
 वेदितव्यम् ॥

¹⁹उपभृति गृह्णाति—ज्योतिरिति ॥ ज्योतिः दीप्तं त्वां,
 ज्योतिपि दीप्तायामुपभृति गृह्णामि । ' धाम्नेधाम्ने ' इत्यनुपज्यते ॥

²⁰ध्रुवायां गृह्णाति—अर्चिरिति ॥ अर्चियो हेतुत्वादर्निशशब्दे-
 नोच्यते । तादृशं त्वां अर्चिपि देवानामर्चनसाधने ध्रुवायां
 गृह्णामि । शिष्टं स्पष्टम्* ॥

इति दशमोनुवाकः.

^१कृष्णोऽस्याखरेष्ठोऽग्नये त्वा स्वाहा ^२वेदिरसि
वर्हिषे त्वा स्वाहा ^३वर्हिरसि. सुग्म्यस्त्वा

^१इध्म. प्रोक्षति—कृष्ण इति ॥ कृष्ण कृष्णमृग । ‘कृष्णस्य
मृगाख्या चेत्’ इति वचनान्मृगाख्यायामाद्युदात्तत्वम् । आखरेष्ठ
आखनति समन्ताद्बुव मूलैरवदारयतीत्याखरो वनस्पति । ‘खनते-
र्डरो वक्तव्य’ इति खनतेर्डरप्रत्यय । तत्र तिष्ठतीत्याखरेष्ठ ।
‘सुषि स्थ’ इति क, तत्पुरुषे कृति बहुळम्’ इत्यलुक्,
सुपामादित्वात् पत्वम्, थायादिसूत्रेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ‘अग्नि-
देवेभ्यो निलायत । कृष्णो रूप कृत्वा । स वनस्पतीन्प्राविशत्’*
इत्यादि ब्राह्मणोक्तो योमि स एव त्वमसीति तदाधारभूतेध्म-
स्तुति । एवभूत त्वामिध्ममग्नये अग्न्यर्थं प्रोक्षामीति शेष ।
एव कर्तव्यमिति स्वयमेव सरस्वत्याह । विभक्तचन्तसमुदायात्मा
निपात स्वाहेति । सस्कारविशेषानवधारणात् नावगृह्यते ॥

^२वेदिं प्रोक्षति—वेदिरिति ॥ वेदि वेदयित्री हविषामाधार-
त्वेन प्रकाशयिष्यसि । ‘इन् सर्वधातुभ्य’ इति विदेरिन्प्रत्यय ।
ता तादृशीं त्वा वर्हिषे वर्हिस्तरणार्थं प्रोक्षामि । एतच्च स्वय-
मेव वागाह । ‘प्रजा वै वर्हि’* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^३वर्हि प्रोक्षति—वर्हिरिति ॥ बृहत् पर्याप्तमसि । ‘बृहेर्न-
लोपश्च’ इतीसिप्रत्यय । तादृश त्वा सुग्म्य सुगर्थं सुचा
धारणार्थं प्रोक्षामि । इत्याह स्वय सरस्वती । ‘सावेकाच,
इति भ्यस उदात्तत्वम् । ‘प्रजा वै वर्हि । यजमानस्तुच’*
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

स्वाहा दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा
 ५ स्वधा पितृभ्य ऊर्ध्वं वहिपद्म ऊर्जा

‘अन्तर्वेद्यूर्ध्वान्नं वहिस्स्थापयित्वा प्रोक्षति—दिव इति ॥ अग्र-
 मध्यमूलेषु क्रमेण प्रोक्षणम् । सर्वत्र प्रोक्षामीति शेषः । याग-
 निर्वृत्तिद्वारेण द्युप्रभृतीनां लोकानां धारणार्थं प्रोक्षणं भवति ।
 ‘उडिदम्’ इत्यादिना दिव इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पृथिव्या
 इत्यादौ ‘उदात्तयणो हल्पूर्वात्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

५ दक्षिणस्याश्श्रोणेरुत्तरस्याः प्रोक्षणीशेषं निनयति—स्वधेति ॥
 ‘मासा वै पितरो वहिपद्म’* इत्यादिब्राह्मणप्रसिद्धा ये मास-
 नामानः पितरो वहिप्यागत्य सीदन्ति, तेभ्यस्स्वधा अन्नम् ।
 कीदृशं ? ऊर्क् बलप्राणनयोरुद्दीपकं भवेति । समुदायापेक्षमेक-
 वचनम्, अन्नापेक्षं वा । किञ्च—ऊर्जा रसेन सह पृथिवीं गच्छत
 प्रविशत । अवयवापेक्ष बहुवचनम् । वहिपद्म इति पृषोदरादि-
 त्वात्सलोपः । ‘सत्सूद्विप’ इत्यादिना क्विप् । रुदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् । ऊर्जेति ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
 ‘आतोऽनुपसर्गे क’ इति कमत्ययान्तः स्वधाशब्दः, थायादि-
 स्वरेणान्तोदात्तः ॥

६ प्रस्तरं गृह्णाति—विष्णोरिति ॥ विष्णुः व्यापको यज्ञः ।
 ‘यज्ञो वै विष्णुः’* इति ब्राह्मणम् । तस्य स्तूपस्सङ्घातोसि ।
 त्वदात्मना यज्ञस्संहत इति स्तुतिः । ‘स्त्यस्सम्प्रसारणमुच्च’ इति
 पप्रत्ययः, उकारश्चान्तादेशः, ‘दीर्घश्च’ इति तत्रानुवर्तते, वृषा-
 दित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

पृथिवीं गच्छतु विष्णोस्तूपो^१स्यूर्णांम्रदसन्त्वा
स्तृणामि स्वासस्थं देवेभ्यो^२ गन्धर्वोसि विश्वा-

‘बर्हिस्त्वृणाति—ऊर्णांम्रदसमिति ॥ ऊर्णा अविमूर्त्रं, तद्वन्मृदुः
ऊर्णांम्रदाः । म्रद मर्दने, घटादिः । यस्मात् ‘प्रथिम्रदि’
इत्यादिना उर्विधीयते तस्मादसुन् । ‘उपमानानि सामान्य-
यचनेः’ इति तत्पुरुषः । ‘तत्पुरुषे तुल्यार्थे’ इत्यादिना उपमान-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ऊर्णोतिश्च’ इति उपत्ययान्तः ऊर्णा-
शब्दः, वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । तादृशं त्वां स्तृणामि । पुनश्च
विशेष्यते—स्वासस्थं, शोभनास्मुखवन्त आसितारः स्थातारश्च यस्मिन्
स स्वासस्थः; आसितारः आसाः । आस उपवेशने, पचाद्यच् ।
स्थातारः स्थाः । विच्* । समाहारद्वन्द्वः । मु आसस्थं शोभन-
मासस्थं यस्मिन्निति स्वासस्थम् । ‘नञ् सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् । यद्वा—आसनमासस्थम् । ‘दशसदमितमिभ्यश्च’^३ इति
चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादासेरथप्रत्ययः । बहुलवचनात् संकारश्च
मध्यम उपजायते । शोभनमासस्थं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । स एव
स्वरः । देवेभ्य इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । देवानां स्वासस्थम् । यद्वा—
स्वासस्थं त्वां देवार्थं स्तृणामि । तादर्थ्ये चतुर्थी ॥

^१मध्यमं परिधि परिदधाति—गन्धर्व इति ॥ विश्वानि वसू-
न्यस्मिन्निति बहुव्रीहौ ‘विश्वस्य वसुराटोः’ इति पूर्वपदस्य

*फ. ग-किप्.

†अयं स्व. पुस्तरूपाठः. ग. पुस्तके तु “दशसदमितमिभ्यश्च” इति. इद सूत्रं
उणादिषु अन्यत्र वा नोपलभ्यते. उज्ज्वलदत्तीयायां उणादिसूत्रवृत्तौ तु
अथप्रत्ययप्रकरणे (उ. ३-११४) बाहुलकान् दृशमितमिभ्यश्च इत्युक्त्वा
‘दरथः’ इत्यादिकमुदाहृतम्.

वसुर्विश्वंस्मादीपतो यजमानस्य परिधिरिड ई-
डित इन्द्रस्य वाहुरसि ॥ ११ ॥ दक्षिणो यज-
मानस्य परिधिरिड ईडितो ¹⁰मित्रावरुणौ त्वो-
त्तरतः परि धत्तां ध्रुवेण धर्मणा यजमानस्य

दीर्घत्वम् । ' बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ।
विश्वावसुर्नाम गन्धर्वः, स शत्रु*निग्रहसमर्थः, स एव त्वमसीति
परिधेः स्तुतिः । यस्मादेवं तस्माद्विश्वस्मादीपतः हिंसकात् राक्षसा-
देर्जनात् । ईपगतिहिंसादानेषु, अनुदात्तेत्, भौवादिकः, व्यत्ययेन
शतृप्रत्ययः, ' अदुपदेशात् ' इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन धातोरेव
स्वरः । यजमानस्य परिधिः परितस्सर्वतो धाता रक्षकस्त्वमसि ।
' उपसर्गे घो. किः ' इति किप्रत्यये कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
किञ्च—इडन्तं पशवश्च तद्वान् इडः, तत्साधनत्वात् । अर्श आदि-
त्वादच् । अत एव सर्वैरीडितस्तुतः ॥

⁹दक्षिणं परिदधाति—इन्द्रस्येति ॥ इन्द्रस्य यो दक्षिणो बाहुः
महावीर्यः, स एव त्वमसीति दक्षिणस्य परिधेस्तुतिः । ' स्वाङ्गा-
ख्यायामादिर्वा ' इति दक्षिणशब्द आद्युदात्तः । गतमन्यत् ॥

¹⁰उत्तरं परिदधाति—मित्रावरुणाविति ॥ ध्रुवेण अचलेन नित्येन
धर्मणा कर्मणा मित्रावरुणावेव च त्वामुत्तरतः परिधत्ताम् । समा-
नमन्यत् । ' देवताद्वन्द्वे च ' इति मित्रावरुणशब्दे पूर्वोत्तरपदयोः
प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

परिधिरिड ईडित^{११}स्सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु कस्या-
श्रिद्भिशास्त्या^{१२}वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तः

^{११}सूर्येण पुरस्तात् परिधानकार्यं करोति—सूर्य इति ॥ सूर्य एव त्वां पुरस्तात् पातु रक्षतु । कस्मात्?—कस्याश्रित् यतः कुतश्चित् । अभिशस्त्याः अपरिमितायाः अभिशापाद्रक्षःप्रभृतिप्रयुक्तात् । शसु हिंसायाम्, 'तितुत्रतथसि' इतीट्प्रतिषेधः, 'तादौ चनितिरुत्यतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्, 'निपाता आद्युदात्ताः' 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इत्यभिशाब्दान्तोदात्तः । एवं कस्याश्रिदित्यत्र 'सावेकानः' इति प्राप्तं विभक्त्युदात्तत्वं 'न गोश्वन्' इति प्रतिषिध्यते ॥

^{१२}ऊर्ध्वे समिधावादधाति—वीतिहोत्रमिति त्रिपदया गायत्र्या । वीतिहोत्रं इष्टस्तोत्रम् । वीतेः कान्तिकर्मणो 'मन्त्रे वृष' इत्यादिना कर्मणि क्तिन्प्रत्यय उदात्तः । वेतव्या कमितव्या होत्रावाक् स्तोत्ररूपा होतृव्यापारो वा यस्य तं त्वा । हे कवे मेधाविन् । अग्रे द्युमन्तं दीप्तिमन्तम् । 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुप् उदात्तत्वम् । बृहन्तं महान्तं समिधीमहि प्रागेव दीप्तिमन्तं सन्तं अनया समिधा सम्यग्दीपयाम् । इन्धोर्लिङि, 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुरु । यद्वा—'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकत्वात् विकरणाप्रसङ्गः । सार्वधातुकत्वेन ङित्त्वादानुनासिकलोपः । अध्वरे अध्वरार्थम् । निमित्तात्सप्तमी । घृ हृङ्ने, हृङ्ने कौटिल्यम् । ध्वरन्तीति ध्वराः रक्षःप्रभृतयः । मचाद्यच् । ते यत्र न सन्ति सः अध्वरः । बहुव्रीहौ 'नभ्सुम्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तादृशाय यज्ञाय त्वां समिधीमहि ॥

समिधीमह्यग्रे वृहन्तमध्वरे, ¹³विशो यन्त्रे स्थो
¹⁴वसूनाः रुद्राणामादित्यानाः सदसि सीद ¹⁵जुहू

¹³विधृती सादयति—विश इति ॥ विशः प्रजायाः यन्त्रे, यमने धारिके स्थः । 'गुधृविपचि' इत्यादिना यमेस्त्रप्रत्ययः । 'सावेकाचः' इति विशः परस्याः पष्ठ्या उदात्तत्वम् ॥

¹⁴तयोः प्रस्तरं सादयति—वसूनामिति ॥ वस्वादयः प्रसिद्धा देवताः यज्ञभागिन्यः । तासां सदस्त्वेन विधृत्योः स्तुतिः ॥

¹⁵तत्र जुहूं सादयति—जुहूरिति ॥ असि घृताचीत्यादिकं वक्ष्यमाणं जुह्वादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । हूयतेऽनयेति जुहूः । 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' इति क्प्, 'जुहोतेर्दीर्घश्च' इति दीर्घोऽनुवर्तते* । जुहूस्त्वमसि । त्वया खलु हूयते । पुनश्च विशेष्यते—घृताची त्वम्, घृतमश्नति गच्छति धारकत्वेनेति घृताची । ऋत्विगादिना क्प् । अनुनासिकलोपे 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घः । सा त्वं भ्रियेण नाम्ना घृतसम्बन्धेन सर्वस्य प्रीतिहेतुना घृताचीति नाम्ना उपलक्षितासि । 'तासा-मेतदेव भ्रियं नाम । यदृताची'† इत्यादि ब्राह्मणम् । ईदृशेन नाम्ना भ्रिये सदसि प्रस्तराल्येस्मिन् सदने सीद । 'यजमानो वै प्रस्तर'† इति यजमानत्वसंस्तवान्नाममात्रेण प्रस्तरस्य भ्रियत्वम् ॥

* 'द्युतिगमि' प्रभृति 'अनुवर्तते' इत्यन्तस्य शक्यस्य स्थाने, ष. ग. पुस्तकयोः एव पाठः—'जुहोतेर्दीर्घश्च इति किप्रत्ययः; द्वेच इति तत्रानुवर्तते'

१६ 'रूपभृ' १७ 'ध्रुवासि' घृताची नाम्नां प्रियेण नाम्नां
 प्रिये सदासि सी १८ 'दैता' असदन्त्सुकृतस्य लोके
 ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं
 पाहि मां यज्ञनियम् ॥ २० ॥

वाहुरसि प्रिये सदासि पञ्चदश च ॥ ११ ॥

१६ 'उपभृतं सादयति—उपभृदिति ॥ उपेत्य जुहूं विभर्तीति उपभृतं ।
 'अन्येभ्योपि दृश्यते' इति क्विप् । ईदृशी त्वमसि । समानमन्यत् ॥

१७ 'ध्रुवां सादयति—ध्रुवेति ॥ ध्रुवा निश्चला । यत्रैव साद्यते
 तत्रैव धार्यते न चाल्यते प्राक्समिष्टयजुष इति ध्रुवा । तादृशी
 त्वमसि । शिष्टं स्पष्टम् ॥

१८ 'सुचोभिमन्त्रयते—एता इति यनुरन्तया त्रिष्टुभैकपदया ॥
 सुकृतस्य शोभनस्य कर्मणः यागलक्षणस्य लोके स्थाने । 'मू-
 मानात् कः' इति क्तान्तमन्तोदात्तम् । एताम्सुचः अमदन्, मदासि
 मया सादितत्वात् । छान्दसो लुङ्, पुषादि*त्वादङ् । ताम्सुचः
 हे विष्णो सर्वस्य पालक पाहि, यज्ञं पाहि, यज्ञपतिं यज्ञ-
 मानं च पाहि । 'पत्यावेश्वर्ये' इति पूर्वपदमकृतिस्वरत्वम् ।
 यज्ञनियं यज्ञस्य नेतारं मां च पाहि । यज्ञं नयतीति 'मन्सू-
 द्विप' इत्यादिना क्विप्, 'नन्वादीनां छन्दानि बहुष्णु' इति
 इयडादेशेन 'एरनेकाचः' इति यगादेशो वाच्येत्, इदृश-
 पदमकृतिस्वरत्वम् । समानपादत्वाभावात् प्रथमदशं विद्वन्तं
 निघाताभावः ॥

इति एकादशोऽनुवाकः.

*इ-उदित्वा.

१ भुवनमसि वि प्रथस्वाग्ने यष्टरिदं नमः ।
 २ जुह्वेह्यग्निस्त्वा ह्वयति देवयज्याया ३ उपभृदेहि
 देवस्त्वा सविता ह्वयति देवयज्याया ४ अग्राविष्णू

१ अग्नेण जुहूमृतौ* प्राञ्चमञ्जलिं करोति—भुवनमिति यजु-
 रादिकयैकपदया गायत्र्या ॥ हे अग्ने यष्टः यागस्य निर्वर्तक ।
 'अग्निर्वै देवानां यष्टा'† इति ब्राह्मणम् । पादादित्वादम
 इति न निहन्यते । 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति तस्या-
 विद्यमानत्वात् यष्टरित्यपि न निहन्यते । द्वयोरपि षाष्टिक-
 माद्युदात्तत्वम् । त्वं भुवनममि, त्वदायत्तत्वात्समस्तभूतजातस्य ।
 तस्मात् विप्रथस्व विस्तीर्णो भव । तुम्यमिदं नमः, अयमञ्जलि-
 स्त्वां म्रीणायितुं क्रियते ॥

२ दक्षिणेन जुहूमादत्ते—जुह्विति ॥ हे जुह्व एहि अस्मद्धस्त-
 मागच्छ । यतोग्निस्त्वां देवयज्यायै देवयागार्थमाह्वयति । 'छन्दसि
 निष्टर्क्य' इत्यत्र देवयज्याशब्दो यप्रत्ययान्तो निपातितः ।
 'आग्नेयी वै जुहू'† इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

३ सव्येनोपभृतमादत्ते—उपभृदिति ॥ हे उपभृत् एहि । यत-
 स्सर्वस्य भेरकस्सविता देवयज्यायै आह्वयति । 'सावित्र्युपभृत्'†
 इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

४ अत्याक्रामं जपति—अग्राविष्णू इति ॥ अग्निराहवनीयः,
 विष्णुर्यज्ञः, यज्ञश्चान्तर्वेदि स्तुचामग्रत आस्ते ; तावाह हे अग्राविष्णू
 युवामहं मावक्रमिषम् अवक्रम्य मा गाम् । 'नेटि' इत्यादिना

मा वामव॑ क्रमिपं॑ वि जिहाथां॑ मा मा सन्ताप्तं॑
 लोकं॑ मे लोककृतौ॑ कृणुतं॑ विष्णोस्स्थानं॑ म-
 सीत॑ इन्द्रो॑ अकृणोद्वीर्याणि॑ समारभ्यो॑र्ध्वो

वृद्धिप्रतिषेधः । तदर्थं युवां विजिहाथां मम मार्गप्रदानार्थं
 विगच्छतम् । मा मां च मा सन्ताप्तं सन्तप्तं मा काष्ठम् ।
 'श्लो शलि' इति सिचो लोपः, 'वदव्रज' इति वृद्धिः ।
 वां लोककृतौ स्थानप्रदौ मम च लोकं स्थानं कृणुतं कुरुतम् ।
 'घिन्विकृण्व्योरच' इत्युप्रत्ययः । 'अतो लोपः' ॥

स्थानं कल्पयति—विष्णोरिति ॥ विष्णोर्यज्ञात्मनः स्थानमसि,
 अतः प्रशस्तेस्मिन् स्थाने स्थित्वा यागं निर्वर्तयामीति भावः ॥

आधारमाधारयति—इत इति ॥ इतः अस्मादाधारात् समा-
 रम्य इन्द्रो वीर्याणि वृत्तवधादीनि अकृणोत् करोति स्म ।
 'अनुदात्ते च कुधपरे' इति प्रकृतिभावः । पूर्ववदुप्रत्ययः ।
 किञ्च—अयमाधार ऊर्ध्वः ऊर्ध्वलोकगामी भूत्वा अध्वरः
 अध्वर्यः* । 'नञ् सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वव-
 त्प्रकृतिभावः । हिंसकरहितः केनचिदप्यहिंसितश्च भूत्वा तमिन्द्रं
 दिविस्पृशमकरोत् । 'स्पृशोनुदके किन्' 'तत्पुरुषे कृति बहु-
 ळम्' इत्यलुक्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । 'आधारमाधार्यमाण-
 मनु समारम्य'† इत्यादि ब्राह्मणम् । कोस्य विशेषः यत एव-
 मकरोत्? इत्याह—इन्द्रावान् इन्द्रेण देवतया तद्धान् । 'अन्ये-
 पामपि दृश्यते' इति दीर्घः । यतोयमाधार इन्द्रावान् तस्मा-
 दयमेव खलु यज्ञपतेर्यजमानस्य । 'पत्यावेश्वर्ये' इति पूर्वपद-

अध्वरो दिविस्पृष्टमहुतो यज्ञो यज्ञपतेरिन्द्रावा-
न्स्वाहा वृहद्गाः पाहि माग्ने दुश्चरितादा मा

प्रकृतिस्वरत्वम् । अहुतः अकुटिलः निश्चितफलो यज्ञः । स्वाहा स्वयमेवेत्यं सरस्वत्याह । अहुत इति 'हु हरेश्छन्दसि' इति हुभावः । होमपक्षे स्वाहेति प्रक्षेपार्थो निपातः ॥

'सुचमुद्गृह्णाति—वृहादिति ॥ क्रियाविशेषणम् । भासत इति भाः । 'भ्राजभास' इत्यादिना क्विप् । यस्मादयमग्निरेनेना-
घारेण भृशं भासते ज्वलति तस्मात्सुचमुद्गृह्णामीति भावः ॥

'उदङ्गुपाक्राम जपति—पाहोति द्विपदया गायत्र्या ॥ हे अग्ने नः दुश्चरितात् प्रमादकृतनिन्दिताच्चरितात् कर्मापराधान्मां पाहि यथा कर्मापराधो न भवति तथा कुरु । 'दुर्निन्दायां' इति प्रादिसमास । दुश्शब्देन चरित विशेष्यते, न तु चरणम्; तेन गतित्वाभावादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किञ्च—सुचरिते शोभनचरिते कर्मणि मा मां भज स्थापय । विद्यमानोप्यपराधो गुणत्वेन ग्रहीतव्य इति भावः । 'सुः पूजायाम्' इति कर्म-
प्रवचनीयत्वात् यद्यपि 'प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः' इत्यस्ति, तथापि 'स्वती पूजायाम्' इति प्रादिसमासः, तेन गतित्वाभावात् 'गतिरनन्तरः' इत्यस्यापवादः, 'सूपमानात् क्तः' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् न प्रवर्तते, तेन पूर्ववदव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । 'अग्निर्वाव पवित्रं । वृजिनमनृत दुश्चरितम्'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

सुचरिते भज ^१मुखस्य शिरसि सं ज्योतिषा
ज्योतिरङ्गम् ॥ २१ ॥

अहुत एकविंशतिश्च ॥ १२ ॥

^१वाजस्य मा प्रसवेनोद्ग्राभेणोदग्रभीत् । ^२अथा

^१जुहा ध्रुवां समनक्ति—मुखस्येति ॥ निर्वर्तिताघारा जुहूरभि-
मन्त्र्यते । हे जुहु मुखस्य यज्ञस्य शिरः शिर इव उत्तमाङ्ग-
मसि । तस्मात्तव ज्योतिषा घृतेन इदं ध्रौवं ज्योतिर्घृतं
समङ्गां संगच्छताम् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'शिरो वा एतद्य-
ज्ञस्य । यदाघारः' * इति ब्राह्मणम् ॥

इति द्वादशोनुवाकः.

^१सुचौ व्यूहति—वाजस्येत्यनुष्टुप्भ्या चतुष्पदाम्याम् ॥ वाज-
स्य अन्नस्य प्रसवेन उत्पत्तिहेतुना । थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ।
उद्ग्राभेणानेन जुहा ऊर्ध्वग्रहेण मामुदग्रभीत् । 'छन्दसि लुङ्-
लङ्लिटः' इति लुङ् । उद्ग्रातु उपरि स्थापयतु । कः?—
इन्द्रः, अर्धर्चान्तरे श्रुतत्वात् । 'छन्दस्युत्पूर्वादिपीप्यते सुगुद्य-
मननिपतनयोः' इति ग्रहेः घञ्प्रत्ययः, 'ह्यग्रहोर्भश्छन्दसि'
इति भत्वम्, स एव स्वरः ॥

^२एवमनेनार्धर्चेन दक्षिणेन जुहूमृदृह्य अर्धर्चान्तरेण सव्येनोप-
भूते निगृह्णाति—अथानन्तरं निग्राभेण सव्येनोपभूतो नीचेर्ग्रहेण

सपत्नाः इन्द्रो मे निग्राभेणाधराः अंकः ।
 उद्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवी-
 वृधन् । अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विपूची-

मे मम सपत्नान् शत्रून् इन्द्रः अधरात्रिकृष्टान्, अंकः करोतु ।
 तेनैव लुङ्, 'मन्त्रे घसहर' इत्यादिना च्लेर्लुक्, गुणहल्ङ्चादि-
 लोपो । संहितायां 'निपातस्य च' इत्यथशब्दस्य दीर्घः ।
 'व्यन् सपत्ने' इति सपत्नीव सपत्न इत्युपमायामकारो निपात-
 नात्, 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
 द्वितीयाबहुवचनसम्बन्धिनो नकारस्य 'दीर्घादटि समानपादे'
 इति रुत्वम्, 'आतोटि नित्यम्' इति पूर्वस्यानुनासिकृत्वं,
 'भो भगो अघो' इति यत्वम् । 'अनुनासिकात्परोनुस्वारः'
 इति केचित् ॥

एवं जुहूपभृतो उद्रहणनिग्रहणे कृत्वा प्राचीं जुहूं व्यूहति—
 उद्राभं च निग्राभं च देवा इहागता अवीवृधन्वर्धयन्तु । 'नित्यं
 छन्दसि' इति णौ चडचुपधाया ह्रस्व ऋकारः । ब्रह्म परिवृढं
 इष्टसाधनसमर्थं उद्राभं च निग्राभं च । यद्वा—परं* वस्तु
 देवाश्चान्ये वर्धयन्तु इदमुभयमिति ॥

एव च प्रतीचीमुपभृतं प्रत्यूहति—अधेति ॥ अथ, अनन्तरं
 इन्द्राग्नी मे मम सपत्नान् विपूचीनान् विष्वग्गतान् व्यस्यता
 स्वस्थानादितश्चेतश्च विगमयताम् । विपु नाना अश्वतीति
 ऋत्विगादिना किञ्चित्ययः, 'विभापाश्चेरदिकृत्त्रियाम्' इति

नान्व्यस्यताम् । ^५वसुभ्यस्त्वा ^६रुद्रेभ्यस्त्वा-
^७दित्येभ्यस्त्वा^८क्त* रिहाणा ^९वियन्तु वयः ।

खप्रत्ययस्वार्थिकः, अनुनासिकलोपः, 'अनः' इत्यकारलोपः,
 'चौ' इति दीर्घत्वम् । इन्द्रश्चाग्निश्च । 'देवताद्वन्द्वे
 च' इति पूर्वोत्तरपदमकृतिस्वरत्वे 'नोत्तरपदेनुदात्तादौ' इति
 विप्रतिपिद्धे समासान्तोदात्तत्वम् । 'अथ स्तुचावनुष्टुभ्यां वाज-
 वतीभ्याम्*' इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^५जुहा परिधीननक्ति—वसुभ्य इति ॥ अनज्मीति शेषः ।
 वस्वादितृप्तये त्वामनज्मीति मध्यमदक्षिणोत्तराणां क्रमेण मन्त्राः,
 वस्वादयश्च वेदिपरिग्रहार्थमागताः एतेन परिध्यज्जनेन प्रीयन्त
 इति ॥

^९स्तुक्षु प्रस्तरमनक्ति ; तत्र जुहामग्राण्यनक्ति—अक्तमिति
 परोष्णिहा त्रिपदया भूतेन्द्रियवस्वक्षरया ॥ अक्तं कृताजनमिमं
 प्रस्तरं रिहाणाः लिहानाः आस्वादयन्तस्ते वक्ष्यमाणाः रश्मयः ।
 लिह आस्वादेन, स्वरितेत्, वर्णव्यत्ययेन लकारस्य रेफः,
 व्यत्ययेनानुदात्तेच्चमाश्रित्यात्मनेपदम्, लसार्वधातुकानुदात्तत्वं च
 क्तमिति मन्याम्मेहे । वृषादिषु वायं द्रष्टव्यः ॥

^९उपभृति मध्यान्यनक्ति—वियन्त्विति ॥ वय इति वेर्बहु-
 वचनमिति यास्कः† । 'वेञो डित्' इति विधीयमान इण-
 प्रत्ययो वेतेरपि भवति, डित्त्वाट्टिलोपः । वयः प्रजनिष्णवः
 आदित्यरश्मयः एतल्लेहनेन वियन्तु बृद्धचार्थं गर्भं धारयन्तु ।
 पादादित्वाद्ग निहन्यते । वी गतिप्रजननकान्त्यसनखादनेषु ॥

¹⁰प्रजां योनिं मा निर्मृक्ष¹¹मा प्यायन्तामाप
ओषधयो मरुतां पृषतयस्स्थ दिवम् ॥ २२ ॥

¹⁰ध्रुवायां मूलमनक्ति—प्रजामिति ॥ अहं प्रजां, योनिं च तत्कारणभूतं अन्नादिकं, मा निर्मृक्षं मा विनीनशं, अपितु वर्धयितुमिच्छामि; तस्मात्तद्बृद्धचर्यं वियन्तु वृष इति । मृशेः 'शळ इगुपधादनिटः कसः' इति च्लेः कसादेशः । कडुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रजाशब्दोन्तोदात्तः ॥

अत्र, प्रथमद्वितीयपादावष्टाक्षरौ तृतीयो द्वादशाक्षरो यस्यास्तां परोष्णिहमाचक्षते* । इह तु तृतीयोष्टाक्षरः पादः, 'द्वादशाक्षरः आष्टाक्षरतायाः; प्रतिक्रामति' इति; प्रथमद्वितीयौ पञ्चाक्षरौ, 'अष्टाक्षर आ चतुरक्षरतायाः प्रतिक्रामति' इति ॥

¹¹आहवनीये प्रस्तरं प्रहरति—आप्यायन्तामिति यजुरादिकया । 'दिवं गच्छ' इत्येकपदया जगत्या, 'तनो नः' इत्येकपदया च गायत्र्या ॥ हे प्रस्तर अनेन त्वत्प्रहरणेन आप ओषधयश्च आप्यायन्तां वर्धन्ताम्, वर्षेण ह्यपामोषधीनां च वृद्धौ प्रजा योनयश्च वर्धयितुं शक्यन्त इति । ओषधिशब्दस्य दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ओषशब्दो घञन्तः । कथमेतत्प्रहरणेन तासामाप्यायनमित्यत आह—मरुतां पृषतयः अश्वाः

*पि-३-२१.

†क-इह तु 'अष्टाक्षराः आ चतुरक्षरतायाः प्रतिक्रामन्ति' इति प्रथमद्वितीयौ पञ्चाक्षरवभूताम् । 'द्वादशाक्षराः आऽष्टाक्षरतायाः प्रतिक्रामन्ति' इति तृतीयोष्टाक्षरोभूत.

‡क. ग-यजुषा.

गृच्छं ततो नो वृष्टिमेरय । ^{१२}आयुष्पा अंग्रे-
स्यायुर्मे पाहि चक्षुष्पा अंग्रेसि चक्षुर्मे पाहि

स्थ, मरुतामश्वा इव शीघ्रगतिस्त्वमसीति यावत् । अश्वापेक्षया बहुवचनम् । एषु वृषु सेचने, 'वर्तमाने एषद्रूहन्महज्जगच्छतृक्त्' इत्यतिप्रत्ययान्तो निपातितः, व्यत्ययेन शः, 'उगितश्च' इति ङोप्, वर्णव्यत्ययेन द्वस्त्वम्, लसार्वधातुर्कानुदात्तत्वे धातुस्वरः, 'शतुरनुमः' इत्याद्युदात्तत्वं बहुलवचनादेव न क्रियते शस्वरश्च । वृषादिर्वायं द्रष्टव्यः । भवत्वेवं शीघ्रगतित्व, किमेतावता तासां वृद्धिरित्यत आह—दिवमादित्य शीघ्र गच्छ । तत किमित्यत आह—तत आदित्यमण्डलादस्माक वृष्टिमेरय आगमय । एवं च कृते अपामोपधोना चाप्यायन भविष्यति । ततश्च प्रजायो-
न्योर्वृद्धिश्च भविष्यति । 'मन्त्रे वृष' इति वृषे क्तिन् उदा-
त्तत्वं विधीयमानं बहुलवचनान्न क्रियते । यद्वा—वृष्टिहेतुरादि-
त्यरश्मिः वृष्टिः । करणे क्तिन् । तामेरय अस्मद्भिमुख प्रेरय ।
उदात्तविधौ भावाधिकारादत्र न भवति ॥

^{१२}आहवनीयमुपतिष्ठते—आयुष्पा इति ॥ हे अंग्रे आयुष्पा-
सर्वेषामायुषो रक्षकोसि । पातोर्विच्, 'नित्य समासेऽनुत्तरपद-
स्थस्य' इति विसर्जनीयस्य सः, 'अदिशप्रत्यययोः' इति
पत्वम्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तस्मादायुर्मे पाहि । चक्षुषश्च
त्वं रक्षितासि, तस्मान्मे चक्षुः पाहि अविनष्टं कुरु । 'यावद्वा
अध्वर्युः प्रस्तरं प्रहरति । तावदस्यागुर्मीयते'* इत्यादि
घांज्ञणम् ॥

¹³ध्रुवासि ¹⁴यं परिधिं पर्यधत्वा अग्ने देव
पणिभिर्वीयमाणः । तं तं एतमनुजोपं भरामि

¹³भूमिमभिमृशाति—ध्रुवासीति ॥ ध्रुवा नित्या त्वमासि, तस्मान्मामपि ध्रुवं कुर्विति भावः ॥

¹⁴मध्यमं परिधिमनुप्रहरति—यमिति त्रिष्टुभा पुरस्ताज्ज्योतिषा वसुरद्रेशभवाक्षरपदया ॥ हे अग्ने । पादादित्वान्न निहन्यते । देव देवनादिगुणयुक्त । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' इति पूर्वस्य विद्यमानवच्चात् निहन्यत एव । यं परिधिं पर्यधत्वा परिहितवानसि । 'यदृत्तान्नित्यम्' इति निघाते निघिद्धे अट उदात्तत्वम्, 'तिडि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः, उदात्तवता तिडा गतिसमास । परिधिशब्द कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । स पणिभिः पणिनामभिः असुरैः वीयमाणः वेष्ट्यमानः तेषां निवारणार्थं पर्यधत्वा । व्येन कर्मणि लकारः, व्यत्ययेन णकारः । वच्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणम् । तमेत मध्यमं परिधिं तव जोपमिष्टम् । कर्मणि वञ् । अनुभरामि त्वामेवानुगतं हरामि प्रहरामि । 'द्व्यहोर्भश्छन्दसि' इति भत्वम् । युक्तमेव खल्वेव कर्तुमित्याह—एषः अयं परिधिः एवं नाम तवाभिमत् त्वत्तो हेतोः नेदपचेतयाते नैवापरक्तचित्तो भवेत् ; यद्ययं न प्रद्वियेत, उपेक्षितोह्मनेनाग्निनेति त्वत्तोऽपचेतयेत । तस्माच्चर्येयैवमनुप्रहरामि । चित संचेतने, चुरादि, अनुदात्तेत्, तस्माल्लेटि 'लेटो डेटो' इत्याडागमः, 'देतो न्यत्र' इत्यैत्वम्, 'निपातेर्यत्' इत्यादिना निघातप्रतिषेधः, पूर्ववद्व्रतिनिघातसमासो, णिचश्चिच्चादुदात्तत्वम् ॥

नेद्वेप त्वद्वेप चेतयति ¹⁵यज्ञस्य पाथ उप समि-
तः ¹⁶सः स्रावभागास्त्वेपा बृहन्तः प्रस्तरेष्ठा
वर्हिपदश्च ॥२३॥ देवा इमां वाचमभि विश्वे

¹⁵इतरानुपसमस्यति—यज्ञस्येति ॥ यज्ञस्य साध्यतया सम्बन्धि
यत्पाथ. अन्नं तद्युवामप्युपसमितं उपसंप्राप्तम् । अचेतनानामपि
यज्ञोपयुक्तानां फलसम्बन्ध प्रतिपादितो भवति । ‘उदके धुञ्’
इत्यधिकृत्य ‘अन्ने च’ इति पातेरसुन् प्रत्यय ॥

¹⁶एतानमंस्त्रावेणाभिधारयति—सस्रावभागा इति त्रिष्टुभा चतु-
ष्पदया ॥ संस्राव्यत इनि संस्राव । कर्मणि घञ्, थायादि-
स्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सस्रावो जुहूपभृद्ग्या सिच्यमान
आज्यशेषो भागो येषां तादृशा स्थ भवत । लिङ्ये लट् ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘वसवो वै रद्रा आदित्यासंस्राव-
भागाः’* इत्यादि ब्राह्मणम् । कीदृशा पुनस्त इत्याह—
इषा इच्छवन्तः भागान् लब्धुम् । इषे क्विबन्तादर्शआदित्वा-
दन्प्रत्यय । बृहन्त महान्त सर्वैराराधनीया । ‘प्रस्तरेष्ठा
वर्हिपदश्च देवा’ इति द्वितीय पाद । ‘प्रस्तरेष्ठा ।
प्रस्तरे तिष्ठन्तीति ‘स्थ कच’ इति क्विप्प्रत्यय, ‘तत्पुरुषे
कृति बहुलम्’ इत्यलुक्, सुषामादित्वात् पत्वम्, कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । ये च वर्हिपदः । वर्हिपि सीदन्तीति ‘सत्सू-
द्विप’ इत्यादिना क्विप्, षपोदरादित्वात्सकारलोप, पूर्ववत्
पत्वस्वरो । ते विश्वेपि देवा देवनादिगुणयुक्ता यूयं, इमामस्म-
दीयां त्वद्विपयां स्तोत्ररूपा वाचं अभिगृणन्तः आभिमुख्येन

गृणन्तं आसद्यास्मिन्वर्हिषि मादयध्वं मुन्ने-
 वर्मपन्नगृहस्य सदसि सादयामि सुन्नार्यं
 सुन्निनी सुन्ने मां धत्तं धुरि धुर्यौ पातं मुन्ने

शब्दयन्तः अहो सम्यगियं स्तुतिः कृतेत्येवं प्रशंसन्तः ।
 'अभिरभागे' इति लक्षणादिषु कर्मप्रवचनोपत्वम् । अस्मिन्
 वर्हिषि स्तीर्णे यज्ञे आसद्य उपविश्य मादयध्वं तृप्यत । मद
 तृप्तियोगे, चौरादिक, आकुस्मीय आत्मनेपदी । आसद्येति
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'अडिदम्' इत्यादिना इदमस्मत्तन्या
 उदात्तत्वम् । 'स्वुचो संप्रस्तावयति'* इत्यादि ब्राह्मणम् ।
 'वैश्वदेव्यर्चा'* इत्यादि च ॥

१० धुरि स्प्ये वा सुचो विमुञ्चति—अग्नेरिति ॥ हे जुहूपभूतो
 वां युवां अग्ने अपन्नगृहस्य अपन्नस्थानस्यां सदसि मदने
 निश्चलभृते धुरादौ सादयामि स्थापयामि । किमर्थं?—सुन्नार्य
 सुन्नार्यं यजमानस्य मुत्तं यथा स्यादिति । हे सुन्निनी सुन्न-
 वत्योः । 'वा छन्दमि' इति पूर्वमवर्णदीर्घत्वम् । मामध्वर्युं
 मुन्ने धत्तं स्थापयतम् । किञ्च—धुरि यागलक्षणायामस्यां वर्त-
 मानो धुर्यौ अस्या धुरो वोदारौ पत्नीयजमानो पातं रक्षतम् ।
 'धुरो यङ्को' इति यत्प्रत्यय, 'तित्स्वरितम्' इति स्वरि-
 तत्वम्, 'यतो नाव' इत्याद्युदात्तत्वं बहुलवचनान्न भवति ।
 'धुरि धुर्यौ पातमित्याह । जायापत्योर्गोपीथाय'* इति
 ब्राह्मणम् ॥

१० अन्नाहार्यपचने फलीकरणहोमं जुहोति—अग्न इति यनुरा-

ऽदब्धायोऽशीततनो पाहि माद्य द्विवः पाहि
 प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुरद्वन्यै पाहि
 दुश्चरित्तादविपं नः पितुं कृणु सुपदा योनिः*

दिक्रया 'अविपन पितु कृणु' इति. गांयत्र्यैरुपदया 'सुपदा'
 इति यनुरन्तया ॥ हे अग्ने अदब्धायो अहिसितजीवित ।
 'उन्दमीण' इत्युण्प्रत्यय । हे अशीततनो उष्णशरीर ।
 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' इति पूर्वस्याविद्यमानत्वानिषेधात्
 उभयत्राप्याष्टमिको निघात । अद्य अस्मिन् कर्मणि क्रियमाणे
 मा पाहि । आमन्त्रितत्रयस्याविद्यमानत्वात् 'तिडतिड' इति
 निघाताभाव । दिन द्युलोमात् द्युलोऋवामिभ्यो देवेभ्यः ;
 यथा ते कर्मापराधेन क्रुद्धा न हिसन्ति तथा कुरु । 'उडि-
 दम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रिञ्—पाहि प्रसित्यै । प्रसिति
 प्ररूपेण नाश कर्मणोत्यन्तलोप । स्यते क्तिनि, 'द्यतिस्यति'
 इत्यादिना इत्वम्, 'क्रियार्थोपपदस्य कर्मणि स्थानिन' इति
 चतुर्थी । प्रसिति निवारयितु* मा पाहीति । व्यत्ययेन वाऽ
 पादाने चतुर्थी । अपदात्परत्वात् पाहीति न निहन्यते ।
 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गते प्रकृतिस्वरत्वम् । एव
 दुरिष्ट्या इत्यत्रापि स्वरचतुर्थी । दुरिष्टिरेकाङ्गविकल कर्म ।
 यद्वा—'दुर्निन्दायाम्' इति प्रादिसमासे अत्राव्ययपूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् । दुरद्वनी दुष्टा भुक्ति अभोज्यभोजनम् । 'अदेर्मुद्' इति
 इत्यनिप्रत्ययः, गतिममास प्रादिसमासापवाद, 'रुदिकारादक्तिन'
 इति डीप्, 'पित' इत्युदात्तो दीर्घ, पूर्ववच्चतुर्थी, 'उदा-
 त्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । दुश्चरित अयथा-

स्वाहा ^{११}देवां गातुविदो गातुं वित्वा गातु-
मित् न मनसस्पत इमं नो देव देवेषु यज्ञः
स्वाहा वाचि स्वाहा वाते धाः ॥ २४ ॥

दिवं च वित्वा गातुं त्रयोदश च ॥१३॥

नुष्ठितम् । 'दुर्निन्दायां' इति प्रादिसमासः, अव्ययपूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम्' ततो मां पाहि । 'भीत्रार्थानां' इत्यपादानत्वम् ।
अनुष्ठितस्य निवारयितुमशक्यत्वात्, तन्निमित्तानर्थपरिहार एव
ततो रक्षणम् । गतिसमासपक्षे 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । किञ्च—अविपं विपवद्विपं बाधकं, अतोऽन्य-
दविपम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पितुं अन्नं कृणु देहि ।
पितुरित्यन्ननाम । पुनश्च विशेष्ये—मुपदा योनिं—सुप्तेन सदन-
मवस्थानं मुपन् । 'सत्सूद्विप' इत्यादिना क्विप्, 'सदिरप्रतेः'
इति पत्वम्, ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तेन हेतुना योनिं सम-
स्तस्योत्पत्तिस्थानम् । अन्नेन हि सर्वं मुखेन सीदति, यथा
'अन्नाद्भूतानि जायन्ते' * इत्यादि ब्राह्मणम् । तुभ्यमिदं स्वाहा
मुखेन दृणमस्तु । यद्वा—इत्थमिदं कर्तव्यमिति सरसवत्यापि
स्वयमेवाह ॥

^{११}समिष्टयजूषि जुहोति—देवा इति ॥ हे देवाः गातुविदः
गतिज्ञाः । गाङ् गतो, 'कमिमनिजनि' इत्यादिना तुप्रत्ययः,
'विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्' इति पूर्वस्याविद्यमानत्व-
निषेधात् निहन्यते । गातुं वित्वा मार्गं लब्ध्वा आगमनकाले

'उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या उभा राध-
सस्सुह मादयध्वै । उभा दाताराविपाः रयी-

यत्र स्थिताः ते यूयं गानुमित येन मार्गेणागताः तमेव मार्गं
भजत समाप्ते कर्मणि तेनैव प्रतिनिवर्तध्वम् । किञ्च, हे
मनसस्पते सर्वभूतानामन्तरात्मन्* । 'सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्'
इति पठ्यन्तस्य परामन्त्रितानुपवेशात् पठ्यामन्त्रितसमुदायस्य
पाठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम्, पदात्परत्वाभावान्निघाताभावः, 'पठ्याः
पति' इत्यादिना विसर्जनीयस्य सकारः । हे देव इममस्माकं
यज्ञं देवेषु अग्न्यादिषु धाः धेहि स्थापय । एवं हि सरस्व-
त्याह । तदनन्तरं वाचि वाग्देवतायां शब्दब्रह्मणि च धाः ।
'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वाचि धा इति सरस्व-
त्याह । ततः पश्चादिमं यज्ञं वाते सर्वक्रियाधारे धाः स्थापय ।
यस्मादयं यज्ञः प्रयुक्तः तत्रैव वाते स्थापय । 'वाताद्वा
अध्वर्युर्यज्ञं प्रयुङ्क्ते'† इत्यादि ब्राह्मणम् । दधतिः लेटि
'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्, 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु'
इतीकारलोपः ॥

इति त्रयोदशोनुवाकः.

"प्रजापतिः प्रजा अमृजत तास्मृष्टा इन्द्राग्नी अपागूह-
ताम्'‡ इति प्रश्ने काम्या इष्ट्यं आम्राताः । तत्र 'इन्द्रा-
ग्नेमकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः'‡ इति प्रथमा । तस्या-

*ग-सर्वभूतानामन्तरात्मतया मनसोपि पते. क-.....रात्मनो मन.....

†श्रा. ३-३-९.

‡स. २-२-१.

गामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम् । अथ-

मियं पुरोनुवाक्या—उभा वामिन्द्राग्नी इति त्रिष्टुप्चतुष्पदा ॥
 अयं च सर्वोनुवाको वैश्वदेवकाण्डम् । हे इन्द्राग्नी वां उभा
 उभो । द्वितीयाद्विवचनस्य 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः, 'एका-
 देश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तत्वमेकादेशस्य । हुव इति वक्ष्य-
 माणेन सम्बन्धः, युवां आह्वयामि । किमर्थं?—आहुवद्ध्ये
 आभिमुख्येन हेतुं आहुतिप्रदानेनाराधयितुम् । जुहोते: 'तुमर्थे
 सेसेनसेऽसेनक्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्गवेनः' इति
 कध्यैप्रत्ययः । किञ्च—राधः ओदनं हविलक्षणम् । 'सुपां
 सुपो भवन्ति' इति तृतीयार्थे पष्ठी, हेतो वा पञ्चमी ।
 उभा युवां सहेव यौगपद्येनैव नैकैकश्येन राधसा मादयद्ध्ये
 मादयितुं सहेव तर्पयितुं वा आह्वयामि । मदेर्ण्यन्तात्तेनैव
 सूत्रेण शध्यै*प्रत्यय, सार्वधातुकत्वाणिणलोपो न क्रियते । अन-
 योरेवाह्वाने कारणमाह—युवामेव ह्युभो इपां अन्नानां रयीणां
 धनानां क्षेत्रपुत्रपश्वादीनां दातारो । 'सावेकाचः' इति 'नाम-
 न्यतरस्याम्' इति च पष्ठीबहुवचनस्योदात्तत्वम् । तस्माद्वाजस्या-
 न्नस्य सातये लाभाय । 'उतियूति' इत्यादिना उदात्तः
 क्तिन्निपातितः, 'जनसनखनां सन्झलोः' इत्यात्वम् । तौ तादृशौ
 उभो युवां हुवे आह्वयामि । ह्यते: 'बहुळं छन्दसि' इति
 शपो लुक्, 'हस्मम्प्रसारणम्' 'अभ्यस्तस्य च' 'बहुळं छन्द-
 सि' इति सम्प्रसारणम् ॥

*तत्रैव याज्या—अश्रवमिति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ इतश्च
 युवामेवाह्वयामीति हेत्वन्तरमाह—भूरि ददातीति भूरिदावा ।

वृ२ हि भूरिदावत्तरा वां विजांमातुरुत्त वां
घा स्यालात् । अथा सोमस्य प्रयती युव-
भ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम् ।

‘आतो मनिन्’ इत्यादिना वनिप्रत्ययः, ततः प्रकर्षविवक्षायां
तरप्रत्ययः, ‘भूरिदावस्तुट्’ इति तुडागमः, द्वितीयाद्विवचनस्य
‘सुपां सुलुक्’ इत्याकारः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यस्मादहं
युवां भूरिदावत्तरौ अश्रवं युवां दातृतमावशृणवम् । शृणोतेर्लीङि
शपो लुक् । कस्मात्पुनरतिशयिनावित्यत आह—विजामातुः,
विद्यावयोरूपादिभिर्विहीनो जामाता विजामाता । अव्ययपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । विजामाता हि कन्यालोभात्कन्यावते भूरि धनं
ददाति; तस्मै* यथा वैगुण्यमनादृत्य कन्यां प्रयच्छति ।
तस्मादपि युवां दातृतमावशृणवम् । उत वा अपि वा स्याला-
द्युवां दातृतमावशृणवम् । स्यालो भार्याभ्राता । सोपि भगिनी-
स्नेहेन तद्भ्रै भूरि धनं ददाति । यस्मादेवमाभ्यामपि युवां
दातृतमावशृणवं, तस्माद्युवामेवाह्वयामि । घशब्दः पादपूरणे
प्रसिद्धो वा । ‘ऋनि तुनुव’ इत्यादिना तस्य संहितायां
दीर्घः । ‘अथादावुत्तरे विभागे द्वस्वं व्यञ्जनपर । देवाशिकासु-
म्नाश्वर्तावियुनाहृदयाद्योक्थाशुद्धा’ इति पदकाले द्वस्वत्वम् ।
अथ एतस्मात्कारणात् । ‘निपातस्य च’ इति संहितायां
दीर्घत्वम् । सोमस्य सोमसदृशस्यास्य हविषः प्रयती प्रयत्या
प्रदानेन । ‘तादौ च निति कृत्यतौ’ इति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वम् । तृतीयैकवचनस्य ‘सुपां सुलुक्’ इति पूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वम् । हे इन्द्राग्नी । पादादित्वात् पाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदा-

*क-सः [अनेन कन्यावान् परामृश्यते.]

* त्ते, प्रा. ३-१-१२२.

इन्द्राग्नी नवतिं पुरो दासपत्नीरधूनुतम् ।
साकमेकेन कर्मणा । शुचिं नु स्तोमं नव-

त्तत्वम् । युवभ्यां युवाम्याम् । आत्वाभावश्छान्दसः । स्तोमं
स्तोत्रं जनयामि करोमि । नव्यं अभिनवम् । 'वस्वपसोकक-
विक्षेमवचोनिष्केवलोकथजनपूर्वनवसूरमर्तयविष्टेम्यश्छन्दसि स्वार्थे यद्-
क्तव्यः' इति यत्प्रत्ययः । 'यतो नावः' इत्याद्युदात्तत्वम् ।
एवमनेन स्तोत्रेण तृप्तौ युवां दातृतमो प्रजां मे दत्तमिति ।
'इन्द्राग्नी वा एतस्य प्रजामुपगूहतः'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

अथ 'एन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत्सङ्ग्रामं जित्वा'* इत्यस्य
पुरोनुवाक्या—इन्द्राग्नी नवतिमिति गायत्री त्रिपदा ॥ हे इन्द्रा-
ग्नी । पाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । नवतिं नवतिसङ्ख्याकाः पुरः
असुराणां पुरीः शत्रूणां वा । दासपत्नीः दासाः उपक्षपयितारः
प्रजानां, तादृशाः पतयस्त्रामिनो यासां पुगम् । दंसिः सौत्रो
धातुरुपक्षयवृत्तिः, 'दंसेष्टटनो न आच' इति टप्रत्ययः, बहु
व्रीहो 'विभाषा सपूर्वस्य' इति नकारः । साकं सहेव एकेन
कर्मणा प्रहरणलक्षणेन तादृशीः पुरः अधूनुतं अकम्पय
नाशितवन्तौ । धूञ् कम्पने स्वादिः, वर्णव्यत्ययेन दीर्घः
क्रेयादिकाद्वा धूञो विकरणव्यत्ययेन श्चुप्रत्ययः । तस्मादे
महानुभावो युवां इमं यजमानं सङ्ग्रामे जितवन्तमनुगृहीतं अस्मि
न्निन्द्रियादिकं धत्तम् । 'विवा एष इन्द्रियेण वीर्येणार्च्यते'
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

तत्रैव याज्या—शुचिमिति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ शु

जातमयेन्द्राग्नी वृत्रहणा जुपेथाम् ॥ २५ ॥
 उभा हि वाऽ सुहवा जोहवीमि ता वाजः

निर्दोष स्तोम स्तोत्र नवजात नव अभूतपूर्वं जात जनन
 अस्येति । बहुव्रीहौ पूर्णपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अद्यास्मिन्नहनि ।
 हे इन्द्राग्नी । पादादित्वान्न निहन्यते, पाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्त-
 त्वम् । वृत्रहणा वृत्रस्य पापस्य हन्तारो युवाम् । 'मुपा
 सुलुक्' इत्यादिना आकार, 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे
 सामान्यवचनम्' इति पूर्वस्याविद्यमानवच्चनिषेधात् निहन्यते ।
 जुपेथा सेवेथा नु क्षिप्रम् । 'आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवत्'
 इत्य*विद्यमानवच्चान्न निहन्यते, लसार्धधातुकानुदात्तत्वे विकरण-
 स्वर । हि यस्मात् उभा उभौ वा युवा सुहवा स्वाह्वानो
 आहूयमानावप्यरोषो । 'बहुळ छन्दसि' इति प्रागेव प्रत्ययो-
 त्पत्ते अनैमित्तिके सम्प्रसारणे कृते, आतोयुनोप्रसङ्गात् 'ईपद्-
 स्मुपु० कृच्छ्राकृच्छ्रिषु खल्' इति खलप्रत्यय, कृदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वम्, उभासुहवेति 'मुपा सुलुक्' इत्याकार । ईदृशौ वा
 युवा जोहवीमि भृशमाह्वयामि । ह्यतेर्यङ्लुक्, 'अभ्यस्तस्य च'
 इति सम्प्रसारणम्, 'यडो वा' इति ईडागम, 'हि च'
 इति निघाते निषिद्धे 'अभ्यस्तानामादि' इत्याद्युदात्तत्वम् ।
 ता तौ युवा वाज अन्न उशते कामयमानाय यजमानाय ।
 'शतुरनुमो नद्यजादो' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सद्य तदानीमेव
 धेष्ठा धातृतमौ । धानकर्मणो दधातेस्तृचि 'तुश्छन्दसि' इती-
 छन्प्रत्यय, 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इति तृशब्दस्य लोप, पूर्ववद्धि-

सद्य उंशते घेषां । वयमुं त्वा पथस्पते
 रथं न वाजंसातये । धिये पूंपन्नयुज्महि ।
 पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतौ

भक्तेराकारः । तौ तादृग्गुणौ युवां यस्माज्जोहवीमि, तस्मादिमं
 स्तोमं जुपेयाम्, अस्मिन्निन्द्रियादिकं च धत्तमिति ॥

अथ सङ्ग्राम जित्वा जनतामेप्यतः 'पौष्णं चरुमनु निर्वपेत्' *
 इति पौष्णश्चरु अनुनिर्वाप्यत्वेनाम्रातः । तत्र पुरोनुवाक्या—
 वयमिति गायत्री त्रिपदा ॥ हे पथस्पते मार्गस्य पालयितः ।
 'पष्टचा पतिपुत्र' इत्यादिना विसर्जनीयस्य सकारः, 'मुत्रा-
 मन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे' इति पष्टचन्तस्य पराङ्गवद्भावात् पष्टचन्ता-
 मन्त्रितममुदायो निहन्यते । हे पूंपन्न वयमु वयमेव त्वामयुज्महि
 योजयाम । 'छन्दमि लुङ्लङ्लिट्' इति लङ्, 'बहुळं
 छन्दमि' इति शपो लुक । कमिव?—रथं न रथामिव ।
 उपरिष्ठाद्गुपचारत्वात् ; उपमानार्थो नशब्दः । किमर्थं?—धिये
 कर्मणे, कर्ममिध्यर्थम् । 'भावेनाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
 धीर्विशेष्यते—वानमातये, वानोऽन्नं म सन्यते लभ्यते अस्या-
 मिति । अधिकरणार्थे क्तिनि, 'जनमनखनाम्' इत्यात्वम् ।
 'मन्क्तिन्व्याख्यानशयनामनस्थानयानक्रादिऋताः' इत्युत्तरपदान्त्रो-
 दात्तत्वं बाधित्वा दामीभागादित्वात्पूर्वपदमृत्तिस्वरत्वम् । इदंश-
 कर्ममिद्वच्यं त्वां योजयाम. इति ॥

तत्रैव याज्या—पथमथ इति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ पथ-
 स्यः मरुस्य मार्गस्य । 'कस्त्रादिषु च' इति विसर्जनीयस्य

अभ्यान्डर्कम् । स नो रासच्छुरुर्धश्चन्द्राग्रा

सकार, 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्, 'अनुदात्त च' इत्याम्नेडितस्यानुदात्तत्वम् । परिपति परिपालयितारम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अर्ः स्तोतव्यम् । अर्कस्तान्ने, कर्मणि घञ्, अर्चतेर्गा घञ्, 'चजो कुधि प्यतो' इति कुत्वम्, उभयत्राप्युञ्छादित्वादन्तोदात्तत्वम् । ईदृश हि पूषण कामेन वशीकृतो जन वचस्या वचसा स्तोत्ररूपेण । तृतीयैववचनस्य याजादेश । अभ्यान्ड् अभिप्राप्नोति । तस्माद्दहमप्यद्य त्वामुपागतोस्मोति भाव । अशू व्याप्तो, 'छन्दसि लुङ्लड्लिट्' इति लङ्, शम्परस्मपदे व्यत्ययेन, हलङ्चा दिलेपे वश्चादिना पत्वम् । यद्वा—नशेर्गतिर्भ्रमण लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुङ्, 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्याडागम । स पूषा नोऽस्मभ्य रासत् ददातु । रातेर्लेटि 'सिञ्च हुल लेटि' इति सिप्, 'लेटोडाटो' इत्यडागम । किं ददातु?—गुरुध शोकस्य रुध निवारयित्री । क्तिप्, रुद्धत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्, षपोदरादित्वाद्द्वचजनस्य लोप । का पुनस्ता?—चन्द्राग्रा ओषधी, चन्द्र हिरण्य, असितजातिर्वा चन्द्र, स अत्र प्रधानमीश्वरो वा यासा ता अस्मभ्य ददातु* । इदानीं प्रज्ञावतामेव धनवत्तया प्रयोजनमिति ता प्रार्थ-

*क—किं ददातु?—गुरुध शुभ्रुवा [शुचा] निरार्धरेव चन्द्राग्रा निमला ।

यद्वा—शु क्षुध दारग्र वा निरुणद्धीति शुस्थ ॥

ग—आषधी रजतजात धीतचन्द्र [रजतजातिर्वाऽत्र चन्द्र] धनान ।

गुरु शोक ता रुणद्धि निवारयतीति गुरुध । शुक्लवदस्य ककाराण्य

इडान्दस । वर्णागमो वणविषयश्च । यौरा रण्यमग्र मुख यासां

ता चन्द्राग्रा । अत्र प्रधानमीश्वरो यासा ता न अस्मभ्य ददातु

धियं धियञ् सीपधाति प्र पूर्वा । क्षेत्रस्य
पतिना वृञ् हितेनेव जयामसि । गामश्वं
पोपयित्वा स नः ॥ २६ ॥ मृडातीदृशे ।

यते—धियं धियमित्यादिना चतुर्थेन पादेन ॥ सर्वा धियं
प्रज्ञाम् । स पूषा प्रकर्षेण सीपधाति साधयत्वस्माकम् । सिद्धच-
तेर्ष्यन्ताद्वातुत्वे कृते लेटे ' बहुळं छन्दसि ' इति शप्श्लुद्धि-
र्वचनानि, ' बहुळं छन्दसि ' इत्यभ्यासस्येत्वम्, तुजादित्वादभ्या-
सस्य दीर्घः, वर्णव्यत्ययेन धातोर्ह्रस्वत्वम्, ' लेटोडाटौ '
इत्यात्वम्, ' छन्दस्युभयथा ' इति लेट आर्धधातुकत्वाणिलोपः,
' इण्कोः ' इति पत्वम् । यद्वा—विकरणव्यत्ययेन च्लेः
' णिश्चि ' इत्यादिना चङ्द्विर्वचनादिः, णौ चङ्चुपधाया
ह्रस्वत्वम् ॥

“क्षेत्रपत्यं चरुं निर्वपेज्जनतामागत्य”* इत्यस्य पुरोनु-
वाक्या—चतुष्पदानुष्टुप् ॥ क्षेत्रस्य निष्पत्त्याधारस्य, पतिना
पत्याऽधिष्ठात्रा । ' पृथीयुक्तश्छन्दसि वा ' इति विसंज्ञा ।
तेनानुगृह्यमाणा वयं जयामसि जयामः । ' इदन्तो मसि ' इति
इकारः । केनेव ?—हितेनेव ; यथा हितेन मित्रेण जनेन
अमित्रं जयति, एवं क्षेत्रपतिना जयेम । किं जयेम ?—गामश्वं
पोपयित्वा पोपकमन्नादिकं प्रजाम् । आकारस्तमुच्चये । गां चाश्वं च
पोपयित्वा च । पुपेर्ष्यन्तात् ' स्तनिह्वपिपुपि ' इत्यादिना इनुच्म-
त्ययः, ' अयामन्ताल्वास्येत्त्विष्णुपु ' इति णेरयादेशः । स च
क्षेत्रपतिः नोस्मान् मृडाति मृडयतु सुखयतु । मृड सुखने, तौदा-

क्षेत्रस्य पते - मधुमन्तमूर्मि धेनुरिव पयो
अस्मासु धुक्व । मधुश्चुतं घृतमिव सुपूत-

दिक, 'लेटोडाटो' इत्याडागम । ईदृशे यथोक्ते गवादा-
वर्थे अस्मान् स्वामित्वेन स्थापयित्वा सुखयतु । 'त्यदादिपु
दृशः' इति कञ्, इदम ईशादेशः, कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अत्र यणादेशसवर्णदीर्घयोरकरणेन तृतीयचतुर्थपादौ पूरयितव्यौ ॥

तत्रैव याज्या—क्षेत्रस्य पत इति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ हे
क्षेत्रस्य पते । पराङ्गवद्भावेन षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य पाष्ठिक-
मामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । मधुमन्तमूर्मि मधुरेण क्षीरादिना तद्वन्त-
मूर्मि अरणशीलं गवादिसमुदायम् । 'अतेरूच्च' इति ऋगता-
वित्यस्मात् मिप्रत्यय ऊकारश्रान्तादेश । मधुश्चुतं मधुरं
क्षीरादिकमासिञ्चन्तं, न केवलं मधुमन्त, अपि तु सर्वदा प्राणिभ्यः*-
स्त्रवन्तम् । श्रुतिर् आसेचने, कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । घृत-
मिव सुपूतम् । 'सु पूजायाम्' इति कर्मप्रवचनीयत्वम्,
'स्वती पूजायाम्' इति प्रादिसमास, तेनाव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम्, गतित्वाभावात् 'सूपमानात् क्त' इत्येवं न भवति ।
ईदृशं गवादिसमुदायमस्मामु धुक्व । स्वयमेव धुक्व अस्मद्वात्स-
ल्येन, यथा धेनुः पयस्त्वयमेव दुग्धे दोग्धृवान्सल्येन । कर्म-
कर्तरि लकारः, 'न दुहस्तुनमां' इति यकप्रतिषेध । यद्वा—
क्षेत्रमित्यध्याद्वियते, गवादिसमुदाय क्षेत्राणि, दुहिः स्वरितेत् ।
किञ्च—ऋतस्य यज्ञस्य पतयोग्न्यादयो देवाः नोऽस्मान्स्मदीयं
वा त्वया दीयमानं गवादिसमुदायं मृडयन्तु सुखयन्तु । 'छन्द-
स्युभयथा' इति णिचस्सार्वाधानुकत्वेन डिच्चाह्वयुपधगुणाभावः ॥

मृतस्य नः पतयो मृडयन्तु । अग्ने नय
सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि
विद्वान् । युयोध्यंस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते

१० अग्ने पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्ण-
मासयाजी सन्नभावास्यां वा पौर्णमासीं वातिपादयेत्* इत्यस्य
पुरोनुवाक्या—अग्ने नयेति त्रिष्टुप्चतुष्पदा ॥ हे अग्ने देव
सुपथा शोभनेन मार्गेण शास्त्राविरुद्धेन । ‘परादिश्छन्दसि’
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं, ‘आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि’ इति तु न
भवति अन्तोदात्तत्वात्पथिन्शब्दस्य, ऋत्वादिर्वा द्रष्टव्यः, ‘न
पूजनात्’ इति समासान्तप्रतिषेधः । ईदृशेन मार्गेणास्मान्नय ।
किमर्थः?—राये धनाय हविलक्षणाय ; त्वदीयहविस्सम्पादनयोग्या
वयं यथा भवामस्तथा कुर्वित्यर्थः । त्वं हि विश्वानि वयुनानि
ज्ञानान्यभिप्रायान्विद्वान् । ‘अजियमिशीद्भ्यश्च’ इत्यजेरुनन्-
प्रत्ययः, ‘अजेर्ब्यघञपो’ इति वीभावश्च । किञ्च—एनः
पापं दर्शपूर्णमासातिपत्तिलक्षणमस्मदस्मत्तः युयोधि अपनय ।
यौतिः एथग्भावे लोटि ‘बहुळं छन्दसि’ इति शपः श्लुः,
‘वा छन्दसि’ इत्यपिच्चाभावेन अडित्त्वात् ‘अडितश्च’ इति
धिभावः । कौट्टशमेनः?—जुहुराणं कुटिलस्वभावम् । हुच्छा
कौटिल्ये इत्यस्मात् ‘हुच्छेस्सनो लुक् छलोपश्च’ इत्यानच्प्रत्ययः ।
हुच्छितुमिच्छति जुहुराणम् । यद्वा—ह प्रसह्यकरणे, जुहोत्या-
दिकः, तस्मात्ताच्छीलिके चानशि शपः श्लुः, ‘बहुळं छन्दसि’
इत्युत्वम् । तदर्थं वयं ते तुभ्यं भूयिष्ठां बहुतमां नमर्त्तकं

नमउक्तिं विधेम । ¹⁰आ देवानामपि पन्था-
मगन्म यच्छक्रवाम् तदनु प्रवोढुम् । अग्निः
विद्वान्त्स यजात् ॥ २७ ॥ सेदु होता सो

नमस्कारोक्तिं विधेम क्रियास्म । विधविधाने, आशिपि लिङ्,
'लिङ्चाशिपि' इत्यङ्, यासुडादिः, 'छन्दस्युभयथा' इति
सार्वधातुकत्वात्सलोपः, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नमस आद्यु-
दात्तत्वम् । 'पथो वा एपः'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

¹⁰तत्रैव याज्या—आ देवानामिति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ देवानां
पन्थां पन्थानं कर्ममार्गं आगन्म आगता भूयास्म । 'मन्त्रे
घसहर' इत्यादिना च्लेर्लुक् । यद्वा—'बहुकं छन्दसि' इति
शपो लुक् । 'पथिमथोस्सर्वनामस्थाने' इति पथिन्शब्दस्याद्यु-
दात्तत्वम्, द्वितीयैकवचनेपि व्यत्ययेन 'पथिमथ्युभुक्षामात्'
इत्यात्वम् । ये वयं कालातिपत्त्या कर्ममार्गात्प्रच्युतास्तेपि वयम् ।
यद्वा—यतः कर्ममार्गात्प्रच्युताः, तमपि पन्थानमागन्म । कि
कात्स्न्येन सर्वं निर्वोढुं शक्यत इत्यत आह—यच्छक्रवाम
यावत्किञ्चिदेव विषये अनुष्ठानं शक्नुयाम । लोव्याडागमः, सति-
शिष्टो विकरणस्वरः । तदनु प्रवोढुं तच्छक्यं कर्मजातं अनु-
क्रमेणाविच्छेदेन निर्वोढुं पन्थानमगन्म । अविच्छेदेनानुष्ठानं
प्रवाहः । प्रवोढुमित्यत्र 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गनेः
प्रकृतिस्वरत्वम् । शक्त्या कर्मप्रवाहो लक्ष्यत इति लक्षणे
अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । यद्वा—तदिति लिङ्गव्यत्ययेन ननु-

सकृत्वम्, तं पन्थानमनु प्रवेष्टुं यस्माद्द्वयं शक्नवाम । सम्भावेने
 लोष्ट् । तस्मात्तमागता वयमिति । ननु तदवस्थमेव कर्मणो
 वैकल्यं, कथं वा निर्वेष्टुं शक्यत इत्यत आह—स एव
 सख्वग्निः पथिकृन्नामा यजात् यजेत् अविगुणं यागं निर्वर्तयि-
 *प्यति अनतिपन्नतां कर्मणस्मम्पादयिष्यति । लेट आडागमः ।
 कोस्य विशेष इत्यत आह—विद्वान् सम्यग्यागसम्पादनोपायज्ञः ।
 ननु देवानां यागेतिपन्ने किमग्निना शक्यमित्यत आह—स एव
 खल्वग्निः होता देवानां साधु आदाता । ह्यतेस्त्वृनि ' बहुळं
 छन्दसि ' इति सम्प्रसारणम् । देवाः खल्वग्निना हूयमानाः
 कर्मणो वैगुण्यमनादृत्य आगमिष्यन्तीति । अधुना किमग्निना
 अशक्यं कर्तुमिति प्रतिपाद्यते—स सख्वग्निः अध्वरान् यागान्
 कल्पयाति कल्पयति अकालकृतानपि फलप्रदानसमर्थान् करोति ।
 यद्वा—अध्वरान् धरैः कर्मणो वारकैः कालातिपन्त्यादिदोषैः
 रहितानस्मान् अस्मद्यागान्वा करोतु । एवं हि ' नञ् सुभ्याम् '
 इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं लभ्यते । ननु काले बलवान्, तत्कथं
 तदतिपत्तिं अग्निना परिहर्तुं शक्यत इत्यत आह—स एव
 खल्वग्निः ऋतून् कालावयवान् कल्पयाति, आदित्यात्मनाप्यग्ने-
 रेवावस्थितत्वात् । यः कालस्यैव स्वप्ता स कथं विपन्नकालं
 अविपन्नं कर्तुं न शक्नुयादिति भावः । अत्र स इति पदं
 चतुः प्रयुज्यते । तत्र संहितायां प्रथमस्य ' एतत्तदोः '
 इति प्रथमा लुप्यते । द्वितीयस्य तु ' सोचि लोपे चित् ' इति
 लुप्यते । तृतीयस्य तु ' अतो रो ' इति रोरुत्वे, * गुणे च
 कृते, ' अनुदात्ते च कुधपरे ' इति रोः प्रकृतिभावः । चतुर्थस्य
 तु ' भोभगोअवोअपूर्वस्य योशि ' इति यत्वे . कृते, ' लोप-
 शशाकल्यस्य ' इति लुप्यते, लोपस्यासिद्धत्वाद्गुणो न क्रियते ॥

अंश्वुरान्थ्स ऋतून्कल्पयाति । ११ यद्वाहिष्ठं तद-
 ग्रये वृहदर्च विभावसो । महिषीव त्वद्रिये-

११ तत्रैव सिष्टकृत पुरोनुवाक्या—यद्वाहिष्ठमिति चतुष्पदा
 नुष्टुप् ॥ वाहिष्ठ वाहयितृतम प्रीते प्रापयितृ । स्तोत्रमेव
 चेदृश भवति । तस्मादीदृश यत् स्तोत्र तदग्रये अग्न्यर्थमेव ।
 अग्निरेव रमणीय स्तोत्रमर्हति, तस्मादीदृशेन स्तोत्रेण त्वामेव
 स्तोमीति भाव । वाहयितृशब्दात् 'तुश्छन्दसि' इतीष्टन्प्रत्यय,
 'तुरिष्ठेभ्यस्सु' इति तृशब्दलोप, व्यत्ययेन तस्यासिद्धत्व-
 मनादृत्य 'टे' इति टिलेप । यद्वा—वाह प्रयत्ने इत्यस्मा-
 द्वातोस्तृजन्तादिष्टन्प्रत्यय । अभीष्टनिर्ग्रहण प्रयत्न । हे विभा-
 वसो तेजोधन त्वमपि वृहत् प्रशस्त मदीय स्तोत्र अर्च बहु
 मन्यस्व अङ्गीशुरु । किमिति देवतान्तर मुक्त्वा अग्निरेव
 स्तूयते इत्यत आह—त्वत् त्वत्त रयि धन उत्पद्यते ।
 उदीरत इति वक्ष्यमाणबहुवचनान्तमत्र एकवचनान्तविपरिणामेन
 सम्भव्यते । कस्मादिव—महिषीव, महान् ऋषिर्महर्षि महेश्वर ।
 षपोदरादित्वादाकारस्येत्वम्, रेफलोपश्च । तत पञ्चम्येकवचनस्य
 'सुपा सुलृ' इति लृक्* । महाराजादिव त्वत्तो धनमुत्प-
 द्यते । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । यद्वा—महिष्येव गृह्यते, यथा
 राजभार्याया रत्नादिक लभते एव त्वत्तोपि । 'अविमह्योष्टि-
 पच्' इति महेष्टिपचि कृते टिच्चात् ङीप्, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
 ङीप उदात्तत्वे प्राप्ते 'महिष्यापादयोरिष्टकाऋषायाम्' इत्या-

*क—'सुपां सुलृ' इति पूर्वस्येण इकार । 'आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां
 छन्दस्युपसर्गख्यानम्' । यद्वा—महिषा राजभार्या । सापि महिषी ।
 मत्पर्याय इकार । पञ्चम्येकवचनस्य 'सुपा सुलृ' इति लृक्

स्त्वद्वाजा उदीरते । ¹²अग्रे त्वं पारया नव्यो
अस्मान्त्स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा । पूश्च
पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा तोकाय तन-

द्युदात्तत्वम् । किञ्च—वाजाः अन्नान्यपि त्वत्तः उदीरते उत्प-
द्यन्ते । ईर गतो कम्पने च, इत्यदादिकोऽनुदात्तेत्, 'आत्मने-
पदेप्वनतः' इत्यदादेशः ॥

¹²तत्रैव याज्या—अग्रे त्वमिति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ हे अग्रे
त्वं नव्यः, नव एव नव्यः । 'वस्वपसोककविक्षेमवचोनिष्केवलो-
कथजनपूर्वनवसूरमर्तयविष्टेभ्यश्छन्दसि स्वार्थे यद्वक्तव्यः' इति
स्वार्थे यत्प्रत्यय, 'यतो नावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । अस्मा-
नतिपारय अतिक्रम्य पारय । पार तीर कर्मसमाप्तौ । अविकल-
कर्मणः कुरु । किमतिक्रम्य?—विश्वा विश्वानि । 'शेश्छन्दसि
बहुळम्' इति लोपः । दुर्गाणि दुःखेन गच्छन्ति येषु तानि
दुर्गाणि विध्यपराधलक्षणानि पापानि । 'सुदुरोरधिकरणे' इति
गमेर्डः, रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तान्यतिक्रम्यास्मान्पारय ।
'अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायां दीर्घत्वम् । नव्यो
अस्मानिति 'प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे' इति . प्रकृतिभावः ।
स्वस्तिभिश्शोभनेर्मागे दुर्गातिक्रमणोपायभूतेः । अस गतो 'क्विच्-
क्तौ च संज्ञायाम्' इति क्विच्, 'तितुत्र' इतीद्प्रतिषेधः, रुदु-
त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किञ्च—नोऽस्माकं' तत्र वसतां पूः नगरी
निवासस्थानं, पृथ्वी विस्तीर्णा महावकाशा अविकलकर्मफलोप-
भोगयोग्या भवत्विति शेषः । पृथुशब्दः कुप्रत्ययान्तत्वादन्तो-
दात्तः, 'ओतो गुणवचनात्' इति ङीप्, 'उदात्तयणो हल्पू-
र्वात्' इति नद्या उदात्तत्वम् । किञ्च—अस्माकं तत्र वसतां

यायु शं योः । ¹¹त्वमग्ने व्रतपा असि देव

उर्वी मेदिनी । स एव स्वरः । सा बहुळा भवतु बहुभि-
 धनधान्यपशवादिभिस्तद्धती भवतु । सिध्मादिलक्षणो लृच् । यद्वा—
 बहूनामर्थानां लात्री आदात्री उत्पादयित्री भवतु । लृतेः 'आतो-
 नुपसर्गे' इति कः । किञ्च—तोकाय अस्मदीयाय अपत्याय
 तनयाय तस्यापत्याय अस्मत्पौत्राय शं शमयिता रोगाणां भव ।
 शमेर्ष्यन्तात्किप्, मितां ह्रस्वः, 'गेरनिटि' इति णिलोपः ।
 किञ्च—योः यापयिता पृथक्कर्ता आगामिनां भयानां अस्मदीय-
 जनसकाशादपनेता च भव । यौतेः 'अन्येभ्योपि दृश्यन्ते'
 इति विच्, 'ओतो णित्' इति बहुलवचनान्न भवति ।
 'पठयथे चतुर्थी वक्तव्या' इति वा 'क्रियार्थोपपदस्य च
 कर्मणि स्थानिनः' इति वा चतुर्थ्यौ । तोकं तनयं च रक्षितुं
 शं योश्च भव । 'द्व्यचोतस्तिडः' इति संहितायामस्य दीर्घत्वम् ॥

¹²अग्रये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्य आहिताग्नि-
 स्सन्नव्रत्यमिव चरेत्* इत्यस्य पुरोनुवाक्या—त्वमग्ने इति
 त्रिपदा गायत्री, अष्टकसप्तकपङ्कपदा प्रतिष्ठानात्री, 'पद्सप्तका-
 ष्टकैर्वर्धमाना । विपरीता प्रतिष्ठा'† इति वचनात् ॥ देव इति
 सप्तमीबहुवचनस्य 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना स्वादेशः । आकारौ
 समुच्चयवानिनौ । हे अग्ने देवेषु च मर्त्येषु च त्वमेव व्रतपाः व्रतानां
 पाता रक्षकः नान्यः कश्चित् । पातेः 'अन्येभ्योपि दृश्यन्ते'
 इति वचनाद्विच्, ‡ रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किञ्च—त्वमेव
 यज्ञेषु ईड्यः स्तुत्यः । 'ईडवन्दवृशंसुदुहां प्यतः' इत्याद्युदात्तत्वम् ।
 अतोस्मानखण्डितव्रतान् पाहि । त्वामेव वयं स्तुम इति भावः ॥

आ मर्त्येष्वा । त्वं यज्ञेष्वीड्यः । "यद्वो वयं

१४तत्रैव याज्या—यद् इति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ हे देवा वो युष्माकं विदुषामखण्डितज्ञानानां सम्बन्धीनिं व्रतानि कर्माणि वयं अविदुष्टरासः अविद्वत्तराः क्षणेक्षणे सन्भाव्यमानप्रमादाः । अयस्मयादित्वेन भत्वाद्दसोस्सम्प्रसारणम्, 'आज्जसेरमुक्', अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृशा वयं यद्यस्मात् प्रमिनाम हिंसितवन्तः । मीड् हिंसायां क्रचादिः, तस्मात् 'उपसंवादाशङ्कयोश्च' इत्याशङ्कयां लेट् । कारणतः कार्यानुमानमाशङ्क । अज्ञानातिशयेन कर्मलोप आशङ्क्यते । 'लेटोडाटो' इत्याडागमः, 'स उत्तमस्य' इति सकारलोपः, 'मीनातेर्निगमे' इति धातोः ह्रस्वत्वम्; 'हिनुमीना' इति णत्वं बहुलवचनान्न भवति । तत् तस्मात्कारणाद्विश्वं (अ) खण्डितं सर्वं कर्मजातं अग्निरेवायमिज्यमानः व्रतपतिनामा आपृणाति आभिमुख्येन पूरयतु अखण्डितमापादयतु । पृ पालनपूरणयोः, लेट् 'प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम्, विकरणव्यत्ययो वा । तत्रैव हेतु—विद्वान्, यस्मादयमग्निर्विद्वान् । 'विदेशशतुर्वमुः' 'उगिदचाम्' इति नुम्, 'सान्तमहतस्संयोगस्य' इति दीर्घः, संयोगान्तलोपः । सर्वज्ञ इत्यर्थः । तस्मादापूरणोपायज्ञो यथा स्यात्तथा* कर्तुं समर्थ एवेति भावः । के पुनस्त उपाया इत्यत आह—येभिर्वैः । 'बहुलं छन्दसि' इति भिस ऐस् । ऋतुभिः कालावयवैः पौर्णमास्यादिभिः युष्मान् देवानग्न्या[न्ना]दीन् कल्पयाति देवशब्दवाच्यहविर्लाजाद्यैः [दीन् येः] कल्पयति कल्पयितुमर्हति । 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इति लिङ्गर्थे लेट्, पूर्ववदाडागमः । तत्कालादीनां वयवान् विदुषोऽग्नेः व्रतस्याखण्डितत्वापादनमात्रं किय-

प्रमिनामं व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः ।
अग्निष्टद्विध्वमां पृणाति विद्वान् येभिर्देवाः
ऋतुभिः कल्पयाति ॥ २८ ॥

जुपेथामा स नो यज्ञादा त्रयोविंशतिश्च ॥१४॥

इवे त्वां यज्ञस्य शुन्धध्वं कर्मणे वां देवोर्वधूतं
धृष्टिस्सं वपाम्या ददे प्रत्युष्टं कृष्णोसि

भुवनमसि वाजस्योभा वां

चतुर्दश ॥ १४ ॥

इवे दृह भुवनमष्टाविंशतिः ॥ २८ ॥

इति प्रथमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः.

दिति भाव । तस्माद्दूतमनेन खण्डितमिति भवद्विरुद्धेनो न
कार्यं । अत्र सहितायामग्निष्टदिति 'युष्मत्तत्तनुष्वन्त.पादम्'
इति षः । ऋतुभिरित्यत्र 'दीर्घादटि समानपादे' इति स्त्वम्,
'आतोटि नित्यम्' इत्यनुनासिक । एतदुक्तं भवति—अयमग्निः
ये पर्वभिरस्माभि अननुष्ठितैरसन्तुष्टस्तद्विद्वान्* वर्तते तैस्सर्वै-
रदुष्टै[नुष्ठितै]रिव अस्मदनुग्रहाय सन्तुष्ट *स देवानपीष्टानिव
इष्टानस्मद्विषये प्रसन्नान् करोतु ॥

इति प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोनुवाकः.

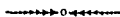
इति भट्टभास्करविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये

प्रथमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः.

तैत्तिरीयसंहितायाः .

पदपाठः

प्रथमकाण्डे प्रथमः प्रश्नः

इ॒पे । त्वा । ऊ॒र्जे । त्वा । वा॒यवः । स्थ ।
उ॒पा॒यव॒ इत्यु॒प-आ॒यवः । स्थ । दे॒वः । वः ।
स॒वि॒ता । प्रे॒ति । अ॒र्प॒य॒तु । श्रेष्ठ॑त॒मा॒येति॑ श्रेष्ठ॑-
त॒मा॒य । क॒र्म॒णे । ए॒ति । प्या॒य॒ध्व॒म् । अ॒घ्न्याः ।
दे॒व॒भा॒ग॒मि॒ति॑ दे॒व-भा॒ग॒म् । ऊ॒र्ज॑स्व॒तीः । प॒य॑-
स्व॒तीः । प्र॒जा॒र्व॒ती॒रि॒ति॑ प्र॒जा-व॒तीः । अ॒न॒मी॒वाः ।
अ॒य॒क्ष॒माः । मा । वः । स्ते॒नः । ई॒श॒त् । मा ।
अ॒घ॒श॒स॒ इत्य॒घ-श॒सः । रु॒द्र॒स्य॑ । हे॒तिः ।
प॒री॒ति । वः । वृ॒ण॒क्तु॑ । ध्रु॒वाः । अ॒स्मि॒न् । गो॒प॑-
ता॒वि॒ति॑ गो-प॒तौ । स्या॒त् । व॒हीः । य॒ज॑मा॒न॒स्य॑ ।
प॒शून् । पा॒हि ॥ १ ॥

इ॒पे त्रि॒च॒त्वा॒रि॒श॒त् ॥ १ ॥

य॒ज्ञ॒स्य॑ । घो॒प॒त् । अ॒सि॑ । प्र॒त्यु॒ष्ट॒मि॒ति॑ प्र॒ति-
उ॒ष्ट॒म् । रक्षः॑ । प्र॒त्यु॒ष्टा॑ इति॑ प्र॒ति-उ॒ष्टाः । अ॒रा॑त॒यः-
प्रे॒ति । इ॒य॒म् । अ॒गा॒त् । घि॒प॒णा॑ । व॒हिः । अ॒च्छ॑ ।

मनुना । कृता । स्वधयेति स्व-धया । वितृष्टेति
 वि-तृष्टा । ते । एति । बृहन्ति । कवयः । पुरस्तात् ।
 देवेभ्यः । जुष्टम् । इह । वहिः । आसद् इत्या-
 सदे । देवानाम् । परिपूतमिति परि-सूतम् । अस्ति ।
 वर्षवृद्धमिति वर्ष-वृद्धम् । अस्ति । देववहिरिति देव-
 वहिः । मा । त्वा । अन्वक् । मा । तिर्यक् । पर्व ।
 ते । राध्यासम् । आच्छेत्तेत्या-छेत्ता । ते । मा ।
 रिपम् । देववहिरिति देव-वहिः । शतवल्शमिति
 शत-वल्शम् । वीति । रोह । सहस्रवल्शा इति
 सहस्र-वल्शाः ॥ २ ॥ वीति । वयम् । रुहेम् ।
 पृथिव्याः । सम्पृच इति सं-पृचः । पाहि । सुसम्भृ-
 तेति सु-सम्भृता । त्वा । समिति । भरामि ।
 अदित्यै । रास्ना । अस्ति । इन्द्राण्यै । संनहनमिति
 सं-नहनम् । पूपा । ते । ग्रन्थिम् । ग्रन्थात् । सः ।
 ते । मा । एति । स्थात् । इन्द्रस्य । त्वा । वाहु-
 भ्यामिति वाहु-भ्याम् । उदिति । यच्छे । वृह-
 स्पतेः । मूर्धा । हरामि । उरु । अन्तरिक्षम् ।
 अन्विति । इहि । देवङ्गममिति देव-ङ्गमम् ।
 अस्ति ॥ ३ ॥

सहस्रवल्शा अपात्रिशञ्च ॥ २ ॥

शुन्धध्वम् । दैव्याय । कर्मणे । देवयज्याया
 इति देव-यज्यार्यै । मातरिर्श्वनः । घर्मः । असि ।
 द्यौः । असि । पृथिवी । असि । विश्वर्धाया इति विश्व-
 धायाः । असि । परमेण । धाम्ना । दृहस्व । मा ।
 ह्याः । वसूनाम् । पवित्रम् । असि । शतधारमि-
 ति शत-धारम् । वसूनाम् । पवित्रम् । असि ।
 सहस्रधारमिति सहस्र-धारम् । हुतः । स्तोकः ।
 हुतः । द्रुप्तः । अग्रये । बृहते । नाकाय । स्वाहा ।
 द्यावापृथिवीभ्यामिति द्यावा-पृथिवीभ्याम् । सा ।
 विश्वायुरिति विश्व-आयुः । सा । विश्वव्यचा
 इति विश्व-व्यचाः । सा । विश्वकर्मेति विश्व-
 कर्मा । समिति । पृथ्यध्वम् । ऋतावरीरित्यृत-
 वरीः । ऊर्मिणीः । मधुमत्तमा इति मधुमत्-
 तमाः । मन्द्राः । धनस्य । सातये । सोमेन ।
 त्वा । एति । तनञ्मि । इन्द्राय । दधि । विष्णो
 इति । हव्यम् । रक्षस्व ॥ ४ ॥

सोमेनाष्टौ च ॥ ३ ॥

कर्मणे । वाम् । देवेभ्यः । शकेयम् । वेपाय ।
 त्वा । प्रत्युष्टमिति प्रति-उष्टम् । रक्षः । प्रत्युष्टा

इति प्रति-उष्टाः । अरांतयः । धूः । अ॒सि ।
 धूर्व । धूर्वन्तम् । धूर्व । तम् । यः । अ॒स्मान् ।
 धूर्वति । तम् । धूर्व । यम् । व॒यम् । धूर्वामः ।
 त्वम् । दे॒वाना॑म् । अ॒सि । स॒स्मित॑म॒मिति॑ स॒स्नि-
 त॒मम् । प॒प्रित॑म॒मिति॑ प॒प्रि-त॒मम् । जुष्ट॑त॒ममि-
 ति॑ जुष्ट-त॒मम् । व॒क्षित॑म॒मिति॑ व॒क्षि-त॒मम् ।
 दे॒व॒हूत॑म॒मिति॑ दे॒व-हू॑त॒मम् । अ॒हुत॑म् । अ॒सि ।
 ह॒वि॒र्या॑न॒मिति॑ ह॒विः-धा॑न॒म् । ह॒ह्रस्व॑ । मा ।
 ह्याः । मि॒त्रस्य॑ । त्वा । चक्षु॑पा । प्रेति॑ । इ॒क्षे ।
 मा । ज्ञेः । मा । स॒मिति॑ । वि॒क्थाः । मा ।
 त्वा ॥ ५ ॥ हि॒ह्रसि॑य॒म् । उ॒रु । वा॒ताय॑ ।
 दे॒वस्य॑ । त्वा । न॒वितुः॑ । प्र॒सव॑ इति॑ प्र-स॒वो ।
 अ॒श्विनोः॑ । वा॒हुभ्या॑मिति॑ वा॒हु-भ्या॑म् । पू॒ष्णः ।
 ह॒स्ता॑भ्याम् । अ॒ग्र्ये । जुष्ट॑म् । नि॒र्गति॑ । वृ॒षामि॑ ।
 अ॒ग्नीषो॑मा॒भ्यामित्य॒ग्नी-सो॑मा॒भ्याम् । इ॒दम् ।
 दे॒वाना॑म् । इ॒दम् । उ॒ । नः । न॒ह । स्फा॑त्यै ।
 त्वा । न । अ॒गन्त्यै॑ । नु॒वः । अ॒भि । यो॒तिः ।
 ख्ये॑य॒म् । वै॒श्वान॑र॒म् । ज्योतिः॑ । ह॒ह्रन्ता॑म् ।
 दु॒योः । चा॒वापृ॑थि॒व्यो॒ग्नि॑ चा॒वा-वृ॑थि॒व्योः ।
 उ॒रु । अ॒न्तर्गि॑त॒म् । अ॒न्विति॑ । इ॒हि । अ॒दित्याः॑ ।

त्वा । उपस्थ इत्युप-स्थे । सादयामि । अग्ने ।
हव्यम् । रक्षस्व ॥ ६ ॥

मा त्वा पट्ट्वारिःशञ्च ॥ ४ ॥

देवः । वः । सविता । उदिति । पुनातु ।
अच्छिद्रेण । पवित्रेण । वसोः । सूर्यस्य । रश्मि-
भिरिति रश्मि-भिः । आपः । देवीः । अग्नेपुव
इत्यग्ने-पुवः । अग्नेगुव इत्यग्ने-गुवः । अग्ने ।
इमम् । यज्ञम् । नयत् । अग्ने । यज्ञपत्तिमिति
यज्ञ-पत्तिम् । धत्त । युष्मान् । इन्द्रः । अवृणीत् ।
वृत्रतूर्य इति वृत्र-तूर्ये । यूयम् । इन्द्रम् ।
अवृणीध्वम् । वृत्रतूर्य इति वृत्र-तूर्ये । प्रोक्षि-
ता इति प्र-उक्षिताः । स्थ । अग्नये । वः ।
जुष्टम् । प्रेति । उक्षामि । अग्नीषोमाभ्यामित्य-
ग्नी-सोमाभ्याम् । शुन्धध्वम् । दैव्याय । कर्मणे ।
देवयज्याया इति देव-यज्यायै । अवधूतमित्यव-
धूतम् । रक्षः । अवधूता इत्यव-धूताः । अरा-
तयः । अदित्याः । त्वक् । असि । प्रतीति ।
त्वा ॥ ७ ॥ पृथिवी । वेत्तु । अधिपवणामित्य-
धि-सर्वनम् । असि । वानस्पत्यम् । प्रतीति ।

त्वा । अदित्याः । त्वक् । वेत्तु । अग्नेः । तनूः ।
 असि । वाचः । विसर्जनमिति वि-सर्जनम् ।
 देववीतय इति देव-वीतये । त्वा । गृह्णामि ।
 अद्रिः । असि । वानस्पत्यः । सः । इदम् ।
 देवेभ्यः । हव्यम् । सुशमीति सु-शमि ।
 शमिष्व । इपम् । एति । वद् । ऊर्जम् । एति ।
 वद् । द्युमदिति द्यु-मत् । वदत् । वयम् ।
 सङ्घातमिति सं-घातम् । जेष्म । वर्षवृद्धमिति
 वर्ष-वृद्धम् । असि । प्रतीति । त्वा । वर्षवृद्ध-
 मिति वर्ष-वृद्धम् । वेत्तु । परापूतमिति परा-
 पूतम् । रक्षः । परापूता इति परा-पूताः ।
 अरातयः । रक्षसाम् । भागः । असि । वायुः ।
 वः । वीति । विन्क्तु । देवः । वः । सविता ।
 हिरण्यपाणिरिति हिरण्य-पाणिः । प्रतीति ।
 गृह्णातु ॥ ८ ॥

त्वा भाग एकादश च ॥ ५ ॥

अवधूतमित्यव-धूतम् । रक्षः । अवधूता
 इत्यव-धूताः । अरातयः । अदित्याः । त्वक् ।
 असि । प्रतीति । त्वा । पृथिवी । वेत्तु । दिवः ।

स्कम्भनिः । असि । प्रतीति । त्वा । अदित्याः ।
 त्वक् । वेत्तु । धिपर्णा । असि । पर्वत्या । प्रतीति ।
 त्वा । दिवः । स्कम्भनिः । वेत्तु । धिपर्णा । असि ।
 पार्वतेयी । प्रतीति । त्वा । पर्वतिः । वेत्तु ।
 देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्र-सवे ।
 अश्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहु-भ्याम् । पूष्णः ।
 हस्ताभ्याम् । अधीति । वपामि । धान्यम् ।
 असि । धिनुहि । देवान् । प्राणायेति प्र-अ-
 नाय । त्वा । अपानायेत्यप-अनाय । त्वा ।
 व्यानायेति वि-अनाय । त्वा । दीर्घाम् ।
 अन्विति । प्रसितिमिति प्र-सितिम् । आर्युपे ।
 धाम् । देवः । वः । सविता । हिरण्यपाणिरिति
 हिरण्य-पाणिः । प्रतीति । गृह्णातु ॥ ९ ॥

प्राणाय त्वा पञ्चदश च ॥ ६ ॥

धृष्टिः । असि । ब्रह्म । यच्छ । अपेति ।
 अग्ने । अग्निम् । आमादमित्याम-अदम् ।
 जहि । निरिति । क्रव्यादमिति क्रव्य-अदम् ।
 सेध । एति । देवयजमिति देव-यजम् । वह ।
 निर्दग्धमिति निः-दग्धम् । रक्षः । निर्दग्धा

इति निः-दग्धाः । अरांतयः । ध्रुवम् ।
 असि । पृथिवीम् । हृंह । आयुः । हृंह ।
 प्रजामिति प्र-जाम् । हृंह । सजातानिति
 स-जातान् । अस्मै । यर्जमानाय । परीति ।
 ऊह । धर्मम् । असि । अन्तरिक्षम् । हृंह ।
 प्राणमिति प्र-अनम् । हृंह । अपानमित्यप-
 अनम् । हृंह । सजातानिति स-जातान् ।
 अस्मै । यर्जमानाय । परीति । ऊह । धरु-
 णम् । असि । दिवम् । हृंह । चक्षुः ॥१०॥
 हृंह । श्रोत्रम् । हृंह । सजातानिति स-
 जातान् । अस्मै । यर्जमानाय । परीति ।
 ऊह । धर्म । असि । दिशः । हृंह । योनिम् ।
 हृंह । प्रजामिति प्र-जाम् । हृंह । सजा-
 तानिति स-जातान् । अस्मै । यर्जमानाय ।
 परीति । ऊह । चित्तः । स्थ । प्रजामिति
 प्र-जाम् । अस्मै । रयिम् । अस्मै । सजा-
 तानिति स-जातान् । अस्मै । यर्जमानाय ।
 परीति । ऊह । भृगूणाम् । अङ्गैरसाम् । तपसा ।
 तप्यध्वम् । यानि । घर्मे । कपालानि । उप-
 चिन्वन्तीत्युप-चिन्वन्ति । वेधसः । पूष्णः ।

तानि । अपीति । व्रते । इन्द्रवायू इतिन्द्र-वायू ।
वीति । मुञ्चताम् ॥ ११ ॥

चक्षुरष्टाचत्वारिंशच्च ॥ ७ ॥

समिति । वृषामि । समिति । आपः । अद्भि-
रित्यत्-भिः । अगमत् । समिति । ओर्षधयः ।
रसेन । समिति । रेवतीः । जगतीभिः । मधुम-
तीरिति मधु-मतीः । मधुमतीभिरिति मधु-
मतीभिः । सृज्यध्वम् । अद्भ्य इत्यत्-भ्यः ।
परीति । प्रजाता इति प्र-जाताः । स्थ । समि-
ति । अद्भिरित्यत्-भिः । पृज्यध्वम् । जनयत्यै ।
त्वा । समिति । यौमि । अग्र्ये । त्वा । अग्नी-
पोमाभ्यामित्यग्नी-सोमाभ्याम् । मुखस्य ।
शिरः । असि । घर्मः । असि । विश्वायुरिति
विश्व-आयुः । उरु । प्रथस्व । उरु । ते । यज्ञ-
पतिरिति यज्ञ-पतिः । प्रथताम् । त्वचम् ।
गृहीष्व । अन्तरितमित्यन्तः-इत्म् । रक्षः ।
अन्तरिता इत्यन्तः-इताः । अरातयः । देवः ।
त्वा । सविता । श्रपयतु । वर्षिषे । अधीति ।
नाके । अग्निः । ते । तनुवम् । मा । अतीति ।

धाक् । अग्ने । हव्यम् । रक्षस्व । समिति ।
 ब्रह्मणा । पृच्यस्व । एकताय । स्वाहा ।
 द्विताय । स्वाहा । त्रिताय । स्वाहा ॥ १२ ॥

सुविता द्वाविंशतिश्च ॥ ८ ॥

एति । द्दु । इन्द्रस्य । बाहुः । असि ।
 दाक्षणः । सहस्रभृष्टिरिति सहस्र-भृष्टिः ।
 शततेजा इति शत-तेजाः । वायुः । असि ।
 तिग्मतेजा इति तिग्म-तेजाः । पृथिवि । देवय-
 जनीति देव-यजनि । ओपंध्याः । ते । मू-
 लम् । मा । हिंसिपम् । अपंहत इत्यप-
 हतः । अरुः । पृथिव्यै । व्रजम् । गच्छ ।
 गोस्थानमिति गो-स्थानम् । वरपंतु । ते ।
 द्यौः । वधान । देव । सुवितः । परमस्याम् ।
 प्रावतीति परा-वति । शतेन । पार्श्वैः । यः ।
 अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः ।
 तम् । अतः । मा । मौक् । अपंहत इत्यप-
 हतः । अरुः । पृथिव्यै । देवयजन्या इति
 देव-यजन्यै । व्रजम् ॥ १३ ॥ गच्छ । गोस्था-
 नमिति गो-स्थानम् । वरपंतु । ते । द्यौः ।

व॒धान् । दे॒व् । स॒वित् । प॒र॒म॒स्याम् । प॒रा॒वती॑ति
 परा-व॑ति । श॒तेन॑ । पा॒शैः । यः । अ॒स्मान् ।
 द्वेष्टि॑ । यम् । च॒ । व॒यम् । द्वि॒ष्मः । तम् । अ॒तः ।
 मा । म॒ौक् । अप॑हत॒ इत्य॑प-ह॒तः । अ॒रुः ।
 पृथि॑व्याः । अ॒दे॒व॒य॒जन॒ इत्य॑दे॒व-य॒जनः । व्र॒जम् ।
 ग॒च्छ । गो॒स्थान॑मि॒ति गो-स्थान॑म् । व॒र्ष॑तु ।
 ते । द्यौः । व॒धान् । दे॒व् । स॒वित् । प॒र॒म॒स्याम् ।
 प॒रा॒वती॑ति परा-व॑ति । श॒तेन॑ । पा॒शैः । यः ।
 अ॒स्मान् । द्वेष्टि॑ । यम् । च॒ । व॒यम् । द्वि॒ष्मः ।
 तम् । अ॒तः । मा ॥ १४ ॥ म॒ौक् । अ॒रुः ।
 ते । दि॒वंम् । मा । स्का॑न् । व॒स॒वः । त्वा ।
 प॒रीति॑ । गृ॒ह॒न्तु । गा॒य॒त्रेण॑ । छ॒न्द॑सा । रु॒द्राः ।
 त्वा । प॒रीति॑ । गृ॒ह॒न्तु । त्रै॒ष्टु॒भेन॑ । छ॒न्द॑सा ।
 आ॒दि॒त्याः । त्वा । प॒रीति॑ । गृ॒ह॒न्तु । जा॒ग॑तेन ।
 छ॒न्द॑सा । दे॒व॒स्य॑ । स॒वि॒तुः । स॒वे । क॒र्म॑ । कृ॒ण्व॑-
 न्ति । वे॒ध॑सः । ऋ॒तम् । अ॒सि॑ । ऋ॒त॒स॒द॑न॒मित्यृ॑-
 त-स॑द॒नम् । अ॒सि॑ । ऋ॒त॒श्री॑रित्यृ॒त-श्रीः॑ ।
 अ॒सि॑ । धाः । अ॒सि॑ । स्व॒धेति॑ स्व-धा । अ॒सि॑ ।
 उ॒र्वी । च॒ । अ॒सि॑ । व॒स्वी । च॒ । अ॒सि॑ । पु॒रा ।
 कू॒र॒स्य॑ । वि॒सृ॒प् इति॑ वि-सृ॒पः । वि॒र॒ञ्जि॑त्रि॒ति

वि-रुष्टिन् । उदादायेत्युत्-आदाय । पृथि-
वीम् । जीरदानुरिति जीर-दानुः । याम् ।
ऐरयन् । चन्द्रमसि । स्वधाभिरिति स्व-
धाभिः । ताम् । धीरासः । अनुदृश्येत्यनु-दृश्य ।
यजन्ते ॥ १५ ॥

देवयजन्यै व्रजन्तमतो मा विरुष्टि-
त्रेकादश च ॥ ६ ॥

प्रत्युष्टमिति प्रति-उष्टम् । रक्षः । प्रत्युष्टा
इति प्रति-उष्टाः । अरांतयः । अग्नेः । वः ।
तेर्जिष्ठेन । तेर्जसा । निरिति । तपामि । गोष्ठ-
मिति गो-स्थम् । मा । निरिति । मृक्षम् ।
वाजिनम् । त्वा । सपत्नसाहमिति सपत्न-साहम् ।
समिति । माज्मिम् । वाचम् । प्राणमिति प्र-
अनम् । चक्षुः । श्रोत्रम् । प्रजामिति प्र-जाम् ।
योनिम् । मा । निरिति । मृक्षम् । वाजिनीम् ।
त्वा । सपत्नसाहीमिति सपत्न-साहीम् । समिति ।
माज्मिम् । आशासानेत्या-शासाना । सौमन-
सम् । प्रजामिति प्र-जाम् । सौभाग्यम् ।
तनूम् । अग्नेः । अनुव्रतेत्यनु-व्रता । भूत्वा ।

समितिं । नह्ये । सुकृतायेति सु-कृताय । कम् ।
 सुप्रजस इति सु-प्रजसः । त्वा । वयम् । सुप-
 त्नीरिति सु-पत्नीः । उपेति ॥ १६ ॥ सेदिम् ।
 अग्ने । सपत्नदम्भनमिति सपत्न-दम्भनम् । अद-
 व्धासः । अदाभ्यम् । इमम् । वीति । स्यामि ।
 वरुणस्य । पाशम् । यम् । अवधीत । सविता ।
 सुकेत इति सु-केतः । धातुः । च । योनौ ।
 सुकृतस्येति सु-कृतस्य । लोके । स्योनम् ।
 मे । सह । पत्या । करोमि । समितिं । आर्युपा ।
 समितिं । प्रजयेति प्र-जया । समितिं । अग्ने ।
 वर्चसा । पुनः । समितिं । पत्नी । पत्या । अहम् ।
 गच्छे । समितिं । आत्मा । तनुवा । मम । मही-
 नाम् । पर्यः । असि । ओषधीनाम् । रसः ।
 तस्य । ते । अक्षीयमाणस्य । निरिति ॥ १७ ॥
 वपामि । महीनाम् । पर्यः । असि । ओषधी-
 नाम् । रसः । अदब्धेन । त्वा । चक्षुपा । अवेति ।
 ईक्षे । सुप्रजास्त्वायेति सुप्रजाः-त्वाय । तेजः ।
 असि । तेजः । अनु । प्रेति । इहि । अग्निः । ते ।
 तेजः । मां । वीति । नैत् । अग्नेः । जिह्वा ।
 असि । सुभूरिति सु-भूः । देवानाम् । धाम्नै-

धाम्न इति धाम्ने-धाम्ने । देवेभ्यः । यजुपेयजुष
 इति यजुपे-यजुपे । भव । शुक्रम् । असि ।
 ज्योतिः । असि । तेजः । असि । देवः । वः ।
 सविता । उदिति । पुनातु । अच्छिद्रेण । पवि-
 त्रेण । वसोः । सूर्यस्य । रश्मिभिरिति रश्मि-
 भिः । शुक्रम् । त्वा । शुक्रायाम् । धाम्नेधाम्न इति
 धाम्ने-धाम्ने । देवेभ्यः । यजुपेयजुष इति यजुपे-
 यजुपे । गृह्णामि । ज्योतिः । त्वा । ज्योतिषि ।
 अर्चिः । त्वा । अर्चिषि । धाम्नेधाम्न इति धाम्ने-
 धाम्ने । देवेभ्यः । यजुपेयजुष इति यजुपे-यजुपे ।
 गृह्णामि ॥ १८ ॥

उप नी रश्मिभिश्शुक्रः षोडश च ॥१०॥

कृष्णः । असि । आखरेष्ठ इत्याखरे-स्थः ।
 अग्र्ये । त्वा । स्वाहा । वेदिः । असि । वहिषे ।
 त्वा । स्वाहा । वहिः । असि । सुग्भ्य इति
 सुक्-भ्यः । त्वा । स्वाहा । दिवे । त्वा । अन्त-
 रिक्षाय । त्वा । पृथिव्यै । त्वा । स्वधेति स्व-धा ।
 पितृभ्य इति पितृ-भ्यः । ऊर्क । भव । वहि-
 पश्य इति वहिपत्-भ्यः । ऊर्जा । पृथिवीम् ।

गच्छत् । विष्णोः । स्तूपः । असि । ऊर्णाघ्रदस-
 मित्यूणी-घ्रदसम् । त्वा । स्तृणामि । स्वासस्थ-
 मिति सु-आसस्थम् । देवेभ्यः । गन्धर्वः ।
 असि । विश्वावसुरिति विश्व-वसुः । विश्व-
 स्मात् । ईपतः । यजमानस्य । परिधिरिति
 परि-धिः । इडः । ईडितः । इन्द्रस्य । बाहुः ।
 असि ॥ १९ ॥ दक्षिणः । यजमानस्य । परिधि-
 रिति परि-धिः । इडः । ईडितः । मित्रावरुणाविति
 मित्रा-वरुणौ । त्वा । उत्तरत् इत्युत्-तरत् ।
 परीति । धत्ताम् । ध्रुवेण । धर्मणा । यजमानस्य ।
 परिधिरिति परि-धिः । इडः । ईडितः । सूर्यः ।
 त्वा । पुरस्तात् । पातु । कस्याः । चित् । अभि-
 शस्त्या इत्यभि-शस्त्याः । वीतिहोत्रमिति वीति-
 होत्रम् । त्वा । कवे । द्युमन्तमिति द्यु-मन्तम् ।
 समिति । इधीमहि । अग्ने । बृहन्तम् । अध्वरे ।
 विशः । यन्त्रे इति । स्थः । वसूनाम् । रुद्रा-
 णाम् । आदित्यानाम् । सदासि । सीद् । जुहूः ।
 उपभृदित्युप-भृत् । ध्रुवा । असि । धृताची ।
 नाम्ना । प्रियेण । नाम्ना । प्रिये । सदासि । सीद् ।
 एताः । असदन् । सुकृतस्येति सु-कृतस्य ।

लोके । ताः । विष्णो इति । पाहि । पाहि ।
 यज्ञम् । पाहि । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् ।
 पाहि । माम् । यज्ञनियमिति यज्ञ-नियम् ॥२०॥

वाहुरसि प्रिये सदसि पञ्चदश च ॥ ११ ॥

भुवनम् । असि । वीति । प्रथस्व । अग्ने ।
 यष्टः । इदम् । नमः । जुहु । एति । इहि । अग्निः ।
 त्वा । ह्यति । देवयज्याया इति देव-यज्यायै ।
 उपभृदित्युप-भृत् । एति । इहि । देवः । त्वा ।
 सविता । ह्यति । देवयज्याया इति देव-यज्या-
 यै । अग्नाविष्णू इत्यग्ना-विष्णू । मा । वाम् ।
 अवेति । क्रमिपम् । वीति । जिहाथाम् । मा ।
 मा । समिति । ताम् । लोकम् । मे । लोक-
 कृताविति लोक-कृतौ । कृणुतम् । विष्णोः ।
 स्थानम् । असि । इतः । इन्द्रः । अकृणोत् ।
 वीर्याणि । समारभ्येति सं-आरभ्य । ऊर्ध्वः ।
 अध्वरः । द्विविस्पृशमिति द्विवि-स्पृशम् ।
 अहुतः । यज्ञः । यज्ञपतेरिति यज्ञ-पतेः ।
 इन्द्रावानितीन्द्र-वान् । स्वाहा । वृहत् । भाः ।
 पाहि । मा । अग्ने । दुश्चरितादिति दुः-चरि-

तांत् । एति । मा । सुचरित् इति सु-चरित्ते ।
 भज् । मुखस्य । शिरः । असि । समिति ।
 ज्योतिषा । ज्योतिः । अङ्गाम् ॥ २१ ॥

अहुत् एकविंशतिश्च ॥ १२ ॥

वाजस्य । मा । प्रसवेनेति प्र-सवेन । उद्गा-
 भेणेत्युत्-ग्राभेण । उदिति । अग्रभीत् । अर्थ ।
 सपत्नान् । इन्द्रः । मे । निग्राभेणिति नि-ग्राभेण ।
 अर्धरान् । अकः । उद्गाभमित्युत्-ग्राभम् । च ।
 निग्राभमिति नि-ग्राभम् । च । ब्रह्म । देवाः ।
 अवीवृधन् । अर्थ । सपत्नान् । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-
 अग्नी । मे । विपूचीनान् । वीति । अस्यताम् ।
 वसुभ्य इति वसु-भ्यः । त्वा । रुद्रेभ्यः । त्वा ।
 आदित्येभ्यः । त्वा । अक्तम् । रिहाणाः । विय-
 न्तु । वयः । प्रजामिति प्र-जाम् । योनिम् ।
 मा । निरिति । मृक्षम् । एति । प्यायन्ताम् ।
 आपः । ओषधयः । मरुताम् । पृषतयः । स्थ ।
 दिवम् ॥ २२ ॥ गच्छ । ततः । नः । वृष्टिम् ।
 एति । ईरय । आयुष्या इत्यायुः-पाः । अग्ने ।
 असि । आयुः । मे । पाहि चक्षुष्या

इति चक्षुः-पाः । अग्ने । असि । चक्षुः ।
 मे । पाहि । ध्रुवा । असि । यम् ।
 परिधिमिति परि-धिम् । पर्यर्धत्था इति परि-
 अर्धत्थाः । अग्ने । देव । पुणिभिरिति पुणि-भिः
 वीयमाणः । तम् । ते । एतम् । अन्विति ।
 जोषम् । श्रामि । न । इत् । एपः । त्वत् ।
 अपचेतयाता इत्यप-चेतयाते । यज्ञस्य । पार्थः ।
 उप । समिति । इत्तम् । सुशुस्त्रायभागा इति
 सुशुस्त्राय-भागाः । स्थ । इपाः । वृहन्तः ।
 प्रस्तरेष्ठा इति प्रस्तरे-स्थाः । वृहिपद् इति
 वहि-सदः । च ॥ २३ ॥ देवाः । इमाम् ।
 वानम् । अभीति । विश्वे । गृणन्तः । आत-
 चेत्या-नय । अस्मिन् । वृहिर्षि । मादव-
 ध्वम् । अग्नेः । गाम् । अपन्नगृह्येन्यपन्न-गृह्यस्य ।
 सदेति । मादयामि । सुधाय । सुधिनी इति ।
 सुधे । मा । धनम् । धृगि । धूर्या । गानम् ।
 अग्ने । अद्वयायो इत्यदव्व-आयो । अर्शान-
 त्तनो इत्यर्शान-तनो । पाहि । मा । अथ ।
 द्वियः । पाहि । प्रार्मन्या इति प्र-न्त्ये । पाहि ।
 दुर्गष्ट्या इति दुः-दृष्ट्ये । पाहि । दुःद्वन्या

इति दुः-अग्रन्यै । पाहि । दुश्चरितादिति दुः-
 चरितात् । अविपम् । नः । पितुम् । कृणु । सुप-
 देति सु-सदा । योनिम् । स्वाहा । देवाः ।
 गातुविद् इति गातु-विद्ः । गातुम् । वित्वा ।
 गातुम् । इत् । मनसः । पते । इमम् । नः ।
 देव । देवेषु । यज्ञम् । स्वाहा । वाचि । स्वाहा ।
 वार्ते । धाः ॥ २४ ॥

दिवश्च वित्वा गातुन्त्रयोदश च ॥ १३ ॥

उभा । वाम् । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी ।
 आहुवध्यै । उभा । राधसः । सह । मादयध्यै ।
 उभा । दातारौ । इयाम् । रयीणाम् । उभा ।
 वाजस्य । सातये । हुवे । वाम् । अश्रवम् । हि ।
 भूरिदावत्तरेति भूरिदावत्-तरा । वाम् । विजां-
 मातुरिति वि-जामातुः । उत । वा । घ । स्या-
 लात् । अथ । सोमस्य । प्रयतीति प्र-यती ।
 युवभ्यामिति युव-भ्याम् । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-
 अग्नी । स्तोमम् । जनयामि । नव्यम् । इन्द्राग्नी
 इतीन्द्र-अग्नी । नवतिम् । पुरः । दासपत्नीरिति
 दास-पत्नीः । अधूनुतम् । साकम् । एकेन ।

राये । अस्मान् । विश्वानि । देव । वृदुलानि ।
 विद्वान् । युयोधि । अस्मत् । जुहुराणम् । एनः ।
 भूर्यष्टाम् । ते । तमउक्तिमिति नमः-उक्तिम् ।
 विधेम । एति । देवानाम् । अपीति । पन्थाम् ।
 अगन्म् । यत् । शक्रवाम । तत् । अन्विति ।
 प्रवोदुमिति प्र-वोदुम् । अग्निः । विद्वान् । सः ।
 यजात् ॥ २७ ॥ सः । इत् । उ । होता । सः ।
 अध्वरान् । सः । ऋतून् । दृ-स्पयाति । यत् ।
 वाहिष्ठम् । तत् । अग्रये । बृहत् । अर्च । विभा-
 वसो इति विभा-वसो । महिपी । इव । त्वत् ।
 रयिः । त्वत् । वाजाः । उदिति । ईरते । अग्ने ।
 त्वम् । पारयु । नव्यः । अस्मान् । स्वस्तिभिरिति
 स्वस्ति-भिः । अतीति । दुर्गाणीति दुः-गानि ।
 विश्वा । पूः । च । पृथ्वी । बहुला । नः । उर्वी ।
 भव । तोकाय । तनयाय । शम् । योः । त्वम् ।
 अग्ने । व्रतपा इति व्रत-पाः । असि । देवः ।
 एति । मर्त्येषु । आ । त्वम् । यज्ञेषु । ईद्व्यः ।
 यत् । वः । वयम् । प्रमिनामेति प्र-मिनामं ।
 व्रतानि । विदुषाम् । देवाः । अविदुष्टराल इत्य-
 विदुः-तरासः । अग्निः । तत् । विश्वम् । एति ।

पृ॒णा॒ति॒ । वि॒द्वान् । येभिः । दे॒वान् । ऋ॒तुभि॒रि॒-
 त्यू॒तु-भिः । क॒ल्पया॑ति ॥ २८ ॥

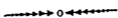
जु॒पे॒था॒मा स नो॑ य॒ज्ञा॒दा त्रयो॑विंश॒तिश्च ॥१४॥

इ॒पे त्वां य॒ज्ञस्य॑ शु॒न्ध॑ध्व॒ङ्कर्म॑णे दे॒वोव॑धू॒त-
 न्धृ॒ष्टि॒स्सं व॑पा॒न्या द॑दे प्र॒त्यु॒ष्टृ॒ङ्गो॑सि
 भु॒वंन॑मसि वा॒जस्यो॑भा वा॒श्रतु॑र्दश ॥

इ॒पे दृ॒ह भु॒वंन॑म॒ष्टावि॑ंश॒तिः ॥

इ॒पे त्वां क॒ल्पया॑ति ॥

हरिः ओम् ॥

आपं उन्दन्तु जीवसे दीर्घा-
युत्वायु वर्चसे ओपधे त्रायस्वै-

‘आपः । उन्दन्तु । जीवसे । दीर्घायुत्वायेति
दीर्घायु-त्वाय । वर्चसे । ओपधे । त्रायस्व ।

अथ द्वितीयः प्रपाठकः.

अतः परमग्निष्टोममन्त्राः, येषामाध्वरिका इत्याख्या । एषां च
सोमः काण्डश्रुतिः ‘ऋणुष्व पानः’* इत्यतः प्राक्, अध्वर-
ग्रहदाक्षिणानां सोमार्पेयत्वात् ॥

‘तत्र दीक्षिष्यमाणस्य यजमानस्य दक्षिणं गोदानमुनक्ति—
आप इति द्विपदया गायत्र्या ॥ आप उन्दन्तु क्लेदयन्तु
आर्द्राकुर्वन्तु । उन्दी क्लेदने, रौघादिकः, ‘शसोरछोपः’, ‘शान्न-
लोपः’ । जीवसे जीवयितुं इमं यजमानम् । जीवेष्यन्तात् ‘तुमर्थे
सेसेन्’ इत्यादिना असेप्रत्ययः, णिलोपः । किं दिवसमात्रं
जीवयितुम्? नेत्याह—दीर्घायुत्वाय । बहुव्रीहेर्भावप्रत्ययः ।
दीर्घमायुरस्य यथा स्यादित्येवमर्थम् । ‘इणश्छन्दसि’ इत्युण-
प्रत्ययः । किञ्च—वर्चसे तेजसे ॥

‘उर्ध्वाग्रं बर्हिरनुच्छ्रयति—ओपध इति ॥ हे ओपधे बर्हि-
रात्मिके । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । एनं यजमानं त्रायस्व रक्ष ।
स्वधितिव्यवधानमेव रक्षणं बर्हिषा ॥

नः स्वधिते मैनः हिःसीदेवश्रू-
रेतानि प्र वपे स्वस्त्युत्तराण्यशी-

एनम् । 'स्वधित' इति स्व-धिते । मा । एनम् ।
हिःसीः । 'देवश्रूरिति' देव-श्रूः । एतानि ।
प्रीति । वपे । स्वस्ति । उत्तराणीत्युत्-तराणि ।

१ तन्मिन् बर्हिषि स्वधिति तिर्यञ्चं निदधानि—स्वधित इति ॥
स्वधिमन् प्रयोजने धितिरवस्थानमस्येति स्वधितिः स्वकार्यसमर्पः ।
धास अकारस्यकार, बहुव्रीहत्यात्पूर्वपदमृतिपरत्वम्, इह
त्वामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हे स्वधिते धुर एनं यजमानं मा हिमाः ।
हिमाननिषेधो यमुरप्रमादाय ॥

'प्रपति—देवश्रूति ॥ देवश्रूनां देवनापितः, देवेषु श्रूये
तत्र प्रसिद्धि गन्तव्येति श्रूया । श्रूणोतिः 'अन्येभ्योपि लक्ष्यन्ते'
इति कर्मणि विष्, * दशमहागम्य' सिध्यन्ततोपमद्वहार्थत्वादीर्ष-
त्वम्, श्रूणात्पदमृतिस्वरत्वम् । देवश्रूयेषु भूत्वा अहंमत्तानि
श्मश्रूमृतिनि त्रयेषु प्रकृष्टं येषु तिष्ठति । यस्मिन्मृतिनि ।
'यदाश्नश्रू यदने' इत्यादि व्याख्यानम् ॥

'उनेदरां यदन्मनांमिदृशानि—स्वर्गानि ॥ स्वस्ति अक्षि-
नेत्तगानि कर्मणि अर्गाय च्यादुयाम् । अर्गांल्लिङि 'श्रू-
श्रूदनि' इति श्रूणोः लुट् । मीयुहादि ॥

* अ. १. १. १.

* अ. १. १. १. 'उनेदरां यदन्मनांमिदृशानि' इति श्रूणोः लुट् (१-१-८५) इति श्रूणोः लुट्

यापो अस्मान्मातरं शुन्वन्तु घृ-
तेन नो घृतपुवः पुनन्तु विश्व-
मस्मत्प्र वहन्तु रिप्रमुदाभ्यशु-

अशीय । १आपः । अस्मान् । मातरः । शुन्वन्तु ।
घृतेन । नः । घृतपुव इति घृत-पुवः । पुनन्तु ।
विश्वम् । अस्मत् । प्रेति । वहन्तु । रिप्रम् ।
१उदिति । आभ्यः । शुचिः । एति । पूतः । एमि ।

१यजमानमभिपिञ्चति—आपो अस्मानिति द्विपदया विराजा ॥
आपो मातरः मातृस्थानीयाः अस्मान् यजमानान् शुन्वन्तु शोध-
यन्तु । किञ्च—घृतेनोदकेन पुनन्तीति घृतपुवः । ‘तन्वादीनां
छन्दसि बहुळम्’ इत्युवडादेशः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
पर्जन्यादय उच्यन्ते । ते चास्मान् घृतेनोदकेन पुनन्तु अपापान्
कुर्वन्तु । घृ क्षरणे, घृतं क्षरणात् । ‘अप्सु दीक्षातपसी’*
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

१सम्प्रधान्य रजः प्लावयति—विश्वमिति विराजैकपदया ॥
अस्मत् अस्मभ्यं अस्मदीयेभ्यो यजमानेभ्यः विश्वं रिप्रं पापं
इमा आपः प्रवहन्तु देशान्तरं प्रापयन्तु नाशयन्त्विति यावत् ॥

१एति यजमानः—उदाभ्य इति विराजैकपदया ॥ शुचिः
त्तानेन बाह्यतश्शुद्धः । पूतः आचमनेनान्तश्शुद्धः । ‘अपो-
श्चात्यन्तरत एव मेभ्यो भवति’* इति ब्राह्मणम् । एवं-

चिरा पूत एमि सोमस्य तनूरसि
तनुवं मे पाहि महीनां पयोसि
वर्चोधा असि वर्चः ॥ १ ॥ मयि

सोमस्य । तनूः । असि । तनुवम् । मे । पाहि ।
महीनाम् । पयः । असि । वर्चोधा इति वर्चः-
धाः । असि । वर्चः ॥ १ ॥ मयि । धेहि ।

भुनक्तन्नरं आभ्योद्व्य उत्तीर्य एमि गच्छामि । आभ्य इति
' इदमोन्वादेशोऽशनुदात्तस्वृतीयादौ ' इत्येवादेशोनुदात्तः ॥

पाम परिधत्ते—मोमभ्येति ॥ मोमभ्य तनूः शरीरमभि
शरीरमित्य मियतममभि, तदेवव्यत्वाद्दामसः । 'मोम्यं वै सोमं
देवतया' इति च व्याख्यानम् । इदं त्वं मे मम तनुवं शरीरं
पाहि पालय । 'वृषिचमिन्मि' इत्यादिना तमेनेरमभयः,
'तन्नादीनां छन्दमि बहूयम्' इत्युपदेशेन । 'अभेन्नुदात्ता-
नम्' इत्यादि व्याख्यानम् ॥

नरनेतिन सुवमम्येदे—महीनामिति ॥ महीनां मयाम् ।
'नामन्यदग्म्याम्' इति विभक्त्युदात्तत्वम् । पयोसि । पयो-
स्वित्वात्त्वम् इत्युच्यते । तत्रार्थेनात् तान्च्छत्यम् । विभ-
क्तमो इति धा धार्यं पामि । लिङ्गव्यत्ययेन पुंसिङ्गवत्,
वदुत्तममददिमममम् । इदं त्वं मे मयि वर्चो धेहि । 'सु-
देवानाम्मन्तु पितृणाम्' इत्यादि व्याख्यानम् ॥

धेहि वृत्रस्य कनीनिकासि चक्षु-
ष्पा असि चक्षुर्मे पाहि चित्प-
तिस्त्वा पुनातु वाक्पतिस्त्वा पु-
नातु देवस्त्वा सविता पुनात्व-

¹¹वृत्रस्य । कनीनिका । असि । चक्षुष्पा इति
चक्षुः-पाः । असि । चक्षुः । मे । पाहि ।

¹²चित्पतिरिति चित्-पतिः । त्वा । पुनातु ।

¹³वाक्पतिरिति वाक्-पतिः । त्वा । पुनातु ।

¹⁴देवः । त्वा । सविता । पुनातु । अच्छिद्रेण ।

¹¹अजनेनाङ्गे—वृत्रस्येति ॥ वृत्रस्य असुरस्य कनीनिका
अक्षिस्थकृष्णमण्डलमसि । ' इन्द्रो वृत्रमहन तस्य कनीनिका
परापतत् '* इत्यादि ब्राह्मणम् । किञ्च—चक्षुष्पा चक्षुषः
पालगितृ त्वमसि । पातेर्विचि पूर्ववच्छिद्गव्यत्ययस्स्वरश्च, ' नित्यं
समासेनुत्तरपदस्थस्य ' इति विसर्जनीयस्य सत्वम्, ' आदेश-
प्रत्यययोः ' इति पत्वम् । ईदृशस्त्वं मम चक्षु पाहि पालनं
कुरु दोषरहितं कुरु ॥

¹²⁻¹⁴दुर्भपुञ्जीलैर्यजमानं पवयति—चित्पतिरित्यादिभिः त्रिषदा-
भिर्गायत्रीभिः ॥ अच्छिद्रेणेति सर्वतानुपज्यते । चित् चैतन्यं
ज्ञानम् । चेतयतेः ' अन्येभ्योपि दृश्यन्ते ' इति क्विप् । तस्य
पतिरुत्पादकः पालकः चित्पतिः मनइन्द्रियमुच्यते । ' मनो वै

च्छिद्रेण पवित्रेण वसोस्सूर्यस्य
रश्मिभिस्तस्य ते पवित्रपते पवि-
त्रेण यस्मै कं पुने तच्छकेयमा

पवित्रेण । वसोः । सूर्यस्य । रश्मिभिरिति रश्मि-
भिः । ¹⁵तस्य । ते । पवित्रपत् इति पवित्र-पते ।
पवित्रेण । यस्मै । कम् । पुने । तत् । शकेयम् ।

चित्पतिः * इति ब्राह्मणम् । स त्वां पुनातु मानसा दोषा
यथा न स्युस्तथा करोतु । किञ्च—वाचः शब्दस्य पतिरुत्या-
दकः वाक्पतिर्वाग्निन्द्रियमुच्यते, मनसोनन्तरं यस्य प्रवृत्तिः ।
'यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति'† इति ब्राह्मणम् ।
स च त्वां पुनातु वाचिकेभ्यो दोषेभ्यो निर्वृत्तिं करोतु ।
'वाक्वेनं पवयति' * इति ब्राह्मणम् । अत्र 'न भूवाके-
दिधिपु' इत्युत्तरपदलक्षणे पूर्वपदप्रकृतिस्वरे निषिद्धे 'परादि-
श्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । किञ्च—देवस्सविता
सर्वस्य भ्ररकः मनःप्रभृतेश्च भ्ररकः, स च त्वां पुनातु ।
अच्छिद्रेणेति व्याख्यातं 'देवो वस्सवितोत्पुनातु'‡ इत्यत्र ।
'इन्द्रो वृत्रमहन् सोपोम्यन्नियत' * इति ब्राह्मणम् ॥

¹⁵धनमानं वाचयति, स च मृते—तस्य त इति ॥ हे
पवित्रपते, अच्छिद्रपवित्रात्मका आदित्यस्य रश्मय इत्युक्ताः,
तेषां पते, तस्य जगत्पालयितृत्वगुणविशिष्टस्य पवित्रेण रश्मि-
लक्षणेन यस्मै प्रयोजनाय कमात्मानमहं पुने शोधयामि ।

वो देवास ईमहे सत्यधर्माणो
अध्वरे यद्वो देवास आगुरे यज्ञि-

¹⁶एति । वः । देवासः । ईमहे । सत्यधर्माण इति
सत्य-धर्माणः । अध्वरे । यत् । वः । देवासः ।

श्राप्रत्ययस्योदात्तत्वे शेषस्य चानुदात्तत्वे 'श्राभ्यस्तयोरान्तः'
इत्याकारलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोत्तमैकवचनस्योदात्तत्वम् । यद्वा—
'सतिशिष्टस्वरो बलीयानन्यत्र विकरणेभ्य' इति श्रास्वरं
बाधित्वा लसार्वधातुरुस्वर एव प्रवर्तते । तदहं त्वत्प्रसादाच्छ-
केयं निर्वर्तयितुं शक्तो भवेयम् । शकेराशिपि लिङि 'लिङ्चा-
शिप्यङ्' इत्यङ् । 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुरुक्त्वा-
त्सलोपः ॥

¹⁶शालां यजमानमानयति—आव इति चतुष्पदयानुष्टुभा ।
हे देवासः । 'आज्जेसरसुक्' । व युष्मान् आभिमुख्येन ईमहे
याचामहे । ईङ् गतो भौवादिक * छन्दसि याच्नाकर्मा,
'बहुळं छन्दसि' इति शपो लुक् । यद्वा—भजामहे ।
सत्यधर्माणः सदा सत्यशीला । 'धर्मादिनिच्केवलान्' इति समा-
सान्तः । किमर्थमित्यत आह—अध्वरे यज्ञे निमित्तभूते ।
'निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्तमी' । अध्वरसिद्धचर्यमीमहे । बहु-
व्रीहौ 'नञ् सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । एवं देवान्
याचित्वा इदानीं तस्याध्वरस्य प्रस्थानं देवेभ्यो निवेदयति—

यासो हवामह इन्द्राग्नी द्यावा-

आगुर इत्या-गुरे । यज्ञियासः । हवामहे ।
¹⁷इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । द्यावापृथिवी इति

हे देवास यज्ञियास यज्ञार्हा । 'यज्ञात्विग्भ्यां घञौ' इति घप्रत्यय, उभयत्रापि पूर्ववदसुक् । आगुरे उद्योगे यज्ञमारब्धुम् । गुरी उद्यमने, 'घञर्थे कविधानम्' इति क, थाथादिस्वरेणान्तोत्त्वम् । यद्वा—क्विति छन्दस विभक्त्युदात्तत्वम्, चतुर्थी [राः]*द्युदात्तत्वम् । यद्यस्मात् वो युष्मान् हवामहे आह्वयाम । 'बहुळ छन्दसि' इति सम्प्रसारणम् । पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानत्वान्निघाताभाव । 'अदुपदेशात्' इति लसार्वधानुवादानुदात्तत्वम् । यस्मादेव तस्मादस्माभि प्रस्तूयतोर्ध्वर । अतस्तत्सिध्यर्थं याचामह इति ॥

¹⁸शाला यजमान प्रवेशयति—इन्द्राग्नी इति ॥ हे इन्द्राग्नी पाठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ । 'दिवो द्यावा' इति द्यावादेश, 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्, पूर्वस्याविद्यमानत्वादिदमप्याद्युदात्तमेव । हे आप । पूर्ववत्स्वर, द्वयोरप्यविद्यमानत्वात् । हे ओषधीरोपय । 'उदि-कारादक्त्वि' इति ङीप्, पूर्वसवर्णदीर्घत्वं पूर्ववत् । ओषधिशब्देनोपधिकारणभूता आप उच्यन्ते । तेन सामानाधिकरण्यात् 'विभाषित विशेषवचने बहुलवचनम्' इति पूर्वस्य विद्यमानत्वात् ओषधीरित्यामन्त्रितं निहन्यते । अयं यजमान-

*स-चतुर्थी पूर्णाद्युदात्तत्वम् ग-चतुर्थी पुगद्युदात्तत्वम्

†स. ग-अस्माभि लुपते

पृथिवी आप ओपधीस्त्वन्दीक्षा-
णामधिपतिरसीह मा सन्तम्पाहि
॥ २ ॥ ॥ १ ॥

द्यावा-पृथिवी । आपः । ओपधीः । ¹⁸त्वम् ।
दीक्षणाम् । अधिपतिरित्यधि-पतिः । असि ।
¹⁹इह । मा । सन्तम् । पाहि ॥ २ ॥

वर्चं ओपधीरुष्टौ च ॥ १ ॥

शशालं प्रविशति एनमनुजानतेति भावः । 'वहिः पवयित्वान्तः
प्रपादयति '* इत्यादि द्राह्मणम् ॥

¹⁸आहवनीयमन्वीक्षयति—त्वमिति ॥ हे आहवनीय त्वं
दीक्षणामधिपतिः स्वाम्यसि । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अतो मामपि दीक्षितं कुर्विति भावः ॥

¹⁹यजमान आत्मानमीक्षते—इहेति ॥ इह एतस्यां दीक्षायां
सन्तं वर्तमानं मा मां पाहि ॥

इति प्रथमस्य काण्डस्य द्वितीयप्रपाठके प्रथमोनुवाकः.

आकूत्यै प्रयुजेऽग्रये स्वाहा मेधायै
मनसेऽग्रये स्वाहा दीक्षायै तर्प-
सेऽग्रये स्वाहा सरस्वत्यै पूष्णे-

१ आकूत्या इत्या-कूत्यै । प्रयुज् इति प्र-
युजे । अग्रये । स्वाहा । २ मेधायै । मनसे ।
अग्रये । स्वाहा । ३ दीक्षायै । तर्पसे । अग्रये ।
स्वाहा । ४ सरस्वत्यै । पूष्णे । अग्रये । स्वाहा ।

१-४ सुवर्णं चतस्रो दीक्षाहुतीर्गुहोति—आकूत्या इति ॥ आ-
कूतिसङ्कल्पः । 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
प्रयुङ्क्ते इति प्रयुक्, कर्मणां प्रयोक्ता । क्विपि कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । य आकूतिर्भूत्वा कर्माणि प्रयुङ्क्ते प्रवर्तयति,
तस्मा अग्रये स्वाहा हुतमिदमस्तु । 'आकूत्या हि पुरुषः'*
इत्यादि ब्राह्मणम् । मेधा ग्रन्थार्थधारणशक्तिः । मनुत इति
मनः । मनोतेरसुन् । यो मेधा भूत्वा सर्वान् दुर्बोधानपि
मनुते जानाति, तस्मा अग्रये स्वाहा इति । दीक्षा मौण्ड्य-
स्तानादिलक्षणा । तपतीति तपः । तपतेरसुन् । यो दीक्षा-
भूत्वा तपति दुःखयति तस्मा अग्रये स्वाहा । सरस्वती वाक् ।
पुष्णातीति पूषा । 'श्वशुक्षन्' इति पुष्णातेः कनिन्प्रत्ययो
निपातितः । यस्सरस्वती भूत्वा सर्वानर्थान्पुष्णाति । यद्वा—
पृथिवी पूषा, सर्वार्थपोषणत्वात् । 'पृथिवी पूषा'* इति

अग्रे स्वाहापो देवीर्वृहतीविश्व-
शम्भुवो द्यावांपृथिवी उर्वन्तरिक्षं
वृहस्पतिर्नो हविषा वृधातु स्वाहा

‘आपः । देवीः । वृहतीः । विश्वशम्भुव इति
विश्व-शम्भुवः । द्यावांपृथिवी इति द्यावा-पृथिवी ।
उरु । अन्तरिक्षम् । वृहस्पतिः । नः । हविषा ।

* ब्राह्मणम् । यस्सरस्वत्यात्मना पृथिव्यात्मना च स्थित्वा
याग निर्वर्तयति तस्मा अग्रे स्वाहा । ‘वाचैव पृथिव्या यज्ञ
प्रयुक्ते’* इति ब्राह्मणम् । पूष्ण इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्ते-
रुदात्तत्वम् ॥

‘स्तुचा पश्मीं जुहोति—आप इति त्रिपदया विराजा ।
एजादशाक्षरास्त्रयः पादा । उक्तं च, ‘ईशेश्व’ इति ॥ हे
आपः । पाठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हे देवी देव्य दीप्ति-
मत्यः, वृहतीः वृहत्य । उभयत्र ‘वा छन्दसि’ इति पूर्व-
सवर्णदीर्घत्वम् । हे विश्वशम्भुवः विश्वस्य लोकस्य शं सुखं
भावयन्तीति । भवतेर्ण्यन्तात्किप्, ‘बहुलमन्यत्रापि संज्ञाच्छ-
न्दसोः’ इति गिलुक् । वर्प्या आपः सस्यादिनिष्पादनद्वारेण
सर्पस्य सुखं भावयन्तीति ता इहामन्व्यन्ते । ‘या वै वर्प्याः’*
इत्यादि ब्राह्मणम् । अत्र ‘विभाषितं विशेषवचने बहुलवचनम्’
इति प्रथमस्य विद्यमानत्यादतः परमामन्त्रितत्रयं निहन्यते । हे

विश्वेः देवस्य नेतुर्मर्तो वृणीत

वृधातु । स्वाहा । विश्वे । देवस्य । नेतुः । मर्तः ।

एवंविधा आपः येषां लोकानां भवत्यशं भावयन्ति तान् लोकान् द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च । 'दिवो द्यावा, इति द्यावोदेशः । पृथिवीशब्दो ङीपन्तोन्तोदात्तः, 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरत्वम् । उरु चान्तरिक्षमसि । त्रीनपि लोकान्नोऽस्माकं अन्नेन हविषा बृहस्पतिर्ब्रह्मा वृधातु वर्धयतु । 'ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः'* इति ब्राह्मणम् । वृधेर्ण्यन्ताङ्गोऽट्, 'बहुलमन्यत्रापि' इति णिलुक् । विकरणव्यत्ययेन श, आगमव्यत्ययेनाडागम उत्तमस्योक्तः प्रथमस्यापि भवति । यद्वा—लेट उक्तो लोटोपि भवति । एवं यज्ञस्यैव वृद्धचर्चं तदाधाराणां लोकानां वृद्धिः प्रार्थ्यते । 'द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञः'* इत्यादि ब्राह्मणम् । वनस्पत्यादित्वाद्बृहस्पतिशब्दे पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम्, बृहच्छब्दो वृक्षावाद्युदात्तः । स्वाहा सुहुतं चेदमस्तु, युष्मभ्यं वर्धयितव्येभ्यो लोकेभ्यः वर्धयित्रे च बृहस्पतये । एवं स्वाहाकाराधिक्यात् यजुरन्ता विराडियं वेदितव्या । एवमृग्यजुपसमुदायत्वात् अस्य यजुरित्यापि व्यपदेशं शक्यते । यथा 'यदेतद्यजुर्न ब्रूयात्'* इति । भवति ह्यवयवधर्मेणापि समुदायव्यपदेशः, यथा 'कृष्टेषु चूर्णमिति । अनवसानत्वाद्वा यजुष्टम् ॥

'स्तुचैवोद्ब्रह्मणं जुहोति—विश्वेदेवस्येत्यनुष्टुभा चतुष्पदया यजुरन्तया । 'सा वा एपर्गनुष्टुक्'* इत्यादि ब्राह्मणम् । सप्ता-

सख्यं विश्वे राय इपुध्यसि द्युम्नं .

वृणीत । सख्यम् । विश्वे । रायः । इपुध्यसि ।

क्षरं प्रथमं पदं, अष्टाक्षराणि त्रीण्यन्यानि ॥ विश्वे प्राणिनः देवस्य नेतुः प्रेरयितुः स्वभूताः वशवर्तिनः नेतव्यत्वेन वर्तन्ते अस्वतन्त्रा वर्तन्त इति यावत् । कोसौ नेता ? सवितेति द्युमः । कुत एतत् ?—‘ विश्वे देवस्य नेतुरित्याह सावित्र्येतेन ’* इति ब्राह्मणदर्शनात् । स हि सर्वस्य प्रेरकः, येन यत्र यदा कर्म कृतं भीक्तव्यं तत्र नयति ग्रामाद्ग्रामम्, जागरितात्स्वप्नम्, स्वप्नाच्च जागरितम्, इतो लोकादमुं लोकम्, अमुतश्चेमम्, इति । एवं तेन सर्वस्येशानेन अस्वतन्त्रा जन्तव इतश्चेतश्च पशुवन्नीयन्ते । किमधुना विजानता प्रतिपत्तव्यमित्याह—मर्तो वृणीत सख्यम् । मरणधर्मा मनुष्यः । ‘ हसिमृश्रिण्वामिदामिलूपूर्ध्विभ्यस्तन् ’ इति तन्प्रत्यय । यत एवं देव करोति अतोसौ मर्तो विजानन् देवेन सख्यं वरितुमर्हति त्वत्सकाशात् । ‘ अर्हे कृत्यतृचश्च ’ इति लिङ् । समानख्यान सखा । ‘ समाने ख्यस्सचोदात्तः ’ इति ख्यातेरिणप्रत्यय, ‘ समानस्य छन्दसि ’ इति सभावः, यलोप इति तत्रानुवर्तते, तस्य भावः सख्यम्, ‘ सख्युर्यः ’ इति यः । अयमर्थः—देवेन सविता यत्समानाख्यानत्वं सारूप्यमेकत्वं वा, यस्मिन् सति स एव भूत्वा पारतन्त्र्याद्विमुक्तसर्वस्य स्वयं नेता सम्पद्यते, तत्सिममय मर्त्यस्त्वत्सकाशाद्वरीनुमर्हति । इदानीमस्य देवेन सख्यं कृतवतः मर्त्यस्याग्नि-सकाशात्समुपनायमाना सिद्धिरुच्यते—इपुध्यसि; त्वमपि देवसख्यं

वृत्तवन्तमिमं जनमिपुधिमिवाचरसि; यथा इपुधिरिपूर्णां निधानं भवति, एवमिमं सर्वसिद्धीनां भाजनत्वेनाचरसि; तादृशमेनं करोषीति यावत् । 'उपमानादाचारे' इति क्यच्, 'कव्यध्वरष्टतनस्य' इति विधीयमानो लोपो व्यत्ययेन भवति । अथवा—इपुध शरधारणे, इति कण्डूादिरयं द्रष्टव्यः । देवसख्यं गतवतोस्य त्वमिपुध्यसि, इपूर्णांमिपुधिरिव इपुस्थानीयानां सिद्धीनाम्पादानत्वेनाधारत्वेन च वर्तस इत्यर्थः । एवमामुष्मिका[की]-नां सिद्धीनामग्निरेव दातेत्युक्तम् । 'इदानीमैहिका[की]नामपि दातृत्वं प्रतिपाद्यते । तत्र धनाधीनत्वात्सर्वसिद्धीनां तन्माहात्म्यं प्रतिपादयति—विश्वे राय इति । रायो धनस्य गोभूमिहिरण्यौदनादिलक्षणस्य विश्वे प्राणिनः । किं? वशवर्तिनः तत्परतन्त्रास्सर्वे इतश्चेतश्च नीयन्ते देवा अपि, किं पुनर्मनुष्याः । कुत एतत्? 'वैश्वदेव्येतेन'* इति ब्राह्मणदर्शनात् । यत एवं तस्मादयं मर्त्यंशशीघ्रमेव त्वत्सकाशाद्द्युम्नं धनं वृणीत वरितुमर्हति । स एव लिङ् । त्वमपि तत् द्युम्नं वृणानं मर्त्यं पुष्यसे पोषयसि । पुष पुष्टौ, देवादिकः उदात्तेत्, व्यत्ययेनात्मनेपदम् । सर्वाभिमतधनसम्पत्तिः पुष्टिः । यद्वा—तस्य पुरुषस्य द्युम्नं त्वया पुष्यते । पुरुषव्यत्ययेन मध्यमः, स च तिङः परत्वान्न निहन्यते, 'अदुपदेशात्' इति लसार्वाधातुरूत्वानुदात्तत्वे कृते विकरणस्यैव स्वरः, श्यनस्तु स्वरव्यत्ययेनोदात्तत्वम् । स्वाहा सुहुतमिदमौद्रहणाख्यं हविरस्तु । यज्ञस्योद्ग्रहणेहेतुत्वादियमृगुद्ग्रहणी, इदं हविरौद्ग्रहणम् यदनया दीयते । 'प्रजापतिर्यज्ञमसृजत सोस्मात्सृष्टः पराद्वैत्स प्रयनुरञ्जनीनात्'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

वृणीत पुप्यसे स्वाहंक्सामयो-
 शिल्पे स्थस्ते वामा रभे ते
 मां ॥३॥ पातमास्य यज्ञस्योदच

द्युन्नम् । वृणीत् । पुप्यसे । स्वाहा । ऋक्सामयो-
 रित्यृक्-सामयोः । शिल्पे इति । स्थः । ते इति ।
 वाम् । एति । रभे । ते इति । मा ॥३॥ पातम् ।
 एति । अस्य । यज्ञस्य । उदच इत्युत्-ऋचः ।

कृष्णाग्निनस्य शुक्लकृष्णे अङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां सम्मृशति—
 ऋक्सामयोरिति ॥ अचतुरादिसूत्रेण ऋक्सामशब्दोच्चत्ययान्तो
 निपातितः । हस्तविषयं कौशलं शिल्पम् । हे शुक्लकृष्णे
 ऋक्सामयोश्शिल्पे स्थः । तत्र ऋचशिल्पं शुक्ल, साम्नः कृष्णम् ।
 'एष वा ऋचो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाग्निनस्य '* इत्यादि
 ब्राह्मणम् । ते तादृशे वां युवां अहमारभे आलभे स्पशामि ।
 रलयोरेकत्वं स्मर्यते । ते च मया स्पष्टे युवां मां पातं रत्न-
 तम् । कुत इत्यत आह—अस्य यज्ञस्य आ उदच आ उदयात्
 समाप्तेरिति यावत् । ऋच स्तुतौ, इह तु धातूनामनेकार्थत्वात्
 गतौ वर्तते, स्तोमाभिप्रायं वा, तत उत्पूर्वात्सन्पदादिल्लग-
 क्तिप्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'ऋक्सामे वै देवेभ्यो
 यज्ञायातिष्ठमाने '* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

इमान्धियं शिक्षमाणस्य देव
 क्रतुन्दक्षं वरुणं संशिक्षाधि-
 ययाति विश्वां दुरितां तरेम

इमाम् । धियम् । शिक्षमाणस्य । देव । क्रतुम् ।
 दक्षम् । वरुणम् । समितिम् । शिक्षाधि । यया ।
 अतीतिम् । विश्वां । दुरितेतिम् दुः—इता । तरेम ।
 सुतर्माणमिति सु—तर्माणम् । अधीतिम् । नावम् ।

१ छण्णाजिनमभिसर्पति—इमामिति त्रिष्टुभा चतुष्पदया ॥ तत्र देवशब्दान्त प्रथमः । इमामग्निष्टोमविषयां धियं प्रज्ञां शिक्षमाणस्योपाददानस्य पुरुषस्य । शिक्ष विद्योपादाने 'अदुपदेशात्' इति लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । दक्षमभिवृद्धिकरम् । दक्ष वृद्धो शीघ्रार्थे च । प्रवर्तकं वा । क्रतुमग्निष्टोमाख्यमिममस्मदीयं यागं हे देव वरुण संशिक्षाधि संशितं कुरु, स्वकार्यसमर्थमित्यर्थः । श्यतेर्लोपि 'बहुलं छन्दसि' इति शपश्लुः, 'बहुलं छन्दसि' इत्यम्यासस्येत्वम्, 'सैर्ह्यपिच्च' इति 'वा छन्दसि' इत्यपिच्च-प्रतिषेधात् पिच्चेन द्विच्वाभावात् 'अडितश्च' इति ईडभावः । इदानीं धीर्विशेष्यते—यया धिया विश्वा दुरिता विश्वानि दुरितानि । 'शेच्छन्दसि बहुलम्' इति शलोपः । दुःखेन यन्ति एतेष्विति दुरितानि । 'क्तोधिकरणे च' इत्यधिकरणे निष्ठा, थायादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । श्रेयसो विघातकानि कर्माण्युच्यन्ते । तानि सर्वाणि ययाऽतितरेम अतिक्रम्य

सुतर्माणमधि नावः रुहेमोर्ग-
स्याङ्गिरस्यूर्णम्रदा ऊर्जम्मे यच्छ

रुहेम् । ऊर्क् । असि । आङ्गिरसी । ऊर्णम्रदा
इत्यूर्ण-म्रदाः । ऊर्जम् । मे । यच्छ । पाहि ।

गच्छेम तामिमां धियमिति सम्बध्यते । ननु दुरितसागरं तिती-
पूर्णां सम्यक्प्रज्ञावतामपि कया चिन्नावा भवितव्यमित्यत आह—
सुतर्माणमिति, सुष्टु दुरितानां तारणकुशलाम् । ‘अन्येभ्योपि
दृश्यते’ इति तरतेर्मनिन्प्रत्ययः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
ईदृशीं नावमग्निष्टोमात्मिकाम् वयमधिरुहेम अधिरूढा भूयास्म
अनेन चर्माधिरोहणेनेति । रुहेराशिपि लिङ्, ‘लिङ्चाशिप्यङ्’ ।
‘यज्ञो वे सुतर्माणम्’ इति ब्राह्मणम् । ‘कृष्णाग्निनेन
दीक्षयति ब्रह्मणो वा एतद्रूपं यत्कृष्णाग्निम्’* इति ब्राह्मणम् ॥

मेखलां पर्यस्यति—ऊर्गसीति ॥ ऊर्जयतेः सम्पदादिलक्षणः
क्विप् । बलं रसो वाभिधीयते । अङ्गिरसामियमाङ्गिरसीति,
यामङ्गिरसो व्यभजन्त । ‘अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्त ऊर्जं
व्यभजन्त’* इत्यादि ब्राह्मणम् । हे मेखले आङ्गिरसि ऊर्क्
त्वमसि ऊर्कपरिणामभूतेशरैर्निर्मितत्वात् ऊर्ग्यपदेशः । पुनश्च
विशेष्यते—ऊर्णम्रदाः, ऊर्णा अविमृत्रं, तद्वन्मृद्धी । मृदु
मर्दने, असुन्प्रत्ययः । ‘इचापोस्संज्ञाछन्दसोर्बहुळम्’ इति पूर्व-
पदस्य द्वस्वत्वम्, उपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृशी त्वमूर्जं
बलं मह्यं यच्छ देहि पाहि च माम् । तिङ्ः परत्वाच्च
निहन्यते । मा च मा हिंसीः ॥

पाहि मा मा मां हिंसीवि-
ष्णोश्शर्मांसि शर्म यजमानस्य
शर्म मे यच्छ नक्षत्राणाम्माती-
काशात्पाहीन्द्रस्य योनिरसि ॥४॥

मा । मा । मा । हिंसीः । ¹⁰विष्णोः । शर्म ।
असि । शर्म । यजमानस्य । शर्म । मे । यच्छ ।
¹¹नक्षत्राणाम् । मा । अतीकाशात् । पाहि ।
¹²इन्द्रस्य । योनिः । असि ॥४॥ मा । मा ।

¹⁰वाससा यजमानं प्रोर्णोति—विष्णोरिति ॥ विष्णोरपि शर्म सुखमसि सुखहेतुरसि । यज्ञो वै विष्णुः । किञ्च—यजमानस्य शर्मांसि । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ईदृशस्त्वं मह्यमपि शर्म यच्छ देहि ॥

¹¹वसनच्छिद्रेषु यजमानं वाचयति—नक्षत्राणामिति ॥ अतीकाशश्छिद्रं, अतीत्य काशत इत्यतीकाशः । पचाद्यच्, घञ् वाधिकरणे, उभयत्रापि थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम्, 'इकः काशे' इति दीर्घत्वम् । नक्षत्राणां सन्बन्धी योतीकाशः नक्षत्रदेवत्वत्वात्नक्षत्राणामतीकाश इति । तस्मान्मां पाहि । हे वासः अतीकाशनिमित्तमनाच्छिद्रं दोषत्वेन न यन्तल्यम् । नक्षत्राण्येव हि तं दोषं परिहरिष्यन्तीति भावः ॥

¹²कृष्णाविषाणे यजमानाय प्रयच्छति—इन्द्रस्येति ॥ इन्द्रस्यापि योनिः कारणमसि त्वम् । ईदृशी त्वं मा मा हिंसीः ।

मा मां हिंसीः कृष्यै त्वां सु-
सस्यायै सुपिप्पलाभ्यस्त्वौपधी-
भ्यस्सूपस्था देवो वनस्पति-

हिंसीः । ¹³कृष्यै । त्वा । सुसस्याया इति सु-
सस्यायै । ¹⁴सुपिप्पलाभ्य इति सु-पिप्पलाभ्यः ।
त्वा । ओपधीभ्य इत्योपधीभ्यः । ¹⁵सूपस्था

त्वां यजमानाय प्रयच्छामीति भावः । 'यज्ञो दक्षिणामभ्यध्या-
यतां समभवत्' इत्यारभ्य 'सा कृष्णाविपाणाऽभवत्'*
इत्यन्ते ब्राह्मणे स्पष्टमिन्द्रयोनित्वमस्याः ॥

¹³तयान्तर्वेदि लोष्टमुद्बन्ति—कृष्यै त्वेति ॥ हे पृथिवि या
सुसस्या शोभनसस्या कृषिः । 'नञ् सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् । तदर्थं त्वामुद्धरामीति शेषः । 'इगुपधात्किः' इति
किप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः कृषिशब्दः । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति
ततः परस्याश्चतुर्थ्या उदात्तत्वम् ॥

¹⁴तया दक्षिणं गोदानं कण्डूयते—मुपिप्पलाभ्य इति ॥
यासुपिप्पलाः शोभनफलाः शोभनकरणिका ओपधयः, तदर्थं
त्वां कण्डूये इति शेषः । पूर्ववत्स्वर. । ओपधिशब्दे तु
दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'ओपधेश्च विभक्ताव-
प्रथमायाम्' इति दीर्घः । 'यद्धस्तेन कण्डूयेत'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

¹⁵औदुम्बरं दण्डं यजमानाय प्रयच्छति—सूपस्था इति ॥
मुष्टु उपस्थीयते अवष्टभ्य स्थीयते मैत्रावरुणेन प्रेषे कृते ।

ऊर्ध्वो मां पाह्योदृचस्स्वाहा यज्ञ-
मनसा स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याः

इति सु-उपस्थाः । देवः । वनस्पतिः । ऊर्ध्वः ।
मा । पाहि । एति । उदृच इत्युत्-ऋचः ।
16 स्वाहा । यज्ञम् । मनसा । 17-18 स्वाहा । द्यावा-

तिष्ठते: 'अन्येभ्योपि दृश्यते' इति कर्मणि क्विप्, कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—उपस्थानमुपस्था । भावे क्विप्,
शोभनमुपस्थानं यस्मिन्निति बहुव्रीहौ 'नञ् सुभ्याम्' इत्युत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम्, अस्त्रीप्रत्ययान्तत्वाद्भ्रूस्वाभावः । देवः दीप्तिमान्
वनस्पतिः वनस्पतिविकारः, कार्ये कारणशब्दः । 'उभे वनस्पत्यादिषु
युगपत्' इति पूर्वोत्तरपदयोः युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । पारस्करप्रभृति-
त्वात्सुद्ध । ऊर्ध्वः अकुटिलः । ईदृशस्त्वं मां पाहि रक्ष ।
ओदृचः आसमाप्तेर्यज्ञस्य । पूर्ववत्प्रत्ययः स्वरश्च । ईदृशं त्वां
यजमानाय प्रयच्छामीति भावः । 'वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामत्'*
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

16-20 यजमानं वाचयति—स्वाहेति ॥ आरभ इति सर्वत्र
सम्बध्यते, यस्मादित्यं कर्तव्यमिति रघयमेवाह वाक् तस्मात्
त्वयानुज्ञातोहं प्रथमं तावन्मनसा यज्ञमारभे यज्ञाभिमुखं मनः
करोमीति । 'मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति'* इति
ब्राह्मणम् । किञ्च—तस्या एव वचनेन द्यावापृथिवीभ्यां यज्ञ-

स्वाहोरोरन्तरिक्षात्स्वाहां यज्ञं वा-
तादा रभे ॥ ५ ॥

पृथिवीभ्यामिति द्यावां-पृथिवीभ्याम् । ¹⁸स्वाहां ।
उरोः । अन्तरिक्षात् । ²⁰स्वाहां । यज्ञम् । वातात् ।
एति । रभे ॥ ५ ॥

मा योनिरसि त्रिंशच्च ॥ २ ॥

मारभे यज्ञसाधनानां यज्ञजानां* द्यावापृथिव्योः स्थितत्वात् ।
'द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञः'† इति च ब्राह्मणम् । यद्वा—
द्यावापृथिव्योः स्थित्यर्थं यज्ञमारभे । द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञः
स्थितिहेतुत्वेन वर्ण्यते । 'देवताद्वन्द्वे च' इति युगपत्पूर्वोत्तर-
पदयोः प्रवृत्तिस्वरत्वम् । द्यावाशब्द आद्युदात्तः । पृथिवीशब्दो
दीपन्तोन्तोदात्तः । किञ्च—पुनरपि तस्या एव वचनेन उरोरन्त-
रिक्षाद्यज्ञमारभे, अन्तरिक्षानुगृहीतत्वात्सर्वार्थानाम् । 'अन्तरिक्षे
हि यज्ञः'† इति च ब्राह्मणम् । किञ्च—पुनरपि तस्या एव
वचनेन वाताद्यज्ञमारभे । आत्मसमवेतक्रियाशक्तिरूपपरिस्पन्दात्मा
प्राणो वातः । ततो यज्ञमारभे, तदधीनत्वात्सर्वव्यापाराणाम् ।
'वाताद्वा अध्वर्युर्यज्ञं प्रयुक्ते'‡ इति ब्राह्मणम् ॥

इति प्रथमस्य काण्डस्य द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोनुवाकः.

दैवीन्धियंमनामहे सुमृडीकाम्-
भिष्टये वर्चोधां यज्ञवाहसं सुपारा

^१दैवीम् । धियम् । मनामहे । सुमृडीकामिति
सु-मृडीकाम् । अभिष्टये । वर्चोधामिति वर्चः-
धाम् । यज्ञवाहसमिति यज्ञ-वाहसम् । सुपारेति

^१मध्यरात्रे प्रबुद्धो यजमान आचामति—दैवीं धियमित्यनुष्टुभा
चतुष्पदया ॥ देवानामियं दैवी यया देवान् यष्टुं-शक्नोति ।
'देवाद्यजत्रौ' इत्यञ्, निच्चादाद्युदात्तत्वम् । तां धियं मनामहे अम्य-
स्यामः, भूयोभूयोपि सम्पादयामः । 'पाघ्राध्मास्थाम्रादाणदृश्यतिर्तिश-
दसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः' इति मनादेशः,
व्यत्ययेनात्मनेपदम् । सा पुनर्धाः कीदृशीत्याह—सुमृडीकाम् ।
शोभना मृडीका यस्यामिति बहुव्रीहौ 'नञ्मुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् । मृड सुखने, तस्मात् 'मृडेरीकृन्कनौ' इति कन्प्र-
त्ययः* । सुखयितारस्सुखहेतवः उच्यन्ते । वर्चोधां वर्चसो
दीप्तिर्धात्रीम् । 'आतोनुपसर्गे कः,' कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यज्ञवा-
हसं यज्ञं वहतीति यज्ञवाहाः यज्ञनिर्वहणक्षमाम् । 'गतिकारकयोरपि
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति वचनात् 'वहिहाधाञ्भ्यश्चन्दसि'
इत्यमुन्प्रत्ययः कारकपूर्वादापि भवति, 'वसेर्णित्' इति तत्रानुवर्तते,
ततो वृद्धिः, यज्ञशब्दो नञ्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । किमर्थं मना-
महे? अभिष्टये आभिमुख्येन या इष्टिः देवानां तदर्थम् ।

*न—'मृडेरीकृन्कनौ' इतिप्रत्ययः. ['मृडः धीरुन्कृन्कनौ' (उ ४-२४)
इति सूत्रे कीकन्प्रत्ययेनैव निष्पादितोयं शब्दः.]

नो अस्मद्वशे । ये देवा मनोजाता
मनोयुजस्सुदक्षा दक्षपितारस्ते नः
पान्तु ते नोवन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्य-

सु-पारा । नः । अस्त् । वशे । १ ये । देवाः ।
मनोजाता इति मनः-जाताः । मनोयुज इति
मनः-युजः । सुदक्षा इति सु-दक्षाः । दक्षपितार
इति दक्ष-पितारः । ते । नः । पान्तु । ते । नः ।

‘एमन्नादिषु पररूपं वक्तव्यम्’ इति पररूपत्वम्; वर्णव्यत्ययेन
वा ह्रस्वः, ‘तादौ च निति कृत्यतो’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्,
‘उपसर्गाश्चाभिवर्जम्’ इत्यभिशब्दान्तोदात्तः, व्युत्पत्त्यनवधारणा-
न्नावगृह्यते । आभिमुख्येन देवान् यष्टुं देवीं धियं मनामहे ।
सा च धीः सुपारा शोभनावसाना सुष्टु कर्मणा समाप्तिसाधनभूता ।
‘नञ्मुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—पार तोर कर्मसमाप्तौ,
सुष्टु पारयित्री कर्मणा । पचाद्यच्, रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्,
थायादिस्वरो वा । ईदृशी भूत्वा नोऽस्माकं वशे अनन् अन्तु
अस्मद्वशे वर्तताम् । अस्तेर्लोटि ‘देवोडाद्यै’ इच्छान्, ३
‘इतश्च लोपः परस्मैपदेषु’ ॥

१ व्रतयति—ये देवा इति ॥ ‘प्राणा वै देवा मनोः क्तु नन्तेषुनः’
इति व्याख्यानदर्शनात् चक्षुरादयः प्राणाः देवाः, ते हि देवन्तः ।

मनोज्ञाताः जातमनसः, मनोव्यापारमन्तरेण स्वकार्यकरणासम्भवात् ।
 'निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम्' इति जात-
 शब्दस्य परवचनम् । 'वा जाते' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वाभावे
 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्, मनश्शब्दोऽसुन्प्र-
 त्ययान्त आद्युदात्तः । मनोयुजः मनसा मननेन विषयावधारण-
 लक्षणेन युज्यन्त इति । 'सत्सूद्विप' इति क्विप्, कृदुत्तरपदप्र-
 कृतिस्वरत्वम् । सुदक्षाः—दक्षन्त इति दक्षाः निपुणाः प्रतिपत्तारः ।
 दक्ष वृद्धौ, पचाद्यच्, वृपादित्वादाद्युदात्तः । शोभना दक्षा येषु
 मनोयुक्तेषु प्रवर्तमानेषु ते सुदक्षाः । 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि'
 इत्युदात्तत्वम् । यद्वा—दाक्षिण्यं दक्षः । घञन्तः आद्युदात्तः,
 सुष्टु दाक्षिण्यं येषामिति बहुव्रीहौ पूर्ववदुत्तरपदाद्युदात्तता ।
 यद्वा—सुष्टु दक्षा सुदक्षा । 'परादिशठन्दसि बहुळम्'
 इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दक्षपितारः दक्षं पिता पितृस्थानीयं
 मनो येषां ते दक्षपितारः । 'ऋतशठन्दसि' इति कपः प्रतिषेधः,
 वर्णव्यत्ययेनोपधादीर्घत्वम् । ते तादृशा देवा नोऽस्मान् पान्तु
 रक्षन्तु । पा रक्षणे । किञ्च, ते नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु
 अनुप्रविशन्तु सदा अस्मासु तिष्ठन्तु । अव रक्षणगतिकान्तिप्री-
 तितृप्त्यवगमप्रवेशस्वाम्यर्थश्रवणयाचनक्रियेच्छावाप्तचालिङ्गनहिंसादान-
 भाववृद्धिषु । तेभ्यो नमः नमस्कुर्मः । किञ्च, तेभ्यस्स्वाहा
 स्वाहुतं इदं पीतं पयोन्तु । एतौ चाचमनमन्त्रौ पातुस्सामर्थ्या-
 दिति संवेशनप्रबुद्धयशुभ्यां उत्तरो द्रष्टव्यो । सुष्टु प्रबुद्ध्या
 चाचम्य व्रतयितव्यमिति क्रमः । 'ब्रह्मनादिनो वदन्ति होतव्यं
 दीक्षितस्य गृहाः'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

स्वाहाग्ने त्व॑ सु जा॑गृहि व॒य॑
सु म॑न्दिपीमहि गो॒पाय॑ न॒स्व॒स्तये॑

• अ॒व॒न्तु । तेभ्यः॑ । नमः॑ । तेभ्यः॑ । स्वाहा॑ । ३अग्ने॑ ।
त्वम् । स्विति॑ । जा॒गृहि॑ । व॒यम् । स्विति॑ । म॒न्दि॒-
पीम॑हि । गो॒पाय॑ । नः॑ । स्व॒स्तये॑ । प्र॒बुध॑ इति॑

३संविशति—अग्ने त्वमित्यनुष्टुभा चतुष्पदया ॥ हे अग्ने त्वं
सुजागृहि अनिद्र आस्व । त्वयि तथाकारिणि सति वयं
सुमन्दिपीमहि सुधु निर्भयास्वप्यास्म । यदि स्तुतिमोदमदस्वमरुन्ति-
गतिषु । 'स्वपन्तं वै दीक्षितम्'* इत्यादि ब्राह्मणम् । त्वं
चास्मान्स्वपतो गोपाय रक्ष । 'सनाद्यन्ता धातवः' इति
धातुत्वात्, धातोरित्यन्तोदात्तत्वम्, पादादित्वान्न निहन्यते । स्वस्तये
अविनाशार्थम् । विभक्तचन्तप्रतिरूपको निपातः । यद्वा—अस
गतावित्यस्मात्सुपूर्वात् 'क्विच्सौ च संज्ञायाम्' इति क्विच्,
रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्, व्युत्पत्तचनवधारणान्नावगृह्यते । शोभन-
गत्यर्थं गोपाय, यथा रक्षोभिर्न बाध्यामहे । क्विञ्—नोस्मान्
पुनः पश्चान्मध्यरात्रे प्रबुधे प्रबोधनाय । सन्पदादित्वात्क्विप्,
रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रबोधार्थं ददः देहि, प्रबुद्धा-
न्कुर्वति यावत् । ददातेर्लेटि 'लेटोडाटो' इत्यडागमः ।
'घोर्लोपो लेटि वा' इत्याकारलोपः । 'इतश्च लोपः'
इतीकारलोपः ॥

प्रबुधे नः पुनर्ददः । त्वमग्ने व्रतपा
असि देव आ मर्त्येष्वाम् । त्वम् ॥६॥
यज्ञेष्वीर्ष्यः । विश्वे देवा अभि मा-
माववृत्रन्पूपा सन्या सोमो राध-

प्र=बुधे । नः । पुनः । ददः । त्वम् । अग्ने ।
व्रतपा-इति व्रत-पाः । असि । देवः । एति । मर्त्येषु ।
आ । त्वम् ॥६॥ यज्ञेषु । ईर्ष्यः । विश्वे । देवाः ।
अभीति । माम् । एति । अववृत्रन् । पूपा । सन्या ।
सोमः । राधसा । देवः । सविता । वसोः । वसु-

‘प्रबुद्धं यजमानं वाचयति—त्वमग्ने इति गायत्रीं त्रिपदां प्रतिष्ठानाम्नीम्, ‘विपरीता प्रतिष्ठा’* इति वचनात् । व्याख्याता चैयमृक् ‘उभा वामिन्द्राम्नी’ इत्यनुवाको । ‘अग्रत्यमिव वा एष करोति यो दीक्षितः’† इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

‡सनिहारान्प्रहिणोति—विश्वे देवा इत्येकपदया त्रिष्टुभा यजुरन्तया ॥ विश्वे सर्वेषु देवाः मामभ्याववृत्रन् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । आभिमुख्येन मां प्रत्यावर्तन्ताम्, धनान्यादायाम्याऽगच्छन्त्विति यावत् । वृतेर्लुडि ‘द्युद्धचो लुडि’ इति परस्मैपदम्, व्यत्ययेन च्लेश्र्वादेशः, ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यङ्गमः । को देवः केन धनेनेत्याह—पूपा सन्या सनिना सनि-

सा देवस्सविता वसोर्वसुदावा रा-
स्वेर्यसोमा भूयो भरु मा पूण-

दावेति वसु-दावा । 'रास्व । इर्यत् । सोम । एति ।
भूयः । भरु । मा । पूणन् । पूर्या । वीति । राधि ।

मादाय मामागच्छतु । याच्ञालब्धं हिरण्यादिधनं सनिः, याच्ञा-
नन्तरं दीयत इति कृत्वा । पणु दाने, 'खनिकापि' इत्यादिना
कर्मणि इप्रत्ययः, 'उदात्तयणः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
सोमो राधसा आगच्छतु । राधो वासः क्षौमदुकूलादि, राध्यते
प्रसाध्यतेनेन देह इति कृत्वा । यश्च देवस्सविता सर्वस्य
भेरकः वसुदावा वसूनां प्रशस्तानां उस्त्रादिचेतनपदार्थानां दाता ।
'आतो मनिन्' इति वनिपि, रुद्रुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सोपि
वसोर्वसुनागच्छतु । सुपां सुपो भवन्तीति तृतीयैकवचनस्य पष्ठचे-
कवचनम् । यद्वा—वसोर्वसुसमुदायात् कां चिदुस्त्रां ह्यं छागं
यादायागच्छतु । 'चन्द्रमसि मम भोगाय भव' इत्यादि
ग्रहणमन्त्रानुसारेण च एतेषां* विशिष्टविषयत्वं द्रष्टव्यम् ।
'अप वै दीक्षितात्सुपुषुषः'† इत्यादिब्राह्मणम् ॥

आहरन्तं दृष्ट्वा जपति—रास्वेति गायत्रीं त्रिपदाम् ॥ तत्र
प्रथमे पादे आडस्सवर्णदीर्घत्वमकृत्वा छन्दो गणयेत् । द्वितीयस्तु
इथादेशेन पूरयितव्यः 'भर मा एणन्पूर्तिया' इति । 'वि राधि
माहमायुषा' इति तृतीयस्त्वयमेवाष्टाक्षरः । केचित्तु यजुरादिका
एकपदा गायत्रीत्याहुः; -आह च 'यदेतद्यजुर्न ब्रूयात्'† इति ।

अस्मिन्पक्षे - भरेत्यस्यापादादित्वान्निघातो न दुर्लभः, पूर्वत्र तु पादादित्वाद्ब्रह्मचत्ययेन निघातो वेदितव्यः । हे सोम इयत् एतावत् इदं मया लब्धमिति हस्ताभिनयेन दर्शयन्नाह । इदं परिमाणमस्येति मतुपि 'किमिदम्यां वो घः' इति वकारस्य च घादेशे 'इदंकिमोरीशकी' इतीशादेशस्य 'यस्य' इति लोपे प्रत्ययमात्रमवाशिष्यते, तस्य सत्यापि पित्ते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण इयोदेश उदात्तः । एतावन्मे रास्व देहि । रा दाने, व्यत्ययेनात्मनेपदम्, सतिशिष्टोपि लसार्वाधातुःस्वरः धातुस्वरेण बाध्यते व्यत्ययेनैव । यद्वा—रासृ शब्दे, अनुदात्तेत्, 'बहुळं छन्दसि' इति शपो लुक्, 'तास्यनुदात्तेत्' इत्यादिना लसार्वाधातुकानुदात्तत्वम् । अयमर्थः—हे सोम यदिदं मया लब्धं एतन्मे शब्दय यथा ममैव भवति तथैव वक्तुमर्हसीति । यद्वा—रासतिरयं छन्दसि दाने वर्तते, दानार्थेषु नैरुक्तैः पठितत्वात् । किञ्च—इतोपि भूयः बहुतरं धनमापर । 'हृग्रहोर्भः' इति भत्वम् । 'यावत् एव पशूनभि दीक्षेत'* इति ब्राह्मणम् । किञ्च—इदं चाप्यस्तु—अस्मान् घणन् धनेन पूरयन् पुर[नः]स्त्वयामपि पूर्त्या धनपोषेण मा विराधि धनपोषेण। वियुक्तो मा कारि । अहं चायुषा मा विरात्सि वियुक्तो माकारि । पृ पालनपूरणयोः क्रैयादिकः ; प्वाऽदित्वाद्ब्रह्मस्वः, शतरि कृते विकरणस्वरस्तु लसार्वाधातुकस्वरेण न बाध्यत इति शतुरेवोदात्तत्वम्, सत्यामापि सतिशिष्टेन बाधायां 'श्राम्यस्तयोरारातः' इत्याकारलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शतुरेवोदात्तत्वम्, ततः क्तिनि तु सति 'ऋकार-स्वादिभ्यः' इति निघावद्भावे प्राप्ते 'न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम्' इति प्रतिपिद्धचते, तत्र व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वम् । यद्वा—पूर्यते

न्पूर्या वि रायि माहमायुपा चन्द्र-
मसि मम भोगाय भव वस्त्रमसि
मम भोगाय भवोस्त्रासि मम

मा । अहम् । आयुपा । चन्द्रम् । असि । मम ।
भोगाय । भव । वस्त्रम् । असि । मम । भोगाय ।
भव । उस्त्रा । असि । मम । भोगाय । भव ।

पुरुषोनयेति पूर्तिः, धनस्येयं संज्ञा । 'क्वित्क्वौ च संज्ञायाम्'
इति क्विचि 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

^७हिरण्यं प्रतिगृह्णाति—चन्द्रमसीति ॥ चन्द्रं हादनमसि
सर्वेषाम् । चदि आहादने, 'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक्प्रत्ययः ।
ईदृक्तुं प्राणिनां क्षीरप्रदानेनासि । शिष्टं स्पष्टम् । वस निवासे,
'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक्प्रत्ययः । मम भोगाय दानाद्युपभोगाय
भव पर्याप्तुहि ॥

^८वस्त्रं प्रतिगृह्णाति—वस्त्रमिति ॥ वस्त्रं छादनम्, वस आच्छा-
दने, येन देहसंछाद्यते । समानमन्यत् । 'हुयामाश्रुवसिन्म्य-
स्त्रन्' इति व्रन्प्रत्ययः ॥

^९उस्त्रां प्रतिगृह्णाति—उस्त्रेति । उस्त्रा मानहेतुत्वं अस्त्रेण
क्षीरादिप्रदानेन असि । शिष्टं स्पष्टम् । वस निवासे. 'स्फायितञ्चि'
इत्यादिना रक्प्रत्ययः, वच्यादिना सन्प्रत्ययः. 'वसुवस्त्रम्'
'शासिवसिघसीनाम्' इति पत्वाभावः ॥

भोगाय भव ह्योसि मम भोगाय
भव ॥ ७ ॥ छागोसि मम भोगाय
भव मेपोसि मम भोगाय भव

¹⁰हयः । असि । मम । भोगाय । भव ॥ ७ ॥

¹¹छागः । असि । मम । भोगाय । भव । ¹²मेपः ।

¹⁰अश्वं प्रतिगृह्णाति—हय इति ॥ हय गतिकान्त्योः । ह्यिता विक्रमितासि । पचाद्यचि 'वृपादीनां च' इत्याद्युदात्तत्वम् । गतमन्यत् । 'विश्वजनादीनां छन्दसि वेति वक्तव्यम्' इति भवेत्यस्य संहितायां 'छे च' इति तुगभावः ॥

¹¹छागं प्रतिगृह्णाति—छाग इति ॥ छदनमगतिर्वा छातेरर्थः । छातीति छा[ग]ः । यद्वा—छादनं छेदनं गच्छति करोति जानातीति वा छागः । 'अन्यत्रापि दृश्यते' इति गोमर्दः, एषोदरादित्वात्स्वरूपविशेषः स्वरविशेषश्चानुसरणीयः, संस्कारविशेषानिर्णयान्नावगृह्यते । ईदृशस्त्वं मम भोगाय भव छेत्ता मा भूः ॥

¹²मेपं प्रतिगृह्णाति—मेप इति ॥ मेपः अभिषविना । मिय स्पर्शायाम्, पचाद्यच्, असौत्यनेन संहितायां 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' इति स्वर्धते । शिष्टं स्पष्टम् । सर्वत्र लिङ्गसहस्ययो-रविवक्षा ॥

वायवे त्वा वरुणाय त्वा निर्-
 ऋत्यै त्वा रुद्राय त्वा देवीरापो
 अपान्नपाद्य ऊर्मिहृविष्य इन्द्रिया-
 अस्ति । मम । भोगाय । भव । ¹³वायवे । त्वा ।
¹⁴वरुणाय । त्वा । ¹⁵निर्ऋत्या इति निः-ऋत्यै ।
 त्वा । ¹⁶रुद्राय । त्वा । ¹⁷देवीः । आपः । अपाम् ।
 नपात् । यः । ऊर्मिः । हृविष्यः । इन्द्रियावानिती-

¹³नष्टां मृतां वानुदिशति—वायव इति ॥ त्वां नष्टां मृतां
 वा वायवेनुदिशामीति शेषः, ददामीत्यर्थः । 'यदेवमेता नानु-
 दिशेत्'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

¹⁴अप्सु वा पाशे वा मृतामनुदिशति—वरुणाय त्वेति ॥

¹⁵या सं वा शीर्यते गर्ते वा पद्यते तामनुदिशति—निर्ऋत्यै
 त्वेति ॥ प्रादिसमासः । निर्गता ऋतेः निर्ऋतिः । अव्ययपूर्व-
 पदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

¹⁶यामहिव्याघ्रो वा हन्ति तामनुदिशति—रुद्राय त्वेति ॥

¹⁷दीक्षितोप उत्तरति—देवीराप इति उपरिष्ठाज्ज्योतिषा त्रिष्टु-
 भाष्टाक्षरचतुर्थया । केचिद्रिमामनुष्टुभं यजुरन्तामाचक्षते, तेषाम्
 'अच्छिन्नम्' इत्यादि यजुः ॥ हे देवीरापः । 'विभाषितं विशेषवचने
 बहुवचनम्' इति पूर्वस्य विद्यमानत्वात् आप इति निहन्यते ।
 हे अपां नपात्—चतुर्थो नत्ता; अपां नत्तः; अग्निराहुतिः, आहुत्या

वान्मदिन्तमस्तं वो माव क्रमिप-
मच्छिन्नन्तन्तुम्पृथिव्या अनु गेपं

न्द्रिय-वान् । मदिन्तमः । तम् । वः । मा । अवे-
ति । क्रमिपम् । अच्छिन्नम् । तन्तुम् । पृथिव्याः ।

आदित्यः, आदित्यादृष्टिः; अद्ग्रच ओपधयः, ओपधीम्योन्नं,
अन्नादग्निः; इत्युभयथापि अपान्नपात् अग्निः । न पातयतीति
नपात्, क्विपि णिलोपः, नञ्समासे 'नभ्राण्नपात्' इति
नलोपाभावः; आपो इत्यस्य संहितायां 'आपो जुषाणः'
इत्यादिना प्रकृतिभावः, 'सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्त्वेरे' इत्यपामित्यस्य
पराङ्गवद्भावः, तेन पष्ठचामन्त्रितसमुदायो निहन्यते । युष्मदीयो
य ऊर्मिर्हविष्यः । हविरर्हतीति 'छन्दसि च' इति यत्प्रत्ययः ।
इन्द्रियावान् वीर्यवान् । 'मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रिय' इति दीर्घः ।
मदिन्तमः मादयितृतमः । मदी हर्षे, अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्
'शमित्यष्टाम्यो विनुण्' इति विनुण्, घटादित्वात् 'मितां
ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम्, 'नाद्वस्य' इति तमपो नुडागमः । तं
तादृशं वो युष्मत्सम्बन्धिधनमूर्मिं मावक्रमिपं पद्ग्रचामवक्रम्य मागाम् ।
'नेटि' इति वृद्धिप्रतिषेधः । ननु क्रियमाणमेव कथं अपद्वियते
तत्राह—युष्मत्प्रसादादहं अच्छिन्नं तन्तुं यज्ञाख्यमनुगेपं अनुगतो
भूयासमविघ्नेनः प्राप्यासम् । को हि हविष्यत्वादिगुणाविशिष्टं
युष्मदीयमूर्मिं धृथावक्रामेत् । तस्माद्यज्ञ एवायं मया युष्मदव-
क्रमणरूपोनुष्ठीयत इति भावः । गा स्तुतो छन्दसि जो*होत्या-

भद्राद्भि श्रेयः प्रेहि बृहस्पतिः*

अन्विति । गेबुम् । ¹⁸भद्रात् । अभीति । श्रेयः ।
प्रेति । इहि । बृहस्पतिः । पुरएतेति पुरः-एता ।

दिकः, तस्माद्भातूनामनेकार्थत्वात् गतिकर्मणः आशिपि लिङि 'लिङ्चा-
शिप्यङ्', आतो लोपः, यामुडादि । यद्वा—'दृष्टानुविधिः
छन्दसि' इति इण एव चाशिपि लिङि गादेशः । कस्यायमच्छिन्न-
तन्तुत्वेन यज्ञो रूप्यते तत्राह—'एथिव्या अयमच्छिन्नस्तन्तुः',
एथिव्यवयवानुस्यूतावयवत्वात् । अन्यत्र हि दीक्षन्ते अन्यत्र
देवान्यजन्ते अन्यत्रावभृथमवयन्तीति एथिव्यां तायमानत्वात् तन्तु
रेवायं एथिव्याः । 'उदात्तयणः' इति एथिव्या परस्या
विभक्तेरुदात्तत्वम् । तस्माद्यज्ञरूपत्वात् युष्माभिर्युष्मदवक्रमणं सोढ-
व्यमिति । यद्वा—सेतुत्वेनायं यज्ञो रूप्यते । स हि एथिव्या
उभयतीरस्पर्शित्वात् अच्छिन्नस्तन्तुरिति वक्तुं शक्यते । तमेवाह-
मनुगच्छामि । सेतुना हि गच्छन्नपोतिक्रामन्नप्यपो नातिक्रामति ।
तस्माद्यज्ञाल्येन सेतुना युष्मानतिक्रमतो मे नापराध इति ।
'सेतुमेव कृत्वात्येति'* इति ब्राह्मणम् ॥

¹⁸प्रयागे कर्तव्ये प्रयाति—भद्रादिति विराजा गायत्र्या,
यस्वेरुपादत्वात् । अयं च मन्त्रस्सामर्थ्यान्नदीतरणमन्त्रात्पूर्वो द्रष्ट-
व्यः ॥ भद्रात्प्रशस्तादस्मात् स्थानात् श्रेयः प्रशस्यतरं स्थानं
योगक्षेमोपपन्नमभिप्रेहि आभिमुख्येन गच्छ । अन्तरात्मानमाह
समारूढं वाग्निम् । किञ्च—बृहस्पतिः । 'तद्बृहतोः करपत्योः'

पुरंता ते अस्त्वथेमव स्य वर
आ पृथिव्या आरे शत्रून्कृणुहि

ते । अस्तु । ¹⁹अर्थ । ईम् । अवेति । स्य । वरे ।
एति । पृथिव्याः । ²⁰आरे । शत्रून् । कृणुहि ।

इति सुट्, वनस्पत्यादित्वात्पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ।
पुरंता अग्रगामी ते तव अस्तु । प्राप्तकाले लोट्, 'पुरो-
व्ययम्' इति गतित्वात् 'गतिकारकोपपदात्कृत्' इति कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिस्तमेवान्वारभते'*
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

¹⁹देवयजनादर्वाग्यत्र वत्स्यन्भवति तदवस्यति—अथेति त्रिष्टु-
भैरूपदया ॥ अत्रापि स्वात्मानमाह । अथेत्यानन्तर्ये । ईमिति
खल्वर्थे । आ इत्युपसर्गस्य श्रुतेः योग्यं क्रियापदमध्याह्नियते ।
पृथिव्याः पृथिवीमात्रात् स्थानान्तरादागतत्वं यदि देवयजना-
दर्वाग्वस्तुमिच्छसि अथेदानीं खलु वरे उत्कृष्टेस्मिन्प्रदेशे अवस्य
अवसितो भव । यद्वा—पृथिव्या उत्कृष्टेस्मिन्प्रदेशे आगतस्त्व-
मिदानीं अतैवावस्य ॥

²⁰आदित्यमुद्यन्तमुपतिष्ठते—आर इति त्रिष्टुभैरूपदया ॥ सर्वे-
प्यात्मीयाः पुरुषाः वीराः यस्य तादृशस्त्वम् । बहुव्रीहौ पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । सर्वानस्मदीयान् शत्रून् आरे दूरे कृणुहि
स्थापय । एवि हिंसाकरणयोः, 'धिन्विकृण्व्योरच' इत्युप्रत्ययः,
'उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा वचनम्' इति हेर्लुगभावः ॥

सर्ववीर एदमंगन्म देवयजनस्पृधिः
 व्या विश्वे देवा यदजुपन्त पूर्वं
 ऋक्सामाभ्यां यजुपा सन्तरन्तो
 रायस्पोपेण समिपा मदेम ॥ ८ ॥

सर्ववीर इति सर्व-वीरः ।^१एति । इदम् । अगन्म ।
 देवयजनमिति देव-यजनम् । स्पृधिव्याः । विश्वे ।
 देवाः । यत् । अजुपन्त । पूर्वं । ऋक्सामाभ्यामि-
 त्यक्साम-भ्याम् । यजुपा । सन्तरन्त इति सं-
 तरन्तः । रायः । पोपेण । समिति । इषा ।
 मदेम ॥ ८ ॥

आ त्व॑ हयो॑सि मम भोगाय भव
 स्य पञ्चवि॑शतिश्च ॥ ३ ॥

^१यत्र यक्ष्यमाणो भवति तदभिप्रेतं देवयजनमधितिष्ठति—
 एदमिति त्रिष्टुभा चतुष्पदया ॥ देवा इज्यन्ते अस्मिन्निति देव-
 यजनम् । अधिकरणे ल्युट्, कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृश-
 मिदं स्थानमगन्म अगन्महि आगता वयम् । गमेलुडि 'बहुकं
 छन्दसि' इति शपो लुक् । यद्वा—लुडि 'मन्त्रे घस'
 इत्यादिना च्छेलुक्, 'म्वोश्च' इति मकारस्य नकारः । कीदृशं?
 धिव्यास्सम्बन्धि । यद्वा—धिवीमात्रात् प्रदेशान्तरात् इदं देव-
 यजनमागताः । 'उदात्तयणः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पुनश्च

इयन्ते शुक्र तनूरिदं वर्चस्तेया

इयम् । ते । शुक्र । तनूः । इदम् । वर्चः ।

विशेष्यते—विश्वे पूर्वे अस्मदीयाः 'पित्रादयो' देवाः भूमिदेवाः यदनुपन्त यादृशमसेवन्त । आद्युदात्तत्वम् । अत्र चागता वयं ऋक्सामाम्यां यजुषा सन्तरन्तः सम्यग्यागं निर्वर्तयन्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अचतुरादिमूत्रेण ऋक्सामशब्दोच्प्रत्ययान्तो निपातितः । रायः धनस्य पोषेण पुष्ट्या इषा अन्नेन च सम्यग्भवेन दृष्टा भवेम । मदी हर्षग्लपनयोरिति भौवादिक उदात्तत्वं, 'पष्ट्या पतिपुत्र' इत्यादिना पोषे विसर्जनीयस्य सत्वम् । 'सावेकाचः' इतीष परस्यास्तृतीयाया उदात्तत्वम् । 'ऋक्सामाम्यां ह्येष यजुषा सन्तरति यो यजते'* इति ब्राह्मणम् ॥

इति द्वितीये तृतीयोनुवाकः.

'हिरण्यं सुच्यवदधाति—इयमिति ॥ हे शुक्र शुद्धहिरण्य इयं सुक्र तव तनूः शरीरम् । ऊप्रत्ययान्तस्तनूशब्दः । इदं सुक्स्थमाज्यं तव वर्चः बलम् । अतस्त्वं तथा शरीरभूतया सुचा सम्भव सङ्गच्छस्व, अन्तः प्रविश्येत्यर्थः । आजं गच्छ प्रज्वलीभव । 'तद्विरण्यमभवत्'† इत्यादि ब्राह्मणम् । 'आपो वरुणस्य पत्नय आसन्' इत्यादिरस्य शेषः‡ ॥

सम्भवं भ्राजञ्छु जूरसि धृता
मनसा जुष्टा विष्णवे तस्यास्ते
सत्यसवसः प्रसवे वाचो यन्त्रम-

तया । समिति । भव । भ्राजम् । गच्छ । 'जूः ।
असि । धृता । मनसा । जुष्टां । विष्णवे । तस्याः ।
ते । सत्यसवस इति सत्य-सवसः । प्रसव इति
प्र-सवे । वाचः । यन्त्रम् । अशीय । स्वाहा ।

तदाज्यमाहवनीये जुहोति—नूरसीति ॥ जूरिति सोमक्रय-
ण्युच्यते । तस्याश्च वाग्रूपत्वात् तद्रूपेण वर्ण्यते, यथा 'ते
वाचं त्रियमेरुहायनीं कृत्वा' * इत्यादि । 'वाग्वा एषा यत्सो-
मक्रयणी' † इत्यादि ब्राह्मणम् । सोमक्रयणि वाग्रूपे जूरसि
प्रत्यर्थं गन्व्यसि । जवतेर्गतिर्कर्मणः 'किञ्चिच्चि प्रच्छि' इत्या-
दिना किञ्चिर्घो । 'यद्धि मनसा जवते तद्वाचा वदति' † इति
ब्राह्मणम् । मनसो यत्र जवः वागपि तत्र जवं करोतीत्यर्थः ।
कीदृशी पुनरसौ ? आह—धृता मनसा त्वमसि, मन पूर्वकत्वात् ।
'मनसा हि वाग्धृता' † इत्यादि । जुष्टा सेवितास्माभिः विष्णवे
व्यापनाय § । यज्ञाय प्रिया वासि 'यज्ञो वे विष्णुर्यज्ञा-
यैवेनां जुष्टां करोति' † इत्यादि । तस्यास्तादृश्यास्तव वाग्रूपाया
एरुहायनीभावमापन्नाया यन्त्रं यमनं स्थितिं अशीय प्राप्नुयाम् ।
अश्वेतोर्लिटि 'बहुळं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'गुधृवचि'

शीय^१ स्वाहा शुक्रमस्यमृतमसि
वैश्वदेवः हविस्सूर्यस्य चक्षुरारुह-

शुक्रम् । असि । अमृतम् । असि । वैश्वदेवमिति
वैश्व-देवम् । हविः । 'सूर्यस्य । चक्षुः । एति ।

इत्यादिना यमेस्त्रप्रत्ययः । 'सावेकाचः' इति -वाचः परस्या-
प्यष्टचा उदात्तत्वम् । आत्मन्येव स्थापनं यमनम् । यद्यपि
त्वया सोमं क्रीणामि, तथापि त्वद्विरहो मे मा भूदित्यर्थः ।
'पुनरेहि सह रय्या'* इत्यस्मिन् मन्त्रेप्ययमर्थस्स्पष्टो भविष्यति ।
'वाचैव विक्रीय'† इत्यादि । कथमस्या यमनं लभत
इत्याह—सत्यसवसः प्रसवे । सत्यममोचं सवः प्रेरणं यस्य स
सत्यसवाः सविता । सुवतेरसुन् । तस्य देवस्य प्रसवे अनु-
ज्ञाने लब्धे सर्वमिष्टं सम्पद्या इति । थाथादिस्वरेण प्रसव-
शब्दोन्तोदात्तः । 'सवितृप्रसूतामेव वाचमवरुन्धे'† इति
ब्राह्मणम् ॥

* अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा तद्यजमानमवेक्षयति—शुक्रमिति ॥
शुक्रम् । शुचेर्दीप्तिकर्मणः सम्पदादिलक्षणः क्विप्, 'लुगकारे-
काररेफाश्च वक्तव्याः' । यद्वा—मत्वर्थे रप्रत्ययः, 'अयस्मया-
दित्वात्पदत्वात्कुत्वम् । किञ्च—अमृतमसि, देवानाममरणहेतुत्वात् ।
'नञो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । वैश्वदेवं
विश्वेदेवत्यं हविस्त्वममि ॥

† हिरण्यमन्तर्धाय यजमानमादित्यमुदीक्षयति—मूर्यस्येति चतुष्प-
दयानुष्ठुभा । मूर्यो मण्डलान्तर्गतः पुरुषः स्यावरजैङ्गमानामात्मा,

अग्नेरक्ष्णः कनीनिकां यदेतशेभि-
रीयसे भ्राजमानो विपश्चिता

अरुहम् । अग्नेः । अक्ष्णः । कनीनिकाम् । यत् ।
एतशेभिः । ईयसे । भ्राजमानः । विपश्चिता ।

यथा—‘सूर्य आत्मा’* इति । तस्य तव चक्षुर्भूतं यदेतन्मण्डलं
आरुहमारूढोऽस्मि । रुहेर्लुडि ‘रुवृटरुहिभ्यश्छन्दसि’ इति
च्छेरडादेशः । पुनरपि विशेष्यते—अग्नेस्त्वभूतस्य अक्ष्णः कनी-
निकां तारकास्थानीयमेतन्मण्डलमारूढोऽस्मि । उदात्तनिवृत्तिस्वरे-
णाक्ष्णः परस्याः पष्ठचा उदात्तत्वम् । तदारोहणं च तत्स्थाने
पुरुषेण सह स्वात्मैक्यम्, यथा ‘स यश्चाय पुरुषे’† इति ।
तस्मिन् सति सूर्यस्याग्नेश्च पन्थानमारूढो रक्षोभिर्न बाध्यते ।
‘एष खलु वा अरक्षोहतः पन्था’‡ इत्यादि ब्राह्मणम् ।
कीदृशस्य सूर्यस्येत्याह—यत् यस्त्वम् । यच्छद्वात्परस्य सोः
‘सुपां सुलुक्’ इत्यादिना लुक् । चक्षुरपेक्षया [वा] नपुंसक-
त्वम् । यस्त्वं एतशेभिः शुक्लवर्णैरश्वे ईयसे गच्छसि । ईड्
गतौ देवादिकः । एतशब्दाद्धोमादित्वाच्छ, वृषादित्वादाद्युदात्त-
त्वम् । यद्वा—‘एतेरतशतमुनो’ इति तसुनुप्रत्ययः । गमन-
कुशलाः । यद्वा—एतशरीरा एतशा । एषोदरादित्वात् यथा-
भिमत्स्वरूपस्वरसिद्धिः । पुनश्च विशेष्यते—विपश्चिता मेधाविना
महर्षिगणेन भ्राजमानश्शोभमानः । सह वा तेन । यस्त्वमीयसे
तस्य ते मण्डलमारुहम्, इति ॥

चिदसि मनासि धीरसि दक्षिणा
॥ ९ ॥ असि यज्ञियांसि क्षत्रिया-
स्यदितिरस्युभयतश्शीर्ष्णी सा न-

चित् । असि । मना । असि । धीः । असि ।
दक्षिणा ॥ ९ ॥ असि । यज्ञियां । असि । क्ष-
त्रियां । असि । अदितिः । असि । उभयतश्शी-

सोमक्रयणीमनुमन्त्रयते—चिदसीति ॥ चेतयतीति चित् ।
' बहुळं संज्ञाछन्दसो ' इति णिलुक् । हे सोमक्रयणि वाश्रूषे
चेतयमानसि, चेतन्यकार्यत्वात् । ' यद्धि मनसा चेतयते तद्वाचा
वदति '* । किञ्च—मना मन्वानासि मनःपूर्वकत्वान्मनसा सह
प्रवृत्तेः । ' यद्धि मनसाभिगच्छति '* इति । मन अवबोधने,
पचाद्यच् । धीः प्रज्ञा चासि । ' यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा
वदति '* इति । ' ध्यायतेः सम्प्रसारणं च ' इति क्विपि
सम्प्रसारणम् । एवं [चित्तमनो] ध्यात्मकतया सर्वप्रवृत्तिहेतुत्वमस्या
उक्तम् । यद्वा—धीः कर्मासि । अस्मिन्पक्षे कर्तृकरणक्रिया-
रूपतया सर्वार्थसाधनत्वमस्याः प्रतिपाद्यते । दक्षिणा शीघ्रगामिनी
चासि । दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च, ' द्रुदक्षिम्यामिनम् ' इति शीघ्रा-
र्थकदक्षेः इन्प्रत्ययः । एवं यज्ञिया यज्ञकर्माहा चासि ।
' यज्ञार्त्विगम्यां तत्कर्माहर्तीत्युपसङ्ख्यानम् ' इति यत्प्रत्ययः । यज्ञ-
सम्पादिनीत्यर्थः । एवं क्षत्रिया चासि क्षत्रं धनं सोमलक्षणं
तस्यापत्यमसि, तत्प्रभवत्वाद्वलप्रभवत्वाच्च । ' क्षत्राङ्गः ' । अपिच—

स्तुप्राची सुप्रतीची सम्भव मित्र-
स्त्वां पदि वध्नातु पूपाध्वनः पात्वि-
न्द्रायाध्यक्षायानु त्वा माता मन्य-

ष्णीत्युभयतः—शीर्ष्णी । सा । नः । सुप्राचीति
सु-प्राची । सुप्रतीचीति सु-प्रतीची । समिति ।
भव । मित्रः । त्वा । पदि । वध्नातु । पूपा ।

अदितिः अखण्डिता देवमाता चासि । नञ्समासः, अव्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । कीदृश्यदितिः—उभयतश्शीर्ष्णी उभयतश्शिर-
रस्का, यज्ञानामाद्यन्तयोरुभयोः शिरस्स्थानीयतया प्रधानभूता ।
• प्रायणीयोदयनीयो चरू यस्यास्तादृशी । ‘शीर्षं छन्दसि’ इति
शीर्षादेशः, ‘नित्यं संज्ञाच्छन्दसोः’ इति ङीप्, बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्, उभयशब्दात् ‘इतराम्योपि दृश्यन्ते’ इति
सप्तम्यर्थे तसिल्प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । ‘यदेवादित्यः प्रायणीयो
यज्ञानामादित्य उदयनीयः’* इत्यादि ब्राह्मणम् । तादृशी त्वं
नस्तम्भव सङ्गच्छ स्वात्मनाऽस्मत्सकाशे वर्तस्व । यद्वा—नः
अस्माकं सम्भव, मा कदाचिदुपेक्षिष्ठाः । कथंभूतेत्याह—सुप्राची
सुप्रतीची च भूत्वा । प्रागञ्चतीति प्राची । सोमक्रयणं प्रति
प्रथमं प्राचीनगतिर्भूत्वा पुनरपि प्रतीची अस्मत्सकाशं प्रत्यागता
भूत्वास्माकमेव भवेति । ‘ऋत्विक्’ इत्यादिनाऽञ्चेः किन्प्रत्ययः ।
‘अञ्चेश्रोपसङ्ख्यानम्’ इति ङीप्, नकाराकारयोर्लुप्तयोः ‘चौ’
इति दीर्घः । ततश्शोभना प्राची शोभना प्रतीची । ‘प्रादि-

तामनुं पितानु भ्राता सगर्भ्योनु
 सखा सयूथ्यस्सा देवि देवमच्छेही-
 न्द्राय सोमं रुद्रस्त्वा वर्तयतु मि-

अध्वनः । पातु । इन्द्राय । अध्यक्षायेत्यधि-अक्षाय ।
 अन्विति । त्वा । माता । मन्यताम् । अन्विति ।
 पिता । अन्विति । भ्राता । सगर्भ्य इति स-गर्भ्यः ।
 अन्विति । सखा । सयूथ्य इति स-यूथ्यः । सा ।

प्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः ' इति प्राप्ते, ' स्वती पूजा-
 याम् ' इति प्रादिसमासः, ' सुः पूजायाम् ' इति कर्मप्रवचनीय-
 त्वेन गतित्वाभावादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किञ्च—मित्रस्त्वा
 पदि पादे बध्नातु । ' ऊडिदम् ' इत्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वम्,
 ' पद्दन् ' इत्यादिना पद्भावः । ' यदबद्धा स्यात् '* इत्यादि
 ब्राह्मणम् । अपिच—पूषा त्वामध्वनो मार्गान्मार्गस्थाद्भयहेतोः
 पातु । अपिचास्या इन्द्रः अव्यक्षः स्वामी इन्द्राय सोमस्वा-
 मिने त्वां माता अनुमन्यतां इन्द्रार्थं त्वया सोमक्रयं क्रियमाणं
 अनुजानातु, पिता चानुमन्यतां, भ्राता चानुमन्यताम् । कीदृशः—
 सगर्भ्यः समाने गर्भे भवः । ' समानस्य छन्दसि ' इति सभावः,
 ' सगर्भसयूथ ' इत्यादिना मवार्ये यत्, सभावस्योत्पत्तिकाल
 एवोदात्तविधानात्सत्यामपि तद्धितवृत्तौ उदात्तत्वं न निवर्तते ।
 यद्वा—' पूर्वादयश्च दृश्यन्ते ' इत्याद्युदात्तत्वम् । सखा चानु-

त्रस्य पथा स्वस्ति सोमसखा पु-
नुरेहि सह रय्या ॥ १० ॥

देवि । देवम् । अच्छ । इहि । इन्द्राय । सोमम् ।
रुद्रः । त्वा । एति । वर्तयतु । मित्रस्य । पथा ।
स्वस्ति । सोमसखेति सोम-सखा । पुनः । एति ।
इहि । सह । रय्या ॥ १० ॥

दक्षिणा सोमसखा पञ्च च ॥ ४ ॥

मन्यताम् । कीदृशः सयूथ्यः समाने यूथे भवः, सगर्भ्यवत् ।
हे देवि सोमविक्रयणि सा तादृशी त्वं मात्रादिभिरनुज्ञाता त्वं
देवं सोममच्छ आभिमुख्येन इहि गच्छ । 'देवी होषा देव-
स्सोमः '* इति ब्राह्मणम् । इन्द्राय इन्द्रार्थम् । 'इन्द्राय
हि सोम आद्वियते '* इति ब्राह्मणम् । किञ्च—रुद्रत्वा वर्त-
यतु कृतकृत्यानस्मान्प्रति अविनष्टां मानयतु । 'यदेतद्यजुर्न
द्व्यात्पराच्येव सोमक्रयणीयात् '* इत्यादि ब्राह्मणम् । रुद्रोपि
न रौद्रभावेन, किन्तु मित्रस्य पथा त्वामावर्तयतु निजकीर्तनापराध-
मनादृत्य शान्तो भूत्वा वर्तयतु । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तृतीयाया
उदात्तत्वम् । 'ऋमिन् वा एतत्करोति यद्रुद्रस्य कीर्तयति '*
इत्यादि ब्राह्मणम् । हे सोमक्रयणि त्वं च स्वस्ति अविघ्नेन
पुनरेव सोमविक्रयिणस्सकाशात् अस्मत्सकाशमेत्यागच्छ । कीदृशी
भूत्वा? सोमसखा भूत्वा, सोमस्सखा यस्यास्तादृशी भूत्वा,

वस्व्यासि रुद्रास्यदितिरस्यादित्या-

'वस्वी' । अ॒सि । 'रु॒द्रा । अ॒सि । 'अ॒दि॒तिः ।
अ॒सि । 'आ॒दि॒त्या । अ॒सि । 'शु॒क्रा । अ॒सि । 'च॒न्द्रा ।

सोमेन सख्या सहागच्छेत्यर्थः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अत एव टजभावः । अपिच—रम्या धनेनास्मदीयेन सहा*
गच्छ । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
'वाचा वा एष वि क्रीणीते'† इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

इति द्वितीये चतुर्थोऽनुवाकः.

¹-^६पद्दान्यनु निक्रामति सोमक्रयणीं गच्छन्तीमनुगच्छति—
वस्व्यसीत्यादिभिः । एते च पद्म पदेषु पणमन्त्राः ॥ तत्र वसु-
रुद्रादित्या सवनत्रयस्य देवताः । अदितिः प्रायणीयोदयनीययो ।
शुक्रस्तोमः । चन्द्रं हिरण्यं दक्षिणादिरूपम् वस्वादिमतो यज्ञस्य
साधनत्वात् सोमक्रयण्यपि तद्वनीत्युच्यते । वस्वी वसुभिर्देवैः
तद्वती त्वमसि । 'छन्दसीवनिषौ' इतीकारो मत्वर्थीयः, आद्यु-
दात्तत्व चिन्त्यम् । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः । यद्वा—वस्वी प्रशस्ता,
प्रशस्तता च वसुभिस्सम्बन्धात् । 'वोतो गुणवचनात्' इति
ढीप्, तत्र हि 'गुणवचनात् ङीवाद्युदात्तार्थम्' इत्युक्तम् ।
रुद्रा रुद्रवती । 'लुगकारेकाररेफाश्च' इति मत्वर्थीयोकारः ।
अदिति. अदितिमती । तेनैव मतुपो लुक्, अव्ययपूर्वपदप्रकृति-

सिं शुक्रासिं चन्द्रासिं बृहस्पति-
स्त्वा सुम्ने रण्वतु रुद्रो वसुभिरा
चिकेतु पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्नाजिघ-

असि । 'बृहस्पतिः । त्वा । सुम्ने । रण्वतु । रुद्रः ।
वसुभिरिति वसु-भिः । एति । चिकेतु । 'पृथि-
व्याः । त्वा । मूर्धन् । एति । जिघर्षि । देवयज-

स्वरत्वम् । आदित्या आदित्यवती । तेनैवाकारः । शुक्रवती
शुक्रा । स एवाकारः । यद्वा—शुक् दीप्ति. तद्वती । तेनैव
रेफः । चन्द्रवती चन्द्रा । स एवाकारः । यद्वा—आहादिनी ।
'स्फायितश्चि' इत्यादिना रकप्रत्यय' । 'पद्दान्यनु नि क्रामति'*
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

'सप्तमं पदमभिष्टहति—बृहस्पतिरिति ॥ बृहस्पतिर्ब्रह्मा,
'ब्रह्म वै देवानां बृहस्पति'* इति । वनस्पत्यादित्वादुभयपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । स त्वां सुम्ने सुखे प्रदेशे रण्वतु गमयतु पदं
कारयतु । रवि मवि धवि गत्यर्थाः; भौवादिक', इदित्त्वान्तम् ।
किञ्च—क्रियमाणं वसुभिस्सह रुद्र आचिकेतु अनुजानातु यः
पशूनां पतिः । कि त ज्ञाने, जौहोत्यादिकौ,† तयो प्रथमस्येदं
लोटि रूपम् ॥

†तस्मिन् पदे जुहोति—पृथिव्या इति ॥ पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्
मूर्धनि मूर्धस्थानीये पदे । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक्,

*स. ६-१-८.

†परिदृश्यमाने धातुपाठे तद्व्याख्यानेषु च 'कि ज्ञाने' इत्येव दृश्यते.

मिं देवयजन् इडायाः पदे घृतवति
स्वाहा परिलिखित् रक्षः परिलि-
खिता अरातय इदमुह रक्षसो ग्री-

न इति देव-यजने । इडायाः । पदे । घृतवतीति
घृत-वति । स्वाहा । परिलिखितमिति परि-लि-
खितम् । रक्षः । परिलिखिता इति परि-लिखि-

‘न डिसम्बुव्यो’ इति नलोपाभावः । देवयजने । देवा इज्य-
न्तेस्मिन्नित्यधिकरणे ल्युट्, रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्* । ‘प्रथिव्या
ह्येष मूर्धा यदेवयजनम्’† इत्यादि ब्राह्मणम् । इडायाः पदे
इडा सोमक्रयणी, ‘पशवो वा इडा’,‡ तस्यास्सप्तमे पदे । कीदृशे?
घृतवति । ‘यदेवास्ये पदाद्घृतमपीज्यत’† इति ब्राह्मणम् ।
‘सा यत्रयत्र न्यक्रामत्ततो घृतमपीज्यत’§ इति च । हे आज्य
तरिमन् तादृशे पदे त्वामाजिर्घामि मर्यादया क्षारयामि । घृ
क्षरणदीप्त्योः जौहोत्यादिकः, ‘बहुळं छन्दसि’ इत्यम्यास-
स्येत्वम् । स्वाहा स्वाहुतं भव । यद्वा—इत्थं कर्तव्यमिति
स्वयमेव खलु सरस्वत्याह ॥

पदं परिलिखति—परिलिखितमिति ॥ परिलिखितं परितो
नाशितं रक्षोस्तु यदत्र छिद्रान्वेपि । ‘गतिरनन्तरः’ इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किञ्च अरातयो धनस्यादातारः शत्रवः ।
बहुळवचनात्कर्तारि क्तिन् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तेषि

*छ. ग-त्वेन प्रययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्.

†सं. २-६-८.

†सं. ६-१-८.

‡सं. २-६-७.

वा अपि कृन्तामि योऽस्मान्द्वेष्टि
 यत्र वयन्दिष्म इदमस्य ग्रीवाः
 ॥११॥ अपि कृन्ताम्यस्मे रायस्त्वे

ताः । अरातयः । इदम् । अहम् । रक्षसः । ग्रीवाः ।
 अपीति । कृन्तामि । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् ।
 च । वयम् । द्विष्मः । इदम् । अस्य । ग्री-
 वाः ॥ ११ ॥ अपीति । कृन्तामि । ¹⁰अस्मे इति ।

परिलिखितास्सन्तु अनेन पदविलेखनेन । कथमित्याह—यदेतत्परि-
 लिखामि इदं खल्वहं रक्षसः ग्रीवा अपिकृन्तामि यथेष्टं
 कृन्तामि छिनत्ति । अपिशब्दः कामचारं द्योतयति । ग्रीवा-
 शब्दो धमनिवचनः, तासां बहुत्वाद्बहुवचनं, यथा 'ग्रीवाभ्यो-
 ण्च' इति । कृती छेदने, 'शेमुचादीनाम्' इति नुम् । तथा
 योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः तस्य द्वेष्टुः द्वेष्यस्य शत्रोः
 ग्रीवाः इदमपि कृन्तामि यदेतत्परिलिखामि । 'द्वौ वाव पुरुषौ'*
 इत्यादि ब्राह्मणम् । इदमिति क्रियाविषेणत्वान्नपुंसकत्वम् ॥

¹⁰पदपांसून् धरण्यां संवपति—अस्मे इति ॥ अस्मे अस्मा-
 सु । 'सुपां सुदुक्' इति सप्तमीबहुवचनस्य शेआदेशः ।
 अनेन पदपांसुसंवापेन अस्माकं रायः धनानि पश्वात्मकानि
 सन्तु । 'पशवो वै सोमक्रयण्ये पदम्'* इत्यादि ब्राह्मणम् ।
 अत्र चाध्वर्युरात्मार्यमेवाशास्ते, न यजमानार्थम् । 'आत्मा-
 नमेवाध्वर्युः पशुभ्यो नान्तरोति'* इति दर्शनात् ॥

रायस्तोते रायस्सन्देवि देव्यो-

रायः । ¹¹त्वे इति । रायः । ¹²तोते । रायः ।
¹³सामिति । देवि । देव्या । उर्वश्या । पश्यस्व ।

¹¹यजमानाय प्रयच्छति—त्वे इति ॥ त्वे तव । 'त्वमावेकवचने' इति त्वादेशः, पूर्ववत्सप्तम्येकवचनस्य शोआदेशः । हे यजमान त्वयि च रायस्सन्तु ॥

¹²यजमानः पत्न्ये प्रयच्छति—तोत इति ॥ उतं रक्षितम् । अवतेर्निष्ठायां ज्वरत्वरदिना ऊठादेशः । त्वया उतं तोतम् । त्वदूतमिति वक्तव्ये व्यञ्जनद्वयं लुप्यते, एपोदरादित्वाद्वूपसिद्धिः, 'तृतीया कर्माणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हे पत्नि त्वया रक्षिते च गृहे रायस्सन्तु । 'अर्धो वा एष आत्मनः'* इत्यादि द्वाह्मणम् । आहुश्च 'तत्सा गृहेषु निदधाति' इति ॥

¹³पत्नी सोमक्रयण्या समीक्षयति—संदेवीति ॥ उरूणि महान्ति श्रेयांसि अश्नुते व्याप्नोतीत्युर्वशी । अश्नोतेः कर्मण्यण्, 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इत्युपधाया वृद्धिर्न क्रियते, वर्णव्यत्ययेन वा द्वस्त्वम्, 'परादिश्छन्दासि बहुळम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । देव्या द्योतनवत्या त्वया दृश्यमानया हे देवि सोमक्रयणि सम्पश्यस्व सम्यग्दर्शनवती भव, यथेयमुरूणि श्रेयांस्यश्नुते तथा पश्येति भावः । 'दृशेति वक्तव्यम्' इत्यात्मनेपदम् । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति देव्याः परस्यास्तृतीयाया उदात्तत्वम् ॥

वश्यां पश्यस्व त्वष्टीमती ते सपेय
सुरेता रेतो दधाना वीरं विदेय तव

“त्वष्टीमती । ते । सपेय । सुरेता इति सु-रेताः ।
रेतः । दधाना । वीरम् । विदेय । तव । सुन्दशीति

१५पती यजमानमीक्षते—त्वष्टीमतीति अस्तार*बृहत्या वस्वष्टदश-
पङ्कचक्षरया ॥ तश्च त्वक्षू तनूकरणे, त्वक्षेः क्तिनि त्वष्टिः
प्रजननविषयं नैशित्यं सामर्थ्यविशेष, तद्वती त्वष्टीमती मिथुनी-
भवने योग्या । अहं ते तुभ्यं सपेय मिथुनीभोग्यम् । पप समवाये,
व्यत्ययेनात्मनेपदम्, ‘क्रियाग्रहणं च कर्तव्यम्’ इति सम्प्रदा-
नत्वात् इति चतुर्थी, पत्ये रेतो इति यथा । यद्वा—त्वष्टुर्व्या-
पारास्त्वष्टयः विविधप्रजानिर्माणशक्तयः । ‘त्वष्टा वै पशूनां
मिथुनानां रूपकृत्’[†] इति ब्राह्मणमप्युपपद्यते । त्वष्टारमाचक्षते
इति त्वष्टीयते ‘सर्वधातुभ्यः’ इतीन्प्रत्यय । तद्वती त्वष्टीमती ।
सर्वत्र ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति दीर्घ । किञ्च—सुरेता
शोभनममोघं यस्यां निपिक्तं शुक्लं सा सुरेता । ‘सोर्मनसी
अलोमोपसी’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रेतश्च त्वया निपिक्तं
दधाना गर्भार्थमन्तर्धिभ्रती । ‘अभ्यस्तानामादि’ इत्याद्युदात्त-
त्वम् । अहमीदृशीभूत्वा वीरं पुत्रं विदेय लभेय । वेतेः
प्रजननवृत्तेः औणादिसो रकप्रत्ययः । विदिर्लोभे, स्वरितेत्,
‘आशिपि लिङि’ ‘लिङ्गाशिप्यद्’, सीयुद्, ‘सुन्दसुभ्यश्च’
इति सार्वधातुकत्वात् सलोपः, अतो लोपाभावश्चान्दसः । तव
संदृशि संदर्शने सत्तेहृष्टिलोभे । सम्प्रदादित्वात्किप्, कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

स॒न्ट॒शि॒ 'मा॒ह॒ रा॒य॒स्पो॒पे॒ण॒ वि
यो॒ष॒म् ॥ १२ ॥

अ॒शु॒ना॑ ते अ॒शुः॑ पृ॒च्य॒ता॒म्प॒रु॑-

सं-ट॒शि । ¹⁵मा । अ॒ह॒म् । रा॒यः । पो॒पे॒ण । वी-
ति । यो॒ष॒म् ॥ १२ ॥

अ॒स्य॒ ग्री॒वा॒ एका॒न्न॒ त्रि॒श॒च्च ॥५॥

'अ॒शु॒ना॑ । ते । अ॒शुः॑ । पृ॒च्य॒ता॒म् । प॒रु॑-

¹⁵यजमानस्तोमक्रयणीमीक्षणे—माहमिति चतुर्थेन पादेन ॥ अहं रायो धनस्य पोपेण पुष्ट्या मा वियोषं वियुक्तो मा भूवम्, हे सोमक्रयणि त्वत्प्रसादात् । यौतेलिडि 'छन्दस्युभयथा' इति सिनस्सार्वधानुरुत्वादिडभाव, 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति सिचि वृद्धिर्न क्रियते । यद्वा—यद्बन्धने क्रैयादिकः, अनुदात्तः 'युणुक्षगवः' इत्यत्र हि कारिकायां सानुबन्धस्य ग्रहणात्, वृद्धचभावः पूर्ववत् । यद्वा—'लेटोऽडाटो' इत्याडागमः, इतश्च लोपः, 'सिब्वहुळं लेटि', 'उडिदम्' इत्यादिना रायः परस्याप्पुष्ट्या उदात्तत्वम्, 'पृच्याः पतिपुत्र' इत्यादिना विसर्जनीयस्य संहितायां सकारः ॥

इति द्वितीये पञ्चमोनुवाकः.

¹सहिरण्येन पाणिना राजानमभिमृशति—अंशुनेति ॥ अंशु-
स्मृश्मावयवः । त्वदीयोऽंशुः अंशुना अंश्वन्तरेण पृच्यतां सर्वदा

पा परुर्गन्वस्ते काममवतु मदाय
रसो अच्युतोमात्योसि शुक्रस्ते ग्र-
होभि त्यन्देव२ संवितारमूण्योः

पा । परुः । गन्वः । ते । कामम् । अवतु । मदा-
य । रसः । अच्युतः । अमात्यः । असि । शुक्रः ।
ते । ग्रहः । अभीति । त्यम् । देवम् । मवितारम् ।

संयुज्यताम् , प्राणा[पाना]दिना* निमित्तेन मा कदाचिदपि तेन
विश्लिष्टो भुत् । विश्व—परुः पर्व तच्च परुषा पर्वणा सम्प-
च्यता अङ्गच्छेदादिना कदाचिदपि तेन विश्लिष्टं मा भूत् । अति
च—यागमविघ्नेन निर्भयेमेत्येव योयमस्माकं नाम इच्छा तं
ते तत्र गन्धः अतनु रक्षतु उक्षीपयतु वा । मदाय देवतातृप्तये
त्वदीयो रसः अच्युतो भतनु यागान्मादरणाद्वा मा च्योष्ट ।
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । कस्मादेनमुच्यत इति चेत् अत
आह—अमात्योसीति । अमा सहभवतीत्यमात्य । 'अव्यया-
स्यप्' 'अमेहकृतसिन्धेय एव' । यज्ञस्यन्द्रत्य यजमानस्य वा
सहायस्त्वमसि । विश्व—शुक्रो हिरण्यं तत्र ग्रहः परिग्रहः,
हिरण्येन त्वं प्राप्यसे गृह्यसे वा, सहिरण्येन पाणिना ग्रहणा-
त्क्रयणाद्वा ॥

२अतिच्छन्दसर्चा सोमं निर्माते—अभित्यं देवमिति । अत्यष्टि-
रियं षोडशाक्षरपादा, 'अर्चामि' इति द्वितीयत्यादिः, 'उर्वा
यस्य' इति तृतीयस्य, 'हिरण्यपाणिः' इति चतुर्थस्य ॥

कृविक्रतुमर्चामि सत्यसवसश्च र-
त्नधामभि प्रियम्मतिमूर्ध्वा यस्या-

ऊण्योः । कृविक्रतुमिति कृवि-क्रतुम् । अर्चामि ।
सत्यसवसमिति सत्य-सवसम् । रत्नधामिति रत्न-
धाम् । अभीति । प्रियम् । मतिम् । ऊर्ध्वा । यस्य ।

‘ अतिछन्दा वै सर्वाणि छन्दासि ’* इति ब्राह्मणम् । अभित्यं
देवं सवितारं सर्वस्य प्रेरयितारं ऊण्योस्सर्वस्याविद्यो. द्यावापृ-
थिव्यो । अवतेरौणादिके निप्रत्यये ‘ ज्वरत्वर ’ इत्यादिना
उठि छान्दसं णत्वम्, ‘ उदात्तस्वरितयो ’ इत्योकारस्स्वर्यते, ‘ उदा-
त्तयण ’ इति व्यत्ययेन प्रवर्तते । कृविक्रतुं कवीना मेधाविना-
मिव क्रतु कर्म यस्य तादृशं, कमनीयकर्माणं वा । सत्यसवसं,
मत्यानुज्ञं सत्यप्रेरणं वा । रत्नधा रत्नाना रमणीयानां धनाना
धारयितारं, रत्नानि धारयन्त वा । ‘ आतो मनिन् ’ इति विच् ।
अभिप्रियं प्रियमभि प्रिय लक्षीकृत्य सर्वस्य प्रियमुत्पादयामीति रत्नानि
धारयन्तम् । यद्वा—आभिमुख्येन सर्वस्य प्रियम्; असमस्त एव
धात्वर्थं विशिनष्टि । मतिं सर्वैर्मन्तव्यं, सर्वस्य वा ज्ञातारम् ।
‘ मन्ते वृष. ’ इति क्तिन् उदात्तत्वम् । ईदृश देवमभ्यर्चामि
आभिमुख्येन, पूजयामि । पादादित्वान्न निहन्यते । पुनश्च
देवोपि विशेष्यते—यस्य देवस्यामतिरमनशीला व्यापनशीला भाः
दीप्तिः ऊर्ध्वा उत्कृष्टा अदिद्युतत् द्योतयति विश्वं तमभ्यर्चामि ।
‘ णौ चडचुपघाया द्वस्व. ’, ‘ द्युतिस्वाप्योत्मन्प्रसारणम् ’ । अम-

मतिर्भा अर्दियुत्सर्वीमनि हि-
रण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपा

अमतिः । भाः । अर्दियुत् । सर्वीमनि । हिरं-
ण्यपाणिरिति हिरण्य-पाणिः । अमिमीत । सु-

तेर्गतिर्गमण औणादिक्रोतिप्रत्ययः । भासते: ' भ्राजभासु ' इति
क्विप् । पुनश्च देवो विशेष्यते—यस्य देवस्य सर्वीमनि सवे
अभ्यनुज्ञायां सत्यां येनाभ्यनुज्ञातस्सन् । मनिनि छन्दसमितो
दीर्घत्वम् । यद्वा—इमनिचि ' तुरिधेमेयसु ' इति लोपः ।
अरमदादिसोमस्य माता हिरण्यपाणिः हिरण्यसहितपाणिः अमि-
मीत मिमीते सोमम् । छन्दसो लड् । सुक्रतुः शोभनकर्मा
माता । यद्वा—ईदृशोहममिमीति पुरुषव्यत्ययः, ' कृत्वादयश्च ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । कृपा कल्पनयाङ्गुल्यादिविषयया सुवः सुष्टु
वृतः आगतोहम् । यद्वा—कृपा सामर्थ्येन सुव सुष्टु प्राप्तः यस्य
प्रसवेनेति । अन्य आहु—सर्वीमनीति निमित्तसप्तमी । सर्वस्य
प्रसवार्थं यस्य भा[सो] विश्वं द्योतयन्ति स देवो हिरण्यपाणिः
अपहरणाशीलरिमः सुक्रतुश्शोभनकर्मा सुवः आदित्यः कृपया
मामध्वर्युमाविश्य स्वयमेव सोमं मिमीते । अत्र वा सर्वीमनीति
सम्बध्यते, सर्वस्य प्रसवार्थं स्वयमेव कृपया मामाविश्य, मोहं, निन्दे,
इति । कृपू सामर्थ्ये, क्विप्, ' सवेकाचः ' इति विनञ्छेदा-
त्तत्वम् । पक्षान्तरेपि किञ्चन्तमेव कृपायां वनेने । वृद्ध्या
वा आकारः । सुपूर्वादौर्वचि गुणे स्तः, ' न्यङ्क्ते
छन्दसि बहुळम् ' इत्युवडादेशः, ' न्यङ्क्ते छन्दे ' इति
स्वरितत्वम् ॥

सुवः । प्रजाभ्यस्वा प्राणाय त्वा
व्यानाय त्वा प्रजास्त्वमनु प्राणि-
हि प्रजास्त्वामनु प्राणन्तु ॥ १३ ॥

ऋतुरिति सु-ऋतुः । कृपा । सुवः । ^३प्रजाभ्य
इति प्र-जाभ्यः । त्वा । ^४प्राणायेति प्र-अनाय ।
त्वा । ^५व्यानायेति वि-अनाय । त्वा । ^६प्रजा इति
प्र-जाः । त्वम् । अनु । प्रेति । अनिहि । प्रजा
इति प्र-जाः । त्वाम् । अनु । प्रेति । अनन्तु ॥ १३ ॥

अनु सप्त च ॥ ६ ॥

^३अवशिष्टं सोमं मिनेनोपसमूहति—प्रजाभ्य इति ॥ प्रजानां
सदस्यानामर्थाय त्वामवशिष्टं उपसमूहामि मितं प्रापयामि ।
'यद्वे तावानेव सोमस्स्यात्'† इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^४उष्णिपेणोपसन्नहति—प्राणायेति ॥ प्राणायं त्वां सोममुप-
नह्यामीति । 'प्राणमेव पशुषु दधाति'† इति ब्राह्मणम् ॥

^५बन्धनं शिथिलीकरोति—व्यानायेति ॥ व्यानार्थं त्वामनुशृ-
न्यामीति । 'व्यानमेव पशुषु दधाति'† इति ब्राह्मणम् ॥

^६यजमानमवेशयति सोमं—प्रजा इति ॥ हे सोम प्रजा
अनु त्वं प्राणिहि प्रजार्थं जीवेत्यर्थः । प्रजाश्च त्वां प्राणन्त-
मनु प्राणन्तु त्वयि प्राणति ताः प्राणन्तीति ॥

इति द्वितीये पठेनुवाकः.

सोमन्ते क्रीणाम्यूर्जस्वन्तं पर्यस्वन्तं
वीर्यावन्तमभिमातिपाहं शुक्रन्ते

१सोमम् । ते । क्रीणामि । ऊर्जस्वन्तम् । पर्यस्व-
न्तम् । वीर्यावन्तमिति वीर्य-वन्तम् । अभिमातिपा-
हमित्यभिमाति-साहम् । शुक्रम् । ते । शुक्रेण । क्री-

१हिरण्येन पणते—सोमं त इति ॥ हे सोमविक्रयिन् ते तव सकाशात्सोमं क्रीणामि । ऊर्जस्वन्तं रसवन्तं बलवन्तं वा । ऊर्जयतेरसुन्प्रत्ययः । पर्यस्वन्तं क्षीरवन्तं, उदकवन्तं* वा तद्धेतुत्वात् । वीर्यावन्तं वीरकर्मवन्तम् । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति दीर्घः । अभिमातिपाहं, अभिमातिः पाप्मा तस्याभिभवितारं नाशयितारम् । ‘छन्दसि सहः’ इति णिव, ‘सहेस्ताडस्सः’ इति पत्वम् । शुक्रं शुद्धं सोमम् । ते इति पुनर्वचनमादरार्थम् । शुक्रेण हिरण्येन क्रीणामि । आख्यातावृत्तिरप्यादरार्थैव । यद्वा—क्रीत्यन्तरारम्भादुभयं पुनरुपादीयते मूल्यमपि हिरण्याप्रभृति निर्दिश्यते । चन्द्रमाहादकरं सोमं चन्द्रेण तादृशेन हिरण्येन । अमृतं देवानां यजमानस्य वा अमरणहेतुं सोमं अमृतेन तथा-विधेन हिरण्येन । मृतं मरणं यस्य सकाशे नास्तीत्यमृतम् । ‘नञो जरमरमित्रमृताः’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्तुत्यर्थमेक-विशेषणोपादानम् । किञ्च—हे सोमविक्रयिन् ते तव गोवाचिः, सम्यत्संयतं सङ्गतं यथा तथा क्रीणामीति क्रियाविशेषणम् । संपूर्वाद्येः क्विप्, छान्दसे अनुनासिकलोपे तुक्, समो मका-

*स.अर्थवन्तम्.

†स.ग—मूल्यमपिहीतः.

शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणामृत-
ममृतैर्न सम्यत्ते गोरस्मे चन्द्राणि
तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णस्तस्या-

णामि । चन्द्रम् । चन्द्रेण । अमृतम् । अमृतैर्न ।
सम्यत् । ते । गोः । अस्मे इति । चन्द्राणि ।
तपसः । तनूः । अस्ति । प्रजापतेरिति प्रजा-

रस्य चानुस्वाराभावश्छान्दसः । यद्वा—तव गोस्सम्यत् तव
वाचं सङ्गच्छते यथा तथा क्रीणामि । एतेर्लटश्शत्रादेशः ।
गोः कर्मणि षष्ठी, 'न लोकाव्यय' इति प्रतिषेधः व्यत्ययेन
न प्रवर्तते । तव वाचा सङ्गच्छमानं क्रीणामीत्यर्थः । अथवा—
सम्यगित्यस्यान्त्यविकारश्छान्दसः, तव वाचस्समीचीनमिति यावत् ।
'समस्समिः' इति समिरादेशः । षमष्टम अवैकल्ये, व्यत्यये-
न श्यन्, 'छन्दस्युभयथा' इति शतुरार्धधातुकत्वाददुपदेशाच्चसा-
र्वधातुकानुदात्तत्वाभावः । तव वाचोऽविकलं क्रीणामीति ॥

यजमानाय प्रयच्छति हिरण्यं—अस्मे इति ॥ अस्माकमेव
चन्द्राणि हिरण्यानि, न सोमविक्रायिणः; चन्द्रेण क्रीणामीति तु
छलमात्रमुक्तमिति । 'सुपां सुडुक्' इति षष्ठीबहुवचनस्य शे
इत्यादेशः । अस्मानेव हिरण्यं पुनः प्राप्नोत्वित्यर्थः । 'देवा
वै येन हिरण्येन'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

अनया क्रीणाति—तपस इति ॥ अजा जातिरुच्यते । तपसो
यज्ञस्य तनूः शरीरं त्वमसि यागसाधनानां प्रधानभूतासीत्यर्थः ।

स्ते सहस्रपोषं पुष्यन्त्याश्चरुमेण
पशुनां क्रीणाम्यस्मे ते बन्धुर्मयि

पुतेः । वर्णः । तस्याः । ते । सहस्रपोषमिति सहस्र-
पोषम् । पुष्यन्त्याः । चरुमेण । पशुनां । क्रीणामि ।
'अस्मे इति । ते । बन्धुः । 'मयि । ते । रायः ।

ऊप्रत्ययान्तस्तनूशब्दः । किञ्च—प्रजापतेर्वर्णः स्वरूपं त्वमसि ।
प्रजापतेस्सर्वदेवतात्मकत्वात् सर्वेषां देवानां रूपं त्वमसीत्युक्तं
भवति । अस्याश्च सर्वदेवत्यत्वात् सर्वदेवस्वरूपता । यथोक्तं
'सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा'* इति । 'पत्यावेश्वर्ये'
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तस्यास्तादृश्यास्ते तव सहस्रपोषं
सहस्रस्य पुष्टि, बर्द्धी वा पुष्टि, पुष्यन्त्याः पुष्कलांमुत्पादयन्त्याः
कुर्वन्त्या वा सम्बन्धी यश्चरुमः पशुर्व्यक्तिरूपेण पश्चाज्जातः तेन
सोमं क्रीणामि । तव कलामात्रेण क्रीणामीति महिमातिशयप्रति-
पादनार्थं चरुमग्रहणम् । यथा—'पशुभ्य एव तदध्वर्युर्निहते' †
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

यजमानमीक्षते—अस्मे त इति ॥ प्रथमाबहुवचनस्य शे इत्या-
देशः । हे यजमान वयं तव बन्धवः । बध्यतेस्मिन्कर्मणि
बन्धुरध्वर्युरुच्येत । तेनैव सूत्रेण जसस्त्रोदेशः । यद्वा—अस्म
इति व्यत्ययेन बहुवचनम् ; अहं तव बन्धुरित्यर्थः ॥

आत्मानमीक्षते—मयीति ॥ मयि तव रायः अपत्यलक्षणानि

ते रायेश्श्रयन्तामस्मे ज्योतिस्सो
मविक्रयिणि तमोमित्रो न एहि
सुमित्रधा इन्द्रस्योरुमा विश्वदक्षि-

श्रयन्ताम् । 'अस्मे इति । ज्योतिः । 'सोमविक्र-
यिणीति सोम-विक्रयिणि । तमः । 'मित्रः । नः ।
एति । इहि । सुमित्रधा इति सुमित्र-धाः । 'इन्द्र-

धनानि श्रयन्ताम् वर्तन्ताम् ममेव याज्या* भवन्त्विति यावत् ।
त इति वचनात्पूर्वशेषत्वात् युक्तमिव । लक्षणे ॥

^६यजमानं शुक्लोर्णुकया क्षिपति—अस्मे ज्योतिरिति ॥ अस्मा-
कमेव प्रकाशः । पूर्ववदामशो इत्यादेशः ॥

^७कृष्णोर्णया सोमविक्रयिणं विध्यति ॥ सोमविक्रयिणि तमोस्तु ।
'कर्मणीनिर्विक्रियः' इतीनिप्रत्ययः ॥

^८सोमविक्रयिणस्तोममादत्ते—मित्र इति ॥ हे सोम सुमित्रधाः
शोभनानां मित्राणां यजमानानां धारयिता त्वं अस्मान् मित्रो-
भूत्वा एहि आगच्छ । व्यत्ययेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—मित्राणां सुधारयिता सुमि-
त्रधाः । सुमित्रधा इति प्रादिसमासे गतित्वाभावादव्ययादिस्वरत्वम् ।
'आतो मनिन्' इति विच् । 'वारुणो वै क्रीतस्तोम उपनद्धः' §
इति द्राह्मणम् ॥

^९यजमानस्य दक्षिण ऊरावासादयति—इन्द्रस्येति ॥ इन्द्रस्ये-
श्वरस्य यजमानस्य ऊरुं दक्षिणमुशन्तं त्वामेव कामयमानं त्वमेव

णमुशान्नुशान्तं स्योनस्स्योनं स्वा
नभ्राजाङ्गारे वम्भारे हस्त सुहस्त

स्य । ऊरुम् । एति । विश । दक्षिणम् । उशान् ।
उशान्तम् । स्योनः । स्योनम् । ¹⁰स्वानं । भ्राज ।
अङ्गारे । वम्भारे । हस्त । सुहस्तेति सु-हस्त ।

कामयमानस्त्वं स्योनः सुखस्त्वं स्योनं तादृशं तमाविश । स्यमु
स्वन ध्वन शब्दे, 'शमेश्च' इति नप्रत्ययः । 'ग्रहिज्या' इत्या-
दिना वष्टेस्सम्प्रसारणम् । 'देवा वै यः सोमं'* इत्यादि
घ्राहणम् ॥

¹⁰स्वानादिभ्यः सोमक्रयणान्परिददाति—स्वानेत्यादिना ॥ स्वा-
नादयः† सोमस्य रक्षितारः देवाः । स्वानः शब्दयिता‡ । स्वने-
र्ष्यन्तात्पचाद्यच् । भ्राजत इति भ्राजः दीप्तिमान् । स एवाच् ।
अंहसामरिः अङ्गारिः । अङ्गभावश्छान्दसः । यद्वा—अधिगत्या-
क्षेपे, अङ्गमाना अरयो यस्येत्यङ्गारिः पलायमानशत्रुः । वम्भारिः
वम्भ्रम्यमाणारिः । तस्मिन्नेवाचि, षपोदरादित्वाद्वूपसिद्धिः । हस्तः
हसनशीलः अनादृतशत्रुवीर्यः । सहेर्वा आद्यन्तविपर्ययः, अभि-
भविता शत्रूणाम् । सुहस्तः कल्याणपाणिः, शोभनहस्तकृत्यो
वा । कशानुः नाशयिता शत्रूणाम् । कश तनूकरणे, तस्मा-
दानुत्प्रत्ययः । यद्वा—कशाननयति जीवयतीति अन्तर्भावित-
ण्यर्थात् अनितेरुण्प्रत्ययः । यद्वा—कशाः स्वल्पवीर्याः अनवः
प्राणिनो यस्मिन् तादृशः । सर्वत्र चात्र पाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदा-

कृशान्वेते वस्सोमक्रयणास्तान्रक्ष-
ध्वं मा वो दभन् ॥

उदायुपा स्वायुपोदोपधीनाऽ रसे-

कृशान्विति कृश-अनो । एते । वः । सोमक्रयणा
इति सोम-क्रयणाः । तान् । रक्षध्वम् । मा । वः ।
दभन् ॥ १४ ॥

ऊरुन्द्वाविंशतिश्च ॥ ७ ॥

१ उदिति । आयुपा । स्वायुपेति सु-आयुपा ।

त्त्वम्, 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वपूर्वाविद्यमानता ।
हे स्वानादयः एते सोमक्रयणाः सोमः क्रीयते येस्ते गवादयः
वः युष्मभ्यं समर्पिताः रक्षार्थम् । अतस्तान् यूयं रक्षध्वम् ।
युष्माभिरेते रक्षणीयाः, ये यूयं सोमं रक्षध्वम् । व्यत्ययेनात्मने-
पदम् । मा वो युष्मान् सोमक्रयणान् रक्षतः केचिदपि दभन्
हिंस्रिषुः । दम्भेश्छान्दसः च्छेरहादशः । 'एते वामुष्मिन् लोके
सोममरक्षन्' * इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

इति द्वितीये प्रपाठके सप्तमोनुमाकः.

१ सोममादायोत्तिष्ठति—उदित्यन[न्व?]वसानयानुष्टुमा ॥ उच्छ-
ब्दादथश्चत्वारोपि पादाः । अस्यामिति वक्ष्यते, तेनोदित्यस्य

नोत्पर्जन्यस्य शुष्मेणोदस्थामम्
ताऽ अनु । उर्वन्तरिक्षमन्विह्यदि-

उदिति । ओषधीनाम् । रसेन । उदिति । पर्जन्य-
स्य । शुष्मेण । उदिति । अस्थाम् । अमृतान् ।
अनु । उरु । अन्तरिक्षम् । अन्विति । इहि । अदि-

सम्बन्धः । आयुस्सोमः अयनीयत्वा*दायुषोन्नस्य वा हेतुत्वात्स
एव विशेष्यते । स्वायुषा शोभनमायुर्देयमस्मिन्निति स्वायुः ।
' नञ्मुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तादृशेन त्वया सहाहं
उदस्थामुत्तिष्ठामि । छान्दसो लुङ् । ' गातिस्था ' इति सिचो
लुक् । तदिदमोषधीनां रसेन सारेणोदस्थाम्, पर्जन्यस्य
शुष्मेण बलेनोदस्थाम्, तदुभयस्यापि तदधीनत्वात् । किञ्च,
अमृतानमरणान् देवान् अनु लक्ष्यकृत्य उद्दिश्य वा त्वया सहो-
दस्थाम्, अमरणान् देवान् कर्तुमिति यावत् । उत्तरपदाद्युदात्तत्वे,
पूर्ववद्भुत्वानुनासिकौ साहितिकौ । ' देवता एवान्वारम्योत्तिष्ठति '†
इति ब्राह्मणम् ॥

*सोमवाहनमनोभिर्प्रेति—उर्विति गायत्र्यैरुपदया ॥ विस्तीर्ण-
माकाशमनुगच्छ निर्वाधं गच्छेति । व्याख्याता श्वेयम् ।
' अन्तरिक्षदेवत्यो हेतर्हि सोमः '† इति ब्राह्मणम् ॥

‡नीडे कृष्णाजिनमास्तृणाति—अदित्या इति ॥ अदित्याः
देवमातुः सदः, सदनं लोकलक्षणं त्वमसि ॥

त्यास्तदोस्यादित्यास्तद आ सीदा-
स्तभ्नाद्व्यामृपभो अन्तरिक्षममि-
मीत वरिमाणं पृथिव्या आसीद-
द्विश्वा भुवनानि सम्राडिति

त्याः । सदः । अस्ति । 'अदित्याः । सदः । एति ।
सीद् । 'अस्तभ्नात् । व्याम् । ऋपभः । अन्तरिक्षम् ।
अमिमीत । वरिमाणम् । पृथिव्याः । एति । असी-
दत् । विश्वा । भुवनानि । सम्राडिति सं-राट् ।

'तस्मिन्सोमं निदधाति—अदित्या इति ॥ अदित्यास्तदः सदन
स्थानीयमेतत् कृष्णाग्निमासीद् उपविश अस्मिन् ॥

'सोममुपातिष्ठते—अस्तभ्नादिति त्रिष्टुभा ॥ अमिमीतेति द्वितीयस्य
पादस्यादिः, अत एव न निहन्यते । अस्तभ्नात् स्तब्धां
दृढामकरोत् द्यां द्युलोकम् । ऋपभो वर्षिता अन्तरिक्षममिमीत
मितवान् निर्मितवान् । वरिमाणं पृथिव्याः वरिमाणं उरुत्वम् ।
'प्रियस्थिर' इत्यादिना वरादेशः । यद्वा—वरिमाणं वारकत्वम् ।
'अन्येभ्योपि दृश्यन्ते' इति मनिन्, उञ्छादिर्द्रष्टव्यः । आसी-
दत् व्याप्तवान् वर्षेण । विश्वा विश्वानि च भुवनानि भूत-
जातानि आसीदत् इत्येव । यद्वा—अन्तरिक्षममिमीत वरिमाणं
च पृथिव्या अमिमीतेत्येव । विश्वानि भुवनानि आसीदत्
इत्यन्तर्भावितण्यर्थो वा आसादयति विश्वानि भुवनानीति । 'शे-
शच्छन्दसि बहुळम्' इति लुक् । सम्राट् सङ्गतदीप्तिः । 'मो

वरुणस्य व्रतानि वनेषु व्यन्तरि-
क्षं ततान् वाजमर्वत्सु पयो अ-
घ्नियासु हृत्सु ॥ १५ ॥ ऋतुं वरु-
णो विक्ष्वग्निं दिवि सूर्यमदधात्सो-

विश्वां । इत् । तानि । वरुणस्य । व्रतानि । वनेषु ।
वीति । अन्तरिक्षम् । ततान् । वाजम् । अर्वत्स्वित्य-
र्वत्-सु । पयः । अघ्नियासु । हृत्स्विति हृत्-सु ।
॥१५॥ ऋतुम् । वरुणः । विक्षु । अग्निम् । दिवि ।

राजि समः कौ ' इति मकारः । यान्येवंविधानि तानि विश्वान्येव वरुणस्य वारकस्य सोमस्य व्रतानि वीर्याणि कर्माणि, त्वमेवेन्द्रो भूत्वा तथा तथा कृतवानित्यर्थः । ' वारुण्यर्चा सादयति '* इत्यादि द्वाहणम् ॥

सोमं वाससा वेष्टयति—वनेष्विति त्रिष्टुभा । वाजमिति द्वितीयस्यादिः । हृत्स्विति तृतीयस्य । दिवीति चतुर्थस्य ॥ वनेषु बुक्षेषु वृक्षपण्डेषु वा अन्तरिक्षं भूताकाशं विततान विस्तारितवान् । वाजं वेगमर्वत्सु अश्वेषु विततान । ' अर्वणस्त्रसावनवः ' इति त्रिदेशः । पयः क्षीरमघ्नियासु गोषु विततान । अहन्तव्या अघ्नियाः । ' अघ्न्यादयश्च ' इति निपात्यते । हृत्सु हृदयेषु ऋतुं विज्ञानं विततान । वरुणो वरुणशब्दवाच्यस्सोमः विक्षु मर्त्येषु अग्निं विततान । दिवि सूर्यमदधात् स्थापितवान् । सोमं

ममद्रावुदु त्यं जातवेदसं देवं वं-
हन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्य-
यम् । उस्त्रावेतं धूर्पाहावनश्रू अ-

सूर्यम् । अदघात् । सोमम् । अद्रौ । उदिति । उ ।
त्यम् । जातवेदसमिति जात-वेदसम् । देवम् ।
वहन्ति । केतवः । दृशे । विश्वाय । सूर्यम् । उस्त्रौ ।
एति । इत्तम् । धूर्पाहाविति धूः-साहौ ।

लतारूपमात्मानं अद्रावदघात् इत्येव । त्वमेव यथेतत्सर्वमकरोः
तथा वाससा आत्मानं वेष्टयामीति ॥

सौर्यर्चा कृष्णाग्निं पुरस्तात्प्रत्यानह्यत्यूर्ध्वग्रीवम्—उदुत्यमिति
गायत्र्या ॥ त्यं तं* जातवेदसं जातानां वेदितारम् । 'गतिकारक-
योरपि' इत्यमुन्प्रत्ययः । जातप्रज्ञानं वा सूर्यं देवं देवनादि-
गुणयुक्तं उद्वहन्ति ऊर्ध्वं वहन्ति केतवो रश्मयः दृशे द्रष्टुम् ।
'दृशे विश्वे च' इति निपात्यते । विश्वाय विश्वार्थं विश्वं
लोको यथा एनं पश्येत् तदनुरूपमुद्वहन्ति । स्मैभावाभावशङ्का-
न्दसः । क्रियमाणेन का सङ्गतिः ? उच्यते—एतस्य कर्मण-
स्सामर्थ्यादेतदेवं भवतीति ॥

सोमवाहनावानीयमानो प्रतिमन्त्रयते—उस्त्राविति विरानैक-
पदया यनुरन्तया ॥ हे उस्त्रौ बलीवर्दी एतमागच्छतं धूर्पाहौ

वीरहणौ ब्रह्मचोदनौ वरुणस्य
स्कम्भनमसि वरुणस्य स्कम्भ-

अनश्रू इति । अवीरहणावित्यवीर-हनौ । ब्रह्मचो-
दनाविति ब्रह्म-चोदनौ । वरुणस्य । स्कम्भनम् ।
असि । ¹⁰वरुणस्य । स्कम्भसर्जनमिति स्कम्भ-

धूर्वाहो धुरस्सोदारो धुरं वोढुं समर्थो । 'छन्दसि सहः' इति
ष्विः, पूर्ववत् पत्वम् । अनश्रू अश्रुवर्जितो अखिन्नो सन्ता-
वागच्छतम् । 'नञ्मुभ्यां' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—अनसि
शकटे वोढृत्वेन श्रुतो विख्यातो । क्विपि तुगभावश्छान्दसः ।
अनो वोढृत्वेन श्रितो वा । श्रयतेः क्विपि वर्णव्यत्ययः ।
तुगभावश्छान्दसः । अवीरहणौ अहिंसको दान्तो सन्तो । यजु-
रादित्वान्न निहन्यते । ब्रह्मचोदनौ ब्रह्म अन्नं, तत्साधनत्वादिह
सोम उच्यते; तस्य चोदनौ प्रस्थापयितारो सन्तो । कर्तारि
करणे वा ल्युटि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

⁹दक्षिणं युनक्ति—वरुणस्येति ॥ वरुणस्य स्कम्भनं स्तम्भन-
मुत्पादयिता त्वमसि यागद्वारेण । यद्वा—वरुणस्य वरणीयस्य
वारयितुर्वा सोमस्य स्कम्भनं धारयिता असि ॥

¹⁰शम्यामवगूहति—वरुणस्येति ॥ वरुणस्य सोमस्य स्कम्भनं
स्कम्भः अविचलिमवस्थानं, तस्य सर्जनमुत्पादयिता चासि,
त्वदधीनत्वात् स्कम्भनस्य ॥

सर्जनमसि प्रत्यस्तो वरुणस्य
पाशः ॥ १६ ॥

प्र ज्यवस्व भुवस्पते विश्वान्यभि
धामानि मा त्वा परिपरी विदु-

सर्जनम् । असि । ^१प्रत्यस्त इति प्रति-अस्तः ।
वरुणस्य । पाशः ॥ १६ ॥

हृत्सु पञ्चत्रिंशच्च ॥ ८ ॥

प्रेति । ज्यवस्व । भुवः । पते । विश्वानि ।
अभीति । धामानि । मा । त्वा । परिपरीति

^१योक्त्रेण बध्नाति—प्रत्यस्त इति ॥ प्रत्यस्तः उत्क्षिप्तः वरु-
णस्य पाशस्त्वमसि । यद्वा—त्वया बन्धने कृते वरुणस्य पाशः
प्रत्यस्तः ॥

इति द्वितीये अष्टमोनुवाकः.

^१शकटेन सोमं प्रच्यावयति—प्रच्यवस्वेति तिमृभिः । तत्र
प्रथमा पट्टदा अतिजगती ॥ प्रच्यवस्व प्रकर्षेणास्मा* देशाद्गच्छ
भुवः भुवनस्य पते सोम । 'पठ्याः पतिपुत्र' इत्यादिना
सत्वष्टु, 'सुचामन्त्रिते' इति पराङ्मुखात् पठ्यामन्त्रितसमु-

न्मा त्वां परिपन्थिनो विदन्मा

त्वा वृका अघायवो मा गन्धर्वो

परि-परी । विदत् । मा । त्वा । परिपन्थिन् इति

परि-पन्थिनः । विदन् । मा । त्वा । वृकाः ।

अघायव इत्यंघ-यवः । मा । गन्धर्वः । विश्वा-

दायो निहन्यते । विश्वानि धामानि गन्तव्यानि स्थानानि
अभि लक्ष्यकृत्य गच्छ । 'अभिरभागे' इति कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
किञ्च—तथा गच्छन्तं त्वां परिपरी मा विदत् मा प्रापत् । वि-
न्दतेर्लुडि लृदित्वादद् । 'छन्दसि परि' इत्यादिना पर्यवस्था
तरि निपात्यते । योध्वन्याक्रम्य बाधते स पर्यवस्थाता । स वि-
श्ववसुर्गन्धर्वोभिप्रेतः यः पूर्वं सोमं पर्यमुष्णात् । ब्राह्मणं च
भवति 'मा त्वा परिपरी विददित्याह यदेवादस्सोममाद्वियमाणं
गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात्तस्मादेवमाहापरिमोपाय'* इति ।
स इदानीं त्वाम्मा विददिति । किञ्च—सर्व एव परिपन्थिनः
विश्ववसोरन्येपि त्वां मा विदन् । तेनैव निपात्यते । किञ्च—
वृकाः आदाय गन्तारः । कुक वृक आदाने, इगुपधात्कः,
पचाद्यच् [ज्वा?], पुषादिर्द्रष्टव्यः । अघं पापं वधादिकं तवे-
च्छन्तः । 'छन्दसि परेच्छायाम्' इति क्यच्, 'अश्वाघ-
स्यात्' इत्याच्चम् । येध्वनि पीडां कुर्वन्तोऽन्यत्र बाधितुं अध्व-
नोपनयन्ति ते त्वां मा दधत् मात्मसात्कार्पुः । दध पालने,
छान्दसश्छेरेडादेशः । एवं तु वक्ष्यमाणस्यैकवचनस्य विपरिणा-

विश्वावसुरा दधच्छयेनो भूत्वा परा
पत् यजमानस्य नो गृहे देवैस्स-
ऽस्कृतं यजमानस्य स्वस्त्ययन्य-

वसुरिति विश्व-वसुः । एति । दधत् । ^२शयेनः ।
भूत्वा । परेति । पत् । यजमानस्य । नः । गृहे ।
देवैः । सऽस्कृतम् । ^३यजमानस्य । स्वस्त्ययनीति

मेन सम्बन्धः क्लिष्टस्यात् । तस्माद्गृहा अपि त्वां माविदन्नित्येव ।
किञ्च—विश्वावसुनामा गन्धर्वः त्वां मा दधत् परिपरी च मा
भूत् आदधिता, च मा भूत् इति द्वयमस्य निषिध्यते । चतुर्थ-
पादो विवृद्धाक्षरः ॥

^२अथ द्वितीया श्येन इत्यनुष्टुप् । अत्र तृतीयः पादो हसिष्ठः,
चतुर्थो वापिष्ठः ॥ श्येन इव शीघ्रो भूत्वा परापत निस्सङ्कटं
गच्छ अस्मदीयस्य यजमानस्य गृहे प्राग्वंशे । तत्र ऋत्विग्भि-
र्देवैस्संस्कृतं आसन्दीस्थानम् । प्रवृद्धादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

^३अध्वर्युयजमानो गच्छतः—यजमानस्य स्वस्त्ययनीति ॥ स्वस्त्य-
यनमविनाशप्रापणं तद्दानसि यजमानस्य स्वस्त्ययनकार्यसि हे
सोम । यद्वा—स्वस्तिमदयनमाश्रयस्तद्दान् अविनश्वराश्रयत्वात्
यजमानस्याविनश्वराश्रयोसीति यावत् । सर्वथा ' परादि-
श्छन्दसि बहुळम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सतिशिष्टत्वादीनि[दि]
स्वरस्य ॥

स्यपि पन्थामगस्महि स्वस्तिगा-
मनेहसं येन विश्वाः परि द्विपो

स्वस्ति-अयनी । असि । 'अपीति । पन्थाम् ।
अगस्महि । स्वस्तिगामिति स्वस्ति-गाम् । अने-
हसम् । येन । विश्वाः । परीति । द्विपः । वृणाक्ति ।

'अथ तृतीया—अपिपन्थामित्यनुष्टुप् । केचिदाहुः—' प्रथमा
धृतिर्नवपदा । यजमानस्य स्वस्त्ययनीत्यादिका तु पञ्चपदा पाङ्क्तिः'
इति ॥ अपि च, वयमपि पन्थां पन्थानमगस्महि सम्प्राप्ताः
त्वत्प्रसादेन सोम । कीदृशं स्वस्तिगां, स्वस्ति अविनाशं गम्य-
ते येन तादृशम् । 'गाद् गतो' इत्यतो विच् । अनेहसं
अपापं पापफलरहितं पन्थानं अगमाम । व्यत्ययेनात्मनेपदम्,
'वा गमः' इति सिचः किञ्चादनुनासिकलोपः । 'पथिमथ्यूभु-
क्षामात्' इत्यात्वम् व्यत्ययेन द्वितीयायामपि भवति । यद्वा—
'आशंसायां भूत्वच्च' इति लुङ् । तमपि पन्थानं गम्यांस्म
स्वस्तिगामनेहसम् । पुनश्च पन्था विशेष्यते—येन पथा गच्छन्
विश्वा द्विपः विश्वान्* द्वेष्यान् । लिङ्गव्यत्ययेन स्त्रीत्वम् । यद्वा—
सम्पदादिलक्षणास्त्रियां क्विप् । परिवृणाक्ति परितो वनेयानि ।
किञ्च—विन्दते लभते च वसु धनं तमगमाम गम्यास्म वा ॥

वृणाक्तिं विन्दते वसु नमो मित्रस्य
वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तदृतः

विन्दते । वसु । नमः । मित्रस्य । वरुणस्य ।
चक्षसे । महः । देवाय । तत् । ऋतम् । सपर्यत ।
दूरेदृश इति दूरे-दृशे । देवजातायेति देव-जा-

राजानं प्रत्युपतिष्ठते—नमो मित्रस्येति जगत्या ॥ सूर्या-
त्मना सोमस्तूयते । नमस्कारोस्तु तस्मै मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे
चक्षुस्स्थानीयाय । महः चतुर्थ्यर्थे पठि; महते देवाय तदृतं
यज्ञं सपर्यत तस्मै देवाय सपर्यर्थं यज्ञमपि प्रयुङ्गम् । सपर
पूजायां कण्ठादि । विभक्तिव्यत्ययेन वा चक्षुस्स्थानीयं तं
ऋतेन परिचरतेति । एवं नमस्कारेण यज्ञेन च महान् देव
आराध्यत इत्युक्तम्, अधुना स्तोत्रेणाप्याराधनीय इत्याह—
दूरेदृशे दूरे सर्वदा दृश्यत इति दूरेदृक्, दूरे स्थित्वा सर्वं
पश्यतीति वा । 'तत्पुरुषे कृति बहुळम्' इत्यलुक् । देवजाताय
जाता देवा यस्मिन् । 'निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालमुखादिभ्यः
परवचनम्' इति परनिपातः । केतवे रश्मिगते । मत्वर्थीयो
लुप्यते । यद्वा—केतुः प्रज्ञा, तद्धेतवे तदात्मने वा । दिवस्पु-
त्राय दीप्तेः पुत्रस्थानीयाय, सदा तत्प्रभवत्वात् । यद्वा—दिवो
द्युलोकस्य दुःखात्तायकाय । 'पष्ठ्याः पतिपुत्र' इत्यादिना
सत्वम् । ईदृशाय सूर्याय विश्वस्य सवित्रे शंसत शस्त्राणि
कुरुत, स्तुवतेति यावत् । एवं लिङ्गात्सूर्योपस्थानमिदं प्रतीयते,
सोमोपस्थाने तु विनियुज्यते 'राजानं प्रत्युपतिष्ठते' इति । तत्र

संपर्यत दूरेदृशे देवजाताय केतवे
दिवस्पुत्राय सूर्याय शशसत् वरु-
णस्य स्कम्भनमसि वरुणस्य

ताय । केतवे । दिवः । पुत्राय । सूर्याय । शशसत् ।
'वरुणस्य । स्कम्भनम् । असि । वरुणस्य । स्क-

चक्षुस्स्थानीयस्य सूर्यस्य नमस्कारादिना* चक्षुष्मान्देव आराधितो
भवतीत्याचार्यस्याभिप्रायः । इयं चोपपत्तिः—अत्र प्रकरणे मित्र-
वरुणशब्दौ सोमवचनौ मन्त्रेषु प्रसिद्धौ, यथा 'मित्रो न
एहि'† इति सोम उच्यते । मितेः त्रायते इति मित्रः । 'वरु-
णो वा एष यजमानमभ्येति यत्कृतस्सोम उपनद्धः'‡ इति
च । वरुण इतीदानीं सोमाभिधानम् । वरुणीयेस्सर्वैर्भवतीति वरु-
णः । देवायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अयं भावः—मित्रत्वादि-
गुणविशिष्टस्य महतो देवस्यास्य त्व(मस्य) [म्] चक्षुस्स्थानीय [इति]
सूर्याय नमस्कारादिकं कुरुतेति । अनेनैवाभिप्रायेण 'राजानं प्रत्यु-
पतिष्ठते' इति प्रतिशब्दः प्रयुक्तः ; राजानं प्रति राजानमुद्दिश्य
सूर्यमुपतिष्ठत इति लिङ्गमप्यविरुद्धम् ॥

*शकटमुदगीपमुपस्तम्भयति—वरुणस्य स्कम्भनमसीति ॥ व्याख्या-
तम् § । इह त्वयं विशेषः—ईपाया उपस्कम्भनमभिधेयम्, तत्र
तु गौः ॥

†शम्पामुद्दहति—वरुणस्य स्कम्भसर्जनमसीति ॥ व्याख्यात-
मेतत् । अत्रापि स एवार्थः । सर्जनं विसर्जनं वेदितव्यम् ॥

*स-नमस्कारादिपिना.

†स. १-२-७^४

‡सं ६-१-११.

§सं. १-२-८^७¶स. १-२-८^{१०}

रायस्पोषदावन्ने विष्णवे त्वा श्ये-
 नाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वा
 यां ते धामानि हविषा यजन्ति

दावन्ने । विष्णवे । त्वा । श्येनाय । त्वा । सोम-
 भृत इति सोम-भृते । विष्णवे । त्वा । या ।
 ते । धामानि । हविषां । यजन्ति । ता । ते ।
 विश्वा । परिभूरिति परि-भूः । अस्तु । यज्ञम् ।

पामि । रायो धनस्य पोपो रायस्पोपः । छान्दसप्पष्ठ्या अलुक्,
 'पष्ठ्याः पतिपुत्र' इति सत्वम् । तं ददातीति । 'आतो
 मनिन्' इति वनिप्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

श्येनस्सोमभृद्देवताविशेषः । गायत्रीत्येके ॥ श्येनशंसनीय
 इत्याहुः । श्येनात्मा* वा सोमं विभर्तीति सोमभृत् । गायत्री-
 पक्षे सोमं हरतीति सोमभृत् । 'द्व्यहोर्भश्छन्दसि' इति भत्वम् ॥

यजमानस्सोममादत्ते—या त इति त्रिष्टुभार्धर्चेन ॥ हे सोम
 या यानि तव धामानि स्थानानि नामानि जन्मानि वा हविषा
 यजन्ति ता तानि विश्वान्यपि धामानि परिभूः परितो भावयिता
 रक्षिता अस्तु । कः ? भवान् । यद्वा—पुरुषव्यत्ययः, एधी-
 त्यर्थः । यज्ञं च परिभूरस्तु । 'ततोन्वत्रापि दृश्यते' इति
 द्वितीया । तसिप्रत्ययान्तो† वा । तत्र 'अभितःपरितस्सम-
 यानिकपाहाप्रतियोगेष्वपि दृश्यते' इति द्वितीया । यद्वा—

*क. श्येनात्मना.

†क.—तसिप्रत्ययलोपो.

ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञं गय-
स्फानः प्रतरणस्सुवीरोवीरहा प्रचरा
सोम दुर्यानिदित्यास्सदोस्यदित्या-

‘गयस्फान् इति गय-स्फानः । प्रतरण इति प्र-
तरणः । सुवीर इति सु-वीरः । अवीरहेत्यवी-
र-हा । प्रेति । चर । सोम् । दुर्यान् । १ अदित्याः ।
सदः । असि । १ अदित्याः । सदः । एति ॥ १८ ॥

लक्षणे परेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । ‘कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः’
इत्येतद्वाधित्वा व्यत्ययेन समासः ॥

‘शालं प्रवेशयति—गयस्फान इति द्वितीयेनार्धेन ॥ गय
इति गृहनाम । गयानां गृहाणां स्फायिता वर्धयिता गयस्फान ।
ओ स्फायी वृद्धौ, ‘कृत्यल्युटो बहुळम्’ इति कर्तरि ल्युट्,
धातोरन्त्यलोपशब्दसः । आकारान्तं धात्वन्तरं वा द्रष्टव्यम् ।
प्रतरणः प्रकर्षेण दुर्गेभ्यस्तारयिता । सुवीरशशोभने पुत्रपौत्रा-
दिभिरस्मदीयैस्तद्धान् । ‘वीरवीर्यौ च’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
अवीरहा कस्यचिदप्यस्मदीयस्य पुत्रपौत्रादेरहन्ता सर्वदा प्रसन्न
एव सन्, हे सोम दुर्यान् प्राग्वंशादीन् गृहान् प्रचर प्रकर्षेण
प्रविश्य चर ॥

१-१ कृष्णाजिनस्तरणसोमस्थापनमन्त्रौ व्याख्यातौ* अदित्या-
स्सद इति ॥

स्सद् आ ॥ १७ ॥ सीद् वरुणोसि
धृतव्रतो वारुणमसि शंयोर्देवानां
सख्यान्मा देवानामपसरिच्छिष्म-

सीद् । ¹⁰वरुणः । असि । धृतव्रत इति धृत-व्रतः ।
वारुणम् । असि । ¹¹शंयोरिति शं-योः । देवा-
नाम् । ¹²सख्यात् । मा । देवानाम् । अपसः ।

¹⁰सोममुपतिष्ठते—वरुणोसीति गायत्र्यैकपदया यजुरन्तया ॥
हे सोम वरुणस्त्वमसि वरणीयत्वात् । वृतत्वाद्वा; वाससा
आच्छादितत्वात् । 'वरुणो वा एष यजमानमभ्येति यत्क्रीत-
स्सोम उपनद्धः'* इति ब्राह्मणम् । धृतव्रतः धृतकर्मा धारण-
त्वात्कर्मणाम् । वारुणं वरुणस्य तव यत्स्वभूतां द्रव्यमिति
सर्वं त्वमेव त्वदधीनत्वात् ॥

¹¹वंशे बध्नाति—शंयोरिति ॥ शं च योश्च देवानां भव ।
समाहारद्वन्द्वः, छान्दसं पुल्लिङ्गत्वम् । विद्यमानानां रोगादीनां
शामनं शम् । आगामिनां यावनं पृथक्करणं उत्पत्तिनिरोधः योः ।
उभयत्रापि शाम्यतेर्यौतेश्च विच् ॥

¹²सोमस्य पादौ प्रक्षाळयति—सख्यान्मा देवानामिति ॥ देवानां
सम्बन्धि यत् अपः कर्म तनः मख्याच्च तत एव हेतोः मा छिष्महि
विच्छिन्ना मा भूम । 'सख्युर्यः' ॥

ह्यापंतये त्वा गृह्णामि परिपतये
 त्वा गृह्णामि तनूनप्त्रे त्वा गृह्णामि
 शाकुराय त्वा गृह्णामि शकमन्नो-

छिध्स्महि । ¹³आपंतय इत्या-पतये । त्वा । गृह्णामि ।
¹⁴परिपतय इति परि-पतये । त्वा । गृह्णामि ।
¹⁵तनूनप्त्र इति तनू-नप्त्रे । त्वा । गृह्णामि । ¹⁶शा-
 कुराय । त्वा । गृह्णामि । ¹⁷शकमन् । ओर्जिष्ठाय ।

¹³तानूनप्त्र गृह्णाति—आपतय इति ॥ आवृत्त्या आभिमुख्येन
 वा पतति पातीति वा आपति प्राण । ‘प्राणो वा आपति’*
 इति च ब्राह्मणम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तस्मै तद-
 विनाशाय त्वा गृह्णामि ध्रुवात् सुवेण गृह्णामि ॥

¹⁴हे आज्य परित सर्वत पाति पतनीति वा परिपति
 मन । पातेडंति । पते ‘इन् सर्वधातुभ्य’ इति इन् ।
 ‘मनो वे परिपति’* इति च ब्राह्मणम् । तस्मै त्वा गृह्णामि ॥

¹⁵तनूनामपा नप्ता चतुर्थे तनूनप्ता अग्नि शरीरस्थ । तस्मै
 गृह्णामि । वनस्पत्यादित्वात्पूर्वोत्तरपदयो युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

¹⁶शाकुराय शक्त्यै । शकनशील शकुर तस्य भावश्शाकुर
 शक्तिरेव । ‘शक्त्ये हि ते तास्समवाद्यन्त’* इति च ब्राह्मणम् ।
 तस्मै गृह्णामि ॥

¹⁷शकमन् शकमेपु, जातावेकवचनम् । शनेर्मनिन्, ‘सुपा

जिष्ठाय त्वा गृह्णाम्यनाधृष्टमस्य-
नाधृष्यं देवानामोजोभिःशस्तिपा

त्वा । गृह्णामि । ¹⁸अनाधृष्टमित्यना-धृष्टम् ।
असि । अनाधृष्यमित्यना-धृष्यम् । देवानाम् ।
ओजः । अभिशस्तिपा इत्यभिशस्ति-पाः । अ-

सुलुक्' इति डेलुक्, 'न हिसम्बुद्धयोः' इति नलोपप्रति-
पेधः । शक्तानां मध्ये ओजिष्ठाय अतिशयेन बलवते प्राणाय
त्वां गृह्णामि । ओजस्विशब्दादिष्ठानि 'विन्मतोर्लुक्', 'टेः'
इति टिलेप' । अयमेककार्यानुवृत्त्यर्थं समयः क्रियते ।
यद्येवं समयो न क्रियेत तदा परस्पराभिप्रायेण द्रोहेण विप्र-
तिपद्यमाना यागं न कुर्युः । अतस्तन्मा भूदिति तानूनप्लवं
गृह्यते ॥

¹⁸अवमृशति—अनाधृष्टमसीति ॥ आज्यमुच्यते । अनाधृष्टं केन-
चिदप्यनभिभूतमसि । अनाधृष्यं केनचिदप्याभिभवितुमशक्यं चासि ।
'ऋदुपधाच्चाङ्गुपिचृतेः' इति क्यप्, 'ययतीश्चातदर्धे' इत्यु-
त्तरपदान्तोदात्तत्वम् । देवानामोजो बलं चासि । त्वया हि देवा
ऋत्विजो बलवन्तो यमन्ते । यद्वा—त्वया हि देवा इन्द्रादयो
बलवन्तो भवन्ति । अभिशस्तिपाः अभिशस्तिराभिशंसनमभिशापः
अतस्त्वं पामि । विचि लिङ्गव्यत्ययः । अनभिशास्तेन्यं अन-
भिशांसनीयं केनचिदपि नाभिशांस्यते न दूष्यत इत्यर्थः । एन्य-
प्रत्ययस्तुडागमश्च, उत्तरपदान्तोदात्तत्वं च छन्दसि । [यद्वा?]।
अभिशास्तेन योगं नार्हति इत्यनभिशास्तेन्यम् । 'छन्दसि च' इति

अनभिशास्तेन्यमनु मे दीक्षां दीक्षा-
पतिर्मन्यतामनु तपस्तपस्पतिरजसा

नभिशास्तेन्यमित्यनाभि-शास्तेन्यम् । ¹⁹अन्विति ।
मे । दीक्षाम् । दीक्षापतिरिति दीक्षा-पतिः । म-
न्यताम् । अन्विति । तपः । तपस्पतिरिति तपः-

यः, विभक्तेर्लुगभावश्छान्दसः, योगं नार्हतीत्यर्थे तद्धितः, 'ययतो-
श्रातदर्थे' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—अभिशासनं अभिशास्तं
तन्नार्हतीति एन्यप्रत्ययश्छान्दसः, 'नञो गुणप्रतिषेधे' इत्युत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम् । ईदृशं त्वमसीत्याज्यस्तुतिः ॥

¹⁹यजमानं वाचयति—अन्विति ॥ दीक्षापतिर्विष्णुस्स मम
दीक्षामनुमन्यतां अनुजानातु । 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । तपः उपसत् तस्य पतिस्तपस्पतिरग्निः । सोपि
मम तपोनुमन्यताम् । अजसा ऋजुना आशास्येन सत्यं समयं
तानूनप्राभिमर्शनेन उपगेपं उपसम्प्राप्तोस्मि । अत एतद्विज्ञाय
मां सुविते धाः धेहि स्थापय हे आज्य सुविते सूतो अपत्ये मां
धेहि अपत्यवन्तं मां कुरु । छान्दस इडागमः । यद्वा—सुविते
स्विते सुधुप्राप्ते अस्मत्प्राप्ते अस्मत्पूर्वचरिते यज्ञे वा मां धेहि ।
स्थाने वा सुखवति अस्मत्पूर्वैरिते मां स्थापय । 'तन्वादीनां
बहुळं छन्दसि' इत्युबडादेशः, 'सूपमानात्कः' इत्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् । अन्य आहुः—अजसा ऋजुना यथाशास्त्रीयेण सत्यं
सति साधु परानिन्दात्मकं वस्तु उपगेपं उपगतो भूयासम् । तदर्थ-

स॒त्यमु॒प॒गे॒प॒ः सु॒वि॒ते मा॒ धाः ॥ ११ ॥

अ॒ंशु॒रंशु॒स्ते दे॒व सो॒मा प्या॑य॒ता-

मि॒न्द्रा॑यै॒कध॒न॒वि॒द् आ तु॒भ्य॒मिन्द्रः॑

प॒तिः । अ॒ज॒सा॑ । स॒त्यम् । उ॒पेति॑ । गे॒पम् । सु॒वि॒-
ते । मा । धाः ॥ ११ ॥

आ मैक॑श्च ॥ १० ॥

'अ॒ंशु॒रंशु॒रित्य॑ंशुः—अ॒ंशुः । ते । दे॒व ।
सो॒मम् । एति॑ । प्या॑य॒ताम् । इन्द्रा॑य । ए॒कध॒न॒वि॒द्

मामन्त्रिते श्रेयोर्थिभिस्सुष्टु सेविते सुष्टु ज्ञाते वा पथि मां ज्ञा[स्था]-
पयतेति । अस्मिन्पक्षे इणो गादेशश्छान्दसः, आशिपि लिङ्,
'लिङ्चाशिप्यङ्', 'आतो लोपः', यामुट्, 'अतो येयः',
आर्धधातुकत्वात्सलोपामावः, बहुळनचनाद्यलोपः । पूर्वस्मिन् पक्षे
लुङि 'इणो गा लुङि' इति गादेशः, छान्दसः इत्वं विकारः,
व्यत्ययेन 'गातिस्था' इति न प्रवर्तते, 'बहुळं छन्दस्यमाहचोगेपि'
'इत्यङ्भावः ॥

इति द्वितीये प्रपाठके दशमोनुवाकः.

'सोममाप्याययति—अंशुरंशुरिति ॥ हे देव*सोम ते त्वदीयो-
शुरंशुः सर्वोवयवः आप्यायतां वर्धताम् । वीप्सायां द्विर्वचनम्,
'अनुदात्तं च' इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वम् । इन्द्राय इन्द्रा-
र्थम् । इन्द्रो विशेष्यते—एकधनविदे, एकं प्रधानं धनं उदकं

प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वा
 प्यायय सखीन्त्सून्या मेधया स्वस्ति
 ते देव सोम सुत्यार्मशीयेष्टा रायः

इत्येकधन-विदे । एति । तुभ्यम् । इन्द्रः । प्याय-
 ताम् । एति । त्वम् । इन्द्राय । प्यायस्व । एति ।
 प्यायय । सखीन् । सून्या । मेधया । स्वस्ति ।
 ते । देव । सोम । सुत्याम् । अशीय । एष्टः ।

येषु घटेषु ते एकधना, तान्विन्दति लभत इत्येकधनवित् ।
 इन्द्रो हि तान्विन्दति इन्द्रार्थत्वात् । इन्द्रोपि तुभ्यं त्वदप्यं
 त्वत्पानार्थमाप्यायता पातुं समर्थो भवतु । त्वं चाप्यायनानम-
 वांशुः इन्द्रार्थमाप्यायस्व पर्याप्तो भव ॥

यजमानं वाचयति—आप्याययेति ॥ मन्वीत् मनानख्यात्तात्
 ऋत्विजः सून्या धनेन मेधया च यागनिर्वृत्तनन्पर्याया आप्यायय
 सम्पन्नान् कुरु । सनिशब्देनोदात्त, तेन 'उदात्तयगः'
 इति ततः परस्या विभक्तेरुदात्तत्वम् । द्विच्च—हे देव सोम
 स्वस्ति ते अविनाशेन* अविधेन, त्वं नुत्यन्मिधेनशीय ऋ-
 याम् । आशिपि लिङ्, 'छन्दन्नुन्दया' इति मात्रेवातुल्य-
 त्वात्सीयुटि सलोपः । मुनेने, 'मन्वायां मन्मनिस्व' इति
 क्यप्, 'उदात्तः' इति हि तत्रानुवर्तने ॥

अस्तरे पाणि निशाय नमस्तुवांने—एष्टा गय इति ॥ नन्-
 र उच्यते । हे एष्टः एषगदीड प्रयोगनिर्वृत्तिंठारोग कृत्

*स—अविनाशि.

द्वि—येते एत नन्नुत्ति

प्रेपे भगायर्त्तमृतवादिभ्यो नमो दिवे

रायः । प्रेतिं । इपे । भगाय । ऋतम् । ऋतवादिभ्य
इत्यृतवादि-भ्यः । नमः । दिवे । नमः । पृथिव्यै ।

प्रापयितुं त्वरमाण यस्मादीदृशस्त्वमसि तस्माद्रायो धनानि अस्मा-
कं सन्तु त्वन्महिम्ना । यद्वा—ईदृशस्त्वमेव रायो धनानि;
रहेतुत्वाद्वैत्वमुपचर्यते । इपेस्तृन्, 'तीपसहलुभरुपरिपः' इतीड-
भावः, पाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । सम्बुद्धिगुणे 'रो रि'
इति लोपे 'दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति दीर्घत्वम् । केचि-
न्निष्ठायां वर्णव्यत्ययेन* इकारस्यैकारमाहुः, अनामन्त्रितत्वं च
मन्यन्ते । तदा आद्युदात्तत्वं दुर्लभम्, रेफस्य संहितायां
'हशि च' इत्युत्वं प्राप्नोति । शाखान्तरे तु—आ इष्टः
एष्ट इति मत्वा अवग्रहं कुर्वन्ति । तदा 'गतिरनन्तरः'
इत्याद्युदात्तत्वं सिद्धम् । राय इति च पष्ठचन्तं केचिदाहुः ।
तेषां 'अडिदं पदाद्यप्' इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्नोति ।
आमन्त्रितेन तु सम्बन्धे 'परमपिच्छन्दासि' इत्यामन्त्रितानुप्र-
वेशात् एथक्स्वरत्वाप्रसङ्गः । एवं प्रस्तरं स्तुत्वेदानीं स्वाभिलषितं
प्रार्थयते । तत्र ससाधनां क्रियामुपसर्गं आहेति योग्यं क्रियापदम-
ध्याद्वियते । इपे अन्नाय, भगाय ऐश्वर्याद्याय च प्रभव तत्सम्पादन-
समर्थोऽस्माकं भव । 'सावेकाचः' इतीपो विभक्तिरुदात्ता ।

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसश्श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पण्णां भग इतीरणा ॥

*क—वर्णव्यासपा.

नमः पृथिव्या अग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां
व्रतपतिरसि या मम तनूरेषा

अग्ने । व्रतपत इति व्रत-पते । त्वम् । व्रतानाम् ।
व्रतपतिरिति व्रत-पतिः । असि । या । मम ।

यद्वा-भगं एतुं प्रभवतु । 'तुमर्थे सेसेत्' इति कसेप्रत्ययः । किञ्च-
ऋतं सत्यं ऋतवादिभ्यस्सत्यवादिभ्यः अस्मभ्यं भव, ऋतवदनफले*
अस्मान्योजय । यद्वा-ऋतं यज्ञं, यज्ञवादिभ्योस्मभ्यं यज्ञो भव,
शीघ्रं यज्ञं निर्वर्तयेति यावत् । किञ्च-नमो दिवे द्युरूपाय । 'उडि-
दम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । नमः पृथिव्यै पृथिवीरूपाय ।
द्यावापृथिवीभ्यामेव वा नमस्कारः । 'द्यावापृथिवीभ्यामेव नम-
स्कृत्यास्मिन्लोके प्रतितिष्ठन्ति' इति ब्राह्मणम् । 'उदात्तयणः'
इति पृथिव्या विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

यजमानमवान्तरदीक्षामुपनयति—अग्र इति । हे अग्ने व्रतपते
व्रतानां पते त्वं व्रतानां सर्वेषां सम्बन्धिनां व्रतपतिरसि ; न
पुनरेकस्य व्रतस्य पतित्वाद्द्वतपतिरुच्यते । समासे सङ्ख्याविशेषस्या-
प्रतिपत्तेः बहुत्वप्रतिपादनाय व्रतानामित्युक्तम् । नित्यसम्बन्धावि-
प्रतिपत्त्यर्थं वृत्तिश्च कृता । पतिः पालयिता स्वामी वा । सर्वेषां व्रतानां
सर्वदा सर्वात्मना च पतिस्त्वमसि । या मम यजमानस्य तनूश्शरीरं
सा त्वयि मया निवेशिता । एषा इत्यङ्गुल्या अग्नेस्तनूं दर्शयति ।
या तव तनूः सा मयि त्वया निवेशिता इयमित्यात्मशरीरमङ्गुल्या दर्शयति ।

*ऋ-दनफलेन.

‡षां व्रतानां.

†सं. ६-२-२.

‡श-सम्बन्धादि.

सा त्वर्यि ॥ २० ॥ या तव तनू-
रियः सा मर्यि सह नौ व्रतपते
व्रतिनोर्व्रतानि या ते अग्रे रुद्रिया

तनूः । एपा । सा । त्वर्यि ॥ २० ॥ या । तव ।
तनूः । इयम् । सा । मर्यि । सह । नौ । व्रतंपत
इति व्रत-पते । व्रतिनोः । व्रतानि । ५या । ते ।

प्रत्यक्पराग्रूप*सन्निहितविषयत्वादिदमेतदादीनामेवमुक्तम् । यस्मा-
देवं, तस्मात् हे व्रतपते अग्रे नौ आवयोर्व्रतिनोर्व्रतानि
अतः परं सह भवन्ति, न परस्परव्यावृत्तानि, यन्मया कृतं
तच्चयापि कृतं भवतीति । 'आत्मानमेव दीक्षया पाति' इति
ब्राह्मणम् ॥

३उपसत्सु व्रतयति—या त इति ॥ हे अग्रे रुद्रिया रुद्रार्हा,
यो रुद्रस्तिस्त्रोसुरपुरीरदहत् तद्वीर्यांनुरूपा ते तव तनूः महावीर्या ।
तया नः अस्मान्पाहि । रुद्रशब्दादर्हत्यर्थे छान्दसो घः ।
यद्वा—'रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्येते तनुवो घोराण्या शिवान्या' इ
इत्युक्तम्; तत्र घोरा तनूः रुद्रिया क्रूरा 'रुद्रो वै क्रूरः' इति ।
तदर्हत्वात्तया तन्वा नः अस्मान्पाहि भ्रातृव्यादिभ्यो रक्ष ।

*क—प्रत्यक् अधरागूर्ध्वम्

†क—दिदमेव तदसावेव कर्तव्यम्, तं—दिदमेव तदावाभ्यामेव कर्तव्यम्.

‡सं ६-२-२.

§सं. ५-७-३.

¶सं ६-२-३.

त॒नूस्तया॑ नः पा॒हि॒ तस्या॑स्ते॒ स्वाहा॒
या ते॑ अ॒ग्नेया॑श॒या र॑जाश॒या ह॑रा-

अ॒ग्ने । रु॒द्रि॒या । त॒नूः । तया॑ । नः॒ । पा॒हि॒ । त-
स्याः॑ । ते॒ । स्वाहा॑ । 'या । ते॒ । अ॒ग्ने । अ॒या॑श॒ये-
त्य॑या-श॒या । 'र॒जा॑श॒येति॑ रजा-श॒या । 'ह॒रा-

तस्यास्तन्वा. पतिभूताय ते तुभ्यं स्वाहा हुतमिदं पयोस्तु ।
चतुर्थ्यर्थे वा षष्ठी । तदीयायै तस्यै तन्वै स्वाहेति ॥

'उपसदाहुतीर्जुहोति—तिसृषूपसत्सु अनुक्रमेण या त इति तिसृ-
भिरनुष्टुग्भिः । तत्र प्रथमाया 'या ते अग्नेयाशया' इति ॥
'तनूर्वाषिष्ठा' इत्यादि तिसृष्वपि सम्बध्यते । हे अग्ने या ते
त्वदीया तनू, अयाशया अस्या ष्यिव्या शेत इत्ययाशया ।
इदमस्सप्तम्येकवचनस्य 'सुपां सुलुक्' इति यादेश, 'हलि
लोपः' इतीद्वूपस्य लोप, त्यदाद्यत्वम्, अस्या शेत इति
'अधिकरणे शैतेः' इत्यच्, 'शयवासवासिष्वकालात्' इत्यलुक्,
कन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वर्षिष्ठा वृद्धतमा । प्रियस्थिरादिसूत्रेण
'वृद्धशब्दस्य वर्षादेशः । गह्वरे गहने तिष्ठतीति गह्वरेष्ठा । 'सुपि
स्थ' इति कः, 'तत्पुरुषे कृति बहुळम्' इत्यलुक् । तये-
त्यध्या*हियते । तया तन्वा उग्रं उर्द्रूर्णमग्निक्षेपं वचोपावधी-
मप हन्मि, तस्य प्रयोक्तारमपहन्मीति यावत् । 'अशनयापिपासेहवा
उग्रं वच.'† इत्यादि ब्राह्मणम् । तन्निमित्तत्वात्तादृशवचनश्रुतेः ।

शया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठोऽग्रं वचो

शयेति हरा-शया । तनूः । वर्षिष्ठा । गह्वरेष्ठेति
गह्वरे-स्था । उग्रम् । वचः । अपेति । अवधीम् ।

छान्दसो लुङ्, 'हनो वध लुङि' इति वधा देशः, 'आमो मश' इति मशादेशः । त्वेष दातं* क्रूरं राक्षसादिसमीरितं श्रुत्या भीतिजनकम् । 'एनश्च वैरहत्य च त्वेष वचः'† इत्यादिवाह्यणम् । एनस्विभिर्वीरहादिभिश्च प्रयोज्यत्वात् । तच्च वचोपावधीम् । तस्य प्रयोक्तारं च अपहन्मि त्वत्प्रसादान्नाशयेयम् । इदमुभयं तदर्थं तस्यै तन्वै स्वाहा सुहुतमिदमस्तु ॥

द्वितीयस्या जुहोति—या ते अग्रे रजाशया तनूरित्यादि ॥ रजोन्तरिक्षं तस्मिन् शेत इति रजाशया मध्यमात्मिका । रज-शब्दात्परस्यास्सप्तम्या ङादेशः, पूर्ववदलुक् । शेषं समानम् ॥

तृतीयाया जुहोति—हराशया तनूरित्यादि ॥ भौमानूसान् हरतीति हरो द्युलोकः, तस्मिन्शेते हराशया सूर्यात्मिका । ङादेशादि समानम् । यद्वा—या सेत्यध्याद्वियते । अपावधी-मिति च पुरुषव्यत्ययः अपावधीदिति । सा उग्रं त्वेषं वचो अपहन्त्विति । शाखान्तरे च अपावधीदिति पाठः । 'तेषामहुराणां तिस्रः पुरआसन्नयस्मयवमाथ रजताऽथ हरिणी'‡ इति वाह्यणानुसारेणान्यथा व्याख्यायते । अयसि अयस्मय्यां पुरि शेत

अपावधीं त्वेपं वचो अपावधीं
स्वाहा ॥ २१ ॥

वित्तायनी मेसि तित्तायनी मेस्य-

त्वेपम् । वचः । अपेति । अवधीम् ।
स्वाहा ॥ २१ ॥

त्वयि चत्वारिंशच्च ॥ ११ ॥

वित्तायनीति वित्त-अयनी । मे । असि । तित्-
क्तायनीति तित्त-अयनी । मे । असि । अवता-

इत्ययाशया । डादेशादि समानम् । रजतं रजस्तन्मय्यां पुरि.
शेत इति रजाशया । हरितं हरस्तन्मय्यां पुरि शेत इति
हराशया । गतमन्यत् ॥

इति द्वितीये एकादशोनुवाकः.

शम्यया चात्वालं परिमिमीते—वित्तायनीति ॥ शम्यया
परिमीयमाणा भूमिरुच्यते । वित्तं धनमग्निलक्षणम्, तस्यायनी
प्रापणी त्वमसि । एतेः करणे ल्युट् । ममाग्निप्राप्तिहेतु*स्त्वमसि ॥

दक्षिणतो मिमीते—तित्तायनीति ॥ तित्तं तेजः । तिज निशा-
तने । अग्निलक्षणस्य तेजसो मे प्रापण्यसि ॥

पश्चान्मिमीते—अवतादिति ॥ अवतात् रक्षतात् तर्पयताद्वा ।
मां नाथितम् । कर्तारि निष्ठा । नाथमानमग्निं याचमानं तत्प्र-
दानेनावतात् ॥

वतान्मा नाथितमवतान्मा व्यथितं
विदेरग्निर्नभो नामाग्ने अङ्गिरो
योस्यां पृथिव्यामस्यायुपा नाम्नेहि

त् । मा । नाथितम् । 'अवतात् । मा । व्यथितम् ।
५विदेः । अग्निः । नभः । नाम । अग्ने । अङ्गिरः ।
यः । अस्याम् । पृथिव्याम् । अस्मि । 'आयुपा ।

४उत्तरतो मीमंति—अवतादिति ॥ अवताद्रक्षतात् मा व्यथितं
भीतम्, किमत्राग्निर्लभ्यते उत न लभ्यत इति संशयेन भीतं चकितं
वाग्निप्रदानेन रक्षतु ॥

५चात्वालस्थे बर्हिषि स्फ्येन प्रहरति—विदेरिति ॥ हे अग्ने
अङ्गिरः अङ्गनादिगुणयुक्त । अङ्गेरसुनि इरुरा*गमः । यस्त्वमस्यां
पृथिव्यामसि वर्तसे स त्वं विदेः वेदितुमर्हसि । कथं? नभो
नामाग्निर्हामिति । यद्वा—नभोनामाग्निस्त्वमसि, एतद्वेदितुमर्हसि ।
वेत्तेर्लिङि विकरणव्यत्ययेन शः । एवंनामानमाग्निं यागसिद्धयर्थ-
मादातुं स्फ्येन बर्हिषि प्रहरामि, तस्मात्तन्नामाहमिति यत्ते वेदनं
प्रयोजनवदेवेति अवश्यं त्वमेवं वेदितुमर्हसीत्यर्थः । नमनाऽन्नमः ।
तत्र पुरीषनद्धोग्निर्नभ इत्येके । लोकत्रयनद्धस्मूङ्मोग्निरित्यपरे ।
पुरीषादानेऽपि पृथिवीस्यस्य तस्याग्नेरादानं भवतीति तदर्थं मया
स्फ्येन बर्हिषि प्रहारः क्रियत इति ॥

६पुरीषमादत्ते—आयुपेति ॥ हे अग्ने पार्थिव आयुपाऽस्मभ्यं

॥ हे-इदमा.

१-मिरसावि.

३-नहना.

६-पुरीषनामा

यत्तेनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वा
 दधेऽग्ने अङ्गिरो यो द्वितीयस्यां
 तृतीयस्यां पृथिव्यामस्यायुपा ना-
 न्नेहि यत्तेनाधृष्टं नाम ॥ २२ ॥

नाम्ना । एति । इहि । यत् । ते । अनाधृष्टमित्य-
 ना-धृष्टम् । नाम । यज्ञियम् । तेन । त्वा । एति ।
 दधे । अग्ने । अङ्गिरः । यः । द्वितीयस्याम् ।
 तृतीयस्याम् । पृथिव्याम् । असि । आयुपा ।
 नाम्ना । एति । इहि । यत् । ते । अनाधृष्टमित्यना-
 धृष्टम् । नाम ॥ २२ ॥ यज्ञियम् । तेन । त्वा ।

देवस्यायुपस्ताधनेन नाम्ना नभ इत्यनेन त्वया विदितेनोपलक्षितः
 एहि आगच्छ, त्वामहं ग्रहीतुमारभ इति ॥

^{१-०}उत्तरवेद्यां निवपति—यत् इति ॥ हे अग्ने यत्ते तव
 अनाधृष्टमनभिभूतं केननिदपि राक्षसादिना, यज्ञियं यज्ञार्हं यज्ञ-
 सम्पादनसमर्थं नाम नभ इत्येतत् । तेन त्वामादधे स्थापयामि ।
 उत्तरवेद्यामाहवनीयधारणार्थं पुरीपात्मना त्वयैवायं धारयितुं शक्यते
 न हि त्वदन्यस्तद्धारयितुं समर्थः । तस्मादेतन्नाम विभ्रदु*त्तर-
 वेद्यामात्मनो महिमानमाहवनीयं धारयितुं सन्निहितो भूत्वा यज्ञं
 सम्पादयेति भावः । एवं द्वितीयं तृतीयं च करोति । विदे-

यज्ञियं तेन त्वा दधे सि॒हीरसि
महि॒पीर॑स्युरु प्रथ॒स्वोरु ते॑ य॒ज्ञप॑-

एति॑ । द॒धे । ¹⁰सि॒हीः । अ॒सि । म॒हिपीः । अ॒-
सि । ¹¹उ॒रु । प्र॒थ॒स्व । उ॒रु । ते । य॒ज्ञप॑तिरिति॑

रग्निर्नभो नामेत्यादिकं सर्वत्रानुवर्तते । अयं तु विशेषः, द्वितीय-
पर्याये 'अग्ने अङ्गिरो यो द्वितीयस्यां पृथिव्यामसि' इति भवति ।
द्वितीया पृथिवी अन्तरिक्षम् । तृतीये तु, 'अग्ने अङ्गिरो
यस्तृतीयस्यां पृथिव्यामसि' इति । तृतीया पृथिवी द्युलोकः पृथु-
त्वात्पृथिवी । समानमन्यत् । 'विदेरग्निर्नभो नामाग्ने अङ्गिर
इति त्रिहंरति' * इति द्वाह्यणम् ॥

¹⁰पुरीपं सम्प्रयौति—सिहीरिति ॥ हे उत्तरवेदे सिहीरसि
सहनात्सिही शत्रूणामभिभवित्रीति । हिनस्तेर्वाद्यन्तविपर्ययः ।
सिहीरूपं कृत्वा वासिही । द्वाह्यणं च भवति—'तेभ्य उत्त-
रेवेर्दिसिहीरूपं कृत्वा' * इत्यादि । व्यत्ययेन 'हलुचाम्यः'
इति सुलोपो न प्रवर्तते । किञ्च—महिपीरसि महती महनीया
वा । 'अविमह्योष्टिपच्' । महति वा यागे सीदतीति महिपी ।
पृषोदरादिः, पूर्ववत्सुलोपाभावः † । यस्मादीदृशी त्वमसि,
तस्मात्त्रिलोकाग्निभिः पुरीपरूपैस्त्वां सम्प्रयौमीति ॥

¹¹प्रथयति—उर्विति ॥ व्याख्यातम् § ॥

* स-६-२-७.

† क-सुलोपः.

‡ ख-द्यन्तविपर्यात् सिहीरुपत्वात्.

§ स. १-१-८९

तिः प्रथतां ध्रुवासि देवेभ्यश्शु-
न्धस्व देवेभ्यश्शुम्भस्वेन्द्रघोषस्त्वा
वसुभिः पुरस्तात्पातु मनोजवास्त्वा

यज्ञ-पतिः । प्रथतांम् । ¹²ध्रुवा । असि । ¹³देवेभ्यः ।
शुन्धस्व । ¹⁴देवेभ्यः । शुम्भस्व । ¹⁵इन्द्रघोष इती-
न्द्र-घोषः । त्वा । वसुभिरिति वसु-भिः । पुर-
स्तात् । पातु । ¹⁶मनोजवा इति मनः-जवाः ।
त्वा । पितृभिरिति पितृ-भिः । दक्षिणतः । पातु ।

¹²स्फ्येन दृढीकरोति—ध्रुवासीति ॥ ध्रुवा निश्चलासि भवे-
त्यर्थः । लेटि लोपाभावे* रूपम् ॥

¹³अद्भिरवोक्षति—देवेभ्य इति ॥ देवार्थं शुन्धस्व शुद्धा भव ।
शुन्ध शौचकर्मणि, नृगादिराधृषीय ॥

¹⁴सिकताभिरनुप्रकिरति—देवेभ्य इति ॥ देवार्थं शुम्भस्व
शोभस्व उज्ज्वला भव । शुभ शुम्भ शोभनार्थं ॥

¹⁵उत्तरवेदेः प्राग्भागं प्रोक्षति—इन्द्रघोष इति ॥ इन्द्रस्य घोष
इन्द्रघोषः स्तनयित्नुः, स वसुभिस्सह त्वां पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि
पातु रक्षतु । अनेन प्रोक्षणेन हे उत्तरवेदे त्वदीयं पूर्वभागं
पातु ॥

¹⁶दक्षिणभागं प्रोक्षति मनोजवा इति ॥ मनसो जव इव
जवो वेगो यस्य स मनोजवाः यमः । तस्य हि मनस इव

*स-लेटि अतो लोपाभावे. त-लेटि इतो लोपाभावे.

पितृभिर्दक्षिणतः पातु प्रचेतास्त्वा
 रुद्रैः पश्चात्पातु विश्वकर्मा त्वादि-
 त्यैरुत्तरतः पातु सिंहीरसि सप-

¹⁷प्रचेता इति प्र-चेताः । त्वा । रुद्रैः । पश्चात् ।
 पातु । ¹⁸विश्वकर्मेति विश्व-कर्मा । त्वा । आदि-
 त्यैः । उत्तरत इत्युत्-तरतः । पातु । ¹⁹सिंहीः ।
 असि । सपत्नसाहीति सपत्न-साही । स्वाहा ।

जवो भवति । जवतेरमुनि जव । स पितृभिस्सह त्वां दक्षि-
 णतः पातु त्वदीयं दक्षिणभागं पातु ॥

¹⁷पश्चिमभागं प्रोक्षति—प्रचेता इति ॥ प्रकृष्टचेताः प्रकृष्ट-
 विज्ञानो वरुणः । स रुद्रैस्सह त्वां पश्चात्पातु पश्चाद्भागं पातु ॥

¹⁸उत्तरभागं प्रोक्षति—विश्वकर्मेति ॥ विश्वानि कर्माण्यस्मि-
 न्निति विश्वकर्मा त्वष्टा, लोरुपालाधिकाराद्वैश्रवणो वा । ‘बहु-
 व्रीहो विश्वं संज्ञायाम्’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । स आदि-
 त्यैस्सह त्वामुत्तरतः पातु तवोत्तरभागं पातु । ‘असुरा वज्र-
 मुद्यत्य देवानम्यायन्त’* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

¹⁹उत्तरवेदिमक्षणा व्याधारयति—सिंहीरिति पञ्चभिः ॥ तत्र
 दक्षिणेंसे सिंहीस्त्वमसि । सपत्नसाही सपत्नानां शत्रूणामभिभवि-
 त्री । स्वाहा सुहुतं तवेदमस्तु ॥

त्सुाही स्वाहां सि॒ऽहीरसि सुप्र-
जावनिस्स्वाहां सि॒ऽहीः ॥ २३ ॥
असि रायस्पोषवनिस्स्वाहां सि॒ऽ
हीरस्यादित्यवनिस्स्वाहां सि॒ऽही-
रस्या वह देवान्देवयते यजमानाय

^{२०}सि॒ऽहीः । असि । सुप्रजावनिरिति सुप्रजा-व-
निः । स्वाहा । ^{२१}सि॒ऽहीः ॥ २३ ॥ असि ।
रायस्पोषवनिरिति रायस्पोष-वनिः । स्वाहा ।
^{२२}सि॒ऽहीः । असि । आदित्यवनिरित्यादित्य-व-
निः । स्वाहा । ^{२३}सि॒ऽहीः । असि । एति । वह ।
देवान् । देवयत इति देव-यते । यजमानाय ।

^{२०}उत्तरस्यां श्रोण्यां—सिंहीस्त्वमसि सुप्रजावनिः शोभनानामप-
त्यानां सम्भक्ती त्वमसि । 'छन्दसि वनसन' इतीन् ॥

^{२१}दक्षिणस्यां श्रोण्यां—सिंहीस्त्वमसि रायस्पोषस्य धनपुष्टेस्स-
म्भक्ती । छान्दसप्पठचा अलुक् । 'पठचाः पतिपुत्र' इति
सत्वम् ॥

^{२२}उत्तरेसे—सिंहीस्त्वमसि आदित्यवनिः अदितिपुत्राणां सम्भक्ती ॥

^{२३}मध्ये—सिंहीस्त्वमसि, सा त्वमावह देवान्, यजमानाय
यजमानार्थम् । कीदृशाय ? देवयते देवान् कामयमानाय ।
देवानात्मन इच्छतीति क्यच् । 'न छन्दस्यपुत्रस्य' इतित्वाभा-

स्वाहा भूतेभ्यस्त्वा विश्वायुरसि
 पृथिवीं दृंह ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं
 दृंह्यच्युतक्षिदसि दिवं दृंह्य-

स्वाहा । ²¹भूतेभ्यः । त्वा । ²²विश्वायुरिति विश्व-
 आयुः । असि । पृथिवीम् । दृंह्य । ²⁶ध्रुवक्षिदिति
 ध्रुव-क्षित् । असि । अन्तरिक्षम् । दृंह्य । ²⁷अच्यु-
 तक्षिदित्यच्युत-क्षित् । असि । दिवम् । दृंह्य ।

वो दीर्घश्च निपिच्यते । 'शतुरनुम' इति चतुर्थ्या उदात्तत्व-
 म् । 'सोत्तरवेदिरव्वीत्'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

²⁴सुचमुद्गृह्णाति—भूतेभ्य इति ॥ सर्वभूतार्थं त्वामुद्गृह्णामि ।
 यागसाधनद्वारेण सर्वभूतार्थतोद्ग्रहणस्य । 'य एव देवा भूताः'*
 इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

²⁵पोतुद्रवान् परिधीन् परिदधाति—'अग्नेस्त्रयो ज्यायांसो
 भ्रातर असन्'* इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्र मध्यमं परिदधाति—
 विश्वायुरिति ॥ विश्वमायुर्जीवनमन्नं वा अस्मिन्निति यागसाधन
 द्वारेण तादृशोसि, स त्वं पृथिवीं दृंह दृढामीग्रधारणसमर्थां कुरु ॥

²⁶दक्षिणं परिदधाति—ध्रुवक्षिदिति ॥ ध्रुवे निश्चलेन्तरिक्षे
 क्षियतीति ध्रुवक्षित् तादृशोसि । स त्वमन्तरिक्षे वसन् अन्त-
 रिक्षं दृंह ॥

²⁷उत्तरं परिदधाति—अच्युतक्षिदिति । अच्युतेऽविनष्टे दिवि
 क्षियतीत्यच्युतक्षित् । स त्व दिवं दृंह ॥

अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीपमसि ॥ २४ ॥

युञ्जते मनं उत युञ्जते धियो विप्रा

²⁸अग्नेः । भस्म । असि । अग्नेः । पुरीपम् ।
असि ॥ २४ ॥

नाम सुप्रजावनिस्स्वाहा सिंहीः
पञ्चत्रिंशच्च ॥ १२ ॥

¹युञ्जते । मनः । उत । युञ्जते । धियः । विप्राः ।

²⁸सम्भारान्निवपति—अग्नेरिति ॥ अग्नेर्भस्म दीप्तिसाधनं त्वमसि ।
मस भर्त्सनदीप्त्योः । अग्नेः पुरीपं पूरणं प्रीणनं वा त्वमसि ।
तस्मादग्निं भासय पूरय प्रीणय वा । 'यदेतान्सम्भारान्सम्भ-
रति'* इति ब्राह्मणम् ॥

इति द्वितीये द्वादशोनुवाक .

¹शालामुखीये शामित्रं जुहोति—युञ्जत इति जगत्या ॥
युञ्जते मनः विषयेभ्यः प्रत्याहृत्येष्टे विषये स्थापयन्ति । उत
अपि च, धियश्च युञ्जते यागादिलक्षणानि कर्माणि कुर्वते ।
यद्वा—धियः प्रजाः धर्मार्थकाममोक्षविषयाः युञ्जते भावयन्ति ।
यद्वा—धिय इतीन्द्रियाण्युच्यन्ते, तानि युञ्जते इष्टे विषये
प्रवर्तयन्ति, अनिष्टेभ्यश्च निवर्तयन्ति । विप्राः मेधाविनः ।

विप्रस्य बृहतो विपश्चितः । वि
होत्रा दधे वयुनाविदेकं इन्मही

विप्रस्य । बृहतः । विपश्चितः । वीति । होत्राः । दधे ।
वयुनाविदिति वयुन-वित् । एकः । इत् । मही ।
देवस्य । सवितुः । परिष्टुतिरिति परि-स्तुतिः ।

विप्रस्य मेधाविनः बृहतः यजमानस्य सम्बन्धिनो विपश्चितः
पण्डिता ऋत्विजः । 'बृहन्महतोरुपसङ्ख्यानम्' इति विभक्ते-
रुदात्तत्वम् । एवमेतत्कुर्वाणा बृहतो विपश्चितो भवन्ति । एक
इत् एक एव वयुनावित् वयुनानां ज्ञानोपायानां वेदिता ।
'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम् । वयुनाविदेक एव
होत्रा स्तुतिलक्षणा वाचो विदधे विदधाति विविधमुत्पादयति ।
छान्दसो लिट् । यद्वा—होत्रा ऋत्विग्विशेषान् होमस्य कर्तृन्
मैत्रावरुणादीन् विदधाति विभज्य स्थापयति । युञ्जते* मनश्च
धियश्च युञ्जाना* । एतच्च कर्तुं न सर्वे शक्नुवन्ति एक एव
वयुनाविदेवंविधं कर्तुं शक्नोतीति कारणमाह—मही महती मह-
नीया खलु देवस्य सवितुः परिष्टुतिः परितस्सर्वतः रूपकर्मवा-
न्धवाध्यवसायेन कर्तुं ना शक्यते; तस्मादेक एव वयुनावित्
होत्रा विधातुं शक्नोति । तस्मान्महानयं देव इति सवितुः
प्रशंसा । तस्मै सवित्रे इदं स्वाहुतमस्त्विति । अन्य आह—मेधा-
विनो यजमानस्य सम्बन्धिनो विपश्चितो विप्रा युञ्जते । एक
एव वयुनावित् होत्रा विदधाति । सा खलु सर्वा देवस्य सवि-

*रु-अर्ता.

†स-कर्मजातिदेवास्तानयेन कर्मणा.

देवस्य सवितुः परिष्टुतिः । सुवा-
देव दुर्या५ आ वद देवश्रुतौ

सुवागिति सु-वाक् । देव । दुर्यान् । एति । वद ।
देवश्रुताविति देव-श्रुतौ । देवेपुं । एति । घोषिथा-

तुः महती परिष्टुतिः सर्वतः प्रस्तुतिः प्रेरणेति यावत् । तस्मा-
त्तदनुज्ञाता वयमिदं कर्मारभामहे इति भावः । 'तादौ च' इति
परेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अक्षोत्सर्जने जपति—सुवागिति ॥ हे देव देवनशील अक्षेपु
सुवाक् शोभनवाक् भूत्वा दुर्यान्दृहान्यजमानस्य सम्बन्धिन आवद
आभिमुख्येन वद, कल्याणीं गृहाणां शान्तिकरीं वाचं वदे-
त्यर्थः । 'नञ्सुम्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं सुवागिति । दुर्या-
निति नकारस्य पूर्ववद्भुत्वादि । 'वरुणो वा एष दुर्वागुभयतो
बद्धो यदक्षः'* इत्यादि घ्राहणम् । अथ देवश्रुतौ देवेष्व-
घोषेथाम् इत्यस्य द्विवचनान्तत्वान्न पूर्वेण सम्बन्धः । आचार्य-
वचनाच्च, सुवादेव दुर्यानावदेत्येवं तत्र जपति इति । द्विवचनस-
म्बन्धादेवोपरितनेनाक्षधुरोऽवाञ्जने न च सम्बन्ध्यते । न च प्रकर-
णादुत्कृष्य. विकृतिमासाद्य यदयं करिष्यति तत्प्रतीयते । तस्मा-
दत्रैव विनियोगः कल्पयितव्यः । स च द्विवचनात् पुच्छिङ्गा-
घ्राक्षद्वयोत्सर्जननपे युक्त इव लक्ष्यते । अयमर्थः—देवाश्शृण्वन्ति
यौ तौ देवश्रुतौ । कर्मणि क्प्, निष्ठायां वा, 'परादिश्ल-
न्दसि बहुलम्' इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । हे अक्षो ईदृशौ

दे॒वेष्वा घो॑पेथामा नो॑ वी॒रो जा॑-
यतां कर्म॑ण्यो॑ यश्च॑ सर्वे॒नु जीवा॑म
यो बहु॑नामसं॒द्वशी॑ । इ॒दं विष्णु॑र्वि॒

म् । ३एति॑ । नः । वी॒रः । जा॒यता॑म् । क॒र्म॒ण्यः ।
यम् । सर्वे॑ । अ॒नुजी॒वामे॒त्यनु॑-जीवा॑म । यः ।
व॒हूना॑म् । अ॒सत् । व॒शी । ४इ॒दम् । विष्णुः॑ ।

युवां आत्मीयोत्सर्जनेन देवेष्वाघोपेथाम्, अयं यजमानो युष्मान्यजत इत्येवं महता शब्देन घोपणं कुरुतम् । घुपि कान्तिकरणे उदात्त अनुदात्तत् भौवादिकः ॥

३अक्षधुरमवाञ्जयति—आ न इति ॥ नः अस्माकं वीरः पुत्रादिकः कर्मण्य' कर्मयोग्यः आजायताम् । 'कर्मणि साधुः' इति यत् । पुनरपि विशेष्यते—यं सर्वेपि च वयमनुजीवामः । लोटि सलोपः । यश्च बहूनां वशी नियन्तृत्वादिशक्तिमान् असत् स्यात् । अस्तेर्लेटि 'इत्श्च लोपः', 'लेटोद्घाटौ' इत्यङागमः । इयं च विराङ्गायत्री, प्रथमे पादे द्व्यक्षराधिक्यात् । पुरउष्णिक्प्र*धमस्य पादस्य द्वादशाक्षरत्वात्, द्वाभ्यामूनत्वाच्च विराडुष्णिक् । तत्र 'यं सर्वेनुजीवामः' इति द्वितीयः पादः ॥

४दक्षिणस्यां चक्रवर्तिन्यां जुहोति—इदमिति गायत्र्या ॥ इदं विश्वं विष्णुः व्यापी भगवान्विचक्रमे विभज्य क्रमतेरम । 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः' इति वृत्तावात्मनेपदम् । 'वेः पादविहरणे' इति

चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् । समू-

वीति । चक्रमे । त्रेधा । नीति । दधे । पदम् ।
समूहमिति सं-ऊढम् । अस्य ॥ २५ ॥ पा५सु-

वा । कतिधा विचक्रम इत्यत आह—त्रेधा त्रिधा पदं पादं निदधे
स्थापयामास षथिव्यामन्तरिक्षे दिवि चेत्याधारभेदेन पदस्य त्रैवि-
ध्यम् । त्रीणि पदानीति यावत्, यथा 'त्रीणि पदा वि चक्रमे'*
इति । 'एधाच्च' इत्येधाप्रत्ययः । यस्मादेवं तस्मादस्य विष्णोः
पांसुरे पांसुमति पादे । रः मत्वर्थायः । यद्वा—सिध्मादिलक्षणो
लः, रलयोरेकत्वं स्मर्यते । पांसवो रजांसि लोका उच्यन्ते ।
तेः रजःकरण[कण ?]कल्पैः तद्वति विष्णोः पदकमले समूढं
सम्यगूढं तेनैव समवस्थापितम् । किमिदं विश्वं यद्विचक्रमे । 'गति-
रनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अस्येति 'इदमोन्वादेशे-
ऽशनुदात्तः' इत्यशादेशोनुदात्तः । य इममर्थमकरोत्स विष्णुरनेन
होमेनेमं यज्ञं समापयत्विति भावः । अपरा योजना—इदं विष्णु-
रेव स्वयं विचक्रमे विक्रमते यद्विधानं विक्रमते गच्छति ।
'छन्दसि लुङ्लुङ्ङिटः' इति लिट् । विष्णोरेवेदं क्रमणं यद्वि-
धानस्येति यावत् विष्णुर्विशेष्यते—त्रेधा निदधे पदं तस्मादस्य
हविर्धानस्य पांसुरे पांसुमति च मार्गं समूढं सम्यगूढं प्रापित-
मिदमाज्यमस्त्विति । अन्ये पुनराहुः—इदं विश्वं विष्णुर्व्यापी
आदित्यात्मा विचक्रमे विक्रमते विभज्य प्राप्नोति त्रेधा षथि-
व्यामन्तरिक्षे दिवि च पदं निदधाति अग्निविद्युत्सूर्यात्मना त्रिषु
स्थानेषु पादन्यासं करोति । अस्य विष्णोः पांसुरे त्वन्तरिक्षे

प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती ऊर्ध्वं ,
 यज्ञं नयतं मा जीह्वरतमत्वं रमेथां
 वर्ष्मन्पृथिव्या दिवो वा विष्णवुत
 पृथिवीम् । अभितः । मयूखैः । 'प्राची इति ।
 प्रेति । इतम् । अध्वरम् । कल्पयन्ती इति ।
 ऊर्ध्वम् । यज्ञम् । नयतम् । मा । जीह्वरतम् ।
 'अत्र । रमेथाम् । वर्ष्मन् । पृथिव्याः । 'दिवः ।

१हविर्धाने प्रवर्तयन्ति—प्राची इति द्विपदया त्रिष्टुभा जगत्या वा ॥ हे हविर्धाने प्राची प्रागंचित्तगमनवती प्रेतं प्रकर्षेणतं गच्छतम् । अध्वरं बाधकरहितं यज्ञं कल्पयन्ती अभिमतसम्पादनसमर्थं कुर्वाणे । 'शप्स्यनोर्नित्यम्' इति नुम् । किञ्च—ऊर्ध्वं उपरि देवान्प्रति यज्ञं नयतं प्रापयतम् । किञ्च—माजीह्वरतं मा कुटिलं कार्ष्णं, मा अदेवगामिनं कुरुतम् । हू कौटिल्ये, हेतुमण्णन्ताल्लुडि चडादि ॥

१अध्वर्युं हविर्धाने स्थापयतः—अत्रेति विराजैकपदया ॥ अत्रे-
 तस्मिन्वर्ष्मन् पृथिव्यास्सम्बन्धिन्युच्छ्रिते देशे रमेथाम् अत्रैव स्यातुं
 रुचिं भनतम् । 'सुपां सुलुक्' इति वर्ष्मणस्सप्तम्या लुक् ।
 'नञ्सम्बुद्धयोः' इति नलोपाभावः । 'उदान्तयणः' इति
 पृथिव्या विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

१अध्वर्युं हविर्धानयोर्मध्यो निघ्नत—दिव इति त्रिष्टुभा ॥ हे
 विष्णो व्यापकात्मन् दिवो वा देवलोकाद्वा उत वा अपि वा

वा पृथिव्या महो वा विष्णवुत
वान्तरिक्षाद्धस्तौ पृणस्व बहुभि-
र्वसव्यैरा प्र यच्छ ॥ २६ ॥ दक्षि-

वा । विष्णो । उत । वा । पृथिव्याः । महः ।
वा । विष्णो । उत । वा । अन्तरिक्षात् । हस्तौ ।
पृणस्व । बहुभिरिति बहु-भिः । वसव्यैः । आ ।

पृथिव्याः महो वा महतो वा इतो दिवः पृथिव्याश्च महतोऽन्य-
स्माद्वा कुतश्चिन्महर्लोकदेः । महतेः क्विन्तात् पञ्चम्येकवचने
'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । हे विष्णो । पुनरामन्त्रण-
मादरार्थम् । अथवा अन्तरिक्षात् आनीतैरित्यवगम्यते । बहुभि-
र्वसव्यैः बहूनां धनानां समूहैः । 'वसोऽसमूहे च' इति यत् ।
हस्तौ मदीयौ पृणस्व पूरय, महाधनं मां कुर्वित्यर्थः । हस्त-
पूरणत्वेन महाधनत्वं लक्ष्यते । लोके हि महाधनः पूर्णहस्त
इत्युच्यते, धनहीनो रिक्तहस्त इति । तस्माद्बहुभिर्धनराशिभिः
वर्धमानं मां कुर्विति प्रतिपादितं भवति । पुनरपि देवस्वोदार्या
तिशयप्रकटनार्थमाह—आ दक्षिणाद्धस्तात्प्रसारितात् उत अपि च आ
च सव्याद्धस्तात् वसुराशिं प्रयच्छ, प्रसारितयोर्दक्षिणसव्ययोर्हस्तयोः
अन्तरालं यावता धनपुञ्जेन पूर्यते तावद्देहीत्यर्थः । अथ वा
बहुभिर्वसव्यैः द्युलोकादिभ्य आनीतैस्त्वदीयौ हस्तौ पूरय, प्रभूतं
धनराशिं हस्ताभ्यां गृहाणेत्यर्थः । ततस्तं प्रभूतं धनराशिं
दक्षिणाद्धस्तादाप्रयच्छ, सव्याच्चाप्रयच्छ । तस्मादाभिमुख्येन
धनराशिं निस्तारय, हस्त[वि]शेषो न* निरूपणीयः । अधि-

णुदोत सव्यात् । विष्णोर्नुकं
वीर्याणि ग्रं वोचं यः पार्थिवानि
विममे रजांसि यो अस्कंभायदु-

प्रेति । युच्छ ॥ २६ ॥ दक्षिणात् । एति । उत ।
सव्यात् । विष्णोः । नुकम् । वीर्याणि । प्रेति ।
वोचम् । यः । पार्थिवानि । विमम इति वि-ममे ।
रजांसि । यः । अस्कंभायत् । उत्तरमित्युत्-

[आ]कारेणाभिमुख्यं योस्याध्वनो ग्रामादागच्छतीति यथा । अत
एव ह्यभ्यामपि पश्चम्यन्ताभ्यामावृत्तस्सम्बध्यते । प्रशब्दस्तु विप-
र्यासान्नावर्तते । 'दक्षिणस्यादिगाख्यायाम्' इति दक्षिणशब्द
आद्युदात्तः ॥

अध्वर्युं मेघ्यौ बधीतः—विष्णोर्नुकमिति त्रिष्टुभा ॥ नुकमिति
क्षिप्रनाम । विष्णोर्वीर्याणि वीरकर्माणि प्रवोचं प्रकपेण ब्रवीमि ।
छान्दसो लुङ् । 'बहुलं छन्दस्यमाहचोगेपि' इत्यडमावः ।
विष्णुर्विशेष्यते—यः पार्थिवानि पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकभवानि । पृथि-
वीशब्देन त्रयो लोका उच्यन्ते, यथा 'यो द्वितीयस्यां
तृतीयस्यां पृथिव्याम्'* इति । 'पृथिव्या आजौ' इत्यञ्-
प्रत्ययः । यः पार्थिवानि रजांसि ज्योतीषि अग्निविद्युत्सूर्यात्म-
कानि विममे विनिर्मितवान् । यद्वा—पार्थिवानि पृथुषु भवानि
रजांसि वसूनि विममे । किञ्च—य उत्तरं सधस्यं सहस्पानं

त्तरं सुधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगा-
यो विष्णो रराटमसि विष्णोः

तरम् । सुधस्थमिति सुध-स्थम् । विचक्रमाण
इति वि-चक्रमाणः । त्रेधा । उरुगाय इत्युरु-
गायः । ¹⁰विष्णोः । रराटम् । असि । ¹¹विष्णोः ।

सर्वेषामन्तरिक्षम् । 'सुपि स्थः' इति कः । 'सधमाधस्थयोः'
इति सधादेशः । तदस्कभायत् अस्तम्भयत् आधारयत् । अस्क-
धादिति वक्तव्ये 'स्तन्मुस्तुन्मुस्कन्मुस्कुन्मुस्कुञ्च्यः श्नुश्च' इति
श्माप्रत्ययः । 'छन्दसि शायजपि' इति व्यत्ययेन हेर-
भावेपि श्वशशायजादेशः । किं कुर्वन्नित्याह—विचक्रमाणस्त्रेधा
त्रिषु लोकेषु विभज्य क्रममाणः पदत्रयं कुर्वन् । लिटः कानजा-
देशः । उरुगायः उरुभिर्महात्मभिर्गायत इति उरुगायः । कै
गै शब्दे, घञि 'आतो युक्तिण्कृतोः' इति युक्, थाथा-
दिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—उरुभिर्गन्तव्यः । गाङ्
गतौ । य इत्यमित्यमकरोत्तस्य विष्णोर्वीर्याणि प्रवोचम् स
मेधीदाढर्चं करोत्विति ॥

¹⁰रराटीमासञ्जयति—विष्णो रराटमसीति ॥ हे रराटि विष्णो-
र्यज्ञात्मनो ललाटमिव प्रधानमसि । कपिलकादित्वाह्वत्वं विक-
ल्प्यते ॥

¹¹मध्यमं छदिरधिनिदधाति—विष्णोरिति ॥ विष्णोः एष्टं
एष्टसदृशमसि ॥

पृष्ठमसि विष्णोश्श्रप्त्रे स्थो वि-
ष्णोस्स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवमसि वै-
ष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥ २७ ॥

पृष्ठम् । असि । ¹²विष्णोः । श्रप्त्रे इति । स्थः ।
¹³विष्णोः । स्युः । असि । ¹⁴विष्णोः । ध्रुवम् ।
असि । ¹⁵वैष्णवम् । असि । विष्णवे । त्वा ॥ २७ ॥

अस्य यच्छैकान्न चत्वारिऽशच्च ॥ १३ ॥

¹²पार्श्वयोच्छदिपी निदधाति—विष्णोः श्रप्त्रे स्थ इति ॥ श्रप्त्रे शोधके स्थः । सकारस्य शकारापत्तिः । स्रपतिश्चान्दसश्शुद्धि-कर्मा, औणादिकष्ट्रन्मत्ययः । स्नातेर्वा णिचि पुगादिः ॥

¹³दक्षिणार्धो कुशमुपसङ्गस्य स्पन्धां प्रवर्तयति—विष्णोस्स्यूरिति ॥ विष्णोः स्युः सेवनी त्वमसि यज्ञस्य । पिवु तन्तु-सन्ताने, 'क्विप्च' इति क्विप् 'द्वोश्शुडनुनासिके च' इत्युद् ॥

¹⁴द्वारमन्थि करोति—विष्णोर्ध्रुवमसीति ॥ विष्णुना ध्रुवमचलितं करणीयमसि ॥

¹⁵हविर्धानमण्डपमभिमृशति—वैष्णवमिति ॥ वैष्णवं विष्णुदेवत्वं त्वमसि । अतो विष्णवे त्वामभिमृशामि । 'वैष्णवं हि देव-तया हविर्धानम्' * इति ब्राह्मणम् ॥

इति द्वितीये प्रपाठके सप्तोदशोऽनुवाकः.

कृणुष्व पाजः प्रसितिन्न पृथ्वीं याहि ।

कृणुष्व । पाजः । प्रसितिमिति प्र-सितिम् ।
न । पृथ्वीम् । याहि । राजा । इव । अमवानित्यम-

“अग्नये रक्षोभ्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यं रक्षांसि सचे-
रन्”* इत्यस्या इष्टेः पञ्चदश सामिधेन्यः । ततः परे
याज्यानुवाक्ये । उपहोमार्था ततः परा याज्याविकल्पो वा ।
सर्वा अग्निदेवत्याः, ‘तपूप्यग्ने’ इत्यादिदर्शनात् । वैश्वदेवं
काण्डम् । त्रैष्टुभस्सर्वोनुवाकः । तत्र प्रथमा—कृणुष्व पाज
इति ॥ हे अग्ने कृणुष्व कुरुष्व । कृवि हिंसाकरणयोः व्यत्य-
येनात्मनेपदम्, ‘धिव्णिकृणुचोरच’ इत्युप्रत्ययः, अकारोन्ता-
देशः । करोतोर्विकरणव्यत्ययेन वा श्चुः । सतिशिष्टो विकर-
णस्वरो लसार्वाधातुकस्वरेण बाध्यते । पाजः बलम् । ‘पातेर्मु-
क’ इत्यमुन् । बलेन हि पाल्यते जनः । प्रसितिं न
प्रसितिमिव । उपरिष्ठादुपचारत्वान्नकार उपमार्थीयः । प्रसितिः
प्रसयनात् । प्रकर्षेण सीयते बध्यत इति प्रसितिः बहुमूत्रनि-
र्मिता मृगग्राहिणी पाश्यानाम, मत्स्यग्रहणं जालं नाम, पक्षि-
ग्रहणं च विसरो नाम प्रसितिरुच्यते । ‘तादौ च निति
कृत्यतौ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पृथ्वीं विस्तीर्णाम् ।
यथा लुब्धको मृगग्रहणार्थं पाश्यां करोति वनगहनेषु स्थापय-
ति, यथा वा मत्स्यग्रहणार्थं जालं करोति जले प्रसारयति,
यथा पक्षिग्राही तद्रहणार्थं विसरं करोति नदीपुळिनादौ विसार-
यति, तथा त्वमपि महद्वलं रक्षांसि हन्तुं कृणुष्व अग्रतो
विस्तारयेत्यर्थः । अथ तथा कुर्वन्याहि रामेव । केचिदाहुः—

राजेवामवाꣳ इभेन । तृप्वीमनु

वान् । इभेन । तृप्वीम् । अन्विति । प्रसितिमि-

आहूवो यातिर्द्रष्टव्यः, यागसाधनार्थमागमनस्याभिप्रेतत्वात्, यागोत्तरकालं हि रक्षोहननार्थं गन्तव्यमिति । अत्र ब्रूमः—याहीत्येव समीचीनम् । ननु यागोत्तरकालं गन्तव्यं तेन रक्षोहननार्थम् । मेवं वोचः, न हि देवो विश्वात्मा कुतश्चिदायाति । न क्वचिद्याति । स्तुतिः खल्वियं क्रियते स्वाभिलषितसम्पादनानुरूपा 'याहि, आयाहि, उत्तिष्ठ, प्रत्यातनुष्व, ऊर्ध्वो भव' इत्यादि स्वरूपा । एतैश्च स्तुतिपदैस्तुष्टा देवता पुरुषमभिलषितेन फलेन योजयति । तस्माद्रक्षोहननार्थं त्वरितं यातव्यमायातव्यं वा, यागो निर्वर्तित एव मन्तव्य इत्येवं रूपा स्तुतिर्भवत्येवेति किमश्रुतपदाध्याहारेणेति । किञ्च—यागमागच्छतो देवस्य किं बलादिपरिग्रहणेन । हन्तव्यसकाशं गच्छतो हि बलादिना कार्यम् । तस्माद्यथोक्तं बलमादाय हन्तव्यसकाशं गच्छ राजेव, राजा यथा महतीं सेनां कर्षन् शत्रुदेशं गच्छति । राजा विशेष्यते—अमवानमात्यवान् । अमा वर्तन्त इत्यमाः । अप्रत्यय-शब्दसः । 'तद्धिताः' इति बहुवचननिर्देशाद्वा । यद्वा—शत्रूणां मनआदिभजनान्यायुधानि अमशब्देनोच्यन्ते । 'अमवानिति वृद्ध्यभावशब्दसः, 'न कम्यमिचमाम्' इति वचनात् । पचाद्यचि वा वृषादिर्द्रष्टव्यः । अमनशब्दस्यैव वान्त्याक्षरलोपः । यथाहुः—'द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ' इति । इभेन । अत्र नैरुक्ता बहुधा वदन्ति—“इरयान्नेनेडोभयेन भयनिवृत्त्यर्थं प्राप्त इमः इतमपगतं भयमस्येति वा इभः धीतमयः हस्ती वा”* इति ।

प्रसितिं द्रूणानोस्तासि विध्य रक्ष-

ति प्र-सितिम् । द्रूणानः । अस्ता । असि ।

एतदुक्तं भवति ;—यथा राजा अमात्ययुक्तशत्रूणां भङ्गनैरायु-
धादिभिस्तद्वान् इमेन हस्तिना शत्रुवधादिकं साधयितुं युक्तो
गच्छति, तथा त्वं महद्वलमादाय शत्रुबलनाशनसमर्थेन रोगादिना
तद्वान् इमेन इरापुष्टेन वीतभयेन तद्वान् गजेन वा सह रक्षांसि
हन्तुं याहीति । अमवानिति संहितायां नकारस्य यत्वानुनासिकौ
पूर्ववत् । तृष्णी क्षिप्रनामेतत् । प्रकृष्टा सितिस्सेना प्रसितिः ।
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनुद्रूणानः अनुद्रवन्ननुधावन् ।
एतदुक्तं भवति—मन्त्रिभिर्बहुलं समस्त बलमग्रतः प्रसारयेती-
रितां क्षिप्रगामिनीं प्रकृष्टां सेनामग्रतः प्रसारितां द्रवन्तीमनुद्रवन्
राजेव याहीति । यद्वा—तृष्णी क्षिप्रमागच्छन्ती प्रसितिं पर-
सेनां अनुद्रूणानः अनुक्रमेण हिंसन् याहीति । द्रून् हिंसायां
क्रैयादिकः, पूर्वस्मिन्पक्षे द्रवतेस्ताच्छीलिकश्चानश, व्यत्ययेन
श्वा धातोश्च दीर्घत्वम् । अथैव यात्वा रक्षस राक्षसान् विध्य
ताडय । तपिष्ठैः तप्तृतेमैः तप्तृशब्दादिष्ठनि 'तुरिष्ठेमेयस्सु'
इति तृशब्दस्य लोपः । कस्मादित्थमुच्यत इति चेत्, अस्तासि
साधु निरसितासि शत्रूणाम् । यद्वा—शत्रुसम्बन्धिनाममोघानां शस्त्रा-
णामस्ता निरसिता निवारयिता त्वमसि । तस्मात्तपिष्ठैस्त्वदीयैरा-
युधैः तान्विध्येति । अस्यतेस्साधुकारिणि तृन् । रधादित्वादिद्वि-
कल्प्यते । विध्येति तिडः परत्वान्न निहन्यते । रक्षशब्दोय-
ममुनन्तः । रक्षाहेतुत्वादपादानेऽमुन् । क्षरेर्वा हिंसार्थात्कर्तर्यमुन्या-

सुस्तर्पिष्ठैः । तव भ्रमासं आशुया
पतन्त्यनु स्पृश धृपता शोशुचानः ।

विध्यं । रक्षसः । तर्पिष्ठैः । तव । भ्रमासः । आशुया ।
पतन्ति । अन्विति । स्पृश । धृपतां । शोशुचानः ।

द्यन्तविपर्ययः ; यथोक्तं 'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च' इति ।
अयं चार्धर्चादित्वाद्भयलिङ्गः । तत्र नपुंसकत्वे 'नञ्विपर्ययस्यानि-
सन्तस्य' इत्याद्युदात्तत्वम् । यथा—'रक्षसामपहत्यै'* 'रक्षांसि
निवांसन्ति'* इति । पुल्लिङ्गे अस्य त्वन्तोदात्तत्वं भवति ;
यथा—'रक्षसः पाह्यस्मान्' इत्यादौ । एवमस्यापि पुल्लिङ्गत्वा-
दन्तोदात्तत्वम् । 'नञ्विपर्ययस्य' इति नियमेन नित्स्वरो बाध्यते,
यथा—'दक्षेरिनन्विधीयत' इति दक्षिणशब्देनान्तोदात्तेन भवितव्यम् ।
यथा—'दक्षिणा दिक् । इन्द्रो देवता'† इत्यादौ 'दक्षिणस्या
दिगाख्यायाम्' इति नियमाद्धिगाख्याया अन्यत्राद्युदात्तत्वम् । यथा
'दक्षिणां प्रतिग्रहीष्यन्'‡ 'आ प्र यच्छ दक्षिणात्'§ इत्यादिषु ।
एवमत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

²अथ द्वितीया—तवेति ॥ हे अग्ने तव भ्रमासः भ्रमण-
शीलाः विष्कुलिङ्गाः । पचाद्यच् 'आज्जसेरमुक्' । आशुया
आशवः । 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना जसो याजादेशः । पतन्ति
निष्पतन्ति । यद्वा—आशु निष्पतन्ति, क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसक-
त्वम् । द्वितीयैकवचनस्य लुगपवादो याजादेशः । अनुस्पृश
ये निष्पतन्ति तैर्भ्रमैः रक्षशरीराण्यनुक्रमेण स्पृश दहेति यावत् ।

तपूँप्यग्ने जुह्वा पतङ्गानसन्दितो

तपूँपि । अग्ने । जुह्वा । पतङ्गान् । अस-
न्दित इत्यसं-दितः । वीति । सृज् । विष्वक् ।

धृषता अभिभवित्रा । धृष प्रसहने चुरादिराधृषीय, व्यत्य-
येन श, 'शतुरनुम' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भावप्रधा-
नोय, धर्षकत्वेनेत्यर्थ । शोशुचान भृश दीप्यमान । यङ्-
गन्ताद्धचत्ययेनात्मनेपदम्, 'अभ्यस्तानामादि' इत्याद्युदात्तत्वम् ।
इवानी दहनोपाय उच्यते—तपूपि तापानौष्ण्यलक्षणान् तपनशी-
लान् । तपेरुसि प्रत्यय । पतङ्गान् पतनशीलान् । पतेरङ्गप्रत्य-
य । उल्का उज्जुला महाज्वाला । षपोदरादि । एवमे-
तत्त्रितय विष्वग्विसृज इतश्चेतश्च निस्सारय । विपु नाना अञ्च-
तीति ऋत्विगादिना क्तिन्प्रत्यय । 'न्यधी च' इति चकार-
स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्यत्ययेन वाव्य-
यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुह्वा असन्दित अयन्वित, अग्निर्हि
जुहू दृष्ट्वा यन्वित इव भवति न क्वचिद्याति, न चान्यत्करो-
ति, तामेवाज्यवती व्याप्रियमाणा पश्यन्तया बद्ध इव भव-
ति, तस्मात्तथा माभूरीति प्रार्थयते । जुह्वा विभक्ते 'उदात्त-
यणो हल्पूर्वात्' इत्युदात्तस्य 'नोङ्वात्वो' इति प्रतिषेधे
'उदात्तस्वरितयोर्यण' इति स्वरितत्व प्रवर्तते । सम्पूर्वाद्दृष्टे
निष्ठाया 'द्यतिस्यतिमास्थामित्तिकिति' इतीत्वम्, अव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अन्य आह—असन्दित केनचिदप्यख-
ण्डितप्रसरस्तन् इत्थ कुरु । तत्र कारणमाह—जुह्वा जुहूस्थेनाज्येने-
त्यर्थ ॥

वि सृज् विष्वगुल्काः । प्रति स्पशो
 वि सृज् तूर्णितमो भवा पायु-
 विशो अस्या अदब्धः । यो नो

उल्काः । ^३प्रतीति । स्पशः । वीति । सृज् ।
 तूर्णितम् इति तूर्णि-तम् । भव । पायुः । विशः ।

अथ तृतीया—प्रतीति ॥ अग्र इति चतुर्युपादादिः, अत एव
 न निहन्यते । हे अग्ने नः अस्माकं यो दूरे स्थितः अघशंसः
 यो वा अन्ति अन्तिके । 'कादिलोपो बहुळम्' इति कलोपः ।
 अत्र पापात्मकं शंसनमभिलाप कीर्तनं वा यस्य सोघशंसः,
 वधाधिकारी, दुरुक्तवादी वेच्यते । तथा प्रतिस्पशः पाशान्
 विमृज् विस्तारय पाशैस्तं वधानेत्यर्थः । स्पश ग्रहणशोपणयोः,
 करणे सम्पदादिलक्षणः क्विप् । यद्वा—स्पश बाधने, बाध-
 कान्यायुधादीनि तं प्रति विमृज् । तूर्णितमः त्वरिततमस्सन् ।
 त्वरतेः क्तिनि निष्ठावद्भावेन निष्ठानत्वे 'ज्वरत्वरस्त्रध्यविमवा-
 मुपधायाश्च' इत्यूट् । किञ्च—भव पायुः पालयिता अस्या
 विशः प्रजाया । कस्याः ? त्वामनुगतायाः अस्मदादिकायाः न
 पुनः प्रकृतायाः । अत एवान्वादेशाभावात् 'उडिदम्' इति
 विभक्तेरुदात्तत्वं प्रवर्तते । 'सावेकानः' इति विशो विभक्ते-
 रुदात्तत्वम् । 'द्व्यचोतस्तिडः' इति संहितायामाख्यातस्य दीर्घ-
 त्वम् । 'रुवापाजिमि' इत्युणप्रत्ययः । अदब्धः अनुपहिंसितः
 केनापि । किञ्च—माकिः मा कश्चिदपि ते त्वामादधर्षीत् आध-
 र्पयतु, तव कश्चिदपि परिभवं माकर्षीदित्यर्थः । धूप प्रसहने

दूरे अघशसः ॥ २८ ॥ यो
अन्त्यग्रे मार्किष्टे व्यधिरा दधर्षी-
त् । उदग्रे तिष्ठ प्रत्या तनुष्व
न्यमित्राः ओपतात्तिग्महेते । यो

अस्याः । अदब्दः । यः । नः । दूरे । अघशस
इत्यघ-शसः ॥ २८ ॥ यः । अन्ति । अग्रे ।
मार्किः । ते । व्यधिः । एति । दधर्षीत् । उदिति ।
अग्रे । तिष्ठ । प्रति । एति । तनुष्व । नीति ।
अमित्रान् । ओपतात् । तिग्महेत् इति तिग्म-

चुराद्विराधृषीयः, द्विविकरणतां, शप*श्शु, ततः परं सिच्,
'नेटि' इति वृद्धिप्रतिषेधः । सिच्येव वा व्यत्ययेन द्विर्वचनम् ।
व्यधिः व्यथयिता । व्यथेरन्तर्भावितण्यर्थात् 'इन् सर्वधातुभ्यः'
इतीन् । ण्यन्तादेव वा 'अच इ' इतीप्रत्यये 'बहुळमन्यत्रापि
संज्ञाच्छन्दसोः' इति णिलोपः । यथा—'वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः'[†]
इति वृषादिर्द्रष्टव्यः । ते इति 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति सम्प्रदा-
नत्वाच्चतुर्थी । 'चतुर्थ्यर्थे बहुळं छन्दसि' इति षष्ठी चतुर्थ्यर्थे
वा । कर्मणि षष्ठी वा, तेव्यधिरिति सम्बन्धात् । 'युष्मत्तत्तशु-
ष्वन्तः पादम्' इति ते इत्यास्मिन् परतः पूर्वस्य सकारस्य पत्वम् ॥

*अथ चतुर्थी—उदग्र इति ॥ हे अग्रे उत्तिष्ठ उत्थाय
प्रत्यातनुष्व शत्रून्प्रत्यात्ततेजा भव । तथा च भूत्वा, हे तिग्महेते

नो अरातिश्च समिधान चक्रे नीचा
तं घक्ष्यत्सन्न शुष्कम् । ऊर्ध्वो भव
प्रति विध्याध्यस्मदाविष्कृणुष्व दै-

हेते । यः । नः । अरातिम् । समिधानेति सं-
इधान् । चक्रे । नीचा । तम् । धक्षि । अतसम् ।
न । शुष्कम् । ऊर्ध्वः । भव । प्रतीति । विध्य ।
अधीति । अस्मत् । आविः । कृणुष्व । दैव्यानि ।

तीक्ष्णायुध अमित्रानस्मच्छत्रून् न्योपतात् नियमेन दह । उप
दाहे । अमोरित्रप्रत्ययः । किञ्च—यो नः अस्माकं अरातिं
अरातित्वं अस्मभ्यं वा अरातिं अदानं चक्रे कुरुते, योस्मभ्यं
न किञ्चिदपि ददाति तं नीचा न्यग्भृतं धक्षि दह, अतसन्न
काष्ठमिव शुष्कम् । दहेल्लेटि 'बहुळं छन्दसि' इति शपो
लुक् । न्यक्शब्दाद्ब्रह्मचर्येण तृतीया, 'अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनाम-
स्थानम्' इति तस्या उदात्तत्वम् । हे समिधान सामिधेनीसामिद्धि-
दीप्यमान । पूर्ववच्छपो लुक् ॥

अथ पञ्चमी—ऊर्ध्व इति ॥ हे अग्ने ऊर्ध्वः उर्ध्वतो
भव । उर्ध्वाय च प्रतिविध्य प्रत्येकं ताडय । यद्वा—प्रतियोद्धा
भव । कस्यार्थे ? अध्यस्मत् अस्मत्त उपरि अस्मत्पक्षे तिष्ठन्
अस्मदर्धमित्यर्थः । यद्वा—अस्मत्त* उपरि ये तिष्ठन्त्यस्मान्नच-
ग्मावयन्तः । तान् प्रतिविध्य प्रत्येकं ताडय । यद्वा—सप्तम्या

*सप्तम्या—यद्वा इत्याद्युक्ते अस्मत्त

व्यान्यग्ने । अवं स्थिरा तनुहि
यातुजूनां जामिमजामिं प्र मृणी-

अग्ने । अवेति । स्थिरा । तनुहि । यातुजूनाम् ।
जामिम् । अजामिम् । प्रेति । मृणीहि । शत्रून् ।

लुक् । अस्मास्वधि प्रतिविध्य अस्मन्निमित्तं प्रतियोद्धा भव ।
अधिशब्देनापि सप्तम्यर्थ एव द्योत्यते । तदर्थं किं कर्तव्यमिति
चेत् आविष्कृणुष्व प्रकाशय दैव्यानि देवस्य तव स्वभूतानि
वीर्याणि यानि तवैव सन्ति तानि प्रकाशय । ' देवाद्यञञौ '
इति यञ् । ' इदुदुपदस्य चाप्रत्ययस्य ' इति पत्वम् ।
किञ्च—यातुजूनां यातयितुं छेशयितुं प्राणिनो ये जवं* कुर्वन्ति
ते यातुजुवः । ' क्विञ्चि ' इत्यादिना क्विब्दीर्घौ । आमि छा-
न्दसो नुट् । तेषां यातुधानानां स्थिराणि वीर्याणि अवतनुहि
अवाचीनं कुरु नाशय । ' शेश्छन्दसि बहुळम् ' इति लुक् ।
' उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा वचनम् ' इति हेलोपो न क्रियते ।
एवं त्वदीयानि वीर्याण्याविष्कृत्य यातुधानानां च वीर्याणि शिथि-
लीकृत्य, पश्चादित्थं प्रवर्तितव्यमित्याह—जामि चाजामिं च शत्रू-
न्प्रमृणीहि प्रकर्षेण मारय । त्रियतेरन्तर्भावितण्यर्थात् लोटि[टः]
व्यत्ययेन श्वा, हेः पिच्चाभावे डिच्चादीत्वम् । यद्वा—मृण
हिंसायाम्, लोटि हेश्छन्दस ईडाणम्, विकरणस्य लुक् ।
यत्कृतमेव क्रियते तज्जामि । अत्र प्रमृणीहीत्याख्यातसन्निधे-
र्मरणविषयं पौनरुक्त्यं विज्ञायते, उपचारेण तद्धतिं वृत्तिः ।
एतदुक्तं भवति;—शत्रून् प्रमृणीहि । किं विशेषेण ? जामिं

हि शत्रून् । स ते ॥२९॥ जानाति
सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे

६सः । ते ॥ २९ ॥ जानाति । सुमतिमिति सु-
मतिम् । यविष्ठ । यः । ईवते । ब्रह्मणे । गातुम् ।

चाजामि च शत्रुं मारय यः पूर्वं प्रहृतस्तमपि प्रहर, हतो-
यमिति मोपेक्षिष्ठाः, यश्च न प्रहृतः कुतश्चित्कारणात्तमपि
प्रहर, वराकोयं न हन्तव्य इत्यादि चेतसि माकृष्याः ।
इदमेव कात्स्न्यं प्रतिपादयितुं बहुवचनं प्रयुक्तम् । एकेन जामि-
मारणेन एकेनाजामिमारेण देवस्य कृतार्थता माविज्ञायीति ।
यद्वा—द्वे अप्येते क्रियाविशेषणे, व्यत्ययेन 'स्वमोर्नपुंसकात्'
इति न क्रियते । पुनरुक्तमपुनरुक्तं च शत्रून् मारयेति ॥

६अथ पठौ—स त इति ॥ हे अग्ने यविष्ठ युवतम् । यद्वा—
हविर्देवानाम्मिश्रयितृत्तम् । यैते तृजन्तादिष्ठन् । स ते तव
जानाति सुमतिं शोभनां कल्याणकारिणीं मतिं स एव तवानु-
ग्रहबुद्धिं यथावत् भजत इति यावत् । यद्वा—म एव त्वत्प्र-
सादात्सुमतिमात्महितं जानाति, स एवात्महिते प्रवर्तत इति
यावत् । रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्, 'मन्त्रे वृष' इति मति-
शब्दान्तोदात्तः । क इत्याह—य ईवते गमनवते प्रशस्तगतये
कल्याणहेतुभूतागमनाय । यद्वा—गृहमागताय ब्रह्मणे परिवृढाय ।
तुभ्यं गातुमन्नं हविलक्षणं ऐरत् ईरयति ददाति* । ईर क्षेपे,
चुरादिराधृषीयः, छान्दसो लुङ् । इङ् गतो, किञ्चन्तात्मशंसायां

*ग-प्रेरयति.

गातुमैरत् । विश्वान्यस्मै सुदिनानि
रायो द्युम्नान्यर्यो वि दुरो अग्नि

ऐरत् । विश्वानि । अस्मै । सुदिनानीति सु-दि-
नानि । रायः । द्युम्नानि । अर्यः । वीति । दुरः ।

मतुप्, 'छन्दसीर' इति मतुपो वत्वम् । यद्वा—ईवते गमनवते
गमनकारिणे तुभ्य यो गातुम्मार्गमैरत् करोति, मार्गं हविरादि-
सम्पन्नं प्रवर्तयति अलङ्कृतमिव राजमार्गम् । स एव सुमति
जानाति । तस्मान्त्वया इत्थमस्यैवोपकर्तव्यमित्याह—अस्मै इत्थ
त्वयि श्रद्धा कुर्वते यजमानाय यजमानार्थम् । अन्वादेशविषयत्वा-
दनुदात्तत्वम् । रायो धनानि द्युम्नानि यशासि दुरो गृहान्,
एतानि विश्वान्यपि सुदिनानि शोभनानि दिनान्यभिलक्षीकृत्य,
त्व विद्योत् विशेषेण द्योतस्व* । धैर्युम्नादिभिश्शोभनानि दिनानि
क्रियन्ते तानि सुदिनानि । 'आद्युदात्त द्व्यच्छन्दसि' इत्यु-
त्तरपदाद्युदात्तत्वम्, 'नपुसकमनपुसवेन' इति नपुसकस्यैकशेष ।
'ऊडिदम्' इति रायो विभक्तेरुदात्तत्वम् । दुर्वोर्हिसाकर्मण
क्वपि बलोप । द्योततेश्छन्दसो लुङ्, 'द्युङ्चो लुङि'
इति परस्मैपदम्, सिचि वृद्धि, 'बहुल छन्दसि' इतीड-
भाव, 'बहुल छन्दस्यमाडचोगेपि' इत्यडभाव । यथेतानि
विश्वान्यपि सुदिनानि भवन्ति, इष्टादिनानि भवन्ति तथा
विद्योतस्व अर्यस्त्वम् । अर्यस्स्वामी, 'अर्यस्स्वामिवैश्वर्यो' इति
यत्प्रत्ययान्तो निपात्यते । अपरा योजना—विश्वानि द्युम्नानि
दीप्तिमान्ति सुदिनानि शोभनदिनानि । अत्यन्तसयोगे द्वितीया ।

द्यौत् । सेदग्ने अस्तु सुभगस्सुदा-
नुर्यस्त्वा नित्येन हविषा य उक्थैः ।

अभीति । द्यौत् । सः । इत् । अग्ने । अस्तु ।
सुभग इति सु-भगः । सुदानुरिति सु-दानुः । यः ।
त्वा । नित्येन । हविषां । यः । उक्थैः । पिप्रीपति ।

यथा शोभनानि विश्वानि दिनानि भवन्ति, तथा तेषु विद्यो-
तस्य । 'परादिश्छन्दसि बहुळम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दुरोभि
गृहानभिल्लीकृत्य विश्वानि दिनानि द्योतस्व । रायो धनस्य
स्वामी त्वम् । अन्ये तु वाक्यभेदेन व्याचक्षते—विश्वान्यपि
मुदिनान्यस्मै भवन्ति । द्युम्नानि यशांसि च भवन्ति । रायो
धनस्य स्वामी भवति । गृहानभि विद्योतते, गृहस्थश्च
भवतीति ॥

'अथ सप्तमी—मेदिति ॥ हे अग्ने स इत् स एव सुभगोस्तु
सौभाग्यमान भवतु, मुदानुः शोभनदानश्च । उभयत्रापि
'आद्युदात्तं दृचश्छन्दमि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । 'मोचि लोपे
चेन्' इति स इत्यस्य मंहितायां सोर्लोपः । क इत्याह—यस्त्वा
नित्येन अविच्छिन्नेन यावज्जीवमद्गृह्यनां परिपालयन् हविषा पिप्री-
पति प्रीणायिनुमिच्छति ; न कदापिदपीमां हित्वा यनमानो भवति ।
प्रीन् तपणे । यश्चोक्थैशशरैस्त्वां पिप्रीपति स एव । कस्मि-
न्निमित्त इत्याह—स्वायुषि आत्मीये जीवितेप्रो वा निमित्ते ।
निमित्तात्कर्मयोगे सप्तमी । आत्मार्यं न परार्थमिति स्वग्रहेण
दर्शयति । कुत्र रिपत इत्यन आह—दुर्गेणे गृहे स्व इत्ये-

पिप्रीपति स्व आयुषि दुरोणे विश्वे-
दस्मै सुदिना सासदिष्टिः । अर्चामि

स्वे । आयुषि । दुरोण इति दुः-ओने । विश्वा ।
इत् । अस्मै । सुदिनेति सु-दिना । सा । असत् ।
इष्टिः । अर्चामि । ते । सुमतिमिति सु-मतिम् ।
घोषि । अर्वाक् । समिति । ते । वावाता । जर-

व । आत्मीये ग्रहे स्थितं त्वां पिप्रीपति, न तु ऋत्विजाम् । दु खेन
रक्षयत इति दुरोणम् । अवतेरोणादिको नप्रत्यय, ज्वरत्वर-
दिना उठि गुणः, 'पूर्वपदात्संज्ञायामग' इति णत्वम्, रुदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किञ्चेत्याह—सा तादृशीत्यभूतेन क्रियमाणा
विश्वेत् विश्वेव न पुनरेकैव । इष्टिर्याग सुदिना शोभन-
दिना असद्भवति । अस्मै अस्य । पष्ठचर्थे चतुर्थी, पूर्ववदुत्तर-
पदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा—अस्य यजमानस्य विश्वान्यपि सुदिनानि
भवन्ति । किञ्च—सा तादृशेन क्रियमाणा इष्टिरसद्भवेत् । अता-
दृशेन क्रियमाणा इष्टिरेव न भवति । तस्मात्स एव सुभगस्सुदा-
नुश्चास्तु । भगो रूपमेश्वर्यं वा । दानुर्दानशील दातृत्वं वा ।
अस्तेलैष्टि 'लेटोडाटो' इत्यडागम, 'इतश्च लोप' ॥

अथाष्टमी—अर्चामीति ॥ हे अग्ने ते तव सुमति शोभनां
मतिमुपकर्त्रां बुद्धिमर्चयामि पूजयामि मनसा बहुमन्ये । सुदु
मन्यतेनयेति सोपसर्गात्किनि समासे रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्,
'मन्त्रे वृष' इति क्तिन उदात्तत्वम् । इयं मदीया गीश्च
ते त्वां सअरतां सम्यक्स्तौतु । जरतिस्तुतिकर्मा छन्दसि । की-

ते सुमृतिं घोप्यर्वाक्सं तं वावातां
जरताम् ॥ ३० ॥ इयं गीः । स्व-
श्वांस्त्वा सुरथां मर्जयेमास्मे क्षत्रा-

ताम् ॥ ३० ॥ इयम् । गीः । स्वश्वा इति सु-
अश्वाः । त्वा । सुरथा इति सु-रथाः । मर्जयेम् ।
अस्मे इति । क्षत्राणि । धारयेः । अन्विति । द्यून् ।

दृशी गीः? त्वामेव वावाता पुनःपुनस्त्वामेवोपगच्छन्ती क्षणमपि
त्वां हातुमशक्तुवन्ती । वातेर्यद्गुगन्तान्निष्ठा, व्यत्ययेन धातुस्वरः ।
त्वां संवावाता त्वां सङ्गच्छन्ती वान्वीयते । यद्वा—त्वामश्चिता
वा अवगच्छन्तीति वा । 'वष्टि वागुरिरछोपम्' इत्यवशब्दाकारो
लुप्यते, 'अन्येषामपि' इति सांहितिकं दीर्घत्वम् । यद्वा—
आद्यन्तविपर्ययो वा अवशब्दस्य; यथा—'श्वात्रोसि'* इत्याशु-
शब्दस्य । 'परादिशब्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
यद्वा—अतिशयेन वननीया । यद्गुकि छान्दसी रूपसिद्धिः ।
स्तुतिर्विशेष्यते—घोपि घुप्यत इति घोपि । 'इन्सर्वधातुम्यः'
इतीन्, क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकत्वम् । अर्वाक् अर्वाचीनमस्मा-
दृशजगोचितं, यथास्माभिर्दोषयितुं शक्यते तथा घोपयित्वा त्वदृणा-
नियं स्तौतु । अथ कायिकीं परिचर्यामाह—स्वश्वात्सुरथाश्च सन्तः
त्वत्प्रसादेन महावनाः पुत्रपौत्रादिसहिताश्च सन्तस्त्वामर्चयेम
अलङ्कर्मैः, परिचरेभेति यावत् । मृजू शौचालङ्करणयोः, वृद्ध्य-
मादशब्दसः । शुद्धिकर्मण एव वा शु[वृ?]क्षा भाव्यम् । 'आद्युदात्तं

णि धारयेरनु धून् । इह त्वा भू-
 यां चरेदुप त्मन्दोपावस्तदीदिवाः-
 समनु धून् । क्रीडन्तस्त्वा सुमन-

इह । त्वा । भूरि । एति । चरेत् । उपेति । त्मन् ।
 दोषावस्तरिति दोषां-वस्तुः । दीदिवाःसंम् ।
 अन्विति । धून् । क्रीडन्तः । त्वा । सुमनसु इति

द्वयच्छन्दसि ' इति बहुव्रीहेरुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अस्मे अस्म-
 म्यमेवं वर्तमानेभ्यः क्षत्राणि बलानि धारयेः देहि । यद्वा—
 अस्माकं क्षत्राणि धारय । यद्वा—अस्मदर्थं क्षत्राणि धारय ।
 ' सुपां सुलुक् ' इति शे आदेशः । अनुधून् दिनेदिने । उक्त-
 णादिना कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥

अथ नवमी—इहेति ॥ इहामिन्द्रमणि रक्षोवधलक्षणे त्वामेव
 भूरि भूयिष्ठं उपाचरेत् उपचरितुमर्हति पुरुषः त्मन् आत्मनि
 दोषावस्तदीदिवांसमनुधून् रात्रावहनि च सर्वेषां अन्तर्दीदिवांसं
 संदीप्यमानम् । ' आढोन्यत्रापि दृश्यते ' इत्यात्मन आकारस्य
 लोपः । दीप्यतेः कसौ ' तुजादीनाम् ' इत्यम्यासस्य दीर्घ-
 त्वम् । छान्दसो वा दीदिविः* दीप्तिकर्मा कृतद्विर्वचन एव ।
 ' कार्तिकौजपादयश्च ' इति दोषावस्तरित्यस्य पूर्वपदमङ्गवित्तर-
 त्वम् । पदसमुदायात्मको वा एको निपातः । ' निन्द-
 आद्युदात्ताः ' इति तस्याद्युदात्तत्वम् । यद्वा—इहामिन्द्र त्वेदे
 त्वामेव भूरि उपाचरेत् पुरुषः आत्मनिमित्तमाल्लोपिनङ्गत्वं

सस्सपेमाभि द्युम्ना तस्थिवाऽसो
जनांनाम् । यस्त्वा स्वश्वस्सुहिर-
ण्यो अग्रे उपयाति वसुमता रथेन ।

सु-मनसः । सपेम । अभीति । द्युम्ना । तस्थि-
वाऽसः । जनांनाम् । ¹⁰यः । त्वा । स्वश्व इति
सु-अश्वः । सुहिरण्य इति सु-हिरण्यः । अग्रे ।
उपयातीत्युप-याति । वसुमतेति वसु-मता ।

दोषावस्त दीप्यमानम् । अनुद्यूनित्युपचरणं विशेष्यते अनुदिन-
मुपाचरेदिति । तस्माद्द्वय क्रीडन्तः तृप्यन्तस्सुमनसः अप्रतिकूल-
मनसः शोभनमनसो या । त्वा त्वामिव सपेम भजेम । पप सम-
वाये । 'सोर्मनसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं सुमनशशब्दस्य । जनानां
द्युम्नानि धनानि यशासि वा अभितस्थिवांसः अभितिष्ठन्तः
त्वत्प्रसादेनात्मसात्कुर्वन्त त्वत्सम्बन्धिन एव सर्वदा भवेमेति ।
'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति द्युम्नेत्यत्र शैर्लोपः । 'वस्वेकाजा-
हुताम्' इति तिष्ठतेरिडागमः ॥

¹⁰अथ दशमी—यस्त्वेति ॥ हे अग्रे स्वश्वः शोभनाश्वः
महाधनः यागयोग्य इति यावत् । 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि'
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुहिरण्यः । 'नञ्मुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् । य ईदृशस्सन् वसुमता व्रीह्यादिधनवता रथेन
त्वामुपयाति तस्य त्राता भवसि सर्वदुरितेभ्यः । किञ्च—तस्य सखा
भवसि । कस्य? यस्त्वामानुपक् अनुपक्तं नित्यं आतिथ्यमति-

तस्य त्राता भवसि तस्य सखा
 यस्त आतिथ्यमानुपगजुजोपत् ।
 महोरुजामि ॥ ३१ ॥ वन्धुता

रथेन । तस्य । त्राता । भवसि । तस्य । सखा ।
 यः । ते । आतिथ्यम् । आनुपक् । जुजोपत् ।
 "महः । रुजामि ॥ ३१ ॥ वन्धुता । वचोभिरिति
 वचः-भिः । तत् । मा । पितुः । गोतमात् ।

यिसत्कारम् । यद्वा—अनुपक्त यथाभिलषितमातिथ्य जुजोपत्
 जोपयति प्रापयति । जुपेरन्तर्भावितण्यर्थात् लेटि ' बहुल-
 च्छन्दसि ' इति शपश्लु । ' लेटोडाटौ ' इत्यडागमः,
 ' अभ्यस्तानामादि ' इत्याद्युदात्तत्वम् । ते इति कर्मणस्सम्प्रदान-
 त्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । ' अतिथेर्ण्य ' ॥

११अथैकादशी—महो रुजामीति ॥ हे अग्ने वन्धुता वन्धुतया
 वन्धुभावेन । ' सुपा सुलुक् ' इति तृतीयाया आकार । वचो-
 भिस्तुतिभिरुपजातया त्वद्वन्धुतया मह महत असुरान् ये
 धनादिना मामतिशेरेते तावुजामि भञ्जयामि मत्तो न्यक्करोमि । महते-
 क्विपि ' सावेकाच्च ' इति व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वम् । तत्तादृश
 ज्ञान गोतमनाम्न गोतमसदृशाद्वा मम पितुस्सकाशान्मामन्वियाय
 अन्वगच्छत् । येन त्वा वाग्भिर्वन्धुत्वाय* [येनेमा वाच त्वद्वन्धुत्वाय ई]॥
 करोमि । यद्वा—वचोभिरिति व्यत्ययेन बहुवचनम् । स्तुतिव-
 चसा उपजातेन तव बान्धवेन महो रुजामि प्रथमम् । तदनु

ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्य-
न्तो अन्धं दुरितादरक्षन् । ररक्ष
तान्सुकृतो विश्ववेदा दिप्सन्त इद्भि-

¹³ये । पायवः । मामतेयम् । ते । अग्ने । पश्यन्तः ।
अन्धम् । दुरितादिति दुः-इतात् । अरक्षन् । ररक्ष ।
तान् । सुकृत इति सु-कृतः । विश्ववेदा इति
विश्व-वेदाः । दिप्सन्तः । इत् । रिपवः । न ।

¹³अथ त्रयोदशी—ये पायव इति ॥ हे अग्ने ते तव ये
पायवो रश्मयः अन्धं चक्षुर्हीनं मामतेयं, ममता नाम काचिद-
पिपत्नी तस्या अपत्यं मामतेयम् । 'स्त्रीभ्यो ङक्' । तमन्धं पश्य-
न्तः दुरितात् श्वभ्रपतनलक्षणात् अरक्षन् प्रकाशप्रदानेन दुरित-
हीनमकुर्वन् । दुरितशब्दः प्रवृद्धादिर्द्रष्टव्यः । तावश्मीन् सुकृत-
स्तथा शोभनं कर्म कृतवतः विश्ववेदास्त्वं विश्वस्य वेदयिता ।
'गतिकारकयोरपि' इत्यसुन् । विश्वानि वेदांसि वा यस्य
तादृशो भवान् ताव्ररक्ष, रक्षतेः परोक्षे लिट्, आदरेण परिगृह्य
पालयेति । 'छन्दसि लुङ्ङिटः' इति लिट् । परोक्ष एव
ररक्ष विशेषेण परिजग्राहेत्यर्थः । कथं ररक्षेत्याह—यथा रिप-
वो राक्षसादयः दिप्सन्त इत् रिपुं दम्भितुमिच्छन्तः परिभवि-
तुमिच्छन्त एव सन्तः नैव देभुः न परिवभूवुः । ततः प्रभृति तथा
ररक्षेति । दम्भेस्सनि 'सनीवन्तर्ध' इतीडागमः । 'दम्भ
इच्च' इतीकारः । भपभावश्छान्दसः । दम्भेर्हलप्रहणस्य जाति-
पाचित्वात् 'हलन्ताच्च' इति सनः कित्त्वम् । देभुरिति 'दम्भे-

पवो ना हं ॥ ३२ ॥ देभुः । त्वया
वयं सधन्यस्त्वोतास्तव प्रणीत्य-
श्याम वाजान् । उभा शंसा

ह ॥ ३२ ॥ देभुः । 'त्वया । वयम् । सधन्य
इति सध-न्यः । त्वोताः । तव । प्रणीतीति
प्र-नीती । अश्याम् । वाजान् । उभा । शंसा ।

श्रेति वक्तव्यम्' इति लिटः किच्चादुपधालोपः । दभिः प्रकृ-
त्यन्तरं वा । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति नशब्दस्य संहि-
तायां दीर्घत्वम् ॥

१४अथ चतुर्दशी—त्वयेति ॥ हे अग्ने त्वया सधन्यस्सह-
नेतारो वयं त्वं च वयं च सहाभिमतानि नयाम इत्यर्थः ।
'सधमादस्थयोः' इति विधीयमानस्सधादेशो व्यत्ययेनात्रापि
भवति, 'एरनेकाचः' इति यणादेशः, 'उदात्तस्वरितयोर्यणः'
इति विभक्तिस्स्वर्यते । त्वोताः त्वया ऊताः रक्षिताः । छान्दसी
रूपसिद्धिः, 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्,
बहुविकारत्वादनवग्रहः । तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेन अनु-
ज्ञानेन परिचरणेन वा वयं वाजानन्नानि अश्याम भक्षीमाहे ।
'सुपां सुलुक्' इति प्रणीतिशब्दात्परस्यास्तृतीयायाः पूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वम्, 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । किञ्च—
हे सत्यताते सत्यकारिन् । व्यत्ययेन तातिलप्रत्ययः । यद्वा—तनोतेः
क्तिनि छान्दसं दीर्घत्वम् । हे सत्यविस्तार । उभा शंसा उभौ
शंसनीयौ अर्थावैहिकमामुष्मिकं च । 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः ।

सूदय सत्यतातेनुष्टुया कृणुह्यह
याण । अया ते अग्ने समिधा
विधेम प्रति स्तोमं शस्यमानं

सूदय । सत्यतात इति सत्य-ताते । अनुष्टुया ।
कृणुहि । अहयाण । ¹⁵अया । ते । अग्ने । समि-
धेति सं-इधा । विधेम । प्रतीति । स्तोमम् ।

तौ सूदय आनय । पूद क्षरणे । अनुष्टुया अनुक्रमेण स्थितौ
कृणुहि कुरु । 'उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा वचनम्' इति
हेर्लुगभाव । अनुक्रमेण स्थापनमनुष्टु । 'अपदुस्सुपु स्थः'
इति विधीयमानः कुप्रत्ययो व्यत्ययेनानुपूर्वादिपि भवति, सुपा-
मादित्वात् पत्वम्, ततः परस्यास्तृतीयायाः 'सुपां सुलुक्'
इति याजादेशः । अहयाण भक्तानां अद्वेषयितः, विजयकरत्वात् ।
जिह्वेतेर्व्यत्ययेन शपो लुक्, 'छन्दस्युभयथा' इति चानशः
आर्धधातुकत्वात् द्विच्चाभावः । व्यत्ययेन वा शपि मुगभावः ॥

¹⁵अथ पञ्चदशी—अयेति ॥ हे अग्ने अया अनया समिधा
समिन्धनेन सामिधेनीकृत्येन । इदमस्तृतीयायाः 'सुपां सुलुक्'
इति याजादेशः, त्यदाद्यत्वम्, 'अतो गुणे' इति पररू-
पत्वं, हलि लोपश्च, 'अनाप्यकः' इति व्यत्ययेन न प्रवर्तते ।
ते त्वां विधेम परिचरेम । पूर्ववत्कर्मणस्सम्प्रदानत्वम् । स्तोमं
स्तोत्रं शस्यमानं प्रतिष्ठभाय प्रतिष्ठहाण । 'छन्दसि शायजपि'
इति शायच्, 'ह्यग्रहोर्भः' इति भत्वम् । अशसः अशंसान्
अस्मद्वेष्यान् । बहुव्रीहिर्वा । अशेर्वा असुन् । व्यापकान्

गृभाय । दहाशसौ रक्षसः पाहा-
स्मान्द्रुहो निदो मित्रमहो अवद्यात् ।
रक्षोहणं वाजिनमा जिघर्मि
मित्रं प्रथिष्ठमुप यामि शर्म ।

शस्यमानम् । गृभाय । दह । अशसः । रक्षसः ।
पाहि । अस्मान् । द्रुहः । निदः । मित्रमह इति
मित्र-महः । अवद्यात् । ¹⁶रक्षोहणमिति रक्षः-
हनम् । वाजिनम् । एति । जिघर्मि । मित्रम् ।

हिंसाद्वारा । रक्षसः राक्षसान् । पूर्ववन्नन्विपयत्वाभावादाद्युदात्तत्वा-
भावः । किञ्च—अस्मान् पाहि रक्ष । कस्मादित्याह—द्रुहः द्रोहा-
त्परकर्तृकात् । निदः । निन्दतेः क्विप् । निन्दायाः परकर्तृकायाः ।
अवद्यात् परिधादात् परकर्तृकात् अस्मन्पाहि । उभयत्र 'सावे-
काचः' इति त्रिभक्तेरुदात्तत्वम्, तृतीयस्य तु 'अवद्यपण्य'
इति निपातनात्, 'ययतोश्चातदर्थे' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
हे मित्रमहः त्वस्य मित्रवदुपकारकं महस्तेजो यस्य स तादृशः ॥

. ¹⁶अथ पुरोनुवाक्या—रक्षोहणमिति ॥ 'रक्षोघ्नी याज्यानुवाक्ये
भवतः' * इति च द्राह्मणम् । रक्षसां हन्तारं वाजिनमन्नवन्तं
अद्यस्य दातारं आजिघर्मि अनेन हविषा आभिमुख्येन संदीप-
यामि । घृ क्षरणदीप्त्योः । जुहोत्यादिकः, 'बहुलं छन्दसि'
इत्यभ्यासस्येत्वम् । मित्रं सर्वेषां सुद्धूतम् । मिदो दुःखात्तायकं

शिशानो अग्निः क्रतुभिस्सर्मिद्धस्स
नो दिवा ॥ ३३ ॥ स रिपः पातु
नक्तम् । वि ज्योतिषा बृहता

प्रथिष्ठम् । उपेति । यामि । शर्म । शिशानः ।
अग्निः । क्रतुभिरिति क्रतु-भिः । सर्मिद्ध इति
सं-इद्धः । सः । नः । दिवा ॥३३॥ सः । रिपः ।
पातु । नक्तम् ।^{१७}वीति । ज्योतिषा । बृहता । भाति ।

प्रथिष्ठं पृथुतमम् । यद्वा—प्रथयितृतमम् । प्रथितृशब्दात्
'तुश्छन्दसि' इतीष्टन्, 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इति वृलोपः ।
ईदृशं तं शर्म शरणमुपयामि रक्षकं भजे । स च क्रतुभिः
सर्मिद्धः प्रज्ञाभिस्सन्दीप्तः अस्मदीयैर्वा यजनैः प्रवृद्धतेजाः ।
अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तः । शिशानस्तीक्ष्णामवन् । श्यतेर्व्यत्यये-
नात्मनेपदम्, 'बहुलं छन्दसि' इति शपश्शुः, अभ्यासस्येत्वम्,
'अभ्यस्तानामादिः' आद्युदात्तत्वम् । ईदृशस्स नः अस्मान्
दिवा च नक्तं च रिपः पातु दुःखाद्रक्षतु । हिंसाद्वा रक्षःप्रभृ-
तेरस्मान्पातु । पूर्ववद्विभक्तेरुदात्तत्वम् 'सावेकाचः' इति ॥

^{१७}अय याज्या—वीति ॥ अयमग्निर्वृहता ज्योतिषा महता
तेजसा इत्यंभूतस्सन् विभाति विशेषेणाभाति महाननेनास्मदीयेन
हविषा । 'बृहन्महतोरुपसङ्ख्यानम्' इति तृतीयाया उदात्तत्वम् ।
किञ्च—विश्वानि महित्वा माहात्म्यानि । 'शेश्छन्दसि' इति लोपः ।

भात्यग्निराविर्विश्वानि कृणुते महि-
त्वा । प्रादेवीर्मायास्सहते दुरेवा-
शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे ।

अग्निः । आविः । विश्वानि । कृणुते । महित्वेति
महि-त्वा । प्रेति । अदेवीः । मायाः । सहते ।
दुरेवा इति दुः-एवाः । शिशीते । शृङ्गे इति ।

आविष्कृणुते आविष्कुर्वीत । किञ्च—अदेवी अदेवनशीलाः
आसुरीर्मायाः प्रसहते अभिभवेत् । दुरेवाः दु खेनैतव्या दुष्प्र-
धर्मा इति यावत् । एतेर्व.*, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किञ्च—
शृङ्गे शृङ्गस्थानीये प्रधाने आत्मीये ज्वाले शिशीते† तीक्ष्णीकृस्ते ।
श्यतेर्व्यत्ययेन आत्मनेपदम्, पूर्ववच्छपश्लु, इत्वं चाम्यासस्य,
'तास्यनुदात्तेत्' इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे 'अनुदात्ते च' इत्याद्यु-
दात्तत्वम् । किमर्थं शिशीत इत्याह—रक्षसे विनिक्षे रक्षोविनाशार्थम् ।
पूर्ववत्कर्मणस्सम्प्रदानत्वम् । विनिक्षे—णिक्षि चुम्बने, 'कृत्यार्थे
तवैकेन्' इति केन्प्रत्ययः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ज्वा-
लाम्यां रक्षसश्चुम्बनं दाह एव, रक्षसो दाहार्थं शृङ्गे तीक्ष्णी-
करोत्विति । यद्वा—णिजेशशोधनकर्मणः 'तुमर्थे सेसेनसे' इति
क्सेप्रत्ययः, 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
सनि वा व्यत्ययेन गुणाभावः । विनाशे बन्धनं विनाशनमेव ॥

*स. ग-दुरुपस्योदेतेरीणादिषो यत्प्रत्ययः.

†स. ग—ज्वाले । शृणोतेःशृङ्गे द्विषभूते शत्रुजाते शिशीते.

उत स्वानासो दिविपन्वग्रेस्ति-
ग्मायुधा रक्षसे हन्तवा उ । मदे

रक्षसे । विनिक्ष इति वि-निक्षे । ¹⁸उत । स्वाना-
सः । दिवि । सन्तु । अग्नेः । तिग्मायुधा इति
तिग्म-आयुधाः । रक्षसे । हन्तवै । उ । मदे ।

¹⁸अथ याज्याविकल्पः, उपहोमार्था वां—उतेति ॥ स्वानासः
स्वनं कुर्वन्तः हवि प्रक्षेपसमुपजनितमहाशब्दाः । स्वनतेर्व्यत्ययेन
कर्तरि घञ्, आज्ञसेरसुक्, 'कर्पात्वतः' इत्यन्बोदात्तत्वम् ।
ईदृशाः अग्नेः रश्मयः उत दिवि दिव्यपि सन्तु सर्वत्राकाशे
विजृम्भन्ताम् । छान्दसं पत्वम् । 'अडिदम्' इति विभक्ते-
रुदात्तत्वम् । स्वाना इति रश्मिनामेति केचित् । तिग्मायुधाः
तीक्ष्णायुधाः । तिग्मं तैक्षण्यमेव आयुधस्थानीयं शत्रूणां वेधक-
त्वात् येषां ते तव रश्मयः दिव्यपि प्रकाशन्ताम् । किमर्थं ?
रक्षसे हन्तवै रक्षोवधार्थम् । हन्तेः कृत्यार्थे भावे तवै ऽयः ।
प्ररुजन्तु प्रकर्षेण भक्षयन्तु हवींषि । रुजो भङ्गे तौदादिकः ।
यद्वा—भामाः क्रोधनशीलाः रुत्वा [क्तुा ?] अस्य रश्मयः प्ररुजन्तु प्रक-
र्षेण रक्षःप्रभृत्यापि भक्षयन्तु । मदेचित् मदायैवास्य । यद्वा—
उपमानार्थश्चिच्छब्दः । महस्मे [मध्याह्ने] वर्तमानस्यास्य यथा
रश्मयो विश्वं दहन्ति, एवमस्मद्रिपून् भक्षयन्त्विति । एवमस्म-
द्विपये प्रवर्तमानमेनमग्निं अदेवीः अदेव्यः आसुर्यः परिबाधः
पीडाः न धरन्ते न वृण्वन्तु न प्राप्नुवन्तु । वृजो वृडो वा

चिदस्य प्र रुजन्ति भामा न वरन्ते
परिवाधो अदेवीः ॥ ३४ ॥

चिद् । अस्य । प्रेति । रुजन्ति । भामाः । न ।
वरन्ते । परिवाध इति परि-वार्यः । अदेवीः ॥३४॥

अघशस्सस्स ते जरतास् रुजामि ह
दिवैकचत्वारिंशच्च ॥१४॥

आप उन्दन्त्वाकूत्यै दैवीमियन्तेवस्वर्यस्यु-
शुनां ते सोमन्त उदायुपा प्र च्यवस्वाग्नेरातिथ्य-
मशुरशुर्वित्तार्यनी मेसि युजते कणुष्व
पाजुश्वतुर्दश ॥ १४ ॥

आपो वस्वर्यसि या तवेयङ्गीश्वतुस्त्रिंशत् ॥ ३४ ॥
आप उन्दन्त्वदेवीः ॥

हरिः ओम् तत्सन्.

व्यत्ययेन शप् । परिपूर्वाद्वाधतेस्सम्पदादिलक्षणस्त्रियां क्तिप्,
रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इति श्रीभट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये
प्रथमे काण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोनुवाकः.

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकः समाप्तः.

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
र्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामा ददे-
ध्रिरसि नारिरसि परिलिखितः

१ देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्र-सवे ।
अश्विनोः । वाहुभ्यामिति वाहु-भ्याम् । पूष्णः ।
हस्ताभ्याम् । एति । ददे । २ अग्निः । असि । नारिः ।

अथ तृतीयः प्रपाठकः.

१ अतः परमध्वरकाण्डं सोमार्पणम् । तत्रौदुम्बर्यवटपरिलेखनार्थ-
मग्निमादत्ते—देवस्य त्वेति ॥ व्याख्यातं चैतत्* । हे अग्ने
त्वामादद इति सावित्रस्यैवायं शेषः ॥

२ तामभिमन्त्रयते—अधिरसीति ॥ अग्निः कठिनमपि प्रदेशं
भित्तानुप्रवेष्टुं समर्थासि, एवंनाम तीक्ष्णासीत्यर्थः । अत्र गतौ,
'इन्सर्वधातुम्यः' इतीन्द्रत्ययः । यद्वा—अपो विभर्तीत्याग्निः,
यागसाधनद्वारेण वृष्टिहेतुत्वात्, तीक्ष्णीकरणाय 'कर्मकारेण' पायि-
तोदकत्वाद्वा । अप्छब्द उपपदे 'विभर्तेः' 'अचः' इतीन्द्रत्ययः,
बहुलवचनाद्गुणो न क्रियते, स्वरानवग्रहौ चिन्त्यौ । व्यत्ययो
वा । कथं पुनरियं तीक्ष्णेति ज्ञायते? इत्याह—नारिरसि ।
नृ नये, 'पुंसि संज्ञायां घः' । नरः नेता निपुणः कर्मकारः,
तस्यापत्यमसि, तेनोत्पादितत्वात् । यद्वा—'नयतेष्टिलोपश्च' इति
ऋप्रत्यये ना, तस्यापत्यमिति बाह्यदेराकृतिगणत्वात् इन्द्रत्ययः ।

रक्षः परिलिखिता अरांतय इदम्-
ह* रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि
योऽस्मान्द्वेष्टि यश्च वयं द्विष्म इद-
मस्य ग्रीवा अपि कृन्तामि दिवे
त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा

अस्ति । ^१परिलिखितमिति परि-लिखितम् । रक्षः ।
परिलिखिता इति परि-लिखिताः । अरांतयः ।
इदम् । अहम् । रक्षसः । ग्रीवाः । अपीति ।
कृन्तामि । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् ।
द्विष्मः । इदम् । अस्य । ग्रीवाः । अपीति । कृन्ता-
मि । 'दिवे । त्वा । ^५अन्तरिक्षाय । त्वा । ^६पृथिव्यै ।

एवं वा—यद्यपि तीक्ष्णतया हिंसिकासि, तथापि त्वं मम नारि-
रसि अरिर्न भवसि मित्रमेवासि । 'मुष्मुषा' इति प्रतिषेध-
वचनो नशब्दस्समस्यते, सानुबन्धकश्चेन्नलोपेन भाव्यम्, अव्य-
यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं व्यत्ययेन, 'अव्यये नञ्कुनिपातानाम्' इति
वचनात् । शान्त्यर्थं चैवमियमुच्यते, 'वज्र इव वा एषा यद-
भ्रिरभ्रिरसि नारिरसीत्याह शान्त्यै'* इति द्वाङ्गणम् ॥

^३तयावटं परिलिखति—परिलिखितमिति ॥ अपिकृन्तामोत्वनो
मन्त्रो व्याख्यातः† ॥

^{४-६}अग्रादारभ्योऽङ्गुचरीं प्रोक्षति—दिवे त्वेति ॥ चर्हिःप्रोक्षणे

शुन्वतां लोकः पितृपदनो यवो-
सि यवयास्मद्वेषः ॥ १ ॥ यवया-

त्वा । 'शुन्वताम् । लोकः । पितृपदन इति पितृ-
सदनः । 'यवः । असि । यवय । अस्मत् ।

व्याख्यातम् * द्युलोकादिस्थित्यर्थं त्वां प्रोक्षामीत्यौदुम्बर्या अग्रमध्य-
मूलानि द्युक्पथकप्रोक्ष्यन्ते । 'परस्तादर्वाचीम्'† इत्यादि
ब्राह्मणम् ॥

‡अवटे अपोवनयति—शुन्वतामिति ॥ पितरस्सीदन्यस्मिन्निति
पितृपदनः । अधिकरणे ल्युट्, रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्,
लित्स्वरेण सदनशब्द आद्युदात्तः, सुपामादित्वात्पत्वम् । ईदृ-
शोयं लोकः अवटाख्योवकाशशुन्वताम् शुद्धो भवतु । व्यत्यये-
नात्मनेपदम्, 'अदुपदेशात्' इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातु-
स्वरः । 'क्रूरमिव वा एतत्करोति यत्खनत्यपोवनयति शान्त्यै'†
इति ब्राह्मणम् ॥

‡अवटे यवान्प्रक्षिपति—यवोसीति ॥ यावयति अपनयति
क्षुधामिति यवः । यौतेः द्युग्भावकर्मणोन्तर्भावितण्यर्थात् 'पुंसि
संज्ञायां घः', वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । बहुलग्रहणाद्वा कर्तारि
'क्रुदोरप्' इत्यप् । जात्याख्यायामेकवचनम् । ईदृशस्त्वमस्मत्
अस्मत्तः द्वेषः द्वेष्यं रतःप्रभृति यवय अपनय विनाशय ।
यौतेर्णिचि 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वृद्धिर्न क्रियते,
तिडः परत्वाद्ग निहन्यते । यद्वा—द्वेषेः 'अन्येभ्योपि दृश्यते'

रांतीः पितृणां५ सदनमस्युद्विवः
स्तभानान्तरिक्षं पृण पृथिवीं दृ५ह

द्वेषः ॥ १.॥ यवयं । अरांतीः । पितृणाम् ।
सदनम् । असि । ¹⁰उदिति । दिवम् । स्तभान् ।
एति । अन्तरिक्षम् । पृण । पृथिवीम् । दृ५ह ।

इति विच् । द्वेषः द्वेष्टृन्विनाशय । किञ्च—अरांतीः अदातृन्
शत्रूंश्च यवय । रांतेः कर्तरि क्तिनि क्तिचि वा नञ्समासेऽ
व्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्मदीयांश्च शत्रून्नाशयेत्यर्थः ।
अपदात्परत्वादिदमाख्यातं न निहन्यते । 'ऊर्वे यवः' इत्यादि
ब्राह्मणम्* ॥

⁹तास्मिन्व्यतिपज्य बर्हिर्मुष्टिं निदधाति—पितृणामिति ॥ सी-
दन्त्यस्मिन्निति सदनं आसनम् । अधिकरणे ल्युट्, लिट्स्वरेणा-
द्युदात्तत्वम् । पितृणामासनमसि । 'नामन्यतरस्याम्' इति
पष्ठीबहुवचनस्योदात्तत्वम्, 'छन्दस्युभयथा' इति 'नामि'
इति दीर्घत्वं न क्रियते । 'पितृदेवत्यं ह्येतत्'* इत्यादि
ब्राह्मणम् ॥

¹⁰औदुम्बरीमुच्छ्रयति—उद्विवमिति ॥ हे औदुम्बरि दिवं
दिविष्ठानुत्तमान उत्तम्भय धारय । स्तन्मुस्तौत्रो घातुः, 'स्तन्मु
स्तुन्मु' इति श्वाप्रत्ययः । 'हल्शश्शानज्झौ' इति शानना-
देशः । तथा अन्तरिक्षमन्तरिक्षस्थान् पृण प्रीणय । पृण प्रीणने

द्युतानस्त्वां मारुतो मिनोतु मित्रा-

११ द्युतानः । त्वा । मारुतः । मिनोतु । मित्रावरुण-
योरिति मित्रा-वरुणयोः । ध्रुवेण । धर्मणा ।

इति तौदादिकः । तथा एथिवीं एथिवीस्यान् दृह वर्धय ।
दृह दृहि वृद्धौ । एथिवीशब्दो डीपन्तोन्तोदात्तः ॥

११ प्राचीनकर्णामौडुम्बरीम्मिनोति—द्युतानस्त्वेति द्विपदया विरा-
जा जगत्या वा ॥ द्योतनशीलो द्युतानः । द्युतेस्ताच्छीलिकश्चानश ।
' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । यद्वा—' युधिबुधिटशां
किञ्च ' इति विधीयमान आनचप्रत्ययो बहुलवचनाद्द्युतेरपि भव-
ति । सर्वथा सार्वधातुकत्वाभावात् ' अनुदात्तैतः ' इति लसा-
र्षधातुकानुदात्तत्वस्याप्रवृत्तेः ' चित् ' इत्यन्तोदात्तत्वमेव प्रवर्तते ।
हे औडुम्बरी द्युतानो मारुतस्त्वां मिनोतु अवटे प्रक्षिपतु ; द्युता-
ननामा वा मारुतस्त्वा मिनोतु । ' द्युतानो ह स्म वै '* इत्यादि
ब्राह्मणम् । डु मिञ् प्रक्षेपणे, सौवादिकः । मरुच्छब्दात्प्रज्ञा-
दित्वात् स्वार्थिकोणप्रत्ययः । मित्रावरुणसम्बन्धिना ध्रुवेण नित्येन
धर्मणा कर्मणा धारणेन वा त्वां मिनोतु । ' देवताद्वन्द्वे च '
इति मित्रावरुणशब्दे पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । ' उदरं
वै सदः '* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

चरुणयोर्ध्रुवेण धर्मणा ब्रह्मवनिं
 त्वा क्षत्रवनिं सुप्रजावनिं राय-
 स्पोपवनिं पर्यूहामि ब्रह्मं दृ३ह
 क्षत्रं दृ३ह प्रजां दृ३ह रायस्पोपं

¹²ब्रह्मवनिमिति ब्रह्म-वनिम् । त्वा । क्षत्रवनिमि-
 ति क्षत्र-वनिम् । सुप्रजावनिमिति सुप्रजा-वनिम् ।
 रायस्पोपवनिमिति रायस्पोप-वनिम् । परीति ।
 ऊहामि । ¹³ब्रह्म । दृ३ह । क्षत्रम् । दृ३ह ।
 प्रजामिति प्र-जाम् । दृ३ह । रायः । पोपम् ।

¹²पुरीषेणोर्ध्रुवरीं प्रदक्षिणं पर्यूहति—ब्रह्मवनिमिति ॥ ब्रह्म
 ब्राह्मणान्वनति सम्भजत इति ब्रह्मवनि । ‘ छन्दसि वनसनरसि-
 मथाम् ’ इतीन्द्रप्रत्ययः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एवं क्षत्र-
 वनिं सुप्रजावनिं रायस्पोपवनिमिति । ‘ पठचा आक्रोशे ’ इत्य-
 नाक्रोशेपि बहुलवचनात् पठचा अलुक्, ‘ पठचाः पतिपुत्र ’
 इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । एवंगुणां त्वामोर्ध्रुवरीं परितस्सर्वेन
 ऊहामि स्थापयामि, पुरीषेणावटं पूरयित्वा स्थिरां करोमीत्यर्थः ।
 ‘ उपसर्गादित्यत्यूहोर्वा वचनम् ’ इति परस्मैपदम् ॥

¹³मेत्रावरुणदण्डेन संहन्ति—ब्रह्म दंहेति ॥ हे मेत्रावरुणदण्ड
 ब्राह्मणादीन् दंहं धर्मय । मनाशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणा-
 न्तोदात्तः । रैशब्दात्परस्याः पठचाः ‘ ऊडिदम् ’ इत्यादिनेना-
 तत्वम् ॥

दृ२ह घृतेन द्यावापृथिवी आ
पृणेत्यामिन्द्रस्य सदोसि विश्वज-
नस्य छाया परि त्वा गिर्वणो

दृ२ह । ¹⁴घृतेन । द्यावापृथिवी इति द्यावा-
पृथिवी । एति । पृणेत्याम् । ¹⁵इन्द्रस्य । सदः ।
असि । ¹⁶विश्वजनस्येति विश्व-जनस्य । छाया ।
¹⁷परोति । त्वा । गिर्वणः । गिरः । इमाः । भवन्तु ।

¹⁴औदुम्बरीविशाखयोर्मध्ये विशाखाग्रयोर्वा हिरण्यं निधाय स्तुवे-
णाभिनुहोति—घृतेनेति ॥ हे द्यावापृथिवीस्थानीये औदुम्बरीमूलाग्रे
घृतेनात्मानमाष्टोथां प्रीणयतम् । द्यावापृथिव्यावेव वा उदकेन
प्रीणयतम् । 'द्यावापृथिवी एव रसेनानक्ति'* इति ब्राह्म-
णम् । एणातेरुचत्ययेनात्मनेपदम् ॥

¹⁵मध्यमं छदिर्निदधाति—इन्द्रस्येति ॥ इन्द्रस्य सदः सदं
गृहं असि । 'ऐन्द्र हि देवतया सदः'* इति ब्राह्मणम् ॥

¹⁶पार्श्वयोश्छदिर्निदधाति—विश्वजनस्येति ॥ विश्वजनस्य सर्व-
जनस्य छाया गृहमसि । 'विश्वजनस्य ह्येषा छाया'* इति
ब्राह्मणम् । छायाशब्दो गृहनामसु निरुक्तकारैः पठ्यते ॥

¹⁷सदः परिश्रयति—परित्वेति चतुष्पदयानुष्ठुभा ॥ इन्द्रदेव-
त्यत्वादिन्द्रत्वेन सद उच्यते । हे गिर्वणः गीर्भिः स्तुतिभिर्वन-

गिरं इमा भवन्तु विश्वतो वृद्धायुमनु
वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टय इन्द्रस्य

विश्वतः । वृद्धायुमिति वृद्ध-आयुम् । अन्विति ।
वृद्धयः । जुष्टाः । भवन्तु । जुष्टयः । ¹⁸ इन्द्रस्य ।

नीय सम्भजनीय । असुनन्तस्यामन्वितत्वादनुदात्तत्वम् । इमा
वक्ष्यमाणास्तोत्रशस्त्रादिलक्षणा गिरः त्वां परिभवन्तु व्यामुवन्तु
विश्वतस्सर्वतः । परिभवतिः व्याप्तिकर्मा । यद्वा—‘लक्षणेत्थंमू-
ताख्यान’ इति भागे लक्षणे वा द्योत्ये परेः कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
इमा गिरस्त्वां परिभवन्तु तव भागात्मना भवन्त्यस्त्वामेव भजन्ता-
मिति यावत् । यत्र त्वं तत्र भवन्त्विति वा । किञ्च—वृद्धायुर्दी-
र्घायुः । ‘छन्दसीणः’ इत्युणप्रत्ययान्तेन बहुव्रीहिः । ईदृशं
त्वामनु वृद्धयस्समृद्धयो भवन्तु । अनोर्लक्षणे भागे वा कर्मप्रव-
चनीयत्वम् । यत्र त्वं तत्र समृद्धयो भवन्त्विति यावत् । त्वामेव
भजन्तामिति वा । सदसि हि सर्वाः स्तुतयः क्रियन्ते सर्वाश्च
समृद्धयस्सम्पद्यन्ते । अपि च जुष्टयस्सेवा अस्माभिः क्रियमाणा-
स्तव जुष्टा इष्टा भवन्तु । ‘नित्यं मन्ते’ इति जुष्टशब्द-
आद्युदात्तः ॥

‘दक्षिणाद्वाबाहौ कुशमुष्टिमुपनिष्ठस्य दर्भेण स्पन्धां प्रवर्तयति—
इन्द्रस्येति ॥ ‘विष्णोस्त्यूरसि’* इत्यनेनेदं व्याख्यातमायम् ।
सदस ऐन्द्रत्वादत्रैवमुच्यते ॥

स्यूरसीन्द्रस्य ध्रुवमस्यैन्द्रमसीन्द्रा-
य त्वा ॥ २ ॥

रक्षोहणो^१ वलगहनो^१ वैष्णवान्

स्यूः । अ॒सि । ^{१९}इन्द्रस्य । ध्रुवम् । अ॒सि ।
^{२०}ऐन्द्रम् । अ॒सि । इन्द्राय । त्वा । ॥ २ ॥

द्वेषं इमा अष्टादश च ॥ १ ॥

^१रक्षोहण इति रक्षः—हनः । वलगहन इति

^{१९}अन्वि करोति—इन्द्रस्येति ॥ इदमपि 'विष्णोर्ध्रुवमसि'*
इत्यनेन व्याख्यातम् ॥

^{२०}सदोभिमृशति—ऐन्द्रमसीति ॥ इन्द्रो देवतास्य ऐन्द्रं
त्वमसि । तादृशं त्वामिन्द्राय इन्द्रार्धमभिमृशामीति शेषः ।
'ऐन्द्रं हि देवतया सदः'† इत्यादि ब्राह्मणम् । 'वैष्णव-
मसि विष्णवे त्वा'* इत्यनेन चेदं गतप्रायम् ॥

इति तृतीये प्रथमोनुवाकः.

^१उपरवान्त्तनति पूर्वयोर्दक्षिणमेवाग्ने—रक्षोहण इति ॥ हन्तेः
'बहुलं छन्दसि' इति क्विप्, 'एकानुत्तरपदे णः' इति

खनामीदमहं तं वलगमुद्धपामि
यन्नस्समानो यमसमानो निचखा-

वलग-हनः । वैष्णवान् । खनामि । इदम् ।
अहम् । तम् । वलगमिति वल-गम् । उदिति ।
वपामि । यम् । नः । समानः । यम् । असमानः ।

णत्वम् । 'सर्वे विषयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इत्युपधालोपो न
क्रियते । रुदुत्तरपदमरुतिस्वरत्वम् । वलो नामासुरमुख्यः, तद्वा-
मिनस्तद्धृत्या वलगाः । यद्वा—वृणोतीति वलो भवः । कपिलका-
दित्वाञ्छत्वम् । स इव छादयन्तो ये गच्छन्ति ते वलगाः । सुर-
विशेषाः । यद्वा—जीर्णकटपटादिखण्डसम्भृताः अस्थिनखरोम
पादपांसुप्रभृतयः प्राणिनां मारणार्थं ये भूमौ निखन्यन्ते ते
वलगाः । ते हि प्राणिनां बाधकतया वलगामिनो वलवञ्छया
भवन्ति । 'अन्यत्रापि दृश्यते' इति गमेर्डः । तेषां हन्तारो
वलगहनः । ईदशान्विष्णुदेवत्यानुपरवान् खनामि । 'वैष्णवा
हि देवतयोपरवाः' * इति ब्राह्मणम् । देवानां नासिकादिप्राण-
स्थानीया उपरवाः । 'शिरो वा एतद्यज्ञस्य षड्विधानं प्राणा
उपरवाः' * इति ब्राह्मणम् । ते च खन्यमाना रक्षांसि वल-
गांश्च निघ्नन्तीति । 'असुरा वै निर्यन्तः' * इति ब्राह्मणम् ॥

पांसूनुद्धपति—इदमहमिति ॥ इदमिति क्रियाविशेषणम् । तं
वलगमहमिदमुद्धपामि उद्धृत्य बहिः प्रक्षिपामि । कमित्वाह—नः
अस्माकं समानस्तुल्यः यं वलगं निचखान । 'तिष्ठि चोदात्तवति'

छन्दसाववाढो वलगः किमत्र भद्रं
तन्नौ सह विराडसि सपत्नहा
सुभ्राडसि भ्रातृव्यहा स्वराडस्य-
भिमातिहा विश्वाराडसि विश्वासा-

‘किम् । अत्र । ^१भद्रम् । ^२तत् । नौ । सह । ^३विराडिति
वि-राट् । असि । सपत्नहेति सपत्न-हा । ^४सुभ्रा-
डिति सं-राट् । असि । भ्रातृव्यहेति भ्रातृव्य-हा ।
^५स्वराडिति स्व-राट् । असि । अभिमातिहेत्यभि-
माति-हा । ^{१०}विश्वाराडिति विश्व-राट् । असि ।

‘उपरवान्क्रमेणावमृशतोध्वर्युयजमानौ । ते चाधस्तात्संतृष्णाः ।
‘तस्मात्संतृष्णा अन्तरतः प्राणाः ’* इति ब्राह्मणम् । बहिर-
संतृष्णाः । ‘न सम्भिनन्ति तस्मादसंभिन्नाः प्राणाः ’* इति
ब्राह्मणम् । पूर्वयोर्दक्षिणेमेवाध्वर्युरवमृशत्युत्तरं यजमानः । अथ
यजमानः एच्छति—अध्वर्यो किमत्रेति ॥

इतर आह—भद्रमिति ॥ भद्रं भजनीयं कल्याणम् । भादि
कल्याणे, रन्प्रत्ययः, उपधालोपश्च ॥

यजमान आह—तन्नौ सहेति ॥ तद्द्रमावयोस्सहैवास्तु ।
अथाध्वर्युः एच्छति—यजमान किमत्रेति । भद्रमित्यादि यथा-
यथम् । एवं सर्वत्र ॥

^{७-१०}उपरवानभिमृशति सर्वानेवानुपूर्व—विराडिति ॥ विविधं

नाष्ट्राणां हन्ता ॥ ३ ॥ रक्षोहणौ
वलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवान्-

विश्वांसाम् । नाष्ट्राणाम् । हन्ता ॥ ३ ॥ "रक्षो-
हण इति रक्षः-हनः । वलगहन इति वलग-ह-

राजतीति विराट् । 'सत्सूद्धिन' इति क्विप्, कृदुत्तरपदमकृतिस्व-
रत्वम् । सपत्ताशशत्रवस्तेषां हन्ता । 'बहुलं छन्दसि' इति क्विप् ।
यस्माच्चं विविधं दीप्यसे तस्मात्सपत्ताहा । सङ्गतं दीप्यत इति
सम्राट् । 'मो राजि समः कौ' इति मस्य मः । यस्मादेवं
तस्माच्चं भ्रातृव्यहा । भ्रातृव्यास्सपत्ताः । 'व्यन् सपत्ते' इति
व्यन्प्रत्ययः । तेषां हन्ता बाह्याभ्यन्तरभेदेन नित्यानित्यभेदेन
वा शत्रूणां पृथगभिगनम् । स्वायत्तं दीप्यस इति स्वराट् ।
यस्मादेवं तस्माच्चं अभिमातिहा । अभिमातिः पाप्मा । मन्यतेः
क्तिनि नित्यमप्यनुनासिकलोपं बाधित्वा व्यत्ययेन 'अनुनासिकस्य
क्लिञ्जलोः' इति दीर्घत्वम् । ततः 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना-
नुनासिकलोपः । तस्या हन्ता । महाबलेन हि पाप्मा निहन्तुं
शक्यते । विश्वेषु लोकेषु राजतीति विश्वाराट् । 'विश्वस्य
वसुराटोः' इति दीर्घः । यस्मादेवं तस्माद्विश्वासां नाष्ट्राणां
नाशयितृणां दैवादिप्रवृत्तीनां हन्ता नाशयिता त्वमसि । नशोर्ण्य-
न्तात् 'दादिभ्यश्छन्दसि' इति व्रन्प्रत्ययः, 'तितुन्नतथ' इती-
द्वृत्तिषेधः, णिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण व्रन उदात्तत्वम्, 'व्रश्च'
इत्यादिना पत्वम् ॥

११ उपरवान्प्रोक्षति—रक्षोहण इति ॥ युष्मान् प्रोक्षामीति
सम्बन्धः ॥

क्षोहणो^१ वलगहनो^२ व नयामि वैष्ण-
वान् यवो^३सि यवयास्मद्वेषो^४ यवया-
राती रक्षोहणो^५ वलगहनो^६ व स्तृणा-

नः । प्रेति^७ । उक्षामि^८ । वैष्णवान् । ^{१२}रक्षोहण
इति रक्षः-हनः । वलगहन इति वलग-हनः ।
अवेति^९ । नयामि^{१०} । वैष्णवान् । ^{१३}यवः । असि^{११} ।
यवयं । अस्मत् । द्वेषः । यवयं । अरातीः ।
^{१४}रक्षोहण इति रक्षः-हनः । वलगहन इति
वलग-हनः । अवेति^{१२} । स्तृणामि^{१३} । वैष्णवान् ।

^{१२}उपरवेष्पपोवनयति—रक्षोहण इति ॥ एवंविधान् युष्मान्,
अधस्तादपोवनयामि प्रापयामि अद्रिस्संयोजयामि । अवनयतिस्व-
भावादद्रिरेव गम्यते । नयतेश्च द्विकर्मकत्वाद्युष्मानपोवनयामीति
भवति, युष्मास्वपोवनयामीति यावत्; यथा—‘अजां नयति
ग्रामम्’ इति । ‘तस्मादाद्रा अन्तरतः प्राणाः’* इति
ब्राह्मणम् ॥

^{१३}तेषु यवान्प्रस्कन्दयति—यवोसीति ॥ व्याख्यातम् । ‘प्राणे-
ष्वेवोर्जं दध्नाति’* इति ब्राह्मणम् ॥

^{१४}उपरवान् बर्हिषावस्तृणाति—रक्षोहण इति ॥ युष्मानवस्तृ-
णामीत्यधस्ताच्छादयामीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । ‘तस्माद्धोमशा
अन्तरतः प्राणाः’* इति ब्राह्मणम् ॥

मि वैष्णवान्रक्षोहणौ वलगहनोभि
 जुहोमि वैष्णवान्रक्षोहणौ वलगह-
 नावुप दधामि वैष्णवी रक्षोहणौ

¹⁵रक्षोहण इति रक्षः-हनः । वलगहन इति वल-
 ग-हनः । अभीति । जुहोमि । वैष्णवान् । ¹⁶रक्षो-
 हणाविति रक्षः-हनौ । वलगहनाविति वलग-
 हनौ । उपेति । दधामि । वैष्णवी इति । ¹⁷रक्षो-
 हणाविति रक्षः-हनौ । वलगहनाविति वलग-

¹⁵हिरण्यमन्तर्धाय स्तुवाहुत्या उपरवानभिनुहोति—रक्षोहण
 इति ॥ युष्मानभिनुहोमीति युष्मानाज्येन व्याधारयामीति । 'प्राणे-
 प्वेव तेजो दधाति '* इति ब्राह्मणम् ॥

¹⁶अधिपवणफलके उपदधाति—रक्षोहणाविति ॥ एवंगुणे युवा-
 मुपदधामीति । वैष्णवी वैष्णव्यौ । 'वा छन्दसि' इति पूर्व-
 सवर्णदीर्घत्वम् । 'हनू वा एते यज्ञस्य यदधिपवणे '* इत्यादि
 ब्राह्मणम् ॥

¹⁷अधिपवणफलके प्रदक्षिणं पुरीषेण पर्यूहति—रक्षोहणाविति ॥
 युवां पर्यूहामीति पुरीषेण परितः पूरयित्वा द्रढयामीति । 'उपसर्गा-
 दस्यत्यूहोर्वा वचनम्' इति परस्मैपदम् ॥

वल॒ग॒ह॒नौ॑ पर्यू॒हामि॑ वै॒ष्ण॒वी र॑क्षो-
ह॒णौ॑ वल॒ग॒ह॒नौ॑ परि॑ स्तृ॒णामि॑
वै॒ष्ण॒वी र॑क्षोह॒णौ॑ वल॒ग॒ह॒नौ॑ वै॒ष्ण॒-

ह॒नौ॑ । परी॒ति । ऊ॒हामि॑ । वै॒ष्ण॒वी इति॑ । ¹⁸र॒क्षो-
ह॒णा॒विति॑ रक्षः-ह॒नौ॑ । व॒ल॒ग॒ह॒ना॒विति॑ वल॒ग-
ह॒नौ॑ । परी॒ति । स्तृ॒णामि॑ । वै॒ष्ण॒वी इति॑ । ¹⁹र॒क्षो-
ह॒णा॒विति॑ रक्षः-ह॒नौ॑ । व॒ल॒ग॒ह॒ना॒विति॑ वल॒ग-
ह॒नौ॑ । वै॒ष्ण॒वी इति॑ । ²⁰वृ॒हन् । अ॒सि । वृ॒हद्वा॒वेति॑

¹⁸एते बर्हिषा परिस्तृणाति—रक्षोहणाविति ॥ युवां परिस्तृ-
णामीति ॥

¹⁹एते अभिमृशति—रक्षोहणौ वलगहनौ वैष्णवी इति ॥

²⁰फलेके आब्योद्वादयति—वृहन्निति ॥ हे आबन् वृहन्महा-
नसि वीर्येण । शतृवद्वावात् 'उगिदचाम्' इति नुम् । न परं
वीर्येण, अपि तु शरीरेणापि वृहन्नसीत्याह—वृहद्वावा महा-
पापाणः । अवयवभूता आवाणोपि गृह्यन्ते । यद्वा—गृणन्तीति
आवाणः शब्दकारिणोवयवाः, वृहन्तो आवाणो यस्य । गृ
निगरणे, कनिप्, आडागमः । यस्मादेवं तस्मादिन्द्रार्थं वृहती
वाचं वद, ययेन्द्र इमां वाचं श्रुत्वा आगच्छति । शतृवद्वा-
वात् 'उगितश्च' इति डीप् । 'वृहन्महतोरुपसङ्ख्यानम्' इति
नद्या उदात्तत्वम् । 'शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्विर्धानं प्राणा

वी वृहन्नसि वृहद्ग्रावा वृहतीमिन्द्रा-
यु वाचं वद ॥ ४ ॥

विभूरसि प्रवाहणो वह्निरसि हव्य-

वृहत्-ग्रावा । वृहतीम् । इन्द्राय । वाचम् ।
वद ॥ ४ ॥

हन्तेन्द्राय द्वे च ॥ २ ॥

'विभूरिति' वि-भूः । असि । प्रवाहण इति

उपरवा हनू अधिपवणे जिह्वा चर्म ग्रावाणो दन्ताः * इत्यादि
ब्राह्मणम् । एतदुक्तं भवति—शिरस्स्थानीये हविर्धाने प्राणस्था-
नीयेषूपरवेषु हनूस्थानीयाम्यामधिपवणफलकाम्यां परिगृहीते जिह्वा-
स्थानीये चर्मणि दन्तस्थानीये ग्रावभिः खादनस्थानीयमधिपवं
कृत्वा मुखस्थानीये आहवनीये हुत्वा प्रत्यगत्वा उदरस्थानीये
सदसि भक्षयन्तीति । 'यो वै विराजो यज्ञमुक्ते'* इत्यादि च ॥

इति तृतीये द्वितीयोनुवाकः.

अथ धिष्ण्यनिवपनमन्त्राः । 'चात्वालाद्धिष्णियानुपवपति'†
इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्राग्नीध्रीयादयोऽष्टौ न्युष्यन्ते । आहवनी-
यादयोऽष्टावनुदिश्यन्ते । 'न्यन्ये धिष्णिया उप्यन्ते नान्ये'†

इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्राग्नीधीयं निवपति चात्वालात्पुरीपं सिकता इति गृहीत्वा परिमण्डलं धिष्ण्यं करोति—विभूरिति ॥ 'रौद्रेणानीकेन' इत्यादि सर्वत्रानुपज्यते । आधेयान्निधर्मा आधारेपूपचर्यन्ते । विविधं भवितासीति विभूः । 'आग्नीध्राद्धिष्णियान्विहरति'* इति सर्वाधिष्ण्यादित्वाद्धिभूरित्युच्यते । 'भुवस्संज्ञान्तरयोः' इति क्विप्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यत एवाविधोसि तस्मात्प्रवाहणस्त्वं प्रकर्षेण हविषां वाहयिता स्वात्मनान्यैश्च धिष्ण्याधौरैरग्निभिः । बहतेर्ण्यन्ताद्बहुलवचनं कर्तरि करणे वा ल्युट्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्, 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वगोदात्तत्वम्, 'कृत्यचः' इति णत्वम् । यद्वा—वाद्वा प्रयत्ने, तस्माच्छ्युट् । यज्ञार्थं प्रकर्षेण व्याप्रियमाण इति यावत् । रौद्रेण क्रूरेण अनीकेन सैन्येन । रौद्रमिव रौद्रम् । यथा रौद्रगणः क्रूरो भवति एवमन्यदपि यत्क्रूरं तद्रौद्रम् । 'संज्ञायां च' इत्युत्पन्नस्य कनः देवपथादित्वाद्भुप्, 'संज्ञायामुपमानम्' इत्याद्युदात्तत्वम् । 'स्त्रिगन्तस्योपमेयनामधेयस्य' इति वा । हे अग्ने अग्न्याधार मां पाहि रक्ष, पिष्टहि पूरय च मां कामैः । पू पालनपूरणयोः अनुदात्त उदात्तेत् जुहोत्यादिकः, 'अतिपिपत्स्योश्च' इत्यम्यासस्येत्वम् । यद्वा—पिष्टहि तृप्य अस्मासु सानुग्रहो भव । ष प्रीतो भौ[सौ ?]वादिकः उदात्तेत्, 'बहुलं छन्दसि' इति शपश्लुः, 'बहुलं छन्दसि' इत्यम्यासस्येत्वम् । मा च मा हिंसीः । अत्र 'चादिलोपे विभाषा' इति प्रथमा तिङ्भक्तिर्न निहन्यते, अपदात्परत्वाद्धितीया न निहन्यते, तृतीया तु निहन्यत एव ॥

वाहनश्वात्रोसि प्रचेतास्तुथोसि

प्र-वाहनः । ^२वह्निः । असि । हव्यवाहन इति
हव्य-वाहनः । ^३श्वात्रः । असि । प्रचेता इति
प्र-चेताः । ^४तुथः । असि । विश्ववेदा इति विश्व-

^२होतुर्धिष्ण्यं निवपति—वह्निरसीति ॥ वहतिरावाहने वर्तते ।
'वहिश्रि' इत्यादिना निप्रत्ययः ; तत्र हि निदित्युच्यते ।
वह्निरसि देवानामावाहकोसि, आह्वातासीति यावत् । आहूय
तेभ्यो हव्यानां हविषां वोढा प्रापयिता चासि । 'हव्येऽनन्तः
पादम्' इति व्युट्, कडुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^३मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यं निवपति—श्वात्रोसीति ॥ आशुशब्दस्य
पूर्वापरवर्णविपर्ययः ; आशु त्राता श्वात्रः । मित्रमेव तथा करोति ।
'आतोनुपसर्गे कः' इति कः क्रियाविशेषणानामपि कर्मत्वात्,
थाथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—आशु सर्वदा गच्छ-
तीति श्वात्रः । मित्रमेव तथा करोति । सर्वथा व्युत्पत्त्यनव-
धारणान्नावगृह्यते । अत सातत्यगमने, 'दादिभ्यश्छन्दसि'
इति ऋन्प्रत्ययः, 'त्रिचक्रादीनामन्तः' इत्यन्तोदात्तत्वम्,
'तितुत्र' इतीद्वितिषेधः । प्रकृष्टश्रेतयतीति प्रचेताः । चिती संज्ञाने,
'गतिकारकयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति तस्मादसुन्प्रत्ययः,
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । प्रचेता वरुणः । एवं मित्रावरुण-
सम्बन्धिनो मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यं ताम्यामभेदेन स्तूयते ॥

^४ब्राह्मणाच्छंसिनो धिष्ण्यं निवपति—तुथोसीति ॥ तुथो-
नामाग्निः दक्षिणाविभागकृत् । 'तुथो ह स्म वै विश्ववेदा

विश्ववेदा उशिगंसि क्विरङ्गारि-

वेदाः । उशिक् । अस्ति । क्विः । अङ्गारिः । अस्ति ।

देवानां दक्षिणा विभजति * इति ब्राह्मणे तुयः प्रसिद्धः । स एव त्वमसीति स्तूयते विभागसामर्थ्यं प्रकटयितुम् । अयमपि हि ब्राह्मणानि विभज्य शंसति । तु इति सौत्रो धातुः वृद्धि-कर्मा, ' पातुदि ' इत्यादिना पिवत्यादिभ्यो विधीयमानः स्थकप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति । महानित्यर्थः । यद्वा—स्तौतेस्थक्याद्यवर्णलोपः; यथोक्तम्—' द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ' इति । स्तुत्य इत्यर्थः । विश्वं वेत्ति विन्दतीति वा विश्ववेदाः । ' गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' इति कारकपूर्वादिमुन्प्रत्ययः, तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरग्रहणस्य बहु-व्रीहिस्वरस्योपलक्षणत्वात् ' बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' इति पूर्व-पदान्तोदात्तत्वम् । सर्वधनो वा ॥

पोतुर्धिष्ण्यं निवपति—उशिगसीति ॥ पोतारौ देवकवी । यथा—' मन्द्रा पोतारा कवी प्रचेतसा '† इति । अतोस्यापि तद्रूपेण स्तुतिः । उशिक् कमनीयः स्पृहणीयः । वश कान्तौ, ' वशः किञ्च ' इतीजिप्रत्ययः । क्विः क्रान्तदर्शनः सूक्ति-मार्गाणां द्रष्टा । कु शब्दे, ' अच इः ' इतीप्रत्ययः ॥

नेष्टुर्धिष्ण्यं निवपति—अङ्गारिरिति ॥ द्यवेतावमि विशेषो । यथा—' स्वान् भ्राजाङ्गारे बम्भारे '‡ इति । तावत्र स्तूयेते । अङ्गमानाः स्वमार्गप्रच्युता अरयो यस्य सोङ्गारिः । अङ्गमाना-

रसि वम्भारिरवस्युरसि दुवस्वा-
ञ्छुन्ध्यूरसि मार्जालीयस्सम्राडसि

वम्भारिः । ^१अवस्युः । असि । दुवस्वान् । ^२शुन्ध्यूः ।

रिरद्धारिः, शानचो लोपः । यद्वा—पचाद्यजन्तस्समस्यते ।
एवं वम्भ्रम्यमाणारिवम्भारिः । भ्रमेर्यङ्गुन्तात्पचाद्यच्, रेफमकार-
योर्लोपः । विनष्टैश्वर्यतया व्याकुलत्वं वम्भ्रम्यमाणत्वम् । बहु-
व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्, 'अदुपदेशात्' इति लसार्वधातुका-
दात्तत्वे धातुस्वर । अस्मिन्पक्षे वृषादित्वात्पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वं
द्रष्टव्यम् । यद्वा—वम्भ्रमदरिवम्भारिः इति शत्रन्तस्समस्यते,
स च 'अम्यस्तानामादिः' इति आद्युदात्तः ॥

^१अच्छावाकस्य धिष्ण्यं निरपति—अवस्युरिति ॥ वातविशेष-
वचनावेतौ । यथा 'अवस्ये त्वा वाताय स्वाहा । दुवस्वते
त्वा वाताय स्वाहा' * इति । तत्सम्बन्धित्वेनास्य स्तुतिः । अव-
रक्षणे, अवतेरमुन्प्रत्यय, तदिच्छति सर्वेषामिति 'छन्दसि
परेच्छायामपि' इति क्यचि 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः ।
दुवस्यतिः परिचारकर्मा । कण्डूदिः, प्रातिपदिकत्वपक्षे 'तदस्या-
स्त्यस्मिन्' इति मनुप् । परिचरणवान् सर्वैः परिचर्य इत्यर्थः ।
वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । निपातो वायं द्रष्टव्यः ॥

^२मार्जालीयं निरपति—शुन्ध्यूरिति ॥ शुन्ध्यूः शोधयिता,
पात्रप्रक्षालनस्थानत्वात् । 'यजिमनिशुन्धि' इत्यादिना युच्प्र-

कृशानुः परिपद्योसि पवमानः

असि । मार्जालीयः । ⁹सम्राडिति सं-राट् ।

असि । कृशानुरिति कृश-अनुः । ¹⁰परि-

पद्य इति परि-सद्यः । असि । पवमानः ।

त्ययः । वर्णव्यत्ययेन दीर्घत्वम् । मृज्यन्ते पात्राणीति मार्जालीयः । 'स्थाचतिमृजेरालज्वालयालीयचः' इत्यालीयच्प्रत्ययः, 'उपोत्तमं रिति' इत्युपोत्तमस्योदात्तत्वम् । त्वयि कृतमार्जनानां पात्राणां शोधयितासीत्यर्थः । एवमष्टौ न्युप्यन्ते ॥

⁹अथाष्टावनुदिश्यन्तेनुक्रमेण सङ्कीर्त्यन्ते उपतिष्ठमानेन । आहवनीयमुपतिष्ठते—सम्राडिति ॥ सम्यग्राजतीति सम्राट् । 'सत्सूद्विप' इत्यादिना क्विप्, 'मो राजि समः कौ' इति मकारः, रुद्रुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । कृशा अल्पा अनवः प्राणिनो यस्मिन् स कृशानुः, यस्मिन्सम्यग्राजति सर्वे प्राणिनः स्वल्पवीर्यशरीरैश्वर्या भवन्ति तादृशोसीत्यर्थः । कृश अल्पीभावे, इगुपधलक्षणः कः । भृमृशीप्रभृतिभ्यो विधीयमान उप्रत्ययो बहुलवचनादनितेरापि भवति ॥

¹⁰आस्तावमुपतिष्ठते—परिपद्योसीति ॥ परितस्सीदन्त्यस्मिन्निति परिपद्यः । 'शकि सहोश्च' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनाद्वा अधिकरणे यत्प्रत्ययः, 'सदिरप्रतेः' इति पत्वम्, रुद्रुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्, 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । पवमानश्शोधनं कुर्वन् । 'पूह्यजौशानन्' इति शानन्प्रत्ययः, पूह् पवने भौवादिकः । बहिष्पवमानसम्बन्धाद्वा पवमान इत्युच्यते ॥

प्र॒त॒कांसि॑ नभ॒स्वानस॑म्मृ॒ष्टोसि॑
ह॒व्यसू॑द् ऋ॒तधा॑मासि॒ सुव॑ज्योति-

¹¹प्र॒त॒केतिं॑ प्र-त॒कां । अ॒सि॒ । नभ॑स्वान् । ¹²अस॑-
म्मृ॒ष्ट इत्यसि॑-मृ॒ष्टः । अ॒सि॒ । ह॒व्यसू॑द् इति॑ ह॒व्य-
सू॑दः । ¹³ऋ॒तधा॑मेत्यु॒त-धा॑मा । अ॒सि॒ । सुव॑ज्यो

¹¹चात्वालमुपतिष्ठते—प्रतकेति ॥ तक्तिर्गतिकर्मा । प्रकृष्टं गतिर्गमनं प्रतक् । • तत्र हि ऋत्विग्यजमाना बहि*मार्जनार्थं गच्छन्ति । तदस्यास्तीति प्रतका । 'छन्दसीवनिषौ' इति वनिष्प्रत्ययः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—प्रकर्षेण गच्छन्ति ऋत्विग्यजमाना इति प्रतका । 'अन्येभ्योपि दृश्यन्ते' इति वनिष्प्रत्ययः । नभस्वान् उद्धृतपुरीषत्वेनावकाशवान् ॥

¹²पशुश्रपणमुपतिष्ठते—असम्मृष्ट इति ॥ असम्मृष्टः अविनाशितः । मृश आमर्शने, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रसः-प्रभृतिभिरपरामृष्टोसीति यावत् । हव्यानां हृदयादीनां सूदः पाचकः । पूद क्षरणे, पाकविशेषः क्षरणम्, कर्मण्यण्, 'कूलसूदस्थलकर्पासंज्ञायाम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

¹³सदसो द्वारि तिष्ठन्नौदुम्बरीमुपतिष्ठते—ऋतधामेति ॥ ऋतं सत्यं यज्ञो वा तत् धाम स्थानं यस्यास्ता ऋतधामा । यद्वा—ऋतं साम तद्धाम यस्याः, तन्मूले हि साम गीयते, 'औदुम्बरी स्पष्टोद्गायेत्' इति । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ऋतशब्दो

ब्रह्मज्योतिरसि सुवर्धामाजोस्येक-

तिरिति सुवः-ज्योतिः । ¹⁴ब्रह्मज्योतिरिति ब्रह्म-
ज्योतिः । असि । सुवर्धामिति सुवः-धामा । ¹⁵अजः ।

निष्ठान्तोन्तोदात्तः । सुवः स्वर्ग आदित्यो वा । तत्रस्थं ज्योति-
र्दीप्तिः यस्यास्ता सुवर्ज्योतिः, उच्छ्रितत्वात् । 'सप्तम्युपमानपूर्व-
पदस्य बहुव्रीहिर्वाच्यो वाचोत्तरपदलोपश्च' इति समासः ।
'न्यह्वरौ स्वरितौ' इति स्वशब्दस्वर्यते ॥

¹⁴ब्रह्मसदनमुपतिष्ठते—ब्रह्मज्योतिरिति ॥ ब्रह्म ज्योतिर्दीप्ति-
र्यस्य स ब्रह्मज्योतिः धिष्ण्यः । 'बृह्नेर्नलोपश्च' इति मन्प्रत्य-
यान्तो ब्रह्मशब्दः । यद्वा—द्योतत इति ज्योतिः । 'द्युते-
रिसिन्नादेश्च जः' इतीसिन्प्रत्ययः । द्योतमानो ब्रह्मा यत्र
स ब्रह्मज्योतिर्द्योतमानब्रह्मेति यावत् । आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः ।
ब्रह्मसदने हि ब्रह्मा द्योतते । स्वर्गाव*स्थानमिवावस्थानं यस्मिन्
स सुवर्धामा । उपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिसमासः । यद्वा—
सुष्टु अर्यते गम्यत इति स्वः । अर्तेर्विचि गतिसमासः । सुख-
मुच्यते, सुखनामसु हि 'सुवः सुखम्' इति निरुक्तकाराः
पठन्ति । सुखं धाम स्थानं यत्र तादृशं, तत्र हि ब्रह्मा सुख-
मास्ते ॥

¹⁵अत्रैव तिष्ठन् गार्हपत्यमुपतिष्ठते—अजोसीति ॥ जायन्ते
उत्पद्यन्तेस्मादाहवनीयादय इत्यजः । 'जनेर्डश्च' इति† जनेर्ड-
प्रत्ययः, टिलोपः, धातोश्चाडागमः । यद्वा—न जायत इत्यजः,

*तं—सुवः स्वर्ग इव धाम.

†क—डे बोद्धेति. तं—'जनेर्दोङ्गा' इति.

पादहिरसि वृद्धियो रौद्रेणानीकेन

असि । एकपादित्येक-पात् । ¹⁶अहिः । असि ।

नित्य इति यावत् । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डः, न व्युपपदत्वात्कृत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—अजन्ति गच्छन्त्यस्मादाहवनीयादय इत्यजः । अज गतिकेपणयोः, 'घञर्थे कविधानम्' इति कः, बहुलवचनाद्विभावाभावः । ण्यन्ताद्वा पचाद्यच्, 'बहुलं संज्ञाच्छन्दसोः' इति णिलुक् । आहवनीयादीनां गमायिता अजः । एकः पादोस्त्येकपात् । 'सङ्ख्यामुपूर्वस्य' इत्यन्तलोपस्तमासान्तः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्, 'इण्भीकापा' इत्यादिना कन्प्रत्ययान्त एकशब्दः । एको ह्यस्य पादो देवानां यष्टा देवयण्णामा, यथोक्तम्—'आ देवयजं वह'* इति । पद्यते प्रतिपद्यते हवींषीति पादः । 'पदरुजविशस्पृशो घञ्' इति घञ् । अग्नेरंशाः पादाः 'अपाग्नेग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादं सेधा देवयजं वह'* इत्यंशान्तरनिवारणात् हव्यानां वोदुरेकपाच्चम् ॥

¹⁶पुराणगार्हपत्यमुपतिष्ठते, यं प्रहास्यन्तो भवन्ति—अहिरसीति ॥ आगत्य हन्तीत्यहिः, अयं खल्वग्निस्स्वकार्यं प्रत्यागत्य तद्विरोधिनमामादं हन्ति । यथा 'अपाग्नेग्निमामादं जहि'* इति । 'आहिंश्रिहनिम्यां ह्रस्वश्च' इतीञ्प्रत्ययः, स च डित्, 'उदात्तश्च' इत्यनुवृत्तेः कृत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा आह उदात्तत्वं ह्रस्वत्वं च । अहिरसि यजमानस्याभिमतसम्पादनाय तावदागच्छसि, तद्विरोधिनश्च हन्तीत्यर्थः । यद्वा—न हन्तीत्यहिः, अहिंसकोसी-

प्राहि माग्ने पिपृहि मा मा मा
हिःसीः ॥ ५ ॥

त्वः सोम तनूकृद्रयो द्वेषोभ्योन्य-

बुध्निर्यः । रौद्रेण । अनीकेन । प्राहि । मा ।
अग्ने । पिपृहि । मा । मा । मा । हिःसीः ॥ ५ ॥

अनीकेनाष्टौ च ॥ ३ ॥

त्वम् । सोम । तनूकृद्रय इति तनूकृत्-भ्यः ।

त्यर्थः । केवलादेव हन्तेर्बहुलवचनादयमिन्द्रप्रत्ययः डिच्च । अहि-
रहन्ता । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बुध्नं मूलकारणं सर्वकर्म-
णाम् । स्वार्थे यत्, छन्दस इकारोपजनः । यद्वा—बुद्धिर्बुध्नं,
तत्र भवो बुध्न्यः, सर्वदा श्रद्धावतां हृदतोसीत्यर्थः । 'भवे
छन्दसि' इति यत्, 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वं बाधित्वा
व्यत्ययेन 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वम् । रौद्रेणेत्यादि व्या-
ख्यातं* सर्वत्रानुपज्यते ॥

इति तृतीये तृतीयोनुवाकः.

'सुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा शालामुखीये वैसर्जनं जुहोति—
त्वं सोमेति यनुरन्तया त्रिपदया गायत्र्या ॥ तनूश्शरीरम् । 'कृषि-
चामि' इत्यादिना ऊप्रत्ययः । तां कृन्तन्ति छिन्दन्तीति तनू-
कृन्ति । 'किप्च' इति किप्, कृदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् ।

कृतेभ्य उरु यन्तासि वरूथम्

द्वेषोभ्य इति द्वेषः-भ्यः । अन्यकृतेभ्य इत्यन्य-
कृतेभ्यः । उरु । यन्ता । असि । वरूथम् । स्वाहा ।

द्विपन्तीति द्वेषासि । अन्यैर्दुरात्मभिरभिचारादिप्रवृत्तैः कृतान्यन्य-
कृतानि । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
यानि शरीरमपि नाशयन्ति तेभ्यो रक्षःप्रभृतिभ्यो यन्ता तत्पी-
डापगमद्वारेण रक्षकः । हे सोम ईदृशस्त्वमेव खलु नः उरु
महतत्वरूपं गृहं धनं वा, वरणीयत्वात् । 'जृवृञ्चामूथन्'
इत्युथन्प्रत्ययः । धनानि लिप्समानो हि स्तुत्यं तद्रूपेण स्तौति ;
तस्मान्महद्भनं मे देहीतिभावः । 'उरुणस्क्रुधीति वावैतदाह'*
इति ब्राह्मणम् । ईदृशाय तुभ्यं स्वाहा सुहुतमिदमस्त्विति
प्रदानार्थो निपातः । कथमत्र 'तनूकृद्धचेपः'* इति ब्राह्मण-
मुपपद्यते ? उच्यते—तनूकृतामपि रक्षःप्रभृतीनामेव हि तनूकृत-
तस्मात्किमनेन कर्तुं न शक्यत इति प्रतिपाद्यते । यद्वा—करो-
तेरेव क्विप् । तत्र हि बहवस्तनूकृतशरीरस्योत्पादयितारः ।
प्रजानां पिता रेतसिश्चति प्रजनने । सोमसिक्तं रेतो दधाति,
यथा—'सोमो वै रेतोधाः'† इति । 'त्वष्टा वै रेतससिक्त-
स्य रूपाणि विकरोतीति । अयमर्थः—हे सोम त्वं खलु तनू-
कृद्धोपि तनूकृतोनुप्रविश्य स्थितोसि । अत्र प्रासादात्प्रेक्षत
इतिश्छद्यच्छेपे कर्मणि पञ्चमी । त्वमपि तनूकृतां मध्ये कश्चि-
देक इत्यर्थः । यद्वा—'सुपां सुपो भवन्ति' इति सोम्यसादेशः,
यथा—'तनूकृद्धचेपः'* इति ब्राह्मणम् । यस्मादेवं तस्मादन्यै-

स्वाहा जुषाणो अमुराज्यस्य वेतु
स्वाहायन्नो अग्निर्वरिवः कृणोत्व-

^१जुषाणः । अमुः । आज्यस्य । वेतु । स्वाहा । अयम् ।
नः । अग्निः । वरिवः । कृणोतु । अयम् । मृधः ।

शुष्मद्वयतिरिक्तैः दुरात्मभिः कृतानि यानि द्वेषांसि युष्मत्कृततनू-
विरोधीनि ज्वरादीनि व्यसनानि तेभ्यो यन्ता त्वमेवा*स्माक-
मुरु वरूधमिति । 'सुवर्गाय वा एतानि लोक्याय दूयन्ते
यद्वैसर्जनानि †' इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^२अवान्तरदीक्षां विमृज्य स्तुवेणाप्तुं प्रस्कन्दयति—जुषाण इति
विराजा यजुरन्तया एकपदया ॥ अमुः विन्दु । विभक्तिव्यत्ययः ।
आज्यस्याप्तुं वेतु पिबतु । कः^२ जुषाणः प्रीयमाण । ताच्छी-
लिकश्चानश्, 'बहुलं छन्दसि' इति शं बाधित्वा शपो लुक्,
लसार्धधातुकानुदात्तत्वाभावात् 'चित्' इत्यन्तोदात्तत्वम् । यद्वा-
आप्तव्योप्तुः । 'आप्तोतेर्ह्रस्वश्च' इत्याप्तोतेस्तुप्रत्यय । आप्तव्योयं
सोमः प्रीयमाण आज्यस्य वेतु पिबतु । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्'
इत्याज्यस्य सम्प्रदानत्वम्, 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' इति षष्ठी ।
'देवान् वै सुवर्गं लोकं यतो रक्षांस्यजिघांसन् †' इत्यादि
ब्राह्मणम् । स्वाहेति पूर्ववत् ॥

^३पूर्वया द्वारा शालाया उपनिष्क्रामति—अयं न इति चतु-
ष्पदया त्रिष्टुभा ॥ अयमग्नीषोमाख्यः प्रणयमानोऽग्निर्वरिवः कृणोतु
अभीष्टानि धनानि ददातु । कृषि हिंसाकरणयोः, 'धिन्वि-

यं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् । अयम्
 शत्रूञ्जयतु जर्हपाणोयं वाजं जय-
 तु वाजसातौ । उरु विष्णो वि
 क्रमस्वोरु क्षयाय नः कृधि । घृतं

पुरः । एतु । प्रभिन्दन्निति प्र-भिन्दन् । अयम् ।
 शत्रून् । जयतु । जर्हपाणः । अयम् । वाजम् ।
 जयतु । वाजसाताविति वाज-सातौ । 'उरु ।
 विष्णो इति । वीति । क्रमस्व । उरु । क्षयाय ।

रुणव्योरच ' इत्युप्रत्ययः । किञ्च—अयं मृधस्सङ्गामान् प्रभि-
 न्दन् प्रकर्षेण विनाशयन् पुरोअत एतु गच्छतु । ततश्चायमग्नि-
 रस्माकं शत्रून् जयतु । जर्हपाणः जयेन भृशं हृष्टान्त करणः ।
 ह्येय्यङ्गुन्ताह्रचत्ययेनात्मनेपदम्, 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदा-
 त्तत्वम् । किञ्च—अयमग्निर्वाजंमघ्नं जयतु अस्मदर्धमात्मवशं करोतु ।
 कः ? वाजसातौ । 'ऊतियूति' इत्यादिना निपातनात् सनेतिः
 कर्मणि क्तिन्, 'जनसन' इत्यात्वम् । वाजो लभ्यते यस्मिन्
 तस्मिन् वाजसातौ* सङ्गमे वाजं जयतु । वाजशब्दो वृषादि-
 त्वादाद्युदात्तः ॥

'आहवनीये ऋवाहुति जुहोति—उरु विष्णो इति चतुष्पद-
 यानुष्टुभा ॥ हे अग्ने विष्णो व्यापक । 'विषेः किञ्च' इति
 नुप्रत्ययः । उरु विक्रमस्व महाविक्रमो भव सर्वत्राप्रतिहतो

घृतयोने पिव प्रप्रं यज्ञपतिं तिर ।

सोमो जिगाति गातुवित् ॥ ६ ॥

नः । कृधि । घृतम् । घृतयो न इति घृत-योने ।
पिव । प्रप्रेति प्र-प्र । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् ।
तिर । 'सोमः' । जिगाति । गातुविदिति गातु-

भव । 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः' इत्यात्मनेपदम् । किञ्च—नः
अस्माकं क्षयाय निवासाय निवासस्य । 'पष्ठचर्ये चतुर्थी वक्त-
व्या', 'क्षयो निवासे' इत्याद्युदात्तत्वम् । उरु कृधि बहु-
धनादिकं देहि, अरिक्त*मस्माकं निवासं कुर्वित्यर्थः । 'कः
करत्करतिकृधिकृतेष्वनदिते' इति संहितायां नसस्कारस्य
सकारो व्यत्ययेन न प्रवर्तते । उक्तं च प्रातिशाख्ये 'नसक्र-
घकारपरे'† इति । अपिच—हे घृतयोने अपा योने, 'अग्ने-
रापः'‡ इति । इदं हूयमानं घृतमाज्यं पिव । अपिच—यज्ञ-
पतिं यजमानं प्रतिर वर्धय । प्रपूर्वस्तिरतिवृद्धिकर्मा । 'प्रसमु-
पोदः पादपूरणे' इति प्रशब्दस्य द्विर्वचनम्, 'अनुदात्तं च'
इति द्वितीयः प्रशब्दोऽनुदात्तः । 'पत्यावैश्वर्ये' इति प्रकृति-
स्वरत्वेन यज्ञशब्दोऽनुदात्तः, 'यजयाच' इति नञ्प्रत्यया-
न्तत्वात् ॥

*ब्रह्मणो राजानमादाय पूर्व्या द्वारा हविर्धानं प्रपादयति—
सोमो जिगातीति त्रिपदया गायत्र्या ॥ गातुमार्गः । गाद्
गतौ, 'कमिमनिजनि' इत्यादिना तुप्रत्ययः । गातुं वेत्ति

देवानामेति निष्कृतमृतस्य योनिः
मासदमदित्यास्सदोस्यादित्यास्सद

वित् ॥ ६ ॥ देवानाम् । एत्ति । निष्कृतमिति
निः—कृतम् । ऋतस्य । योनिम् । आसदमित्या—
सदम् । ^६अदित्याः । सदः । अस्ति । ^७अदित्याः ।

विन्दतीति वा गातुवित् । क्विपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृ-
शोयं सोमो जिगाति गच्छति । गा स्तुतौ छन्दसि इति जुहो-
त्यादिकः उदात्तेत्, 'बहुलं छन्दसि' इत्यम्यासस्येत्वम् ।
इहत्वयं गतिकर्मा, गतिकर्मसु हि जिगातीति निरुक्तकाराः
पठन्ति । कं देशं गच्छतीत्याह—देवानामिति । देवानामासदं,
आ समन्तात्सीदन्त्यस्मिन्नित्यासदः । 'घञये कविधानम्' इति
कः, 'परादिश्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । निष्कृतम्
लङ्कृतम् । प्रबृद्धादेराकृतिगणत्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ऋतस्य
सत्यस्य यज्ञस्य वा योनिमुत्पत्तिस्थानं हविर्धानमेति प्रपद्यते ।
'सौम्यर्चा प्र पादयति'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^६दक्षिणस्य हविर्धानस्य नीडे कृष्णाजिनमास्त्रुणाति—अदित्या
इति ॥ अदितिर्देवमाता तस्यास्सदोस्यासनमसि । सीदन्त्यस्मिन्निति
सदः ॥

^७कृष्णाजिने राजानमासादयति—अदित्या इति ॥ अदित्या-
स्सदोभूतमेतत्कृष्णाजिनं हे सोम आसीद अधितिष्ठ । प्रागेवां
व्याख्यातमिदं मन्त्रद्वयम् ॥

आ सीद्वैप वो देव सवितस्सोम-
स्तः रक्षध्वं मा वो दधदेतत्वः
सोम देवो देवानुपागा इदमहं मनु-

सदः । एति । सीद । एपः । वः । देव । सवितः ।
सोमः । तम् । रक्षध्वम् । मा । वः । दधत् ।
एतत् । त्वम् । सोम । देवः । देवान् । उपेति ।
अगाः । इदम् । अहम् । मनुष्यः । मनुष्यान् ।

राजानं देवताम्यस्सम्प्रयच्छति—एप व इति ॥ हे देव सवितः सर्वस्य भ्ररक, एप सोम व युष्मभ्यं देवेभ्यो न्यास-भूतः परिधीयते । यद्वा—युष्माकमेप सोम, युष्मत्पानार्थत्वात्; अतो युष्मभ्यमेव परिधीयत इति भाव । सवितुः प्राधान्यात्तन्मुखेन देवेभ्यः परिधीयते । तं च सोमं हे सवित यस्त्वं ये चान्ये देवाः ते यूयं रक्षध्वम् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । रक्षतश्च युष्मान् कश्चिदपि हिंसी मा दधत् मा हिंसीत् । दध्मेर्लुङि व्यत्ययेन च्छेरद् । 'यजमानो वा एतस्य पुरा गोप्ता भवति'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

राजानमुपतिष्ठते—एतच्चमिति ॥ एतत् एतस्मिन्काले । इदमित्यापि तथा । उभयत्र 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । हे सोम एतस्मिन्काले देवस्त्वं देवानुपागाः उपसंप्राप्तोसि । अस्मिन्कालेहमपि मनुष्यो मनुष्यानुपागाम् । क्रियाविशेषणं

प्यो मनुष्यान्सह प्रजया सह
रायस्पोषेण नमो देवेभ्यस्स्वधा

सह । प्रजयेति प्र-जया । सह । रायः । पोषेण ।
¹⁰नमः । देवेभ्यः । ¹¹स्वधेति स्व-धा । पितृभ्य इति

चोभयम् । सर्वत्र प्रायेणास्मद्विषय इदं शब्दः, युष्मद्विषय एतच्छब्दः, यथा—‘एषा सा त्वयि’* ‘इयं सा मयि’* इति । उपागामित्यत्र ‘गातिस्था’ इति सिचो लुक् । ‘देवो ह्येष सन्’† इत्यादि ब्राह्मणम् । किं केवल एव मनुष्यानुपैति ? नेत्याह—प्रजया सह रायो धनस्य पोषेण च सह मनुष्यानुपागामिति । ‘यदेतद्यजुर्न ब्रूयादप्रजा अपशुर्यजमानस्स्यात्’† इत्यादि ब्राह्मणम् । प्रजाशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः, ‘उपसर्गे च संज्ञायाम्’ इति उप्रत्ययः । ‘ऊडिदम्’ इत्यादिना रैशब्दात् पष्ठ्या उदात्तत्वम् ॥

¹⁰प्राश्चमञ्जलिं करोति—नमो देवेभ्य इति ॥ अस्त्विति शेषः । ‘नमस्कारो हि देवानाम्’† इति ब्राह्मणम् ॥

¹¹अञ्जलिं दक्षिणां न्यञ्चति—स्वधा पितृभ्य इति ॥ स्वमात्मानं दधातीति स्वधा । ‘आतोनुपसर्गे क’, थायादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । अन्नमुच्यते । स्वधा पितृभ्योस्तु । ‘स्वधाकारो हि पितृणाम्’† इति ब्राह्मणम् ॥

पितृभ्य इदमहं निर्वरुणस्य पाशा-
त्सुवरभि ॥ ७ ॥ वि ख्येषं वैश्वानरं
ज्योतिरग्नें व्रतपते त्वं व्रतानां व्रत-
पतिरसि या मम तनूस्त्वय्यभूद्वि-

पितृ-भ्यः । ¹²इदम् । अहम् । निरिति । वरुण-
स्य । पाशात् । सुवः । अभि ॥ ७ ॥ वीति ।
ख्येषम् । वैश्वानरम् । ज्योतिः । अग्ने । व्रतपत
इति व्रत-पते । त्वम् । व्रतानाम् । व्रतपतिरिति
व्रत-पतिः । असि । या । मम । तनूः । त्वयि ।

¹²उपनिष्क्रामति—इदमिति ॥ क्रियाविशेषणम् । निरित्युपसर्ग-
सामर्थ्यात् गच्छामीति योग्यं क्रियापदमध्याह्रियते । अहं वरु-
णस्य पाशादिदं निर्गच्छामि । वरुणस्य पाशादिव ममेदं निर्ग-
मनम् । शालायां बद्ध इव [बद्धस्येव] स्थितस्य इदानीं निर्ग-
मादेवमुच्यते । 'वरुणपाशादेव निर्मुच्यते' इति ब्राह्मणम् ॥

¹³आहवनीयमीक्षते—सुवरिति ॥ स्वर्गसाधनत्वेन स्तुतिः । विश्वेषां
नराणां ज्योतिष्टं नयतीति वैश्वानरं द्योतमानमाहवनीयमाभिमुख्येन
पश्यामीति । व्याख्यातर्मा । ख्यातेराशिपि लिडि, 'लिडचशि-
प्यइ' 'अतो येयः ॥

¹⁴यजमानमवान्तरदीक्षां विसर्जयति—अग्ने व्रतपत इति ॥ हे
अग्ने व्रतपते त्वं हि सर्वेषां व्रतानां सम्बन्धी व्रतपतिरसि ।

य॒ सा मयि॑ या तव॑ त॒नूर्मय्य-
भू॑दे॒पा सा त्वयि॑ यथा॒यथ॑न्नौ॑ व्रत-
पते॑ व्र॒तिनो॑र्व्र॒तानि॑ ॥ ८ ॥

अ॒त् । इ॒यम् । सा । मयि॑ । या । तव॑ । त॒नूः ।
मयि॑ । अ॒भूत् । ए॒पा । सा । त्वयि॑ । य॒था॒यथ॑मि॒ति
यथा-य॒थम् । नौ॑ । व्र॒त॒प॒त् इति॑ व्रत-प॒ते ।
व्र॒ति॒नोः । व्र॒ता॒नि ॥ ८ ॥

गा॒तु॒विदु॒भ्येका॑त्रि॒शच्च ॥ ९ ॥

व्याख्या चेद* पूर्वम् । अतस्त्वत्प्रसादादेवाह व्रती सम्पन्नः ।
इदानीं तु विसृष्टदीक्षे मयि या मम तनूः पूर्वं त्वय्यभूत्
सेयमिदानीं मय्येवास्तु । या च तव तनूः पूर्वं मय्यभूत्तेषे
दानीं त्वय्येवास्तु । 'युष्मदस्मदोर्डासि' इति तवममशब्दावाद्यु-
दात्तौ । पूर्वं हि 'या मम तनूरेपा सा त्वायि या तव
तनूरिय सा मयि'* इत्याभ्यां तन्वोर्विनिमयः कृतः । इदानीं
तु यथायथ गृह्यते । एवं गृहीतस्वस्वतन्वोरावयोर्व्रतिनोः व्रतानि
कर्माणि यथायथं भवन्तु । 'यथास्वे यथायथम्' इति
निपात्यते । मदीयानि ममैव सन्तु, त्वदीयानि तथा तवैव च
सन्त्वित्यर्थः । पूर्वं हि 'सह नौ व्रतपते व्रतिनोर्व्रतानि'* इति
परस्परकृतत्वं व्रतानामभ्युपगतं, यन्मया कृतं तच्चयापि कृतम्,
यन्त्वया कृतं तन्मयापीति । इदानीं तु यथायथं व्यवस्थाप्यन्ते ।
'अत्रे व्रतपत आत्मनः पूर्वा तनूरादेयेत्याहुः'† इति ब्राह्मणम् ॥

इति तृतीये चतुर्थोऽनुवाकः ॥

अत्यन्यानगान्नान्यानुपांगामर्वाक्त्वा
परैरविदम्परोवरैस्तन्त्वा जुपे वैष्ण-

‘अतीति । अन्यान् । अगाम् । न । अन्यान् ।
उपेति । अगाम् । अर्वाक् । त्वा । परैः ।

‘अतः परं पाशुकं काण्डं सोमार्वेयमेव । यूपार्थं वृक्षमुप-
तिष्ठते—अत्यन्यानिति द्वादशाक्षरलिपदया महाबृहत्या । ताण्डिन
एतां सतोबृहतीमाहुः, ऊर्ध्वबृहतीं बहृचाः ॥ हे वृक्ष अन्या-
नितरान्कांश्चिद्दृक्षानहमत्यगा अतिक्रम्य गतोस्मि । ३ पुनस्ते ?
ये यूपार्हाः पलाशादयः ‘समे जातमशालान् * इत् देलक्षण-
हीनाः । तानुपगम्यैव वैगुण्यदर्शनेन अत्यजम् । अथा यान्कांश्चि
दृक्षान्नोपागां नैवोपगतोस्मि । के पुनस्ते ? ये अपूपं निन्वा-
दयः । सोहं यूपार्हं लक्षणवन्त च त्वामेवाविद लब्धेन ।
लृदिच्चादद् । अस्य गुणवच्चमाह—परैरिति । परैरल्कटेस्तम-
जातत्वादिभिर्लक्षणैरर्वाक् अविदूरे वर्तमान सर्वलक्षणगुक्तयिते
यावत् । अवैरैर्निकृष्टैर्विषमजातत्वादिभिरसञ्ज्ञणै पर परस्तादूरे
वर्तमानं असञ्ज्ञणैरस्पष्टमित्यर्थः । ‘विभाषा परात्रराम्यन्’
इत्यतमुचि तकारस्य छान्दसो लोपः । यद्वा—पूर्वादिभ्यो
विधीयमानोसिप्रत्ययो - बहुलवचनात्परशब्दादपि भवति, तत्र प्रत्य-
यस्वरेणान्तोदात्तत्वम्, परशब्दो हि ‘स्वाङ्गशियमदन्तानाम्’
इत्याद्युदात्तः, शिडिति सर्वनामान्पुच्यन्ते । ‘एकान्याम्यां
समर्धाम्याम्’ इति प्रथमा तिङ्भिक्तिर्न निहन्यते । तं तादृशं
त्वा देवयज्यायै देवयागार्थं जुपे सेवे गृह्णामीत्यर्थः । वैष्णवं

वन्देवयज्यायै देवस्त्वा सविता
मध्वानकुपोपधे त्रायस्वैनश्च स्वधि-

अविदम् । परः । अवरैः । तम् । त्वा । जुपे ।
वैष्णवम् । देवयज्याया इति देव-यज्यायै । ^१देवः ।
त्वा । सविता । मध्वा । अनकु । ^२ओपधे ।
त्रायस्व । एनम् । ^३स्वधित् इति स्व-धिते । मा ।

विष्णुदेवत्वं, 'वैष्णवो वे देवतया यूपः'* इति । 'छन्दसि
निष्टर्त्य' इत्यादिना देवयज्याशब्दो यप्रत्ययान्तो निपातितः ।
'अति हन्यानेति नान्यानुपैति'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^१यूपमाज्येनानक्ति—देवस्त्वेति ॥ हे वृक्ष देवससविता सर्वस्य
भ्ररकस्त्वां मध्वा मदनीयेन मधुरेणाज्येन अनकु स्निग्धं करोतु ।
'फलिपाटिनमिमनिजनाङ्कुपटिनाकिघतश्च' इति मन्यतेरुप्रत्ययः,
धकारश्चान्तादेशः, तत्र च उरित्यनुवर्तते । 'जसादिपु वा
वचनं छन्दसि प्राङ्गो चङ्चुपधायाः' इति नामावाभावः । मधु-
शब्देन चाज्यमुच्यते, 'तेजसेवैनमनक्ति'* इति ब्राह्मणदर्शनात् ।
'तेजो वा आज्यम्'† इति ॥

^२ऊर्ध्वाग्रं बर्हिरेनूच्छ्रयति—ओपधे त्रायस्वेनमिति ॥ हे ओपधे
बर्हिरेनं यूपार्यं वृक्षं त्रायस्व रक्ष यागसाधनत्वापादनेन वृक्षत्वा-
न्मोचयित्वा उत्तमां गतिं गमय ॥

^३स्वधितिना तिर्यञ्चं प्रहरति—स्वधिते मेनं हिंसीरिति ॥ हे

ते 'मैन् हिंसीदिवमग्रेण मा
लेखीरन्तरिक्षमध्येन मा हिंसीः
पृथिव्या सम्भव वनस्पते शतव-

एनम् । हिंसीः । दिवम् । अग्रेण । मा । लेखीः ।
अन्तरिक्षम् । मध्येन । मा । हिंसीः । पृथिव्या ।
समिति । भव । वनस्पते । शतवल्गु इति

स्वधिते त्वमध्येन मा हिंसीः उत्तमामेव गतिं गमय । व्याख्यातौ
च प्रागेवैतौ मन्त्रौ* । 'अनक्षसङ्गं वृश्चेत्'† इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

पतन्तमनुमन्त्रयते—दिवमग्रेणेति ॥ अर्त्मीयेनाग्रेण दिवं मा
लेखीः मा विदारीः । 'नेटि' इति वृद्धिप्रतिषेधः । तथार्त्मीयेन
मदेनान्तरिक्षं मा हिंसीः । पृथिव्या च सम्भव संयुज्यस्व पृथि-
वीमपि मा प्रहासी ; प्रमाणानतिरेकस्सम्भव ; पृथिवीमतिक्रम्य
मा गाः । यथा त्वदीधैरग्रमव्यमूलैर्विदारणाभिघातविपाटनकारिभिः
लोकत्रयं न नश्यति तथा पतेत्यर्थः । पाथवीशब्दो ङीपन्तोन्तो-
दात्तः, तेन 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
'इमे वै लोकाः'† इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

आव्रश्चने हिरण्यं निधाय सम्परिस्तीर्याभिमुहोति—वनस्पत
इति त्रिष्टुभैकपदया ॥ बार्हिराच्छेदनाभिमर्शनेन व्याख्यातप्रायामि-
दम् † । पारस्करादिवनस्पतिशब्दः । 'तस्मादाव्रश्चनात्'†
इति ब्राह्मणम् ॥

लृशो वि रोह सहस्रवल्शा वि
 वयं रुहेम् यन्त्वा यं स्वधिति-
 स्तेतिजानः प्रणिनाय महते सौभ-

शत-वल्शाः । वीति । रोह । 'सहस्रवल्शा इति
 सहस्र-वल्शाः । वीति । वयम् । रुहेम् । 'यम् ।
 त्वा । अयम् । स्वधितिरिति स्व-धितिः । तेति-
 जानः । प्रणिनायेति प्र-निनाय । महते । सौभ-

^१आत्मानं प्रत्यभिमृशति—सहस्रवल्शा इति त्रिष्टुभैकपदया ॥
 इदमपि प्रागेव व्याख्यतम् * ॥

^२अन्वयं शाखाः प्रसूयति—यं त्वेति द्विपदया त्रिष्टुभा ॥
 तेतिजानो निशितधारोयं स्वधितिः । तिज निशातने, यद्गु-
 गन्ताद्यो व्यत्ययेनात्मनेपदं शानच्, 'अभ्यस्तानामादिः'
 इत्याद्युदात्तत्वम् । यं त्वा यूपार्यं वृक्षं प्राणिनाय प्रकर्षेण
 नयति शाखाः प्रसाध्य विशिष्टं रूपं प्रापयति । 'छन्दसि
 लुङ्ङिटः' इति लिट् । किमर्थं ? महते सौभगाय सुभगत्वाय
 सुश्रीकत्वाय । उद्गात्रादिषु 'सुभगं मन्त्रे' इति पाठात् भावे
 अत्रप्रत्ययः । स खलु त्वमसीति शेषः । सत्वमस्मद्यज्ञं
 साधयेति वा ॥

गायाच्छिन्नो रायस्सुवीरः ॥ ९ ॥
 पृथिव्यै त्वान्तरिक्षाय त्वा द्विवे

गाय । ^१अच्छिन्नः । रायः । सुवीर इति सु-
 वीरः ॥ ९ ॥

यन्दर्शं च ॥ ५ ॥

^१पृथिव्यै । त्वा । ^२अन्तरिक्षाय । त्वा । ^३द्विवे ।

^१चतुरङ्गुलमग्नं चपालाय प्रच्छेदयति—अच्छिन्न इति ॥
 अच्छिन्नः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रायः धनानि देहीति
 शेषः । यद्वा—अच्छिन्नो धनस्य सुवीरश्च भवेत्यध्याहारः ।
 'ऊडिदम्' इत्यादिना तृतीयादेर्विभक्तेरुदात्तत्वं व्यत्ययेन न
 क्रियते । ईदृशस्त्वमेव नो राय । शोभना वीरा. पुत्रपौत्रादयोस्य
 यजमानस्य येन भवन्ति स सुवीरः । 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तर-
 पदाद्युदात्तत्वम् । यस्माच्चया यजमानस्य आयुष्मन्तः पुत्रादय
 उत्पद्यन्ते, तस्मात्तेषामभिवृद्धयर्थं अविच्छेदेन धनानि देहीति ॥

इति तृतीये पञ्चमोनुवाकः.

* ^{१-३}यूपं परार्धं प्रोक्षति—प्रथिव्यै त्वेति ॥ व्यत्यादम्* ।
 प्रोक्षामीति शेषः । प्रथिव्यादीनां स्थित्त्वं त्वां प्रोक्षन्तीति ॥

त्वा शुन्धतां लोकः पितृपदनो
 यवोसि यवयास्मद्वेषो यवयारातीः
 पितृणां सदनमसि स्वावेशोस्य-

त्वा । 'शुन्धताम् । लोकः । पितृपदन इति पितृ-
 सदनः । 'यवः । असि । यवय । अस्मत् । द्वेषः ।
 यवय । अरातीः । 'पितृणाम् । सदनम् । असि ।
 'स्वावेश इति सु-अवेशः । असि । अग्नेगा

^४अवटेऽपोऽवनयति—शुन्धतामिति ॥ व्याख्यातम्* ॥

^५यवान्प्रस्कन्दयति—यवोसीति ॥ व्याख्यातमेव* । 'ऊर्वे
 यवो यजमानेन यूपस्तम्भितः '† इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ ३

^६बर्हिर्हस्तं व्यतिपज्यादस्तृणाति—पितृणामिति ॥ व्याख्यात-
 मेव* । 'यद्बर्हिरनवस्तीर्यं मिनुयात्पितृदेवत्यो निखातस्स्यात्'†
 इति ब्राह्मणम् ॥

^७यूपशकलमवास्याति—स्वावेश इति ॥ सुष्टु आविश्यते स्थीय-
 तेस्मिन्निति स्वावेशः । अधिकरणे घञ्, थायादिसूत्रेणोत्तरपदा-
 न्तोदात्तत्वम् । यूपस्य सुखासनमसीत्यर्थः । नेतारो यागस्य
 निर्बोदारः यूपशकलः । 'छन्दस्युभयथा' इति 'नामि' इति
 दीर्घभावः, 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् । तेषां
 मध्ये अग्नेगास्त्वमसि अग्ने प्रथमं यूपान् गच्छति परापततीत्य-

त्रेगा नेतृणां वनस्पतिरधि त्वा

इत्यत्रे-गाः । नेतृणाम् । वनस्पतिः । अधीति ।

त्रेगाः । 'यः प्रथमशकलः परापतेत्तमप्याहरेत्'* इति गृही-
तत्वात् । यद्वा—नेतृणामत्रे गच्छतीत्यत्रेगाः, मुख्य इत्यर्थः
प्रथमपतितत्वादेव । यद्वा—नेतृणां मध्ये अत्रे गच्छति याग-
साधनत्वं यूपदपि पूर्वमुपयुज्यमानत्वादवटप्रवेशेन । 'जनसन-
खनक्रमगमो विट्' इति विट्प्रत्ययः, 'विट्त्वोरनुनासिकस्यात्'
इत्यात्वम्, 'तत्पुरुषे कृति बहुळम्' इत्यलुक्, कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—यूपस्य ये नेतारः परिष्कर्तारः प्रथम-
शकलस्वरुश्चपालमिति, तेषां मध्ये अत्रे प्रथमं यूपं गच्छतीति ।
किञ्च—वनस्पतिविकारो यूपः, विकृतौ प्रकृतिशब्दः । पारस्कर-
प्रभृतित्वात्सुट्, 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' इति पूर्वोत्तर-
पदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । सां त्वामधि स्थास्यति त्वयि स्था-
स्यति, यूपस्यापि धारकोसीत्यर्थः । 'अधिशीङ्गासां कर्म,' इत्या-
धारस्य कर्मसंज्ञा । तस्य वित्तात् तद्विजानीहि तं ते महिमा-
नमवगन्तुमर्हसीति । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति सम्प्रदान-
त्वात् 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' इति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । 'यूप-
शकलमवास्याति स तेजसमेवैनं मिनोति'† इति ब्राह्मणम् ।
'स्वधितेर्वृक्षस्य विभ्यतः प्रथमेन शकलेन सह तेजः परापति'‡
इत्यादिब्राह्मणेन तस्य तेजस्त्वमवगन्तव्यम् ॥

*सं—६-३-३.

†सं—...त्वम् । तस्यत्तानन्वितत्वं व्यन्तेन दु । इ.

‡सं—६-३-४.

स्थास्यति तस्य वित्ताद्देवस्त्वा सवि-
ता मध्वानक्तु सुपिप्पलाभ्युस्त्वौ-
पधीभ्य उद्विवङ्क्स्तभानान्तरिक्ष-

त्वा । स्थास्यति । तस्य । वित्तात् । ^१देवः । त्वा ।
सविता । मध्वा । अनक्तु । ^२सुपिप्पलाभ्य इति सु-
पिप्पलाभ्यः । त्वा । ओपधीभ्य इत्योपधि-भ्यः ।
^३उद्विवङ्क्स्तभानान्तरिक्षम् ।

^१यूपस्याग्रमनक्ति—देवस्त्विति ॥ व्याख्यातम्* ॥

^२चपालं प्रतिमुञ्चति—सुपिप्पलाभ्य इति ॥ व्याख्यातमेव ।
शोभनरुगानामोपधीनामर्थाय त्वां चपालं यूपस्याग्रे प्रतिमुञ्चामीति
शेषः । 'तस्माच्छीपंत ओपधयः फलं गृह्णन्ति' इति
शास्त्रणम् ॥

^३यूपमुच्छ्रयति—उद्विवङ्क्ति ॥ व्याख्यातम्§ । अतएः
प्रदेश उपरः, 'मूलोऽनष्टमुपरम्' इति । उपरमने तक्षुण-
परिमार्शति 'उपरमो च मंशायाम्' इति जनेर्विधीयमानो इमत्ययः
सदृशवचनाद्देवस्य मञ्चति, यदुत्तरपदमटतिस्वरत्वं साधित्वा
अव्ययपूर्वपदनटतिस्वरत्वम्, व्युत्पन्ननवधारणाच्च नावगृह्यते ।
तेन छपिर्वी एह एदां वुक् ॥

स्पृण पृथिवीमुपरेण दृ२ह ते ते
धामान्युश्मसि ॥ १० ॥ गृमध्ये
गावो यत्र भूरिशृङ्गा अयासः ।

पृण । पृथिवीम् । उपरेण । दृ२ह । "ते । ते ।
धामानि । उश्मसि ॥ १० ॥ गृमध्ये । गावः ।
यत्र । भूरिशृङ्गा इति भूरि—शृङ्गाः । अयासः ।

¹¹यूपं वैष्णवीम्यामृग्म्यां कल्पयति स्यापयति—ते ते धामानि
.....विष्णोः कर्माणि पश्यतेति ॥ तत्र प्रथमा चतुष्पदा
त्रिष्टुप् । द्वितीया त्रिपदा गायत्री । 'वैष्णव्यर्चा कल्पयति वैष्णवो
वै देवतया '* इत्यादि ब्राह्मणम् । 'द्वाम्यां कल्पयति '*
इत्यादि च । वैष्णवत्वाद्यूपो विष्णुरूपेण स्तूयते । त इति
द्वितीयावहुवचनस्य 'सुपां सुलुरु' इति शे आदेशः, प्रगृह्य-
त्वाभावो व्यत्ययेन, लिङ्गविभक्तिव्यत्ययेन वा । हे विष्णो तव
तानि धामानि स्थानानि गमध्ये गन्तुं यजमानो गच्छेदिति
यावत् । तुमर्षे अध्येन्प्रत्ययः, अर्धैप्रत्ययस्य वा वर्णव्यत्ययेन
एकारः । तव तानि धामानि गन्तुं उश्मसि उश्मः कामयामहे ।
वष्टेर्ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम्, 'इदन्तो मसिः', 'अन्येषा-
मापि दृश्यते' इति तस्य संहितायां दीर्घः । कानीत्याह—यत्र
येषु धामसु गावो रश्मयः भूरिशृङ्गाः बहव्राः, अयासः गमन-
शीलाः । एतेः पचाद्यच्, 'आज्जसेरसुक्' । यत्र बहुमुखा

अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः पर-

अत्र । आह । तत् । उरुगायस्येत्युरु-गायस्य ।
विष्णोः । परमम् । पदम् । अवेति । भ्राति ।

रश्मयो विसर्पन्तीति । यद्वा—यत्र गावो गन्तारो जनाः ।
'गमेडो' इति डोप्रत्ययः । भूरिशृङ्गाः महादीप्तयो भवन्तीति ।
दीप्तिनामसु हि शृङ्गाणीत्यध्यायान्ते* पठ्यते । पुनश्च विशेष्यन्ते—
अयास अनपायाः अप्रच्युताः । यातेरसुनि याः, नञ्ङुब्रीहौ
'नञ्मुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । धामानि पुनर्विशेष्यन्ते—
अत्राह अत्रैव । अहेत्यवधारणे । येष्वेव धामसु उरुगायस्य
उरुभिर्महात्मभिर्गीयत इत्युरुगाय । गायतेः कर्मणि घञ्,
धायादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । भूरेः महतो महाबलस्य
विष्णोः विश्वं व्यामुवत् । 'विषेः किञ्च' इति नुप्रत्ययः,
तत्र हि निदिति वर्तते । यस्त्वं महाबलो महात्मभिस्तूयमानो
विश्वं व्यामुवन्नमूः 'विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः'† इति मन्त्रप्रसिद्धः
तस्य तव तत्तादृशविक्रमकृत् परममुत्तमं पदं‡ तदप्येष्वेव धामसु
अवभाति दीप्यते, तस्मात्तानि धामानि गन्तुमुश्म इति । एवं
प्रत्यक्षकृतोयं मन्त्रः । द्वितीयस्तेशब्दोस्मिन्पक्षे युष्मदादेशः ।
यद्वा—परोक्षकृत एवायम् । ते ते इति वीप्सा । तानि तानि
धामानि गन्तुमुश्मः । 'नित्यवीप्सयोः' इति शेषप्रत्ययान्तस्य द्विर्व-
चनम्, 'अनुदात्तं च' इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वम् । स्पष्ट-
मन्यत् ॥

मम्पदमव भ्राति भूरेः । विष्णोः
कर्माणि पश्यत् यतो व्रतानि पस्प-
शे । इन्द्रस्य युज्यस्सखा । तद्विष्णोः

भूरेः । ¹²विष्णोः । कर्माणि । पश्यत् । यतः । व्रतानि ।
पस्पशे । इन्द्रस्य । युज्यः । सखा । ¹³तत् ।

¹²अथ द्वितीया ॥ विष्णोः कर्माणि चरितानि पश्यत हे
जनाः । कीदृशानीत्याह—यतः यैः । ‘ इतराम्योपि दृश्यन्ते ’ इति
तृतीयान्तात्तसिः । व्रतानि युष्मदीयानि कर्माणि यैः कर्मभिः
पस्पशे स्पशति वधातीति वा युष्मासु । स्पश बाधनादौ स्वारि
तेत्, ‘ छन्दसि लुङ्ङिटः ’ इति लिट् । शर्पूर्वाः खयशिश-
प्यन्ते इति पकारशेषः । पुनश्च विशेष्यते—इन्द्रस्य युज्यः योग्य-
स्सखा । योगो युक् । सम्पदादित्वाद्युजेः क्विप् । युजि साधु-
र्युज्यः । ‘ तत्र साधुः ’ इति यत्, ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्त-
त्वम् । यद्वा—युजाना युजः योगिनः । ‘ सत्सूद्विप ’ इत्यादिना
क्विप् । तत्र भवः । दिगादिर्द्रष्टव्यः । तादृशस्यास्य तादृशानि
कर्माणि पश्यतेति ॥

¹³चपालमीक्षते—तद्विष्णोरिति त्रिपदया गायत्र्या ॥ ‘ विष्णोः
परमं पदमवभाति भूरेः ’* इति यत्पूर्वोक्तं तदेव हि विष्णोः
परमं पदं सदा सर्वदा सूरयः मेधाविनः पश्यन्तीति । कीदृशं ?
दिवि चक्षुरिवाततम् । सर्वेषां चक्षुस्स्थानीयं सूर्यमण्डलमिह चक्षु-
रुच्यते । आततं समन्ताद्विस्तारितप्रकाशं, सर्वत्र प्रकाशत्वात् ।

परमपदं सदा पश्यन्ति सूर्यः ।
 दिवि चक्षुराततम् । ब्रह्मवनिन्त्वा
 क्षत्रवनिं सुप्रजावनिं रायस्पोप-
 वनिम्पर्यहामि ब्रह्मं दृह क्षत्र-
 न्दृह प्रजां दृह रायस्पोपं दृह

विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्यन्ति ।
 सूर्यः । दिवि । इव । चक्षुः । आततमित्या-
 ततम् । ¹⁴ब्रह्मवनिमिति ब्रह्म-वनिम् । त्वा ।
 क्षत्रवनिमिति क्षत्र-वनिम् । सुप्रजावनिमिति
 सुप्रजा-वनिम् । रायस्पोपवनिमिति रायस्पोप-
 वनिम् । परीति । ऊहामि । ¹⁵ब्रह्मं । दृह ।
 क्षत्रम् । दृह । प्रजामिति प्र-जाम् । दृह ।

‘गतिरनन्तरः’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दिवि सूर्यमण्डल-
 मिव यदात्मप्रकाशस्वरूपं तत्सूर्यस्सदा हृदि पश्यन्ति । तस्मा-
 त्त्वमपि विष्णोः परमपदस्थानीयं चपालं पश्येति ॥

¹⁴प्रदक्षिणं पुरीषेण पर्यहति—ब्रह्मवनिमिति ॥ व्याख्यातम्* ॥

¹⁵मैत्रावरुणदण्डेन संहन्ति—ब्रह्म दृहेति ॥ व्याख्यातमेव* ॥

परिवीरसि परि त्वा देवीविंशो
व्ययन्ताम्परीम५ रायसंपोपो यज-

रायः । पोषम् । ६५६ । ^{१६}परिवीरिति परि-वीः ।
असि । परीति । त्वा । देवीः । विशः । व्ययन्ताम् ।
परीति । इमम् । रायः । पोषः । यजमानम् ।

^{१६}रशनया त्रिः प्रदक्षिणं परिव्ययति—परिवीरसीति ॥ परिवी
यत इति परिवीः । 'अन्येभ्योपि दृश्यते' इति कर्मणि क्विप्,
यजादित्वात्सम्प्रसारणम्, 'हलः' इति दीर्घः, कृदुत्तरपदप्र-
कृतिस्वरत्वम् । परितो रशनया वेष्टनीयोसि हे यूप । अतस्त्वां
देवीः देव्यो विशः देवानां स्वभूताः प्रजाः मरुदादयः, 'मरुतो
वै देवानां विशः'* इति । 'देवाद्यभञौ' इति देवशब्दादभ्,
'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । परिव्ययन्तां सर्वतोऽनया
रशनया वेष्टयन्तु । इमं च यजमानं रायो धनस्य पोषः
मनुष्याश्च परिवेष्टयन्तु, आद्यः प्रजानामुपजीव्यश्च भवत्वित्यर्थः ।
'ऊडिदम्' इत्यादिना रेशब्दात् पष्ठ्या उदात्तत्वम्, 'पष्ठ्याः
पतिपुत्र' इति विसर्जनीयस्य सत्वम्, 'अदुपदेशात्' इति
लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेण यजमानशब्द आद्युदात्तः । 'ऊर्वै
रशाना'† इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

मानम्मनुष्यां अन्तरिक्षस्य त्वा
सानावव गूहामि ॥ ११ ॥

इपे त्वोपवीरस्युपो देवान्दैवीर्विशः

मनुष्याः । ¹⁷अन्तरिक्षस्य । त्वा । सानौ ।
अवेति । गूहामि ॥ ११ ॥

उश्मसि पोपमेकान्न विश्शतिश्च ॥ ६ ॥

¹इपे । त्वा ²उपवीरित्युप-वीः । अस्ति । उपो

¹⁷मध्यमे रशनागुणे स्वरुमवगूहति—अन्तरिक्षस्य त्वेति ॥ मध्यम-
त्वसाधर्म्यात् अन्तरिक्षस्थानीयस्य मध्यमस्य रशनागुणस्य स्थाने
त्वामवगूहामि सुगुप्तं स्थापयामि हे स्वरो । कीदृशे स्थाने ?
सानौ समुन्नते स्वस्थानत्वादेव समुच्छिद्रे । यद्वा—सननीयः सानुः
मध्यमेन गुणेन सम्भक्ते प्रदेशे 'दृसनजनि' इत्यादिना सनो
बुण्प्रत्ययः । 'ऊदुपधाया गोहः' इत्यूकारः ॥

इति तृतीये षष्ठोऽनुवाकः.

¹बर्हिषी आदत्ते—इपे त्वेति ॥ व्याख्यातम्* । इह तु
पशुलक्षणमन्नम् । तदर्थं तदुपाकरणार्थं त्वामादद इति शेषः ।
जातोवेकवचनम् । 'इपे त्वेति बर्हिरादत्ते' इति ब्राह्मणम् ॥

²पशुमुपाकरोति—उपवीरिति ॥ उपवीर्यते उपसङ्गम्यते उपा-
क्रियत इत्युपवी. । वेते क्विप् । हे पशो देवेभ्यस्त्वमुपाकृतो-

प्रागुर्वह्नीरुशिजो वृहस्पते धारया

इति । देवान् । देवीः । विशः । प्रेति । अंगुः ।
वह्नीः । उशिजः । वृहस्पते । धारय । वसूनि ।

सीत्यर्थः । 'उप होनानाकरोति'* इति च ब्राह्मणम् । तत्र हि देवानां समीपे आभिमुख्येनैवान् पशून्करोति । जातावेकवचने बहुवचनम् । तस्माच्चदीया अवयवा अवदानभावमापन्ना देवान्प्रीपोमादीन् उपप्रांगुः उपप्रयन्तु प्रकर्षेणोपगच्छन्तु । उपो इति निपातसमुदाय उपशब्दस्यार्थे वर्तते । 'छन्दसि लुङ्ङुङ्ङिटः' इति लुङ्, 'इणो गा लुङि' इति गादेशः, 'गातिस्या' इत्यादिना सिचो लुक् । कथम्भूता इत्याह—देवीर्विशः देवानामिमा देव्यः । 'देवाद्यञ्भौ' इत्यञ्, 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । विशः प्रजा देव्यः प्रजा भूत्वा देवानुपगच्छन्त्वित्यर्थः । 'देवीर्ह्येता विशस्सतीर्देवानुपयन्ति'* इति च ब्राह्मणम् । यद्वा—देवीर्विश इति द्वितीया, देवान्देवीश्च विशः उपगच्छन्तु । किञ्च—वह्नीरुशिज यज्ञस्य वोढारः ऋत्विजो वह्नयः । 'वहिश्चिश्रुयुद्गला' इत्यादिना वहेर्निप्रत्ययः, निदिति हि तत्रोच्यते, 'तस्माच्छसो नः' इति नत्वं न क्रियते 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति । उशिजः कामनावन्तः भक्षणरुचयः । यद्वा—कमनीयाः स्पृहणीया इत्यर्थः । शेषभक्षणादिना तानप्युपगच्छन्तु । 'ऋत्विजो वै वह्नय उशिजः'* इत्यादि ब्राह्मणम् । 'वशेः किञ्च' इति वष्टेरिनिप्रत्ययः । अतः परं विराडेकपदा । हे बृहस्पते त्वमपि

वसूनि हव्या ते स्वदन्तां देव त्वष्ट्रव-

हव्या । ते । स्वदन्ताम् । देव । त्वष्ट्रः । वसु ।

वसूनि घनानि पशुलक्षणानि यजमानार्थं धारय । 'ब्रह्म वै देवानां, बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै पशूनवरुन्धे'* इति ब्राह्मणम् । यद्वा—ब्रह्मा बृहस्पतिः । हे ब्रह्मन् अवदानलक्षणानि वसूनि घनानि धारय अवधारयेत्यर्थः । ब्रह्मा हि कर्मणामध्यक्षः । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वात् धारयेति न निहन्यते, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायां दीर्घत्वम् । हे पशो ते तव हव्या हव्यान्यवदानलक्षणानि । 'शेश्छन्दसि बहुलम्' इति लुक् । स्वदन्तां स्वादूनि भवन्तु । प्वद आस्वादने अनुदात्तेत् भौवादिकः । देव त्वष्ट्रः । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' इति पूर्वस्याविद्यमानत्वनिषेधाद्धितीयं निहन्यते । त्वमपि क्षीरादीनां सर्वेषां वासहेतुं पशुलक्षणं धनं रण्व रमय सर्वेषां स्पृहणीयरूपं कुरु । 'त्वष्ट्रा वै पशूनां मिथुनानां रूपकद्रूपमेव पशुषु दधाति'* इति ब्राह्मणम् । रवि गतौ, इदिच्चाद्यम्, इह त्वयं रमत्यर्थे वर्तते । यद्वा—वसु वरिष्ठं रूपं रण्व रमय । पशुन्वरिष्ठं हि वासयति । 'शृष्टृष्णिहि' इत्यादिना वसेरुप्रत्ययः, निदिति तत्रानुवर्तते । यद्वा—पशुलक्षणं धनं यजमाने रण्व रमय स्थिरीकुरु । यजमानं वा प्रापय । हे रेवतीः रेवत्यः क्षीरादिधनवत्यः पशवः । 'पशवो वै रेवतीः पशूनेवास्मै रमयति'* इति ब्राह्मणम् । रेशब्दान्मतुपि 'रयेर्मतो बहुलम्' इति सम्प्रसारणम्, 'संज्ञायाम्' इति मतुपो वत्वम्, पाष्ठिक-

सुं रण्व रेवती रमध्वमग्नेर्जनि-
त्रमसि वृषणौ स्थ उर्वश्यस्या-

रण्व । रेवतीः । रमध्वम् । ^३अग्नेः । जनित्रम् ।
असि । ^४वृषणौ । स्थः । ^५उर्वशी । असि । ^६आयुः ।

मामन्त्रिताद्युदात्तत्वम्, तस्याविद्यमानत्वाद्वमध्वमिति न निहन्येते, अद्भुपदेशाच्चसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यूयमपि रमध्वम् अस्मिन्यजमाने अनुरक्ता भवध्वम् । अस्मत्सम्बन्धिपशुरनेन हिंस्यत इति युष्माकं विरतिर्माभूदित्यर्थः ॥

^३अधिमन्थनशकलं निदधाति—अग्नेर्जनित्रमसीति ॥ अग्नेर्जनित्रं जनकं प्रजननस्थानीयमसि हे शकल । 'अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ' इति जनेरित्रप्रत्ययः ॥

^४वृषणावन्वञ्चो निदधाति—वृषणौ स्थ इति ॥ हे शकलौ वृषणौ वृषणस्थानीयो यागस्य युवां स्थः । यागद्वारेण वा षर्षितारो कामानां स्थः । 'कनिन्युवृषि' इत्यादिना वृषेः कनि- न्प्रत्ययः । वृषणशब्दाद्विवचने 'वा षपूर्वस्य निगमे' इति दीर्घाभावः ॥

^५अरणी आदत्ते अधरोत्तरी क्रमेण—उर्वश्यस्यायुरसि इरु- रवाः इत्येताभ्याम्, यथाहुः—'उर्वशीत्यधरारानिन्द्रादृते, इरु- रवा इत्युत्तरारणिम्' इति ॥ हे अधरारणे उर्वश्यसि । 'इन्द्रादृते' इत्यादिनिदर्शनात्त्रिलिङ्गोप्यरणिशब्दश्चन्दानि । इरु इत्युत्तर- धारत्वेनाश्रुते व्याप्नोतीत्युर्वशी । अदृते इत्युत्तर- 'इन्द्रादृते'

कसावरेपसौ । मा यज्ञं हिंसिष्टं
मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ

अरेकसौ । अरेपसौ । मा । यज्ञम् । हिंसिष्टम् ।
मा । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् । जातवेदसाविति
जात-वेदसौ । शिवौ । भवतम् । अद्य । नः ।

मथित्वा प्रणीयते, हे तौ द्वावग्री भवतं भूयासं नः अस्माकं
समनसौ समानमनस्कौ अविप्रतिपन्नमनस्कौ । 'समानस्य छन्दसि'
इति सभावः । समोकसौ सहसमवेतौ समाननिवासाविति यावत् ।
उच समवाये, सम्पूर्वादिसुन्प्रत्ययः, बहुलवचनात्कुत्वम् । समुच्येते
इति समोकसौ । 'गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—सम्शब्दस्य समानार्थवृत्तेर्बहुग्रीहिः ।
सम्भावो वा समानस्य छान्दसः । अरेपसौ अपापौ पापाभिनिवेश-
शरहितौ । 'नञ्मुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यस्मादरेपसौ
तस्माद्यज्ञमिमं मा हिंसिष्टम् । मा च यज्ञपतिं यजमानम् ।
'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हे जातवेदसौ जात-
प्रज्ञानौ जातधनौ वा । वेत्तेर्विन्दतेर्वा असुन् । यद्वा—जातं विश्वं
वित्तो विन्दत इति वा कारकपूर्वादिसुन्, पूर्ववत्प्रकृतिस्वरत्वम्,
इह तु आष्टमिकमाद्युदात्तत्वम् । तादृशौ युवां अद्य अस्मिन्क-
र्मकाले नः अस्माकं शिवौ शान्तौ भवतम् । 'सद्यः परुत्'
इत्यत्र इदमोद्यशब्दो निपात्यते । 'अग्निः पुरा भवत्याग्निं मथित्वा
प्र हरति'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

भवतमद्य नः । अग्रावग्निश्चरति
प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः ।

¹²अग्नौ । अग्निः । चरति । प्रविष्ट इति प्र-विष्टः ।
ऋषीणाम् । पुत्रः । अधिराज इत्यधि-राजः ।
एषः । स्वाहाकृत्येति स्वाहा-कृत्यं । ब्रह्मणा ।

¹²प्रहृत्य स्तुवेणाभिजुहोति—अग्रावग्निरिति चतुष्पदया विष्टुभा ॥
अग्नौ आहवनीये प्रविष्टो मथित्वा तत्र प्रहृतोयमग्निश्चरति चरतु
भक्षयतु इदमाज्यम् । 'प्रहृत्य जुहोति जातायेवास्मा अन्नमपि
दधाति'* इति च ब्राह्मणम् । चरतेः पञ्चमो लकारः । प्रविष्ट
इति 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ऋपयो ज्ञातारः
ऋत्विजः । ऋपन्तीती ऋपयः, 'इगुपधात्कित्' इतीन्, वृषा-
दिर्द्रष्टव्यः । तेषां पुत्रः ; ते ह्येनं जनयन्ति । अधिराज एषः
अधिकं राजत इत्यधिराजः । पचाद्यच्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
यद्वा—अध्याखूढो राजा अधिराजः दीप्तिमतामुत्तमः । 'राजा-
हस्सखिम्यष्टच्' । स्वाहाकृत्य स्वाहाकारं कृत्वा । यद्वा—
स्वाहुतिस्स्वाहेति जुहोतेस्स्वाहुपसृष्टादौणादिको ङाप्रत्ययः । ब्रह्मणा
मन्त्रेण शोभनामाहुतिं कृत्वा, इमामाज्याहुतिं ते तुभ्यं जुहोमीति ।
स्वाहाशब्दस्योर्यादित्वाद्गतिसंज्ञा । गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । यद्वा—ग्रह्म बृहत् इदमाज्यं जुहोमि । 'तृतीया इ होस्व-
न्दसि' इति तृतीया । त्वं च तथा हुतस्सन् देवानां भागधेयं
भागं मिथुया मा कः मिथ्या मा कः मा कार्पीः ; मिथ्याकरणं स्ते-
यम् । 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्द्धक् । 'मागः' इत्ये

स्वाहाकृत्य ब्रह्मणा ते जुहोमि मा
 देवानाम्मिथुया कर्भाग्धेयम् ॥ १३ ॥
 आ दद ऋतस्य त्वा देवहविः

ते । जुहोमि । मा । देवानाम् । मिथुया । कः ।
 भागधेयमिति भाग-धेयम् ॥ १३ ॥

भवन्तमेकत्रिंशच्च ॥ ७ ॥

^१एति । ददे । ^२ऋतस्य । त्वा । देवहविरिति

धेयः' इति स्वार्थे धेयप्रत्ययः । यद्वा—मिथःकरणं मिथुयाकरणं
 परस्परसङ्करो भागानां, यथा वायव्यमिन्द्राय प्रदीयते, तथा ऐन्द्रं
 वायव इति, तथा मा कार्षीः । 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुकं
 बाधित्वा 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना विभक्त्याजादेशः ॥

इति तृतीये सप्तमोनुवाकः.

^१अथ पशुरशनामादत्ते—आ दद इति ॥ गृहामीत्यर्थः ।
 अस्य शेषभूतस्तावित्रो 'देवस्य त्वा' इत्यादिना व्याख्यात*एव ॥

^२तया अक्षया पशुमभिनिदधाति—ऋतस्य त्वेति ॥ हे देव-
 हविः देवानां हविर्भूत पशो, ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा पाशे-
 न बन्धिरुयानया रशनया त्वामालभे बध्नामि । यद्वा—ऋतस्य
 यज्ञस्यार्याय त्वां पाशेन बध्नामि । 'सत्यं वा ऋतम्'^१
 इत्यादि ब्राह्मणम्, 'अक्षया परि हरति'^२ इत्यादि च ॥

पाशेना रभे धर्पा मानुपानुद्ग्रय-

देव-हृविः । पाशेन । एति । रभे । ^३धर्पे । मानु-
पान् । ^४अद्ग्रय इत्यत्-भ्यः । त्वां । ओपधीभ्य-

^३तेन यूपे पशुं नियुनक्ति—धर्पा मानुपानिति ॥ मनुष्येभ्य आगता उपद्रवा मानुषाः । अत्र 'हलस्ताद्धितस्य' इति यलोपः, वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । उत्सादिर्वा द्रष्टव्यः । तान् धर्पे अभिभव, यागसाधनत्वेन देवत्वप्राप्त्या मानुषोपद्रवरहितो भवेत्यर्थः । धृषु प्रसहने, चौरादिक उदात्तेदाधृषीयः । प्रसहनमभिभवः । 'द्वचचोतस्तिडः' इति संहितायां दीर्घत्वम् । यद्वा—मनुष्या एव मानुषाः । 'मनोजातौ' इत्यञ् । तान् धर्पे देवत्वप्राप्त्यैव ॥

^४पशुं प्रोक्षति—अद्ग्रयस्त्वेति ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी, आप ओपधयश्च भूयासुरित्येवमर्थम् । हे पशो त्वां प्रोक्षामि प्रकर्षेण सिद्धामि । पशोरपामोपधीनां कार्यत्वात्कार्यकारणयोश्चाभिन्नत्वात् कार्यभूतपशु-प्रोक्षणेन तत्कारणानां सिद्धिरिति भावः । 'अद्ग्रचो ह्येप ओपधीभ्यस्सम्भवति यत्पशुः'* इति च द्वाह्मणम् । यद्वा—अद्ग्रय ओपधीभ्यश्च जातं त्वां प्रोक्षामि; कारणेन हि कार्याणां शुद्धिः । पवित्रेणोत्पूतत्वाद्दोषधिसम्बन्धोप्यस्ति । 'अडिदम्' इत्यादिना अद्ग्रयः परस्या विभक्तेरुदात्तत्वम् । ओपधिशब्दस्य दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ओपशब्दो घञन्त आद्युदात्तः ॥

स्त्वौषधीभ्यः प्रोक्षाम्यपां पेरुरसि
स्वात्तश्चित्सदैवꣳ हव्यमापो देवी-

इत्योषधिभ्यः । प्रेति । उक्षामि । अपाम् ।
पेरुः । असि । स्वात्तम् । चित् । सदैवमिति स-

पाययति—अपां पेरुरसीति ॥ हे पशो अपां पेरुः पाता-
सि त्वं, ततः इमाः पिबेति गम्यते । यद्वा—असीति पञ्चमो
लकारः, अपां पाता भव । पूर्ववदङ्गोविभक्तेरुदात्तत्वम् । पा
पाने, 'मापो रुरिच्च' इति पिबतेरुप्रत्ययः इकारश्च, पेरुः ।
'एष हपां पाता'* इत्यादि ब्राह्मणम् । पानेन चान्तशु-
द्धिः क्रियते 'पाययत्यन्तरत एवैनम्भेयं करोति'* इति च
ब्राह्मणम् ॥

अधस्तादुपोक्षति—स्वात्तमिति द्विपदया गायत्र्या ॥ स्वात्तमा-
स्वाद्यमानं स्वाद्भूतामित्यर्थः । स्वाद आस्वादने । 'आदितश्च'
इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादाश्वस्तादिवदिडभावः । चिदित्यप्यर्थे,
एवार्थे वा; पूर्वमेव स्वाद्भुं सन्तमेनं हव्यं पशुं स्वदत आस्वाद-
यत स्वादुतमं कुरुत । प्वद स्वर्द आस्वादने अनुदात्तेत्, तस्मात्
प्यन्ताद्धोदि 'बहुलं संज्ञाच्छन्दसोः' इति णेरुक् । 'अणा-
वकर्मकात्' इति परस्मैपदम्, स्वदमानस्य पशोश्चित्तवच्चात् ।
'स्वदयत्येवैनम्'* इति च ब्राह्मणम् । हे आपो देवीः देव्यः ।
'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अत्र. आप इति
पादादित्वात्त निहन्यते, पाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वं प्रवर्तते ।

स्वदत्तैर्नु५ सन्तै प्राणो वायुनां

देवम् । हव्यम् । आपः । देवीः । स्वदत्त । एनम् ।
'समिति । ते । प्राण इति प्र-अनः । वायुनां ।

‘विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्’ इति तस्याविद्यमानत्वनिषेधा-
द्देवीरिति निहन्यते । ‘आमन्त्रितं पूर्वमाविद्यमानवत्’ इति
तयोर्द्वयोरप्यविद्यमानत्वेन पादादिभूतं स्वदत्तेति तिङन्तं न निह-
न्यते । एनादेशोनुदात्त एव । हव्यं पशुर्विशेष्यते—सदेवं देव-
सहितं देवाधिष्ठितम् । ‘तेन सहेति तुल्ययोगे’ इति बहुव्रीहिः,
‘वोपसर्जनस्य’ इति सभावः । सदेवत्वस्थानाशासनीयत्वात् तेन
‘प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहल’ इति प्रकृतिभावाभावः । पुनश्च विशेष-
प्यते—हव्यं हविर्भूतम् । जुहोतेः ‘अचो यत्’ इति यत्,
उञ्छादिर्द्रष्टव्यः । यद्वा—हवमर्हतीति हव्यम् । ‘छन्दसि च’
इति यत्प्रत्ययः ॥

‘जुहा पशुं समनक्ति ललाटे ककुदि श्रोण्यां च—सन्ते
प्राण इति पुरउष्णिहा त्रिपदया द्वादशवस्वष्टाक्षरया ॥ तत्र
ललाटे समनक्ति—सन्ते प्राणो वायुना गच्छतामिति । हे पशो
त्वदीयः प्राणो वायुः वायुना बहिष्ठेन भूतात्मना सह सङ्गच्छ-
तामेकीभवतु । ‘समोगमृच्छि’ इत्यात्मनेपदम् । ‘वायुदेवत्यो
वै’* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

गच्छतां सं यजत्रैरङ्गानि सं यज्ञ-
पतिराशिषां घृतेनाक्तौ पशुं त्राये-

गच्छताम् ।^९समिति । यजत्रैः । अङ्गानि ।^९समिति ।
यज्ञपतिरिति यज्ञ-पतिः । आशिपेत्यां-शिषां ।
^{१०}घृतेन । अक्तौ । पशुम् । त्रायेथाम् ।^{११}रेवतीः ।

^९ककुदि समनक्ति—सं यजत्रैरिति ॥ त्वदीयान्यङ्गानि हृदया-
दीनि यजत्रैर्यागैस्सङ्गच्छन्तां यागसाधनानि भवन्तु । यद्वा—
यागसाधनैस्सङ्गच्छन्तां यागसाधनमध्ये वर्तन्ताम् । गच्छन्तामिति
लौकिको वाक्यशेषः, अनुपङ्गस्याभावात् । ‘अमिनक्षियजिवाधि-
पतिम्योऽत्रन्’ इति यजेरत्नप्रत्ययः । ‘विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र
उपरिष्ठात् पशुमभ्यवमीत्’* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^९दक्षिणस्यां श्रोण्यां समनक्ति—सं यज्ञपतिरिति ॥ यज्ञपतिर्य-
जमान आशिषा प्रार्थनापदेन सङ्गच्छताम् । लौकिक एव वाक्य-
शेषः, लौकिकेन बहुवचनेन वैदिकस्य व्यवहितत्वात् । ‘पत्यावैश्वर्य’
इति यज्ञपतिशब्दे पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वम् । आङ्पूर्वाच्छासेः
किपि इत्वे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^{१०}स्वधितिं स्वरुं च जुह्वामङ्गु ताभ्यां पशुं समनक्ति—
घृतेनेति ॥ हे स्वरौ स्वधिते घृतेन प्रयाजशेषेणानेन अक्तौ
सन्तौ पशुं त्रायेथां समजनेन रक्षतम् । ‘वज्रो वै स्वधिति-
र्वज्रो यूपशकलः’* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

था॒ रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधा विश-
तोरो अन्तरिक्ष सजूर्देवेन ॥ १४ ॥

यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् । प्रियधोतिं प्रिय-
धा । एति । विशत् । उरो इति । अन्तरिक्ष ।
सजूरिति स-जूः । देवेन ॥ १४ ॥ वातेन ।

^{११}पशुमुदञ्चनीयमानमनुमन्त्रयो—रेवतीर्यज्ञपतिमिति यजुरादि-
कया उरो अन्तरिक्षेति पञ्चपदया रुद्रेशवसुमुनिस्वराक्षरया ॥
क्षीरादिरयिमन्तः पशवो रेवतीशब्देनोच्यन्ते । 'पशवो वै रेवतीः'*
इति च ब्राह्मणम् । 'र्येर्नतो बहुलम्' इति सम्प्रसारणम्,
'संज्ञायाम्' इति मत्तुपो बत्वम्, 'वा छन्दसि' इति पूर्वस-
षर्णदीर्घत्वम्, आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अवयवेषु समुदायशब्दस्त-
द्धर्मश्रोपचर्यते । हे रेवती रयिमन्त पश्ववयवाः, यज्ञपतिं यज-
मानं, प्रियधा प्रियं धारयन्त्य आविशत यजमानस्य यागसिद्धि-
र्थं अवदानात्मना प्रीतिपूर्वकं तिष्ठत । प्रियं दधातीति दधातेः
'आतोनुपसर्गे कः' इति कः, टाप्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर-
त्वम्, 'सुपां सुलुक्' इति जसो लुक् । यद्वा—प्रियधा
प्रियस्य धारणेन आविशत प्रियं धारयित्वैव यजमाने तिष्ठत ।
प्रियस्य धानं प्रियधा । तृतीयैकवचने आतो लोपे उदात्तनिवृत्ति-
स्वरत्वम् । यद्वा—व्यत्ययेन असङ्ख्याया अपि विधार्थे धाप्रत्य-
यः । प्रियप्रकारेणेत्यर्थः । यज्ञदेवता वा यज्ञपतिस्तां प्रीतिपूर्व-
कं भक्ष्यत्वेन सयुग्भावेन वा आविशत । यद्वा—सर्वे पशव उ-
च्यन्ते—अयमस्माकमेको हन्तुं नीयत इति उद्वेगं मा कार्षे ।

वातेनास्य हविपस्त्मना यज सम-
स्य तनुवा भव वर्षीयो वर्षीयसि

अस्य । हविपः । त्मना । यज । समिति । अस्य ।
तनुवा । भव । वर्षीयः । वर्षीयसि । यज्ञे ।

यजमानस्योपभोगाय प्रीतिपूर्वकं तस्मिन्वर्तध्वम् । अन्तरिक्षशब्देन पशोस्सुपिराणि श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्युच्यन्ते; समुदायापेक्षमेकवचनम् । हे उरो विस्तीर्णं अन्तरिक्षं श्रोत्रादीन्द्रियसमुदायं त्वं सजुः समानप्रीतिर्भूत्वा । 'समानस्य छन्दसि' इति समावः, 'ससजुपोः' इति स्त्वम्, 'त्रिचक्रादीनामन्तः' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । केन सजुः ? देवेन दीप्तिमता वातेन पशुप्राणेन । किञ्च—त्मना आत्मना पशुक्षेत्रज्ञेन च सजुः । 'मन्त्रेष्व्वाह्यादेरात्मनः' इत्याकारलोपः । एवमाम्यामपि सह त्वं समानप्रीतिर्भूत्वास्य हविषो यज इदं पश्वात्मकं हविर्देहि यागार्थमिदानीं सर्वेपि* यूयमनुजानीतेत्यर्थः । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणस्सम्प्रदानत्वात् 'चतुर्थ्यर्थे बहुळम् छन्दसि' इति पठ्यते । यजतिर्दानकर्मा । उरो इति पादादित्वान्निघाताभावे पाठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' इति तस्याविद्यमानवचननिषेधात्परमामन्त्रितं निहन्यते । किञ्च—अस्य पशोस्तन्वा शरीरेण सम्भव संयुज्यस्व । देवभूतस्याप्यस्य पशोश्शरीरं मा हिंसीः । अपि च—हे वर्षीयः प्रवृद्धतरश्रोत्रादीन्द्रियसमुदायं वर्षीयसि प्रवृद्धतरे यज्ञे यज्ञपतिं यजमानं धाः धारय अविद्येन स्थापय । हविष्यमस्य अनुभावय

*क-गार्थमिदं सर्वमपि.

यज्ञे यज्ञपतिं धाः पृथिव्यास्सम्पृचः

यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् । वाः । ¹²पृथिव्याः ।

शीघ्रं यज्ञं निर्गत्य । यद्वा—यज्ञफले स्थापय यागसाधनद्वारेण यजमानं यज्ञफलभाजं कुरु । अथवा—अस्य हविषो यजेति पूर्वं हविषः प्रार्थना कृता, अधुना तदेव हविरुच्यते—हे हविः अस्य पशोस्तन्वा सम्भन पौष्कल्येन सम्पद्यस्व । पुनरपि तदेवामन्त्र्यते—हे वर्षीयो हविः वर्षीयसि यज्ञे यागसाधनद्वारेण यज्ञपतिमविघ्नेन स्थापय । धा इति दधातेऽर्द्धे, 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्, 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' इतीकारलोपः । तनुवेति 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्' इत्युवडादेशः । यज्ञपति-शब्द उक्तस्वरः ॥

¹²पशुनिहननस्थाने निहन्यमानाय बर्हिरुपास्यति—पृथिव्या इति ॥ प्रस्तरनिधाने व्याख्यातम् * । अत्रैवं वा—पृथिवीसम्पर्कदोषात्पशुं रक्षेति । 'पृथिव्यास्सम्पृचः पाहीति बर्हिरुपास्यत्यस्कन्दायास्कन्न^२हि तद्यद्बर्हिषि स्कन्दति'† इति च ब्राह्मणम् । यद्वा—पृथिवीसा-म्पर्कादन्यान्पशून्क्षेति ॥

¹³पत्नीमादित्यमुदीक्षयति—नमस्त आतानेति ॥ हे आतान आदित्य तुभ्यं नम इदमस्तु । आतन्वन्ति विस्तारयन्ति विश्वं ज-गदित्यातानाः आदित्यरश्मयः । 'आदित्यस्य वै रश्मय आता-नास्तेम्य एव नमस्करोति' इति ब्राह्मणम्, 'पश्चाच्छोका वा एषा प्राच्युदानीयते यत्पत्नी'† इति च । तनेतेराङ्गुर्वात्पचाद्यच् ।

पाहि नमस्त आत्तानानुर्वा प्रेहि

सम्पृच इति सं-पृचः । पाहि । ¹³नमः । ते ।

यद्वा—आतन्यन्ते विस्तार्यन्ते भास्करेणेत्यातानाः रश्मयः । कर्मणि घञ्, थाथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अत्र तु तद्दानं दित्य एवातान इत्युच्यते ॥

¹⁴प्राचीमुदानयन्वाचयति—अनुर्वा प्रेहीति ॥ कुत्सितमरणं गमन-
मर्वा; 'भ्रातृव्यो वा अर्वा'* इति च ब्राह्मणम् । 'अवद्याव-
माधमार्वेरेफा' कुत्सिते' इत्यर्तेः कनिन् प्रत्ययोर्वादेशश्च निपात्यते
तद्गहित अनुर्वा । बहुव्रीहौ 'नञ्मुम्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्त-
त्वम् । यस्माच्चमनर्वा अनवद्या सदा भर्तुर्वशंगता तस्मात्प्रेहि
प्राचीं गच्छ, प्राच्यां हि स्वर्गो लोकः । प्रशब्देन प्राक्तं
द्योत्यते, यथा 'प्रेयमगात्'† इति । अधुना परममुखस्व-
रूपस्वर्गप्राप्तिहेतुत्वं गमनस्याह—घृतस्य कुल्या मन्विति । घृतकु-
ल्योपलक्षितस्वर्गाख्यस्थानविशेषो घृतकुल्याशब्देनोच्यते, तामनुगच्छ
तत्र गच्छेत्यर्थः । अनोर्लक्षणे कर्मप्रवचनीयत्वम् । किमेकाकिनी
सती ? नेत्याह—सह प्रजया सह रायस्पोषेण गच्छ । यद्वा—
किं केवलं घृतकुल्योपलक्षितं स्थानमेव प्राप्यते ? नेत्याह—सह
प्रजया सह रायस्पोषेण प्रजां घनपोषं च प्राप्नुहीति । प्रजा-
शब्दः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । 'ऊडिदम्' इति रे-
शब्दात्परस्या विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

घृतस्य कुल्यामनु सह प्रजया सह
 रायस्पोषेणापो देवीशुद्धायुवशु-
 द्धा यूयं देवाः ऊर्ध्वं शुद्धा वयं

आताने-या-तान् । अनर्वा । प्रेति । इहि । घृतस्य ।
 कुल्याम् । अन्विर्ति । सह । प्रजयेति प्र-जया ।
 सह । रायः । पोषेण । ¹⁵आपः । देवीः ।
 शुद्धायुव इति शुद्ध-युवः । शुद्धाः । यूयम् ।

¹⁵अपोवेशमाणां पत्नी वाचयति—आपो देवीरिति चतुष्पदया-
 नुष्टुभा विद्युन्मालया ॥ हे आपो देवी देव्य । 'वा छन्दसि'
 इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । शुद्धायुव शुद्ध आप शुद्धान् देशका-
 लादीनिच्छन्ति आत्मन परेषा वा । 'छन्दसि परेच्छायामपि'
 इति क्यच्, 'नच्छन्दस्यपुत्रस्य' इतीत्वप्रतिषेधे 'अकृत्सार्वधा-
 तुकयोः' इति दीर्घ, 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्यय, 'जना-
 दिषु वा वचनं प्राङ्गो चडचुपधाया' इति 'जमि च' इति गुणो
 न क्रियते । अथवा—अव्जातेशुद्धायुरिति सज्ञा, व्युत्पत्तिनात्रं
 तु क्रियते । तत्र 'अप्राणिजातेश्चरज्जादीनाम्' इत्युत्पत्त्यय,
 'तन्वादीनां छन्दसि' इत्युवङ्, 'विमापिनं विशेषनचने
 बहुवचनम्' इति आप इत्यस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवच्छन्निषेधे
 मामन्त्रितद्वयं निहन्यते । शुद्धास्त्वयमपि सर्वज्ञा शुद्धाः यूयं
 देवान् पशोर्वागादीनीन्द्रियाणि ऊर्ध्वं मानयस्व नक्षत्रान्स्वर्गं
 प्रापयत । यद्वा—इमं पशु देवान् ऊर्ध्वं वाह्यन् मानय, यदा

परिविष्टाः परिवेष्टारो वो भूया-
स्म ॥ १५ ॥

देवान् । ऊढुम् । शुद्धाः । वयम् । परिविष्टा
इति परि-विष्टाः । परिवेष्टार इति परि-वेष्टारः ।
वः । भूयास्म ॥ १५ ॥

देवेन चतुश्चत्वारिंशच्च ॥ ८ ॥

देवा भजन्ते तथा कुरुत । वहतिस्वरितेत्, तस्माण्यन्ताल्लोटि
'बहुलं संज्ञाछन्दसोः' इति णिलुक्, 'बहुलं छन्दसि' इति
शपो लुक्, डित्यपि बहुलवचनात् वच्यादिना सम्प्रसारणम्,
दत्वादि, 'दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति दीर्घत्वम् ।
यद्वा—ऊहतेरनुदात्तेत प्रासिकर्मणो लोटि पूर्ववच्छपो लुक् ।
यद्वा—देवान्प्रति ऊढुं यथेमं पशुं देवा भुञ्जते तथा ऊढुं यतध्व-
मिति यावत् । अत्र देवानित्यत्र नकारस्य संहितायां 'आतोऽ
टि नित्यं' इति स्त्वम्, 'अंत्रानुनासिकुः पूर्वस्य तु वा'
इत्यनुनासिकः, 'अनुनासिकात्परोनुस्वारः' । वयमपि युष्माभिः
परिविष्टास्सर्वतोनुप्रविष्टाः अत एव शुद्धाः युष्मदवेक्षणादियोग्याः
वः युष्माकं परिवेष्टारः सर्वतः परिवेष्टारो भूयास्म अवेक्षणा-
दिना । 'गतिरनन्तरः' इति परिशब्दे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
परिवेष्टृशब्दे रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इति तृतीये अष्टमोनुवाकः.

वाक्त् आ प्यायतां प्राणस्त आ
 प्यायतां चक्षुस्त आ प्यायतां श्रो-
 त्रं त आ प्यायतां या ते प्राणाञ्छु-

^१वाक् । ते । एति । प्यायताम् । ^२प्राण इति
 प्र-अनः । ते । एति । प्यायताम् । ^३चक्षुः ।
 ते । एति । प्यायताम् । ^४श्रोत्रम् । ते । एति ।
 प्यायताम् । ^५या । ते । प्राणानिति प्र-अनान् ।

^१पत्नी अनुपूर्वं पशोः प्राणानाप्याययति । तत्र वाचमाप्याय-
 यति—वाक् इति ॥ हे पशो त्वदीया वाक् वाक्स्थानं आप्या-
 यतां शुद्धचतु ; बुद्धिहेतौ शुद्धौ प्यायतिर्लक्षणया वर्तते । यद्वा-
 जननान्तरे देवत्वं गतस्य वा तत्र वाक्* वर्धताम् । 'पशोर्वा
 आलब्धस्य प्राणान्'† इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^२प्राणानाप्याययति—प्राणस्त इति ॥ स्पष्टम् । धायादिस्वरेण
 प्राणशब्देन्तोदात्तः ॥

^३चक्षुराप्याययति—चक्षुस्त इति ॥ गतम् ॥

^४श्रोत्रमाप्याययति—श्रोत्रं त इति ॥ सुबोधम् ॥

^५पुनर्वागादीनभिमृशति—या ते प्राणानिति बृहत्या पञ्चपद्या
 अष्टतुवसुपडष्टाक्षरया ॥ हे पशो त्वदीयान्प्राणान् या शुक् जगाम
 प्राप या चक्षुर्जगाम या च श्रोत्रं जगाम, यच्च ते क्रूरमत्नाभिः
 कृतम् । किं पुनस्तत् ? निकर्तनेमेव । यच्चान्यद्रक्षःप्रमृति मांस-

*क—गतस्य या तत्र वाक्त्ता.

रज्जुगाम् या चक्षुर्या श्रोत्रं यत्ते
 क्रूरं यदास्थितं तत्तु आ प्यायतां तत्त
 एतेन शुन्धतां नाभिस्तु आ प्याय-
 तां पायुस्तु आ प्यायतां शुद्धा-

शुक् । ज्जगाम । या । चक्षुः । या । श्रोत्रम् । यत् । ते ।
 क्रूरम् । यत् । आस्थितमित्या-स्थितम् । तत् । ते ।
 एति । प्यायताम् । तत् । ते । एतेन । शुन्धताम् ।
 नाभिः । ते । एति । प्यायताम् । पायुः । ते ।
 एति । प्यायताम् । शुद्धाः । चरित्राः । शम् ।

लोभेन त्वामास्थितं आश्रित्य स्थितम्* । 'गतिरनन्तरः' इति
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तत्ततः । 'सुपां सुलुक्' इति पञ्चम्या
 लुक् । ततश्शुचः क्रूरादास्तातुश्च त्वदीयं प्राणादिकं सर्वमा
 प्यायतां तस्मादनिष्टरूपान्निर्मुक्तं वर्धताम् । किञ्च—तस्मादेव
 निर्मुक्तमेतेन प्रक्षाळनेन शुन्धतां शुद्धं भवतु । व्यत्ययेनात्मने-
 पदम् ॥

^६नाभि सम्मृशति—नाभिस्त इति ॥ गतम् ॥

^७पायुं सम्मृशति—पायुस्त इति ॥ गतमेव ॥

^८सम्प्रगृह्य पदः प्रक्षाळयति संहैव—शुद्धा इति ॥ चरि-
 त्राश्रवणाः । 'अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः' इतीत्रप्रत्ययः । ते

श्रुत्रिाशमद्रयः ॥ १६ ॥ शमो-
पधीभ्युशं पृथिव्यै शमहोभ्यामो-

अद्रय इत्यत्-भ्यः ॥ १६ ॥ शम् । ओपधीभ्यु
इत्योपाधि-भ्यः । शम् । पृथिव्यै । ^१शम् । अहो-
भ्यामित्यहः-भ्याम् । ^{१०}ओपधे । त्रायस्व । एनम् ।

शुद्धाः अनेन क्षाळनेन भवन्तिशेषः । शं सुखं शान्तिर्वा ।
शाम्यतेर्विच् । अद्रय ओपधीभ्यः षथिव्याश्च हेतुभ्यः, अस्य
पशोशं भवत्विति शेषः । तादर्थ्ये वा चतुर्थी, अवाद्यर्थ
शमस्त्विति । 'ऊडिदम्' इत्यादिना अद्रयो विभक्तेरुदात्त-
त्वम् । ओपाधिशब्दो दासीभारादि, 'ओपधेश्च विभक्तावप्रथ-
मायाम्' इति दीर्घः । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति पृथिव्या
विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

अशिष्टा दक्षिणतोनुष्टमपो निनयति—शमहोभ्यामिति ॥
अहोभ्यां अद्वा रात्र्या च हेतुभ्या षथिव्याशं भवतु ।
कृत एतत् ? तस्या अनन्तरप्रकृतत्वान् । 'अहोरात्राम्यामेव षथिव्यै
शुचं शमयति'* इति च ब्राह्मणम् । अहस्सहचरिता रात्रि-
रप्यहरित्युच्यते, तत एरुशेषः । यद्वा—व्यत्ययेन विरूप-
योरप्येकशेषः प्रवर्तते । 'सा प्राणेभ्योधि षथिवीम्'* इत्यादि
ब्राह्मणम् ॥

^{१०}वपाग्रहणदेशे प्राचीनाग्रं बर्हिर्निदधाति—ओपधे त्रायस्वैन-
मिति ॥ व्याख्यातम् † ॥

पधे त्रायस्वैनङ्गु स्वधिते मेनः
 हिङ्सी रक्षसां भागोसीदमहः
 रक्षोधमं तमो नयामि योऽस्मान्द्वेष्टि
 यं च वयं द्विष्म इदमेनमधमं तमो

¹¹स्वधित इति स्व-धिते । मा । एनम् । हिङ्सीः ।

¹²रक्षसाम् । भागः । असि । इदम् । अहम् ।
 रक्षः । अधमम् । तमः । नयामि । यः । अस्मान्-
 न् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः । इदम् ।

¹¹स्वधितिं निदधाति—स्वधिते मेनं हिंसिरिति ॥ व्याख्यात-
 मेव* ॥

¹²उपाकरणबर्हिषोर्भूलं लोहितेनाङ्गु इमां दिशं निरस्यति—
 रक्षसां भागोसीति ॥ रक्षसां भागस्त्वमसि । भागशब्दः 'कर्पा-
 त्वतः' इत्यन्तोदात्त । यत्पुनरिह लोहितभक्षणे व्याप्तं रक्ष-
 स्तादिदमधमं निरुष्टं तमो नरकं अहमध्वर्युर्नयामि प्रापयामि ।
 किञ्च—योस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमप्येनं द्वेष्टारं द्वेष्यं
 च इदमेव प्रसिद्धं अधमं तमो नरकाख्यं नयामि । 'द्वौ
 वाव पुरुषौ' इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

नयामीपे त्वां घृतेन द्यावापृथि-

ए॒न॒म् । अ॒ध॒म॒म् । त॒मः । न॒य॒ामि॒ । ¹³इ॒पे । त्वा॒ ।
¹⁴घृ॒तेन॑ । द्या॒वा॒पृथि॒वी इति॑ द्यावा-पृथि॒वी । प्रेति॑ ।

¹³वपामुत्खिदति—इपे .त्वेति ॥ इट् अन्नं, यजमानस्येषणीय-
 त्वात् । ‘ इच्छत इव ह्येष यो यजते ’* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥
 यद्वा—कर्मसिद्धं स्वर्गादिकं कर्मनिर्वृत्ति वा इच्छतीतीट् यजमा-
 नः, तदर्थं तस्याभिमतसिद्धार्थं त्वामुत्खिदामीति शेषः ॥

¹⁴वपया वपाश्रपण्यौ प्रोर्णोति—घृतेनेति ॥ हे द्यावापृथिवी
 द्यावापृथिव्यौ द्यावापृथिव्यात्मके वपाश्रपण्यौ । ‘ वा छन्दसि ’
 इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । द्यावापृथिव्यात्मना वपाश्रपण्यौ स्तूयेते ।
 यद्वा—द्योतनात् द्यौः । दिवोर्दिविप्रत्यय । पृथुत्वात्पृथिवी ।
 प्रथेप्पिवन्प्रत्ययः । हे ईदृश्यौ वपाश्रपण्यौ घृतेन स्निग्धत्वाद्गृ-
 त्तुल्यया वपयात्मानं प्रोर्णाया प्रकर्षणाच्छादयतम् । यद्वा—
 घृतेन सलिलेन सर्वं जगत्प्रोर्णाधाम् । अथवा—द्यावापृथिव्यावे-
 वोच्येते । हे द्यावापृथिव्यौ घृतस्थानीयया वपया वपाश्रपण्यौ
 प्रोर्णाधाम् । एवं वा—हे द्यावापृथिव्यौ घृतेन सलिलेन
 विश्वं प्रोर्णाधाम् । अनेन वपाश्रपण्याच्छादनेन आत्मानमेव
 प्रोर्णाधाम् । ‘ द्यावापृथिवी एव रसेनानक्ति ’* इति ब्राह्मणम् ॥
 ‘ दिवो द्यावा ’ इति द्यावादेशः ॥

पधे त्रायस्वैनङ्गु स्वधिते मेनङ्गु
 हिङ्गुसी रक्षसां भागोसीदमहङ्गु
 रक्षोधमं तमो नयामि योऽस्मान्द्वेष्टि
 यं च वयं द्विष्म इदमेनमधमं तमो

¹¹स्वधित इति स्व-धिते । मा । एनम् । हिङ्गुसीः ।

¹²रक्षसाम् । भागः । असि । इदम् । अहम् ।
 रक्षः । अधमम् । तमः । नयामि । यः । अस्मान्-
 न् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः । इदम् ।

¹¹स्वधितिं निदधाति—स्वधिते मेनं हिंसिरिति ॥ व्याख्यात-
 मेव* ॥

¹²उपाकरणबर्हिषोर्मूलं लोहितेनाङ्गु इमां दिशं निरस्यति—
 रक्षसां भागोसीति ॥ रक्षसां भागस्त्वमसि । भागशब्दः 'कर्पा-
 त्ततः' इत्यन्तोदात्तः । यत्पुनरिह लोहितभक्षणे व्याप्तं रक्ष-
 स्तादिदमधमं निरुष्टं तमो नरकं अहमध्वर्युर्नयामि प्रापयामि ।
 किञ्च—योस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमप्येनं द्वेष्टारं द्वेष्यं
 च इदमेव प्रसिद्धं अधमं तमो नरकाख्यं नयामि । 'द्वौ
 वाव पुरुषौ' इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

नयामीपे त्वां घृतेन द्यावापृथि-

ए॒न॒म् । अ॒ध॒म॒म् । त॒मः । न॒या॒मि॒ । ¹³इ॒पे । त्वा॒ ।
¹⁴घृ॒तेन॑ । द्या॒वा॒पृथि॒वी इति॑ द्यावा-पृथि॒वी । प्रेति॑ ।

¹³वपामुत्खिदति—इपे-त्वेति ॥ इट् अन्नं, यजमानस्येषणीय-
 त्वात् । ‘ इच्छत इव ह्येष यो यजते ’* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥
 यद्वा—कर्मासिद्धं स्वर्गादिकं कर्मनिर्वृत्ति वा इच्छतीतीट् यजमा-
 नः, तदर्थं तस्याभिमतसिद्धचर्षं त्वामुत्खिदामीति शेषः ॥

¹⁴वपया वपाश्रपण्यौ प्रोर्णांति—घृतेनेति ॥ हे द्यावापृथिवी
 द्यावापृथिव्यौ द्यावापृथिव्यात्मके वपाश्रपण्यौ । ‘ वा छन्दसि ’
 इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । द्यावापृथिव्यात्मना वपाश्रपण्यौ स्तूयेते ।
 यद्वा—द्योतनात् द्यौः । दिवोर्दिविप्रत्यय । पृथुत्वात्पृथिवी ।
 प्रथेप्पिवन्प्रत्ययः । हे ईदृश्यौ वपाश्रपण्यौ घृतेन स्निग्धत्वाद्दृ-
 त्तुल्यया वपयात्मानं प्रोर्णांति प्रकर्षणाच्छादयतम् । यद्वा—
 घृतेन सलिलेन सर्वं जगत्प्रोर्णांति । अथवा—द्यावापृथिव्यावे-
 वोच्येते । हे द्यावापृथिव्यौ घृतस्थानीयया वपया वपाश्रपण्यौ
 प्रोर्णांति । एवं वा—हे द्यावापृथिव्यौ घृतेन सलिलेन
 विश्वं प्रोर्णांति । अनेन वपाश्रपण्याच्छादनेन आत्मानमेव
 प्रोर्णांति । ‘ द्यावापृथिवी एव रसेनानक्ति ’* इति ब्राह्मणम् ॥
 ‘ दिवो द्यावा ’ इति द्यावादेशः ॥

वी प्रोण्वीथामच्छिन्नो रायस्सुवीरं
उर्वन्तरिक्षमन्विहि वायो वीहि

ऊण्वीथाम् । ¹⁵अच्छिन्नः । रायः । सुवीर इति
सु-वीरः । ¹⁶उरु । अन्तरिक्षम् । अन्विति । इहि ।
¹⁷वायो इति । वीति । इहि । स्तोकानाम् ।

¹⁵अधस्ताद्वपां परिवासयति—अच्छिन्न इति ॥ व्याख्यातम् *॥

¹⁶एति—उर्वन्तरिक्षमन्विहीति ॥ व्याख्यातमेवा । हे वपे
उत्सेदनविधाधिते अधुना महान्तमन्तरिक्षाख्यं पन्थानं अनुगच्छे-
ति विशेषः । 'क्रूरमिव वा एतत्करोति यद्वपामुत्खिदति' †
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

¹⁷आहवनीयस्यान्तिमेष्वङ्गारेषु वपाये प्रतितप्यमानाये अधस्ता-
द्वीहिपोग्रमुपास्यति—वायविति ॥ हे वायो स्तोकानां वीहि
स्तोकान्वीहि । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्य-
र्थे षष्ठी । वीहि विविधं गच्छ एथक्एथक्सर्वान्स्तोकान्विभजेति
यावत् । 'तस्माद्विभक्ता स्तोका अव पद्यन्ते' †इति ब्राह्मणम् ।
प्रथमं स्तोकान्मृह्णाति, ततो वृष्टिरूपेण विसृजति, ततो महा-
जलेन विभ्राजति, ततस्तोकात्मना अवपद्यन्ते एथिव्यामाप इति ।
एवं वीहिरग्रदहनजन्मा वायुरामन्त्र्यते 'अग्रं वा एतत्पशूनां
यद्वपाग्रम्' † इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

स्तोकान्नाऽऽ स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतं
गच्छतम् ॥ १७ ॥

सं ते मनसा मनस्सं प्राणेन प्राणो

¹⁸स्वाहा। ऊर्ध्वनभसमित्यूर्ध्व-नभसम्। मारुतम्।
गच्छतम् ॥ १७ ॥

अद्रयो वीहि पञ्च च ॥ ९ ॥

‘सामितिं । ते । मनसा । मनः । सामितिं ।
प्राणेनेति प्र-अनेन । प्राण इति प्र-अनः ।

¹⁸वपाश्रपण्यौ प्रहरति—स्वाहेति ॥ हे वपाश्रपण्यौ युवां
स्वाहा स्वाहुते भूत्वा ऊर्ध्वनभसं ऊर्ध्वनभसंज्ञं मारुतं गच्छतं,
यथा तेनैव प्रहते स्याताम् । ऊर्ध्वं नभत इत्यूर्ध्वनमाः । णभ
हिंसायां, अत्र तु गतिकर्मा, तस्मात् ‘गतिकारकयोरपि पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं च’ इत्यमुन्प्रत्ययः । ‘ऊर्ध्वनभा ह स्म वै मारु-
तो देवानाम्’* इत्यादि द्वाह्यणम् ॥

इति तृतीये नवमोनुवाकः.

¹एषदाज्येन हृदयमाभिधारयति—सन्ते मनसेति ॥ हे हृदय
ते तव मनसा मनस्स्थानीयेन मननीयेन वानेन एषदाज्येन
देवानां मनस्सङ्गतमस्तु, तथा देवानामिदं स्पृहणीयमस्तु यथा

क्षमाणो भवथ देवत्रा यन्तमवसे

स॒स्र॒मिति॑ सं-स्रम् । ए॒तु । वि॒पु॒रूपा॑ इति॒
वि॒पु॒रूपाः॑ । यत् । स॒लक्ष्माण॑ इति॒ स-लक्ष्मा-
णः॑ । भव॑थ । दे॒वत्रेति॑ देव-त्रा । यन्त॑म् ।

‘प्राणापानवेव पशुपु दधाति’ *इति ब्राह्मणम् । हे देव त्वष्टः । पादादित्वात्प्रथमं न निहन्यते । ‘नामन्त्रिते समानाधिकरणे’ इति तस्याविद्यमानत्वनिषेधाद्धितीयं निहन्यत एव । भूरि सर्वं संसेतु सङ्गच्छताम् । ते त्वत्तः त्वत्प्रसादादिति यावत् । ‘त्वाष्ट्रा हि देवतया पशवः’* इति ब्राह्मणम् । एतदुक्तं भवति, यद्विकर्तने पश्वङ्गं विच्छिन्नमवशिष्टं तत्सर्वं त्वया आर्द्रतया एकीकार्यमिति । एवं हि कृत्स्नेन पशुना यागः कृतो भवति । ‘प्रसमुपोद. पादपूरणे’ इति समो द्विर्वचनम् । ‘अनुदात्तं च’ इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वम् । किञ्च—हे पशो सर्वेपि यूयं विपुरूपा नानारूपा अतुल्यस्वरूपा अपि सन्त इदानीं सलक्ष्माणः समानलक्षणा हवीरूपेण वावदानरूपेण वा देवान् गच्छन्तस्तुल्यस्वरूपा यद्यस्माद्भवथ । तव खलु हविष्ठापत्तौ सर्वेपि युष्मत्सम्बन्धिनः पशवो जात्यभेदात् हविस्स्वरूपास्सम्पद्यन्ते । ‘समानस्य छन्दसि’ इति सभावः । यद्वा—सह लक्ष्मणा वर्तन्त इति सलक्ष्माणस्तस्य लक्ष्णोपेताः हविष्ठापत्त्या सर्वेपि यूयं भवथ । ‘वोपसर्जनस्य’ इति सहस्य सभावः, ‘अदुपदेशात्’ इति लसार्वाभातुकानुदात्तत्वम् । ‘विपुरूपा ह्येते सन्तस्तलक्ष्माणः

सखायोनु त्वा माता पितरौ मद-
न्तु श्रीरस्यग्निस्त्वा श्रीगात्वापुस्स-

अवसे । सखायः । अन्विति । त्वा । माता ।
पितरः । मदन्तु । श्रीः । अग्निः । अग्निः । त्वा ।

एतर्हि भवन्ति* इति द्वाहाणम् । तस्माद्देवत्रा यन्तं देवा-
न्गच्छन्तम् । 'देवमनुष्यपुरुष' इति त्राप्रत्ययः । सखायस्समान-
ख्याना बन्धवः । 'सम्प्राने ख्यस्सचोदात्तः' इतीञ्प्रत्ययः । ते
च मातरश्च पितरश्च त्वामनुमदन्तु अनुमन्यन्तामनुमोदन्तामिति
यावत् । अहो! अयमस्मत्सम्बन्धी पशुर्हवीरूपमापन्नो देवांस्तर्प-
यितुं याति, ततस्स्वयमपि देवो भविता, ततो वयमपि देवी-
भूय तेन सह स्वर्गे मोदितास्महे, ततस्सर्वं कुलमनुगृहीतं भवि-
ष्यतीति । तदेवाह—अवसे रक्षणाय तव चात्मनश्च । तृप्त्यर्थं
वा, अवतिर्हि तृप्तौ च पठ्यते । तस्मादसुन् । 'अनुमतमेवेनं
मात्रा पित्रा सुवर्गं लोकं गमयति'* इति च द्वाहाणम् । मदि
हर्षे, देवादिकः विकरणव्यत्ययेन शप् ॥

शार्धेन होमार्थां वसां प्रयौति आलोडयति—श्रीरसीति ॥
श्रीः श्रपणीया पचनीयासि हे वसे । पकं हि हूयते । आलो-
डनजन्मा विशेषः पाकः । श्रीञ् पाके, क्रैयादिकः, तस्मात्स-
म्पदादिलक्षणः कर्मणि क्तिप् । यत एवं तस्मात् अग्निरेव स्वय-
मागत्य त्वां श्रीणानु पाकविशेषशालिनीं करोतु यस्सर्वस्य पाक-
हेतुरिति भावः । किञ्च—तथा क्रियमाणां त्वां आपस्समरिणन्
सङ्गच्छन्तु त्वा मा मुचन् मा शोपं गमन् इति । री गतिरेपणयोः

मरिणुन्वातस्य ॥ १८ ॥ त्वा
ध्रज्यै पूष्णो रंहुहा अपामोषधी-

श्रीणातु । आपः । समिति । अरिणुन् । वातस्य ।
॥ १८ ॥ त्वा । ध्रज्यै । पूष्णः । रंहुहौ । अपाम् ।

ऋयादिकः उदात्तेत् प्वादिः, तस्मात् 'छन्दसि लुङ्लुङ्ठिः'
इति लङ्, 'प्वादीनां द्वस्वः' इति द्वस्वत्वम्, 'श्राम्यस्त-
योरातः' इत्याकारलोपः । अङ्गिस्सङ्गतायां मयि के गुणाः ?
इति चेदाह—वातस्य त्वा ध्रज्यै गमनाय । अशुष्कायां हि
त्वयि यागनिर्वृत्त्या वातो गच्छति सदागतिर्भवतीत्यर्थः । तस्मा-
द्वातस्य ध्रज्यैत्वामापस्समरिणन् इति । ध्रजध्रजि गतौ, तस्मात् 'इन्
सर्वधातुभ्यः' इतीन्द्रत्ययः । किञ्च—पूष्णः आदित्यस्य रंहौ
रंहणाय उदयाय । रहि गतौ, इदित्वान्तुम्, पूर्ववादिन्द्रत्ययः,
उदात्तनिवृत्तिस्वरेण पूष्णो विभक्तिरुदात्ता । किञ्च—अपां
चोषधीनां च रसं रोहिष्यै रोहणाय उत्पत्तये । 'प्रयै रोहिष्यै
अव्यधिष्यै' इति निपात्यते । तस्माद्वातादिप्रवृत्तये अग्निस्त्वां
श्रीणातु आपश्च त्वां समरिणन् इति । 'ऊङिदम्' इत्यादिना
अङ्गो विभक्तिरुदात्ता । ओषधिशब्दो दासीभारादित्वादाद्युदा-
त्तः । 'पार्श्वेन वसाहोमं प्रयोति मध्यं वा एतत्पशूनाम्'*
इत्यादि ब्राह्मणम् । यद्वा—श्रीः श्रयणीया पार्श्वेन मिश्रयि-
तव्यासि । 'क्विब्वचि' इत्यादिना श्रयतेः क्विपि दीर्घत्वम् ।
तस्मादाहवनीयोमिस्त्वां श्रीणातु सेवतां भक्षयतु † । श्रयतेर्व्यत्य-

नां५ रोहिष्यै घृतं घृतपावानः पिव-
त वसां वसापावानः पिवता-
न्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा त्वा-
न्तरिक्षाय दिशः प्रदिश आदिशो

ओषधीनाम् । रोहिष्यै । 'घृतम् । घृतपावान्
इति घृत-पावानः । पिवत । वसाम् । वसापावान्
इति वसा-पावानः । पिवत । अन्तरिक्षस्य ।
हविः । असि । स्वाहा । त्वा । अन्तरिक्षाय ।
'दिशः । प्रदिश इति प्र-दिशः । आदिश इत्या-

येन श्वाप्रत्ययः, धातोश्च दीर्घत्वम् । आपश्च समरिणन्
त्वस्येकीभवन्तु । मा मुचन्नित्येवमर्थं त्वां मिश्रयामीति शेषः,
पुनश्च त्वाशब्दश्रुतेः । एवं क्रियमाणे के गुणा लोकस्य ?
इत्याह—वातस्येत्यादि ॥ सुबोधम् ॥

'वसां जुहोति—घृतमिति ॥ हे घृतपावानो घृतस्य पाठारो
देवा यूयं घृतं वसागतं पिवत । हे वसापावानः वसायाः पाठारः,
यूयमपि वसां पिवत । पिवतेः 'आतो मनिन्' इत्यादिना
वनिप् । हे वसे त्वमन्तरिक्षस्य अन्तरिक्षवासिनो देवगणस्य
हविरसि । यस्मादेवं तस्मात् अन्तरिक्षाय त्वां स्वाहाकरोमीति
शेषः ॥

वसाहोमोद्रेकेण दिशो जुहोति दिग्भ्यो जुहोति—दिशः
प्रदिश इति ॥ यद्यप्येकैव नित्या सर्वगता दिक्, तथाप्युपा-

विदिशं उद्विशस्वाहा दिग्भ्यो
नमो दिग्भ्यः ॥ १९ ॥

दिशः । विदिश इति वि-दिशः । उद्विश इत्युत्-
दिशः । स्वाहा । दिग्भ्य इति दिक्-भ्यः । नमः ।
दिग्भ्य इति दिक्-भ्यः ॥ १९ ॥

वातस्याष्टाविंशतिश्च ॥ १० ॥

धिभेदेन सा भिद्यते, यथा—यत्रादित्य उदेति सा प्राची,
यत्रास्तमेति सा प्रतीची, यत्र दृश्यमानो गच्छति सा दक्षिणा,
यत्रादृश्यमानो गच्छति सोदीची, अवाग्गता अधरां, उद्गता
उर्ध्वेत्यादि । तत्र दिक्शब्देनाविशेषात्सर्वासां ग्रहणम् । प्रदिगा-
दयस्तु शब्दा विशेषवचनाः । या इति चाध्याह्नियते । अय-
मर्थः—प्रदिगादिविशेषभिन्ना या दिशः ताम्यो दिग्भ्यस्स्वाहा
स्वाहुतोयं वसाशेषोस्तु । नमश्चास्तु ताम्यो दिग्भ्यः । अत्र
प्रधानमूताः दिशः प्राच्यादयः प्रदिशः । आस्थिता दिशः
आदिशः या जन्तुभिरास्थीयन्ते । आगता वा अधोदिशो
मध्यदिशश्च । विगता विविधस्वभावा दिशो विदिशः । ताः
पुनर्दक्षिणपूर्वादयः कोणादिशः । उद्गता दिश उद्विशः उर्ध्व-
दिशः । सर्वत्र 'परादिशच्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्त-
त्वम् । यद्वा—प्राधान्येन दिशन्तीति प्रदिशः आगत्य दिश-

*क—प्रकाश.

†ख—अधोगच्छति यत्र ताधोदिक्. ग—अवाग्गता मध्या.

समुद्रं गच्छ स्वाहान्तरिक्षं गच्छ
 'समुद्रम् । गच्छ । स्वाहा । 'अन्तरिक्षम् ।

न्तीत्यादिशः । विविधं दिशन्तीति विदिशः । अर्धं दिशन्ती-
 त्युदिशः । ऋत्विगादिना दिशोः किन्, कटुत्तरपदप्रकृतिस्वर-
 त्वम् । ईदृश्यो या दिशस्ताम्यस्स्वाहा नमश्च दिग्म्य इति ।
 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । 'दिशो जुहोति दिश
 एव रसेनानक्ति'* इति ब्राह्मणम् ॥

इति तृतीये दशमोनुवाकः.

'उपयष्टोपयजति गुदस्य प्रच्छेदात्—समुद्रं गच्छ स्वाहित्ये-
 कादशाभिर्मन्त्रैः ॥ समुद्रादिशब्दवाच्याश्च देवताः प्रसिद्धाः ।
 गुदावदानं चेह गच्छेत्युच्यते । समुद्रवाच्यां देवतां गच्छ,
 स्वाहा करोमीति शेष', समुद्राय त्वा स्वाहुतं करोमीति ।
 एवमन्तरिक्षादिष्वपि योज्यम् । 'समुद्रं गच्छ स्वाहेत्याह रेत एव
 तदधाति'† इति ब्राह्मणम् । प्रजावृद्धिहेतुत्वादुपयजानेवमुक्तम् ।
 'यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता उपयद्भिरेव'† इत्या-
 दि ब्राह्मणम् ॥

†अन्तरिक्षं प्रजानां प्रजननं, 'अन्तरिक्षं ह्यनु प्रजाः प्र जायन्ते'† ॥

विदिशं उदिशस्वाहा दिग्भ्यो
नमो दिग्भ्यः ॥ १९ ॥

दिशः । विदिश इति वि-दिशः । उदिश इत्युत्-
दिशः । स्वाहा । दिग्भ्य इति दिक्-भ्यः । नमः ।
दिग्भ्य इति दिक्-भ्यः ॥ १९ ॥

वातस्याष्टाविंशतिश्च ॥ १० ॥

धिभेदेन सा भिद्यते, यथा—यत्रादित्य उदेति सा प्राची,
यत्रास्तमेति सा प्रतीची, यत्र दृश्यमानो गच्छति सा दक्षिणा,
यत्रादृश्यमानो गच्छति सोदीची, अवाग्गता अधरा, उद्रता
ऊर्ध्वेत्यादि । तत्र दिक्शब्देनाविशेषात्सर्वासां ग्रहणम् । प्रदिगा-
दयस्तु शब्दा विशेषवचना । या इति चाध्याह्नियते । अय-
मर्थः—प्रदिगादिविशेषभिन्ना या दिशः ताभ्यो दिग्भ्यस्वाहा
स्वाहुतोयं वसाशेषोस्तु । नमश्चास्तु ताभ्यो दिग्भ्यः । अत्र
प्रधानभूताः दिशः प्राच्यादयः प्रदिशः । आस्थिता दिशः
आदिशः या जन्तुभिरास्थीयन्ते । आगता वा अधोदिशो
मध्यदिशश्च । विगता विविधस्वभावा दिशो विदिशः । ताः
पुनर्दक्षिणपूर्वादयः कोणादिशः । उद्रता दिश उदिशः ऊर्ध्व-
दिशः । सर्वत्र 'परादिशञ्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्त-
त्वम् । यद्वा—प्राधान्येन दिशन्तीति प्रदिशः आगत्य दिश-

*क—प्रकाश.

†ख—अधोगच्छति यत्र साधोदिक्. ग—अवाग्गता मध्या.

समुद्रं गच्छ स्वाहान्तरिक्षं गच्छ

समुद्रम् । गच्छ । स्वाहा । अन्तरिक्षम् ।

न्तीत्यादिशः । विविधं दिशन्तीति विदिशः । ऊर्ध्वं दिशन्ती-
त्युद्दिशः । ऋत्विगादिना दिशोः किन्, क्तुत्तरपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । ईदृश्यो या दिशस्ताम्यस्स्वाहा नमश्च दिग्म्य इति ।
'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । 'दिशो जुहोति दिश
एव रसेनानक्ति'* इति ब्राह्मणम् ॥

इति तृतीये दशमोनुनाकः.

उपयष्टोपयजति गुदस्य प्रच्छेदात्—समुद्रं गच्छ स्वाहेत्ये-
कादशभिर्मन्त्रैः ॥ समुद्रादिशब्दवाच्याश्च देवताः प्रसिद्धाः ।
गुदायदानं चेह गच्छेत्युच्यते । समुद्रवाच्यां देवतां गच्छ,
स्वारा करोमीति शेषः, समुद्राय त्वा स्वाहुतं करोमीति ।
एवमन्तरिक्षादिष्वपि योज्यम् । 'समुद्रं गच्छ स्वाहेत्याह रेत एव
तद्घाति'† इति ब्राह्मणम् । प्रजावृद्धिहेतुत्वादुपयजानेवमुक्तम् ।
'यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा अमृजत ता उपयद्भिरेव'† इत्या-
दि ब्राह्मणम् ॥

अन्तरिक्षं मनानां मनननं, 'अन्तरिक्षं ह्यनु प्रजाः प्र जायन्ते'† ॥

स्वाहा देवसं सवितारं गच्छ स्वाहा-
 होरात्रे गच्छ स्वाहा- मित्रावरुणौ
 गच्छ स्वाहा सोमं गच्छ स्वाहा
 — यज्ञं गच्छ स्वाहा छन्दांसि

गच्छ । स्वाहा । ३देवम् । सवितारम् । गच्छ ।
 स्वाहा । अहोरात्रे इत्यहः-रात्रे । गच्छ । स्वाहा ।
 मित्रावरुणाविति मित्रा-वरुणौ । गच्छ । स्वाहा ।
 सोमम् । गच्छ । स्वाहा । यज्ञम् । गच्छ ।

३सविता देवस्सर्वस्य प्रेरकः, तेन सवित्रा प्रसूत एवास्मै
 प्रजाः प्रजनयति ॥

अहोरात्रे प्रजानामाधारत्वेन जन्महेतू, 'अहोरात्रे ह्यनु
 प्रजा. प्र जायन्ते'* । 'अहस्सर्वैकदेश' इत्यक्षमासान्तः,
 'हेमन्तशिशिरावहोरात्रे' इति निपात्यते ॥

प्रजानां प्राणापानौ मित्रावरुणौ । तेन 'प्रजास्वेवं प्रजा-
 तासु प्राणापानौ दधाति'* । 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्त-
 रपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

सोमः प्रजानां देवता, 'सौम्या हि देवतया प्रजाः'* इति ॥

यज्ञः प्रजानामभ्युदयकारी । तेन 'प्रजा एव यज्ञियाः करो-
 ति'* इति ॥

गच्छ स्वाहा द्यावापृथिवी गच्छ
 स्वाहा नभो दिव्यं गच्छ स्वाहा-
 ग्रिं वैश्वानरं गच्छ स्वाहाद्भ्य-
 स्वाहा । ^१छन्दांसि । गच्छ । स्वाहा । ^२द्यावापृ-
 थिवी इति द्यावा-पृथिवी । गच्छ । स्वाहा ।
^{१०}नभः । दिव्यम् । गच्छ । स्वाहा । ^{११}अग्निम् ।

^१छन्दांसि स्वयं पशवः, तेन पशूनेषावरुन्धे यजमानः प्रजा-
 नामेव पुष्टचर्यम् ॥

^२द्यावापृथिव्यो प्रजानां वृद्धिहेतु, तेन 'प्रजा एव प्रजाता
 द्यावापृथिवीम्यामुभयतः परि गृह्णाति' * इति । 'दिवो द्यावा'
 इति द्यावादेशः, पूर्वबहुभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^{१०}नभस्सलिलम् । दिवे हितं दिव्यं देवेभ्यो हितं सस्याद्युत्पत्ति-
 हेतुत्वेन यागहेतुत्वात् वर्षजलमुच्यते, 'प्रजाम्य एव प्रजाताम्यो-
 ष्टिं नि यच्छति' * इति । समुद्रेऽनिपेकः । तस्य दिव्येव
 रक्षाऽ 'भवे छन्दसि' ^{११} इति यप्रत्ययः ॥

^{११}विश्वेपां नराणाम् सम्बन्धी अग्निर्वैश्वानरो जाठर उच्यते ।
 तेन 'प्रजा एव प्रजाता अस्यां प्रतिष्ठापयति' * इति । आ-
 युष्मतीः करोति । 'नरे संज्ञायाम्' इति पूर्वपदस्य दीर्घ-
 त्वम् ॥

*स—६-४-१.

†ख. ग. सामुद्रे.

‡क. ग. दिव्येन.

§अथ सर्वेभ्येव कोशेभ्येव पाठो दृश्यते । युक्तस्तु—'नियमनं च समुद्रे निपेकस्य
 दिव्येव रक्षा' इति पाठः ।

¶ग. 'छन्दसि च'

स्त्वौपधीभ्यो मनो मे हार्दि
यच्छ तनूं त्वचं पुत्रं नसार्-
रमशीय शुगंसि तमभि शौच

वैश्वानरम् । गच्छ । स्वाहा । ¹²अद्भ्य इत्यत्-भ्यः ।
त्वा । ओपधीभ्य इत्योपधि-भ्यः । मनः । मे ।
हार्दि । यच्छ । ¹³तनूम् । त्वचम् । पुत्रम् ।
नसार्रम् । अशीय । ¹⁴शुक् । असि । तम् ।

¹²बर्हिषि हस्तौ निमार्ष्टि—अद्भ्यस्त्वेति ॥ हस्तगतो गुदावदान-
नलेपः उच्यते । अपामोषधीनां च सिद्धिर्यजमानस्य स्यादिति
त्वां निमाज्मीति शेषः । बर्हिष्युदेकेन शोधयामीत्यर्थः ।
उक्तस्वरौ चेतौ । स त्वं मे हार्दि हर्षवन्ननो यच्छ देहि
मदीयं मनो हृष्टं कुर्विति यावत् । हृदि भवो हार्दः हृदय-
विकारः प्रार्थनीयः, स च हर्षः प्रसादो वा, सोस्या-
स्तीति हार्दि । ‘हृदयस्य हृष्टेखयदणलसेपु’ इति हृद्भावः,
धृषादित्वादाद्युदात्तत्वं द्रष्टव्यम् । ‘प्राणानां वा एषोऽवद्यति
योऽवद्यति गुदस्य मनो मे’* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

¹³धूममन्वीक्षते—तनूमिति ॥ शोभनतन्वादीनामाशासनस्य युक्त-
त्वात् शोभनास्तन्वादयो गृह्यन्ते । तन्वादीनि शोभनान्यशीय
प्राप्नुयाम् । अश्रोतेर्लिङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक्,
सीमुडादि । ‘रूपिचमितनि’ इत्यादिना तनोतेरूप्रत्ययः ॥

¹⁴हृदयशूलमुद्वासयति—शुगसीति ॥ हे हृदयशूल शुक् शोक-

योस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विप्सो धा-
म्नो धाम्नो राजन्नितो वरुण नो मुञ्च

अभीति । शोच । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च ।
वयम् । द्विप्सः । ¹⁵ धाम्नो धाम्न इति धाम्नः—धाम्नः ।
राजन् । इतः । वरुण । नः । मुञ्च । यत् । आपः ।

स्त्वमसि, तस्माद्योस्मान्द्वेष्टि, यं च वयं द्विप्सस्तमभि शोच आभिमु-
ख्येन शोचय । 'पशोर्वा आलब्धस्य हृदयं शुगृच्छति सा
हृदयशूलमभि समेति' *इत्यादि व्याख्यानम् ॥

¹⁵ सर्व एवाद्भिर्मान्जयन्ते—धाम्नो धाम्न इति ॥ धाम्नो धाम्नः स्था-
नात्स्थानात् । कस्य ? शुगृसीति प्रकृतत्वाच्छोकस्य । शोकस्थानं
च द्वेष्टा द्वेष्यश्च 'योस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विप्सः' इति यो
प्रकृतौ । अयमर्थः—इतः प्रकृताच्छोकस्य स्थानात् द्वेष्टृलक्षणाद्वे-
प्यलक्षणाच्च, हे राजन् वरुण अस्मान्मुञ्च द्वेष्टृदिलक्षणात्सर्वस्मा-
च्छोकस्थानादस्मान्मुञ्चेति । वीप्सायां द्विर्वचनम्, आप्रेडितस्य
चानुदात्तत्वम् । किञ्च—हे वरुण ततोभिशापादस्मान्मुञ्च । कुतः ?
शोकाभितप्ता वयं हे आपः हे अघ्नियाः हे वरुण इति यच्छपा-
महे यच्छोपेनास्माभिः पापमुपार्जितं तस्मादपीत्यर्थः । शापो हि
प्रशस्ते देवतानामसङ्कीर्तनेन परेपामनर्थाशंसनम् । यथा—कश्चिच्छो-
काभितप्त आह—हे आपः यूयोमेवेह जालमं द्रष्टुमर्हय ; 'आपो-
वै सर्वा देवताः' इति मन्यामह इति । एवं गवादिष्वपि

यदापो अघ्निया वरुणेति शपामहे
ततो वरुण नो मुञ्च ॥ २० ॥

अघ्नियाः । वरुण । इति । शपामहे । ततः ।
वरुण । नः । मुञ्च ॥ २० ॥

असि पड्विः शतिश्च ॥ ११ ॥

द्रष्टव्यम् । निदर्शनं चैतत् प्रशस्तेदेवतानामन्यासामपि । यथा—
हे ईश्वर, हे तपन, हे विधातरिति । तत्र लौकिकानां कृता-
द्युदात्तानामामन्त्रणपदानामिदमनुकरणम् । ततश्च सत्यपि पदा-
त्परत्वे आमन्त्रितनिघातो न प्रवर्तते । न ह्यत्र मार्जयमाना
अवादीनामन्त्रयन्ते । शप आक्रोशे स्वरितेच्वादात्मनेपदम् ।
यद्वा—‘शप उपालम्भने’ इत्यात्मनेपदम् । वाचा शरीरस्पर्श-
नमुपालम्भ । अतोयमर्थ—हे आप युष्मभ्य शपामहे नेद-
मस्माभिर्ज्ञातमिति । एव यच्छपामहे सत्यसति वा विषये शो-
कावेगेन ततोपि पापादस्मान्मुञ्चेति । अघ्नियाशब्दो यत्प्रत्यया-
न्तोन्तोदात्त । यथा ‘पतिरघ्नियानाम्’* इति । तस्य पाष्ठि-
कमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वरुणेत्यप्यघ्नियाशब्दानन्तरमामन्त्रितानु-
करणत्वान्न निहन्यते, अन्यस्तु निहन्यत एव ॥

इति तृतीये एनादशोनुयाके .

हविष्मतीरिमा आपो हविष्मान्दे-
वो अध्वरो हविष्मा५ आ विवास-

हविष्मतीः । इमाः । आपः । हविष्मान् ।
देवः । अध्वरः । हविष्मान् । एति । विवासति ।

वसतीवरीर्गृह्णाति—हविष्मतीरिति चतुष्पदया ॥ 'अनुद्भुमा
गृह्णाति'* इत्यादि ब्राह्मणम् । इमा वसतविरसिंज्ञा आप
हविष्मतीः हविष्मत्यः हविषा सोमेन संस्कार्येण तद्वत्यः सोम-
संस्कारकारका इत्यर्थः । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ।
एताभिश्च सोममनुप्रविश्य स्वयमपि हविष्मत्पन्नाभिर्हविष्मानस्तु ।
देवो देवनादिगुणोऽध्वरो यागः, हिंसकरहितत्वात् । 'नञ्सुभ्याम्'
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । 'यद्वा—यागेनाराध्यो देवस्सर्वविजयी
हविष्मानस्तु । 'अनुदात्ते च कुधपरे' इति संहितायां देवो
इति प्रकृत्या भवति । ततश्चानेनैव प्रकारेण यजमानोऽपि हवि-
ष्मान्स्त्वं आविवासति आविवासतु परिचरतु देवान् । 'आतोऽटि
नित्यम्' इति संहितायां नकारस्य रुत्वम्, 'अत्रानुनासिकः
पूर्वस्य तु वा', 'अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः' । तदर्थमेताभिर्गृह्यः
माणाभिः हविष्मान्भगवान् सूर्योऽस्तु । एतासां हविष्मत्सम्पादनाय
यावद्ग्रहणमस्तं नेयादित्यर्थः । 'यस्यागृहीता अभि निम्नोचेत्'*
इत्यादि ब्राह्मणम् । पूर्ववत्संहितायां रुत्वम् । 'देवा वै यज्ञ-
माग्रीध्रे व्यभजन्त ततो यदत्यशिष्यत'* इत्यादि ब्राह्मणं
समस्तोऽनुवाकः ॥

ति हृविष्मा^५ अस्तु सूर्यः । अग्ने-
 वीपन्नगृहस्य सदसि सादयामि
 सुम्नाय सुम्निनीस्सुम्ने मां धत्तेन्द्रा-
 हृविष्मान् । अस्तु । सूर्यः । अग्नेः । वः । अपन्न-
 गृहस्येत्यपन्न-गृहस्य । सदसि । सादयामि । सु-
 म्नाय । सुम्निनीः । सुम्ने । मा । धत्तु । इन्द्राग््नियो-
 रित्तीन्द्र-अग््नियोः । भागधेयीरिति भाग-धेयीः ।

^१ता जघनेन शालामुखीयं वेद्यां संसृष्टास्सादयति—अग्नेर्व इति ॥
 अपन्नगृहस्य अविपन्नगृहस्य नित्यगृहस्य च सदसि तदधिष्ठिते
 तत्समीपस्थाने युष्मान् सुम्नाय सुखार्थं सादयामि यजमानस्य
 सुखं स्यादिति । हे सुम्निनीः सुम्निन्यः सुर्वदा सुखहेतुभूताः ।
 पूर्ववत्पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । मामध्वर्युमपि सुम्ने धत्त स्थापयत 'अस्मै
 वै लोकाय गार्हपत्य आधीयते'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^२तां आदाय दक्षिणया द्वारोपनिर्हृत्य सर्व्येसे निधाय दक्षिणेन
 परीत्य दक्षिणतो यूपेन संसृष्टास्सादयति—इन्द्राग््नियोरिति ॥ इन्द्रा-
 ग्रचोर्भागधेयीः भागभूता यूयं स्थ । 'भागरूपनामभ्यो धेयः'
 इति स्वार्थे धेयप्रत्ययः, 'केवलमामकभागधेय' इत्यादिना
 ङीप् । इन्द्राग्निशब्दस्य 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयो-
 र्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वे 'नोत्तरपदेनुदात्तादौ' इति प्रतिपिद्धे समा-
 सान्तोदात्तत्वमेव, तत्र 'उदात्तयणः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
 'सर्वतः परिहरति रक्षसामपहत्यै'* इति ब्राह्मणम् ॥

त्रियोर्भागधेयींस्थ मित्रावरुणयो-
र्भागधेयींस्थ विश्वेषां देवानां भा-
गधेयींस्थ यज्ञे जागृत ॥ २१ ॥

स्थ । 'मित्रावरुणयोरिति मित्रा-वरुणयोः । भाग-
धेयोरिति भाग-धेयीः । स्थ । 'विश्वेषाम् । देवा-
नाम् । भागधेयोरिति भाग-धेयीः । स्थ । 'यज्ञे ।
जागृत ॥ २१ ॥

हविष्मन्तीश्वनुस्त्रिंशत् ॥ १२ ॥

दक्षिणेंसे निधाय एतेनैव यथोक्तमेत्य जवनेन गार्हपत्यं पूर्व-
वत्सादयति—मित्रावरुणयोर्भागधेयींस्थेति ॥ सुबोधम् । 'मित्रा-
वरुणो वा अपां नेतारो '* इति ब्राह्मणम् । 'देवताद्वन्द्वे च'
इति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

पूर्वया द्वारोपनिर्हृत्य दक्षिणे अंसे निधायोत्तरत परीत्य उत्तरतो
यूपेन संस्पृष्टात्सादयति—विश्वेषां देवानां भागधेयींस्थेति ॥ गतम् ॥

सव्येंसे निधायैतेनैव यथेतमेत्य जवनेनैवाग्नीध्रियं धिष्ण्यं
संस्पृष्टात्सादयति—यज्ञे जागृतेति ॥ हे वसतीवर्यः, यज्ञेस्मिन्जा-
गृत यज्ञार्थमप्रमत्ता भवत । 'आग्नीध्र उपवासयत्येतद्वै यज्ञस्या-
पराजितम् '† इत्यादि ब्राह्मणम् 'आ तृतीयसवनात्परि शेरं यज्ञस्य
सन्तत्यै '† इत्यन्तम् ॥

इति तृतीये द्वादशोनुवाकः. -

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा
सूर्याय त्वा ऊर्ध्वम् इमम् ऊर्ध्वम् कृधि दिवि
देवेषु होत्रा यच्छ सोमं राजन्नेह-

हृदे । त्वा । मनसे । त्वा । दिवे । त्वा ।
सूर्याय । त्वा । ऊर्ध्वम् । इमम् । ऊर्ध्वम् ।
कृधि । दिवि । देवेषु । होत्राः । यच्छ । सोमं ।

१-२ दक्षिणस्य हविर्धानस्यान्तरेणेपे राजानमुपावहरति अवतारयति हविर्धानात्—हृदे त्वेति ॥ हे सोम त्वां हृदे हृदयवद्भ्यो मनु-
प्येभ्यः उपावहरामीति शेष । 'हृदे त्वेत्याह मनुप्येभ्य एवैतेन
करोति '* इत्यादि ब्राह्मणम् । मनसे मनस्विभ्यः पितृभ्यश्च ।
'पितृभ्य एवैतेन करोति '* इत्यादि ब्राह्मणम् । दिवे दिवि-
ष्ठेभ्यो देवेभ्यश्च त्वामुपावहरामि । सूर्याय च त्वामुपावहरामि ;
प्राधान्यात्पुनरुपादानम् । 'देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्षे देवता-
स्ताभ्यः '* इत्यादि ब्राह्मणम् । हृदे दिवे इति 'उडिदम्'
इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । हे सोम अविष्णोः त्वमिम-
मूर्ध्वं यज्ञमूर्ध्वं कृधि अविष्णेन ममात्त कुरु । ऊर्ध्वं देवाभिमुखं
वा कुरु । यद्वा—इमं यज्ञमूर्ध्वं बाधकरहितं कुरु । 'बहुलं
छन्दसि' इति शपो लुक्, 'श्रुशृणुपृच्छवृभ्यश्छन्दसि' इति
होर्धिभावः । किञ्च—दिवि दिवि स्थितेषु देवेषु होत्रा अस्मदीया
वाचः स्तुतिरूपाः यच्छ अवस्थापय । तदर्थं हे सोम राजन्

व रोह मा भेर्मा सं विकथा मा त्वा
हिंसिपं प्रजास्त्वमुपावरोह प्रजा-

राजन् । एति । इडि । अवेति । रोह । मा । भेः ।
मा । समिति । विकथाः । मा । त्वा । हिंसि-
पम् । प्रजा इति प्र-जाः । त्वम् । उपावरोहे-

एहि आगच्छ मम हस्तम् । अत्र सोमराजन्नित्यारभ्य मन्त्रा-
न्तरम् । यथाह भगवान्—“ हृदे त्वा मनमे त्वा सोम राजन्नेत्य-
व रोहेति द्वाभ्याम् ” इति । ततश्चापदात्परत्वात्सोमशब्दो
न निहन्यते । ‘ नामन्त्रिते समानाधिकरणे ’ इति तस्याविद्य-
मानवच्चनिषेधाद्वाजन्निति निहन्यते । आगत्य च मम हस्तं हवि-
र्धानादवरोह । अवरोहश्च मा भे मा च भैषी मामयं भेत्स्य-
तीति । ‘ बहुळ छन्दसि ’ इतीडभाव, व्यत्ययेन सिचिवृद्धिर्न
क्रियते । मा सविकथा मा च कम्पिष्ठा । कस्मादित्याह—मा
सल्लु त्वामह हिंसिपम्, यागसाधनत्वापत्त्या उत्तमा गतिस्त्वया
प्राप्स्यत इति । का पुनस्मोत्तमा गतिरित्याह—प्रजास्सर्वा दैवी-
र्मानुषीश्च उपावरोह अनुप्रविश । प्रजाश्च त्वानुपावरोहन्
अनुप्रविशन्तु । अतस्सर्वासामेव प्रजानामाधिपत्ये वर्तिनुनारभने ।
स कथ मया हिंस्यसे’ अतो मा भैषीरिति । अत्र रुधि यच्छेति हे
तिद्विभक्ती; तत्र रुधि यच्छेति चार्थस्य गम्यनान्त्वात् ‘ रुधेति
विभाषा ’ इति प्रथमा तिद्विभक्तिर्निहन्यते; एव न च स
स विकथा इत्यत्र तेनैव सूत्रेण प्रथमा तिद्विभक्तिर्निहन्यते; एव
चावरोह च इत्यत्रापि प्रथमायात्तेन तिद्विभक्तिर्निहन्यते ।

स्त्वामुपावरोहन्तु शृणोत्वग्निस्समि-
धा हवं मे शृण्वन्त्वापो धिषणाश्च

त्युप-अवरोह । प्रजा इति प्र-जाः । त्वाम् ।
उपावरोहन्त्वित्युप-अवरोहन्तु । शृणोतु । अग्निः ।
समिधेति सं-इधा । हवम् । मे । शृण्वन्तु ।

ननु गत्यर्थलोटा युक्तत्वाद्धितीयायास्तिद्धिभक्तेः 'लोङ्' इति
निघातेन न भवितव्यम् । 'विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम्' इति
निहन्यत एवेत्यदोषः । उपावरोहेत्यत्र 'गतिर्गौ' इति पूर्व-
स्यानुदात्तत्वम् ; 'उदात्तवता तिढा' इति समासः । तथा
उपावरोहत्वित्यत्रापि । 'ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा अध्वर्यु-
स्स्याद्यस्तोममुपावहरन्'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

एकधनादिलक्षणा अपो निषृक्षन् स्वचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा
आहवनीये जुहोति—शृणोत्वग्निरिति त्रिष्टुभा चतुष्पदया ॥ समि-
धतेनयामिरिति समिधाज्याहुतिरुच्यते । इन्धेः क्विप्, अनुनासि-
कलोपः, ऋदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । अनया सन्दीप्त्या आज्या-
हुत्या तृप्तोर्मिर्मदीयं हवमाह्वानं शृणोतु । 'बहुलं छन्दसि'
इति इयतेः प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेस्सम्भ्रसारणे कृते । 'ऋदोरप्'
इत्यप् । यद्वा—'भावेनुपसर्गस्य' इत्यप्सम्भ्रसारणं च । किञ्च—
याश्चापो मया गृहीष्यन्ते ताश्चानयाऽऽहुत्या मम हवं शृण्वन्तु ।
कीदृश्यः ? धिषणाः घृष्टाः यागसम्पादननिपुणाः । 'घृषेर्धिष च

देवीः । शृणोतुं ग्रावाणो विदुषोऽ-
नुं ॥ २२ ॥ यज्ञं शृणोतुं देवस्त-
विता हवं मे । देवीरापो अपां न-

आपः । धिषणाः । च । देवीः । शृणोतुं । ग्रावा-
णः । विदुषः । नु ॥ २२ ॥ यज्ञम् । शृणोतुं ।
देवः । सविता । हवम् । मे । 'देवीः । आपः ।

संज्ञायाम्' इति क्युप्रत्ययः । देवीः देव्यः दानादिगुणयुक्ताः ।
'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । यद्वा—धिषणाः विद्याः,
'विद्या वै धिषणा'* इति । दानादिगुणयुक्ताश्च शृण्वन्त्विति ।
चशब्देन तासां समुच्चयः । अधुना प्रत्यक्षवदुच्यते—हे ग्रावाणः ।
ग्रावाणो ग्रावकरुपा इत्येके । वर्षणशीला मेघा इत्यन्ये ।
ग्रावाण एवेत्यपरे । यूयमपि शृणोतुं शृणुत । 'तप्तनप्तनघ-
नाश्च' इति. तप् । किं ? विदुषोस्य यजमानस्य यज्ञम् । नु
इति वितर्के, ननु विदुषोस्य यज्ञश्रोतव्य इति । क्षिप्रं
शृणुतेति वा । यद्वा—प्रथमानुब्रुवचनस्य व्यत्ययेन शम्, नुश-
ब्दश्च इवार्थे, विद्वांस इव शृणुत इत्यर्थः । किञ्च—देव-
स्तविता सर्वस्य प्रेरकः मे मदीयं हवं शृणोतु । 'सवितृप्र-
सूत एव देवताम्यो निवेद्यापोच्छेति'† इति ब्राह्मणम् । अ-
प्रचादयो मे हवं श्रुत्वा आगच्छन्तु, यज्ञं निर्वर्तयन्त्विति भावः ॥

†अप्सु बर्हिः प्रास्याभिनुहोति—देवीरापइति यजुरन्तया गाय-
त्र्या ॥ मदिन्तम इत्यन्तं व्याख्यातम् । तं यथोक्तगुणविशिष्ट-

पाद्य ऊर्मिर् हविष्यं इन्द्रियावान्म-
दिन्तमस्तं देवेभ्यो देवत्रा धत्तं
शुक्रं शुक्रपेभ्यो येषां भागस्थ
स्वाहा कार्पिरस्यपापां मृध्रं

अपाम् । नपात् । यः । ऊर्मिः । हविष्यः ।
इन्द्रियावानितीन्द्रिय-वान् । मदिन्तमः । तम् ।
देवेभ्यः । देवत्रेति देव-त्रा । धत्त । शुक्रम् ।
शुक्रपेभ्य इति शुक्र-पेभ्यः । येषाम् । भागः ।
स्थ । स्वाहा । कार्पिः । असि । अपेति ।

मूर्ध्नि देवत्रा देवेषु धत्त स्थापयत । किमर्थं ? देवेभ्यः देवार्थं
देवानामेवोपभोगार्थम् । 'देवमनुष्यपुरुष' इत्यादिना त्राप्त्ययः ।
यद्वा—देवाधीनं धत्त देवानामेवोपभोगार्थम् । 'देवे त्रा च' इति
त्राप्त्ययो दधातियोगेपि भवति, देवयागार्थमस्मभ्यं धत्तेति यावत् ।
पुनश्च विशेष्यते—शुक्रं सोम सोमीभविष्यन्तम् । केभ्यः ? शु-
क्रपेभ्यः देवानां मध्ये ये शुक्रपास्तोमपास्तेभ्यः । पुनश्च देवा
विशेष्यन्ते—हे आप येषां देवानां यूयं भागस्थ भागभूता
भविष्यथ तेभ्यो धत्तेति । स्वाहा स्वाहुतं चेदं युष्मभ्यमाज्य-
मस्तु । 'आहुत्यैवैना निष्क्रीय गृह्णात्यथो हविष्कृतानामेवामि-
ष्टानां गृह्णाति'* इति ब्राह्मणम् । भागशब्दः 'कर्पात्वतः'
इत्यन्तोदात्तः ॥

*मंत्रादरुणचमसेनाहुतिं श्रावयति—कार्पिरसीति ॥ हे आज्य

समुद्रस्य वोक्षित्या उन्नये । यमग्ने

अपाम् । मृधम् । समुद्रस्य । वः । अक्षित्यै ।
उदिति । नद्ये । यम् । अग्ने । पृत्स्विति पृत्-सु ।

अप्सु हुतं कार्षिः कर्पणीयमपनेतव्यमसि । 'कूपेर्वृद्धिशछन्दसि' इति कूपेरिब्रूतत्ययः । यस्मादेवं तस्मान्त्वामपप्लावयामि अपनयामीत्यर्थः । अपेत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यं क्रियापदमध्याद्वियते । कुतः पुनरिदमवसीयत इत्याह—अपां मृधं यस्मान्त्वमपां सम्बन्धनिष्ठरूपं ; युद्धाभिधायिना मृधशब्देनानिष्ठरूपत्वं लक्ष्यते । तदस्यास्तीति मृधम् । 'लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः' इति मत्वर्थीयो रभत्ययः । दोषरूपं त्वामपनयामीत्यर्थ । यद्वा—कठिनत्वं लक्ष्यते ; आज्यं च जलगतं चैत्कठिनं भवति ; तस्य दोषरूपत्वादपनयामीति । 'कार्षिरसीत्याह शमलमेवाप्तमप प्लावयति'* इति ब्राह्मणम् ॥

वर्हिष्यन्तर्धायोन्नयति—समुद्रस्य व इति ॥ समुद्रस्योदकराशेः पूर्वेद्युष्टीहीतस्य वसतीवरीशब्दवाच्यस्य अक्षित्यै अक्षणाय युष्मानुन्नये मित्रावरुणचमसेन गृह्णामीति । 'मित्रावरुणौ वा अपां नेतारौ'* 'तस्मादद्यमानाः'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

ऋतुकरणं जुहोति—यमग्ने इति त्रिपदया गायत्र्या ॥ 'यद्यत्रिष्टोमो जुहोति'* इति ब्राह्मणम् । हे अग्ने यं मर्त्यं एत्सु सङ्गामेषु आवः रक्षसि । 'छन्दसि लुङ्ङिटः' इत्यवतेर्लङ्,

पृत्सु मर्त्यमावो वाजेषु यं जुनाः ।
स यन्ता शश्वतीरिषः ॥ २३ ॥

मर्त्यम् । आवः । वाजेषु । यम् । जुनाः । सः
यन्ता । शश्वतीः । इषः ॥ २३ ॥

नु सप्तचत्वारिंशच्च ॥ १३ ॥

आडागम उदात्तः । 'मांसष्टत्सूनानुपसङ्ख्यानम्' इति घटना-
शब्दस्य घडावः, 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । कः
पुनरसौ? यं घटनासु रक्षसीत्याह वाजेष्वन्नेषु निमित्तभूतेषु ।
'निमित्तात्कर्मसंयोगे' इति सप्तमी । अन्नार्थं यं जुनाः गच्छसि ।
जु इति सौत्रो धातुः वेगितायां गतो वर्तते, तस्मात्पूर्वबहुद्, 'श्राप्रत्यय', 'बहुळं छन्दस्यमाडचोगेपि' इत्यडभावः । हवींषि
ग्रहीतुं यस्य सकाशं सदा गच्छसीत्यर्थः । स एव खलु त्वया
सङ्ग्रामेषु रक्ष्यत्वेन ग्राह्यते । यश्च त्वयैवं रक्ष्यते स एव खलु
त्वयानुग्रहीतः यन्ता यमयिता वशीकर्ता । 'न लुद्' इति निघात-
प्रतिषेधः, उदात्तनिवृत्तिस्वरो व्यत्ययेन प्रवर्तते । किं वशी-
करिष्यनीत्याह—शश्वतीः नित्याः इषः अन्नादि प्रभूतं धनं
प्राप्नोतीत्यर्थः । शश्वच्छब्दात् 'उगितश्च' इति ङीप् ॥

इति तृतीये त्रयोदशोऽनुवाकः.

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्वम्
शर्धो मारुतं पृक्ष ईशिपे । त्वं वातै-

त्वम् । अग्ने । रुद्रः । असुरः । महः । दिवः ।
त्वम् । शर्धः । मारुतम् । पृक्षः । ईशिपे । त्वम् ।

‘अतः परं याज्याकाण्डं वैश्वदेवम् ॥ तत्र ‘अग्ने रुद्रवते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिचरन्’* इत्यस्य पुरोनुवाक्या—
त्वमग्न इति जगती ॥ हे भगवन्नग्ने स्वयं रुद्र एव त्वं, यो
रोद्धयिता सर्वेषामुपसंहारे । ‘रोदोर्णिलुक’ इति रक्प्रत्ययः ।
रोदनहेतुमाह—असुरः निरसिता सर्वाधिकाराणां । ‘असेरुरन्’
इत्युरन्प्रत्ययः । एवं संहारमूर्तिरूपेणाग्निस्तूयते, शत्रुमारणादौ
रुद्रवद्भावात् । यथा ‘एषा वा अस्य घोरा तनूः’* इति ।
यद्वा—रुद्रवान् रुद्रः, मत्वर्थीयोकारः, रुद्रपराक्रमवानित्यर्थः ।
दिवो द्युलोकस्य महः उत्सवकारी त्वं हविषा प्रदानेन । ‘ऊ-
डिदम्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यद्वा—देव उच्यते । दिवः
द्युलोकवासिनां देवानां महः महान् महादेव इत्यर्थः । महती-
ति महः, पचाद्यच् । त्वमेव पृक्षः अन्नस्य ईशिपे । ‘ईशस्ते’
इतीडागमः । पृडित्यन्ननाम । पृक्षतिशब्दान्तः एणाक्तिपर्यायः,
ततः क्विप्, ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यस्माद्-
न्नस्येशिपे, तस्मान्त्वमेव मारुतं मरुतां सम्बन्धि शर्धः बलं
च, त्वदायत्तत्वात् । त्वं वातैर्वाततुल्यैः वातजैः अरुणैः
सन्ध्यावर्णैः अश्वैर्यासि । शंगयः सुखगृहं त्वमेव पूषा पोषको

*स. २-२-२.

इ.स. ग—यत् मरुदा.

†ग—सर्वासुराणामभिचाराणां पात्राधिकरणे.

स—सर्वसुराणां दण्डीकरणे पात्राधिकरणे.

रु॒णै॒र्या॒सि श॒ङ्ग॒न्य॒स्त्वं पू॒षा वि॒ध॒तः
पा॒सि नु॒ त्मना॑ । आ वो॒ राजा॑न-
मध्व॒रस्य॑ रु॒द्रं हो॒ता॒रं स॒त्य॒य॒जु॒ः
रोद॑स्योः । अ॒ग्निं पु॒रा त॑नयि॒त्तो॒र-

वा॒तैः । अ॒रु॒णैः । या॒सि । श॒ङ्ग॒न्य इति॑ शं-ग॒यः ।
त्वम् । पू॒षा । वि॒ध॒त इति॑ वि-ध॒तः । पा॒सि ।
नु । त्मना॑ । ए॒ति । वः । राजा॑नम् । अ॒ध्व॒रस्य॑ ।
रु॒द्रम् । हो॒ता॒रम् । स॒त्य॒य॒जु॒मिति॑ सत्य-य॒जम् ।
रोद॑स्योः । अ॒ग्निम् । पु॒रा । त॑नयि॒त्तोः । अ॒चि॒त्ता-

भूत्वा विधतः परिचरतः पासि ऋषुरोडाशादिभिस्त्वामर्चयतो रक्षसि । 'श्वसुस्तन्पूषन्' इति पुषेः कनिन्प्रत्ययो निपातितः । विध विधाने तौदादिकः, 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । नु क्षिप्रं त्मना आत्मना स्वयमेव । 'मन्त्रेष्वान्नादे-रात्मनः' इत्याकारलेपः । हे अग्ने रुद्ररूप एवंगुणविशिष्टस्त्वं रुद्रतुल्यपराक्रमो भूत्वा अनया घोरया तन्वा अस्माकं शत्रून्मारयेति भावः । 'एषा वा अस्य घोरा तनूर्यद्रुद्रः' इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

तस्यैव याज्या—आ व इति त्रिष्टुप् ॥ हे ऋत्विग्यनमानाः अध्वरस्य राजानं प्रधानाधिपतिं रुद्रं होतारमभिमतानां दातारं, आह्वतारं वा । 'बहुळं छन्दमि' इति सम्प्रसारणम् । रोदस्योः

चित्ताद्विरण्यरूपमवसे कृणुध्वम् ।
अग्निर् होता निर्वसादा यर्जीयानु-

त् । हिरण्यरूपमिति हिरण्य-रूपम् । अवसे ।
कृणुध्वम् । अग्निः । होता । नीति । ससाद ।

द्यावापृथिव्योस्सत्ययजं सत्यस्यान्नस्य दातारम् । 'अन्येभ्योपि दृश्यते;
इति विच्, कृदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—सत्यममोघं
यजनं यस्य । 'परादिशब्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
यद्वा—सत्यमेव यजनं यस्य । यद्वा—सत्यस्य परमार्थस्यानन्द*-
लक्षणस्य सङ्गमयितारम् । हिरण्यरूपं हिरण्यवर्णमग्निं अग्निरूपेणाव-
स्थितं वः युष्माकमवसे रक्षणाय तृप्तये वा कृणुध्वं आत्म-
सात्कुरुध्वम्, शत्रुमारणादियुष्मदभिमतसिद्धयर्थं भजध्वमित्यर्थः ।
कृवि हिंसाकरणयोः, 'धिन्विकृण्व्योरच' इत्युप्रत्ययः, व्यत्य-
येनात्मनेपदम् । करोतेर्वा व्यत्ययेन श्रुप्रत्ययः । अचित्तात्पुरा,
चित्तस्याभावोऽचित्तं अन्त करणोपसंहारो मरणमिति यावत् ।
यद्वा—यस्मिन्सति चित्तं नास्ति तन्मरणमेव । ततः प्रागेव
देवं भजध्वमिति । 'परादिशब्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदा-
त्तत्वम् । कीदृशादचित्तात्? तनयित्तोः तनयित्तुर्मेघस्तादृशात्; ;
अनिश्चितकालत्वात् । स्तन शब्दे चुरादिरदन्तः, 'स्तनिह्वपि-
पुपिगादिमादिभ्यो णेरित्तुच्' इतीत्तुच्प्रत्ययः सकारलोपशब्दान्दसः ॥

११ अग्नये सुरभिमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्य गावो वा-
पुरुषा वा प्रमीयेरन्यो वा विभीयात् ११ इत्यस्य पुरोनुवाक्या—

पस्ये मातुस्सुरभावु लोके । युवा
 कविः पुरुनिष्ठः ॥ २४ ॥ ऋतावा
 धर्ता कृष्टीनामुत मध्यं इहः ।

साध्वीर्मकदेववीतिं नो अद्य यज्ञस्य
जिह्वामविदाम गुह्याम् । स आयु-

नाम् । उत । मध्ये । इद्धः । साध्वीम् । अकः ।
देववीतिमिति देव-वीतिम् । नः । अद्य । यज्ञ-
स्य । जिह्वाम् । अविदाम् । गुह्याम् । सः ।

तत्रैव याज्या—साध्वीमिति त्रिष्टुप् ॥ यस्माद्द्वयं यज्ञस्यास्य
जिह्वां जिह्वास्थानीयं भगवन्तमग्निमविदाम ज्ञातवन्तः लब्धवन्तो
वा । वेत्तेर्विन्दतेर्वा व्यत्ययेन शप्रत्ययः, नुमभावश्च । कीदृशीं
जिह्वां ? गुह्यामविदुषां गूहनीयाम् । गुहायां भवेति दिगादित्वा
द्यत्, 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । तादृशीं तां भक्ति-
सामर्थ्याद्वयमविदाम । तस्मादद्य अस्मिन्नह्नि, नः अस्माकमस्माभिः
क्रियमाणां देववीतिं देवभक्षं* देवपूजा वा साध्वीं शोभनां अकः
करोतु । 'छन्दसि लुङ्लुङ्ङि' इति लुङ्, 'मन्त्रे घस' इत्यादिना
च्लेर्लुक् । किञ्च—स एवाग्निः आयुः वसानः
आच्छादयन् आयुषा परिवीयमाणः अस्मान्वा आयुषा परिवार-
यन् आयुष्मतोस्मान्कुर्वन्, सुरभिस्सुगन्धिः चरुपुरोडाशादिगन्ध-
युक्तः अस्मानागादागच्छतु । पूर्वबहुद्, 'गातिस्था' इत्यादिना
सिचो लुक् । आगत्य चास्माकमायुरर्थे, अद्यास्मिन्नहनि नः
अस्माकं देवहूतिं देवा हूयन्ते अस्यामिति देवहूतिरितिः तां भद्रां
शोभनां यथोक्तमनुतिष्ठतां अकः करोतु इति । स एव लुङ् ।
देववीतिदेवहूतिशब्दयोः दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

रागात्सुरभिर्वसानो भद्रामकदेवहू-
ति नो अद्य । अक्रन्ददग्निस्तनयन्नि-

आयुः । एति । अगात् । सुरभिः । वसानः ।
भद्राम् । अकः । देवहूतिमिति देव-हूतिम् ।
नः । अद्य । अक्रन्दत् । अग्निः । स्तनयन् ।

“अग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सद्भामे संयते” *
इत्यस्य पुरोनुवाक्या—अक्रन्ददिति त्रिष्टुप् ॥ अयमाग्निरक्रन्दत्
क्रन्दतु शब्दं करोतु अस्मच्छत्रुकुलं दहन् । छान्दसो लङ् ।
स्तनयन् द्यौरिव यथा द्यौर्वनपटलसञ्छन्ना स्तनयति । स्तन-
शब्दे चुरादिरदन्तः । यद्वा—क्रन्दयतु अस्मद्रिपुकुलं गर्जन्तीव
द्यौरन्तरिक्षं ; दिवि हि गर्जन्त्यां भयेन जना महारवं कुर्वन्ति ।
किं कुर्वन्नित्याह—क्षाम क्षीणं, दग्धमस्मच्छत्रुकुलं रेरिहन्नत्यर्थं
लिहन् आस्वादयन् सर्वतो दहन् इत्यर्थः । क्षायि जायि पायि क्षये
‘भूतेपि दृश्यन्ते’ इति भूतेपि कर्मणि मनिन् प्रत्ययः । रिहे-
र्यद्गुगन्ताच्छतृप्रत्ययः, ‘नाम्यस्ताच्छतुः’ इति नुमभावः,
‘अम्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । ‘कपिलकादीनां संज्ञा-
छान्दसोर्वालो रमापद्यते’ इति रत्वम् । ‘अन्येषामपि दृश्यतेः’
इति क्षामशब्दस्य संहितायां दीर्घत्वम् । पुनश्च विशेष्यते—
धारुषस्तमजन् सम्मृक्षन् *सन्दहन् ; उपलक्षणं चैतत्, तृणगु-
ल्मलतावनस्पतीनामुवान्नित्यर्थः । किमीदृशी शक्तिरप्यस्य विद्यत
इत्याह—विहीमिति । हि यस्मादर्थे वर्तते । ईमित्यवधारणे ।

वृ द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधंस्समञ्जन् ।
सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यदा

इव । द्यौः । क्षामं । रेरिहत् । वीरुधः । समञ्ज-
निति सं-अञ्जन् । सद्यः । जज्ञानः । वीति । हि ।
ईम् । इद्धः । अख्यत् । एति । रोदसी इति ।

यस्मादयमाग्निः जज्ञानो जायमानः । जनी प्रादुर्भावे देवादिकः,
' बहुळं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । यद्वा—जन जनने जुहो-
त्यादिकः, व्यत्ययेनात्मनेपदम् । सद्य एव तत्क्षणादेव इद्धः
दीप्तः रोदसी द्यावापृथिव्यौ व्यख्यत् व्यचेष्टत व्यपश्यत्* ।
छान्दसो लुद्ध, ' अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङ्, ' हिच् ' इति
निघातप्रतिषेधः । स्वयं च भानुना तेजसा अन्तर्द्यावापृथिव्यो-
र्मध्ये आभाति समन्तात्प्रकाशते । यद्वा—रोदसी व्यख्यत्
विचष्टे यथावत्प्रकाशयति । स्वयमपि तयोर्मध्ये भाति । तस्मा-
न्महातेजसानेन किं हि नाम कर्तुं न शक्यते इति भावः ।
' भागधेयेनैवेन शमयित्वा परानभि निर्दिशति '† इति ब्राह्मणम् ।

' अभि वा एष एतानुच्यति येषां पूर्वापरा अन्वक्षः
प्रमीयन्ते पुरुपाहुतिर्ह्यस्य प्रियतमाग्नेये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्वपेत् '† इत्यस्यापीयमेव पुरोनुवाक्या । तद्वैवं योजनीयम्—
अयमेवंगुणविशिष्टोऽग्निरस्माकं पूर्वापरप्रमादहेतुं पापं क्षाम क्षीणं
यथा तथा रेरिहत् आस्वादयन् नाशयन् अनेन हविषा समिद्धः
शब्दं करोत्विति । ' भागधेयेनैवेन शमयति नेषां पुरायुपोपरः
प्र मीयते '† इति ब्राह्मणम् ।

*क—विचष्टे विपश्यति.

†स. २-२-२.

रोदसी भानुना भात्यन्तः । त्वे
वसूनि पुर्वणीक ॥ २५ ॥ होतुर्दो-
पा वस्तोरेरिरे यज्ञियासः । क्षामेव

भानुना । भाति । अन्तः । ६ त्वे इति । वसूनि ।
पुर्वणीकेति पुरु-अनीक ॥२५॥ होतुः । दोपा ।
वस्तोः । एति । ईरिरे । यज्ञियासः । क्षाम ।

‘अभि वा एष एतस्य गृहानुच्यति यस्य गृहान्दहत्यप्रये
क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्’* इत्यस्यापीयमेव पुरोनु-
वाक्या । तत्र त्वेवं व्याख्येयम्—क्षाम क्षीणं दग्धमस्मद्गृहं रेरि-
हत् आस्वांदयन्वीरुधो गृहावयवान् स्थूणावंशादीन् समञ्जन् भ-
क्षयन्नयं खल्वग्निरक्रन्दत् । तस्मादिममिदानीमेवानेन हविषा प्रसन्नं
करोमि, यथा पुनरस्मद्गृहं न धक्ष्यतीति । ‘भागधेयेर्नैवेनं
शमयति नास्यापरं गृहान्दहति’* इति ब्राह्मणम् ॥

६ तेषु त्रिष्वपि याज्या—त्वे वसूनीति त्रिष्टुप् ॥ हे पुर्व-
णीक बहुबल होतः देवानामांहातः त्वे त्वयि खलु एरिरे ।
‘सुपां सुलुक्’ इति शे आदेशः । वसूनि धनानि वासहे-
तुत्वाद्दरिष्ठानि वा धनानि हविर्लक्षणानि दोपावस्तोः रात्रा-
वह्नि च यज्ञियासः यज्ञार्हाः आर्इरिरे आभिमुख्येन प्रेरयन्ति
प्रक्षिपन्तीत्यर्थः । ईर गतो अनुदोत्तत् । ‘यज्ञार्त्विम्यां घखञौ,’
‘आज्जसेरमुक्’ । कीदृशे त्वयीत्याह—यस्मिन्पावके त्वयि

विश्वा भुवनानि यस्मिन्त्सः सौ-
भंगानि दधिरे पावके । तुभ्यं ता

इव । विश्वा । भुवनानि । यस्मिन् । समिति ।
सौभंगानि । दधिरे । पावके । तुभ्यम् । ताः ।

सति विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि सौभंगानि सौभाग्यानि सन्दधिरे सम्यग्धारयन्ति । 'सुभगं मन्त्रे' इत्यञ् । त्वदनुग्रहात् पूर्वं किमिवावस्थितानीति चेत्? उच्यते—क्षामेव क्षामक्षीणं दग्धबहुलमस्माकं शत्रुबलं [बलेन] यादृशं बलं, पूर्वापरजनमरणं वा यादृशं, गृहं वा दग्धं यादृशं तदिव पूर्वमसुभंगानि भुवनानि त्वत्प्रसादेन सुभंगानि भवन्तीति । तस्मादस्माकं शत्रुबलं पूर्वापरमरणं गृहदाहं च शमयित्वा सुभंगानस्मान्कुरु श्रीमतो यशस्विनश्च कुरु । पुनर्तेर्ष्यन्ताण्वुल्, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण पावकशब्दस्यान्तोदात्तत्वम् ॥

"अग्रये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यं कामो नोप-
नमेत् '* इत्यस्य पुरोनुवाक्या—तुभ्यं ता इति गायत्री ॥ हे अङ्गिरस्तम गन्तव्यतम गतिमत्तमेति वा । अग्नि रग्नि लधि गत्यर्थाः, अस्मादसुनि इरुडागमोः निपात्यते ; हे अग्ने तुभ्यं ताः प्रसिद्धाः विश्वाससुक्षितयः शोभना क्षितिर्गतिर्यासा ताः प्रजा । 'नञ्सुम्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—शोभनं क्षयन्ति वसन्तीति सुक्षितयो मनुष्याः । 'मन्किन्व्याख्यान' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । एथक्कामाय नानाविधेभ्यः कामेभ्यः कामसिद्धये येमिरे यमन्ति

अङ्गिरस्तम् विश्वास्सुक्षितयः पृथक् । अग्ने कामाय येमिरे । अश्याम तं काममग्ने तवोत्यश्याम रयि रयिवस्सुवीरम् । अश्याम वाजम्-

अङ्गिरस्तमेत्याङ्गिरः—तम् । विश्वाः । सुक्षितय इति सु—क्षितयः । पृथक् । अग्ने । कामाय । येमिरे । अश्याम । तम् । कामम् । अग्ने । तव । ऊती । अश्याम । रयिम् । रयिव इति रयि—वः । सुवीरमिति सु—वीरम् । अश्याम । वाजम् ।

त्वामाराधयितुमात्मानं विषेयभ्यो व्यावर्तयन्ति । व्यत्ययेनात्मने-पदम् । यद्वा—एष्यंयमयन्ति नानाविधैरुपायैरात्मानं यमयन्ति त्वामाराधयितुम् । तस्माद्द्वयमप्यस्मत्कामसिद्धये त्वामेव भजामहे इति भावः । 'स एवेनं कामेन समर्थयत्युपेनं कामो नमति' * इति व्याख्यानम् ॥

*तत्रैव याज्या—अश्यामेति त्रिष्टुप् । उत्पन्तः प्रथमः पादः ॥ हे अग्ने तं काममश्याम अशुवीमहि, यदर्धमात्मा तुभ्यं निवेदितः । अग्नू व्याप्तौ, व्यत्ययेन परस्मैपदम्, 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्, यामुडादि । तवोती तव रक्षया । अक्तेः क्तिनि ज्वरत्वरदिना ऊत्रादेशः, 'ऊतियूतिनूति' इति क्तिन उदात्तत्वं निपात्यते, वर्तयैकवचनस्य 'मुपां मुलुक्'

भि वाजयन्तोश्यामं द्युम्नमजरजरं
ते । श्रेष्ठं यविष्ठ भारताग्नें द्युम-
न्तमा भर ॥ २६ ॥ वसो पुरुस्पृ-

अभीति । वाजयन्तः । अश्यामं । द्युम्नम् ।
अजर । अजरम् । ते । श्रेष्ठम् । यविष्ठ । भारत ।
अग्ने । द्युमन्तमिति द्यु-मन्तम् । एति । भर ।
॥ २६ ॥ वसो इति । पुरुस्पृहमिति पुरु-स्पृहम् ।

इति पूर्वसवर्णादेशः । किञ्च—हे रयिवः रयिमन् । 'मतुवसोः'
इति रुत्वम्, 'छन्दसीरः' इति मतोर्वत्वम् । सुवीरं रयिम-
श्याम प्राप्नुयाम, शोभना वीराः पुत्रादयो यस्मिन्तं पुत्र-
पौत्रादिसमृद्धिहेतुं धनं प्राप्नुयाम । 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदा-
द्युदात्तत्वम् । किञ्च—वाजयन्तः वाजमद्यमात्मन इच्छन्तः ।
क्यचि 'न छन्दस्यपुत्रस्य' इतीत्वप्रतिषेधः । यदा वयं वार्ज
लिप्सामहे तदा वाजमद्यं आभिमुख्येनाशुवीमहि लिप्सेमहि ।
स्वरानवग्रहौ दुर्घटौ । यद्वा—वाजमाचक्षत इति णिच् । किञ्च—
हे अजर जरारहित अनरमक्षयं द्युम्नं यशः ते त्वत्प्रसादात्
अश्याम विभूयाम । 'नञो जरमरमित्रमृताः' इत्यजरशब्दे
उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

१० अग्रये यविष्ठाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सर्धमानः क्षेत्रे
वा सनातेषु वा * इत्यस्य पुरोनुवाक्या—श्रेष्ठमिति गायत्री ॥

हृ॒ रयि॑म् । स॒श्वि॑व॒तान॑स्त॒न्य॒तू
रो॒च॒न॒स्था अ॒ज॒रै॑भि॒र्नानं॑द॒द्भि॒र्यवि॑-

रयि॑म् । ¹⁰सः । श्वि॒तानः॑ । त॒न्य॒तुः॑ । रो॒च॒न॒स्था
इति॑ रोच॒न-स्थाः॑ । अ॒ज॒रै॑भिः । नानं॑द॒द्भि॒रिति॑

भारतेति प्रथमपादान्तः । हे अग्ने यविष्ठ युवतम् । यौतिः
एथकरणे, ' कनिन्युवृषि ' इत्यादिना यौतेः कनिन्प्रत्ययः ।
एथकर्तृतम आदाय दातः । यद्वा—तरुणतम भारत यज्ञस्य
भर्तारः ऋत्विजो भरताः । ' भृमृशि ' इत्यादिना विभर्तेरतच्प्र-
त्ययः । एतेरत्वादित भारत हे वसो वासहेतो । ' शृश्वृत्त्रिहि '
इत्यादिना वसेरुप्रत्ययः । श्रेष्ठं प्रशस्यतमं द्युमन्तं दीप्तिमन्तं
पुरुस्पहं पुरुभिर्बहुभिस्स्पहणीयम् । कर्मणि क्विप् । यद्वा—
बद्धचस्स्पहा यस्मिन् । ' परादिश्छन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् । ईदृशं रयिं धनमस्मभ्यमाभर स्पर्धमानेभ्य आच्छि-
द्यास्मभ्यं देहि । ' स एवास्माद्भक्षांसि यवयति नैनमभिचरन्
स्पृणुते '* इति ब्राह्मणम् ॥

¹⁰तत्रैव याज्या—सश्वितान इति त्रिष्टुप् ॥ यः पावकः
पावयिता शोधयिता । पुनातेर्ण्यन्तात् ण्वुलि णिलोपे उदात्तनि-
वृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । पुरुतमः बहुतमः सर्वात्मकत्वात् ।
छान्दसं प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । यद्वा—पुरूणां पूरणः । छान्दस-
स्तमप्प्रत्ययः । पुरूणि बहूनि एथूनि विस्तीर्णानि पुरोडाशा-
दीनि हवीषि भवन् भक्षयन् । मर्वं हिंसायाम् । अनुयात्यनुक्रमेण
गच्छति धनमानपृहान् । स खल्वयमग्निर्हविःप्रियोस्माभिः

ष्ठः । यः पावकः पुरुतमः पुरूणि
पृथून्याग्निरनुयाति भवन् । आयुष्टे

नानदत्-भिः । यविष्ठः । यः । पावकः । पुरुतम
इति पुरु-तमः । पुरूणि । पृथूनि । अग्निः ।
अनुयातीत्यनु-याति । भवन् । "आयुः । ते ।

हविपाराध्यत इत्यर्थः, तस्मादयमस्मच्छत्रून्विनाशयत्विति भावः ।
अधुना तस्यैव हवींषि भुञ्जानस्य गुणानाह—श्वितानः दीप्य-
मानः । श्विता वर्णे अनुदात्तेत्, ताच्छीलिकश्चानश्, लसार्व-
धातुकानुदात्तत्वाभावात् 'चित्' इत्यन्तोदात्तत्वम्, 'बहुलं
छन्दसि' इति शपो लुक् । तन्यतुः तनिता विस्तारयिता
सिद्धीनां दीप्तीनां वा । 'ऋतन्यञ्चि' इत्यादिना तनोतेर्यतु-
च्चप्रत्ययः । रोचनस्थाः रोचनेषु दीप्तिमत्स्थानेषु स्थितः । 'अनु-
दात्तेतश्च हलादेः' इति रोचतेर्युच्चप्रत्ययः । रोचनेषु तिष्ठतीति
वा तिष्ठतेः क्विप्, रुडुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अजरेभिर्जरारहितैः
अक्षीणैः । 'नजोजरमरमित्रमृता' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्, 'बहुलं
छन्दसि' इत्यैसभावः । नानदद्विरत्यर्थं नदद्वि स्तुवद्वि ऋत्विग्भिः
यजमानगणैर्वा परिवृत । यद्गुगन्ताच्छतरि 'अभ्यस्तानामादिः'
इत्याद्युदात्तत्वम् । यविष्ठः युवतमः सोयमेवंविधोऽस्मदीयेन हविषा
वृत्तोऽस्मच्छत्रून्विनाशयत्विति शेषः ॥

११६ अग्रय आयुष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेत
सर्वमायुरियाम्* इत्यस्य पुरोनुवाक्या—आयुष्ट इत्यनुष्टुप् ॥

विश्वतो दधद्यमग्निर्वरेण्यः । पुनस्ते
प्राण आयति परा यक्ष्म^१ सुवामि
ते । आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो

विश्वतः । दधत् । अयम् । अग्निः । वरेण्यः ।
पुनः । ते । प्राण इति प्र-अनः । एति । अयति ।
परेति । यक्ष्मम् । सुवामि । ते । ^{१२}आयुर्दा इत्या-
युः-दाः । अग्ने । हविषः । जुषाणः । घृतप्रतीक

हे यजमान अयमग्निर्वरेण्यः वरणीयः । 'वृञ एण्यः',
वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । ते तुभ्यं विश्वतः विश्वमायुर्दधत्
दधातु । 'इतराम्योपि दृश्यन्ते' इति द्वितीयान्तात्तसिल् ।
दधातेर्लेटि 'लेटोडाटौ' इत्यडागमः, 'घोलेपो लेटि वा'
इत्याकारलोपः । 'द्युप्त्तत्तक्षुप्वन्त.पादम्' इति संहितायां
आयुस्सकारस्य पत्वम् । यदायं प्रसीदति तदानीं गतोपि प्राणः
पुनरायति पुनराभिमुख्येनास्मान्प्राप्नोति । इ गतो मौवादिक
उदात्तेत् । यद्वा—पुनरपि* . त्वदीयः प्राण आयात्वस्य
प्रसादेन । अहमपि तदर्थं त्वदीयं शत्रुपक्षं परासुवामि नाश-
यामि । पू भेरणे तौदादिक उदात्तेत् । 'स एवास्मिन्नायुर्दधाति' †
इति घ्राहणम् ॥

^{१२}तत्रैव याज्या—आयुर्दा इति त्रिष्टुप् ॥ हे अग्ने आयु-
र्दाः अस्य यजमानस्य आयुषो दाता एषि भव । 'अन्येभ्योपि
दृश्यते' इति ददातेर्विचि कृद्भृत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हविषो

घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि। घृतं पीत्वा
 मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रर्मभि
 ॥ २७ ॥ रक्षतादिमम् । तस्मै
 ते प्रतिहर्यते जातवेदो विचर्षणे ।

इति घृत-प्रतीकः । घृतयोनिरिति घृत-योनिः ।
 एधि । घृतम् । पीत्वा । मधु । चारु । गव्यम् ।
 पिता । इव । पुत्रम् । अभीति ॥ २७ ॥ रक्षतात् ।
 इमम् । ¹³तस्मै । ते । प्रतिहर्यत इति प्रति-हर्यते ।
 जातवेद इति जात-वेदः । विचर्षण इति

जुपाणः हविस्सेवमानः भुजानः । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति
 सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । जुपी प्रीतिसेवनयोः तौदादिक
 अनुदात्तेत्, ताच्छीलिकश्चानश, हविस्सेवनशीलः, लसार्वाधातुक-
 त्वाभावात् 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम्, 'बहुलं छन्दसि' इति
 शपो लुक् । घृतप्रतीक घृतारम्भः, घृतं खल्वग्रेरारम्भः ।
 यद्वा—आधाराभिप्रायमिदं घृतयागारम्भ । घृतयोनिः घृतकार-
 णकः, ईदृशस्त्वमस्यायुर्दाः एधि इदं घृतं पीत्वा । कीदृशं ?
 मधु मधुरं चारु शोभनं निर्मलं गव्यम् । 'गोपयसोर्यत्',
 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । किं बहुनेत्याह—पिता पुत्र-
 मिवेमं यजमानं अभिरक्षतात् आभिमुख्येन रक्षतु ॥

¹³अग्रये जातवेदसे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदूतिकामः *
 इत्यस्य पुरोनुवाक्या—तस्मै त इति गायत्री ॥ हे अग्रे

अग्ने जनामि सुष्टुतिम् । दिवस्प-
रिं प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद्वितीयं परिं

वि-चक्रपणे । अग्ने । जनामि । सुष्टुतिमिति
सु-स्तुतिम् । ¹⁴दिवः । परीति । प्रथमम् । जज्ञे ।
अग्निः । अस्मत् । द्वितीयम् । परीति । जातवेदा

जातवेदः जातप्रज्ञ । यद्वा—जातानां भूतानां वेदितः । ' गति-
कारकयोरपि ' इत्यमुन् । विचर्पणे विविधदर्शन [विविधचर्पणे]
विविधमनुष्य, एतेषामुत्पादकत्वात् । तस्मै ते तादृशाय तुभ्यं
प्रतिहर्यते कामयमानाय वक्ष्यमाणां स्तुतिम् । यद्वा—प्रतिगन्तु-
मिच्छते । यद्वा—प्रतिगृह्यते* । हर्ये गतो । सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं
जनामि जनयामि । जनेर्ष्वन्ताहृद्, ' बहुलं संज्ञाछन्दसोः ' इति णिलुक् । जातवेद इत्यस्यामन्तितस्याप्यविद्यमानवच्चात्
विचर्पण इत्येतदपि न निहन्यते । अग्ने इत्यस्याविद्यमानत्वात्
जनामीति तिङन्तं न निहन्यते । ' मन् क्तिन् व्याख्यान ' इति
सुष्टुतिशब्दस्थान्तोदात्तत्वम् । अन्ये खलु दुराराधाः स्तुतिमपि
न गृह्णन्ति, त्वं तु स्तुतिं च प्रतिगृह्णासि, ददासि चेप्सितानि ।
तस्मात् स्तुतिप्रियाय ते स्तुतिं जनयामि । त्वं च तां प्रतिगृह्य
यजमानं भूर्ति गमयेति भावः । ' स एवैनं, भूर्ति गमयति
मवत्येव '† इति ब्राह्मणम् ॥

¹⁴तत्रैव याज्या—दिवस्परीति त्रिष्टुप् ॥ अध्यर्थे परिशब्दः ।
दिवस्परी द्युलोकस्योपरि दिवः अधि अग्निः प्रथमं जज्ञे आदि-

*स. ग—स्तुतिम् । यद्वा—प्रतिगच्छते प्रतिगृह्यते. †स. २-२-३.

ज्ञातवेदाः । तृतीयमप्सु नृमणा
अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः ।

इति ज्ञात-वेदाः । तृतीयम् । अप्स्वित्यप्-सु ।
नृमणा इति नृ-मनाः* । अजस्रम् । इन्धानः ।

त्यात्मना अजनिष्ट । 'पञ्चम्या' परावध्यर्थे ' इति विसर्जनी-
यस्य सत्वम्, अत एव ज्ञापकात्पञ्चमी । अस्मत् अस्मत्
परि अस्मास्वधि द्वितीय जज्ञे द्वितीय जन्माकरोत् वैश्वानरा-
त्मना । जातवेदा जाताना भूताना वेदिता, जातघनो वा
अप्स्वन्तरिक्षे तृतीय जज्ञे तृतीये जन्म चकार वैद्युतात्मना ।
यद्वा—अप्सु सलिले और्वात्मना जज्ञे । अजस्र सर्वदा सर्वेष्वपि
जन्मसु, नृमणा नृपु मनो यस्योपकरोमीति* स नृमणा । 'परा-
दिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्, 'छन्दस्यृदवग्रहात्'
इति णत्वम् । सर्वदा प्रज्ञानामेवोपकारार्थं जज्ञे इति । तमेनमेव-
गुणक इन्धान समिच्चरुपुरोडाशाद्यैस्सन्दीपयन् । इन्धी दीप्तौ,
रौधादिक, अनुदात्तेत्, 'श्रान्नलोप' 'विभाषा वेण्विन्धानयोः'
इत्याद्युदात्तत्वम् । स्वाधी स्वा आर्त्मीयैव धीर्यस्य स स्वाधी-
स्वकर्मनिरत । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घ-
त्वम्, पूर्ववदुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा—स्वमात्मान ध्यायतीति
स्वाधी आत्मनिष्ठ । 'ध्यायतेस्सम्प्रसारण च' इति क्विप् ।
इन्धान कर्मनिष्ठ, इन्धानश्च स्वाधीश्च एनं जरते स्तौति ।
नृ वयोहानौ छन्दसि स्तुतिकर्मा चौरादिक आधृषीय, व्यत्य-
येनात्मनेपदम् ॥

शुचिः पावक वन्द्योऽग्ने वृहद्वि रोच-
से । त्वं घृतेभिराहुतः । दृशानो

एनम् । जरते । स्वाधीरिति स्व-धीः । ¹⁵शुचिः ।
पावक । वन्द्यः । अग्ने । वृहत् । वीति । रोचसे ।
त्वम् । घृतेभिः । आहुत इत्या-हुतः । ¹⁶दृशानः ।

¹⁵ अग्रये रुक्मवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्कामः *
इत्यस्य पुरोनुवाक्या—शुचिरिति गायत्री । वन्द्योन्तः प्रथमः
पादः ॥ हे अग्ने । पादादित्वान्न निहन्यते, पाष्ठिकमामन्त्रिता-
द्युदात्तत्वम् । पावक शोधक, त्वं खलु शुचिशुद्धः न केवलं
शोधयिता वन्द्यस्तुत्यश्च सर्वेषाम् । ' ईडवन्दवृशंस ' इत्याद्युदा-
त्तत्वम् । स त्वं घृतेभिः घृतेः । ' बहुलं छन्दसि ' इत्येसभावः ।
अनेकपात्रगतत्वाद्बहुवचनम् । तैराहुतः आभिमुख्येन मर्यादया
वा हुतः । ' गतिरनन्तरः ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृहत्
भृशं विरोचसे विविधमनेरुप्रकारं दीप्यसे । त्वं हि शुचित्वादि-
गुणैः प्रागेव रोचसे, अधुना तु घृतेरप्याहुतो वृहद्विरोचसे । स
त्वमस्मिन्यनमाने रुचं देहीति भावः, शेषो वा । ' स एवास्मि
घृचं दधाति रोचत एव * इति ब्राह्मणम् ॥

¹⁶ तत्रैव याज्या—दृशान इति त्रिष्टुप् ॥ ' अत्र प्रयाजान्मे '†
इत्यग्निना हवींषि प्रार्थयता ' अग्नेश्च दीर्घमायुरस्तु देवाः '†
इत्यायुश्च प्रार्थितम् । ' तव प्रयाजाः '† इत्यादिना च देवैः

रुक्म उर्व्या व्यद्यौद्दुर्मर्पमायुश्श्रि-
ये रुचानः । अग्निरमृतो अभवद्द-

रुक्मः । उर्व्या । वीति । अद्द्यौत् । दुर्मर्पमिति
दुः-मर्पम् । आयुः । श्रिये । रुचानः । अग्निः । अमृ-
तः । अभवत् । वयोभिरिति वयः-भिः ॥ २८ ॥

प्रत्तानीति दाशतये श्रूयते । तदिदमत्रोच्यते—दृशानः साध्वंश-
निरूपकः । ' युधिबुधिदृशः किञ्च ' इत्यानच्प्रत्ययः । रुक्मः
रोचनशीलः दीप्तिमान् उर्व्या महत्या । तथा दीप्त्येति सामर्थ्या-
द्भ्रम्यते । अयं व्यद्यौत् विविधं प्राप्तावान् । द्यु अभिगमने,
आदादिकः, अतो लङ्, ' उतो वृद्धिर्लुकि हलि ' इति वृद्धिः ।
किं प्राप्तावान्? दुर्मर्पं दुर्धर्मं अन्यैरप्रघृष्यमायुर्जीवनमन्नं वा ।
कीदृशः? श्रिये श्रयणाय सेवायै तादृशस्यायुषो लाभाय रुचान
इच्छन् । व्यत्ययेन लसार्वाधातुकानुदात्तत्वाभावः । ताच्छीलिको
वा चानश् । किञ्च—अतोयमग्निरमृतोभवत् अमरणधर्मा बभूव ।
वयोभिरन्नैर्देवदत्तैः प्रजातिभिः । यद्यस्मादेनमग्नि द्यौः द्युलोक-
वासी देवगणः तात्स्थ्याल्लक्षणया द्यौरिति व्यपदिश्यते । अज-
नयत् एवंगुणकमकरोत् । सुरेताः . अमोघबीजः । ' सोर्मनसी '
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तस्मादमृतो भवेति । यद्वा—अयमग्निः
दुर्मर्पमायुर्जीवनमन्नं वा श्रिये श्रियितुं देवेभ्यो लब्धुं रुचान
इच्छन् । तुमर्थे केप्रत्ययः, ' दृशे विख्याते च ' इति चका-
रस्य अनुक्तसमुच्चयार्थत्वात् । रुक्मः पूर्वमेव द्योतनशीलः अघु-
नाभीष्टवरलाभेन उर्व्या महत्या दीप्त्या व्यद्यौत् व्यद्युतत् विविधं

योभिः ॥ २८ ॥ यदेनं द्यौरजनय-
त्सुरेताः । आ यदिपे नृपतिं तेज

यत् । एनम् । द्यौः । अजनयत् । सुरेता इति
सुरेताः । १७ एति । यत् । इपे । नृपतिमिति
नृपतिम् । तेजः । आनट् । शुचि । रेतः ।

दीप्तवान् । द्युत दीप्तौ, 'द्युद्भ्यो लुङि' इति परस्मैपदम्,
विकरणव्यत्ययेनाड् बाधित्वा च्लेस्सिजादेश, तस्य 'छन्दस्यु-
भयथा' इति सार्वधातुकत्वादिडभाव, हलन्तलक्षणा वृद्धि,
'बहुल छन्दसि' इतीडभाव, हलङ्च्वादिसयोगान्तलोपो ।
अत्रैव हेतुमाह—अमृत खल्वय वयोभिरभवदिति । तदपि कुत
इत्याह—यदेन द्यौरैवविधमजनयदिति । तस्मादयमस्मद्गतान्यात्मी-
यानि हवीषि गृहीत्वा यजमाने रुच दधात्विति शेष ॥

१७ अत्रये तेजस्वते पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेत्तेजस्काम *
इत्यस्य पुरोनुवाक्या—आ यदिति त्रिष्टुप् ॥ यत्तेज शुचि
शुद्ध, नृपतिं मनुष्याणां रक्षकम् । 'पातेर्ङिति' 'परादिश्छन्दसि'
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । निपिक्त वृष्ट रेत उदक आनट्
अश्रुते प्राप्नोति इपे अन्नाय सस्यादिनिष्पत्तये । न हि वृष्ट-
मात्रमुदकं तदुत्पादने शक्तमपितु पार्थिवेनाग्निना संयुक्तम् ।

*स २-२-३ ऋ — . संयुक्तम् । केवलोदकेनास्विभो नश्यत् । पुरेवतप्रय ।
त — . ...केवलं प्युद..... । पुरेवतर्षय ।

आनृचि रेतो निपिक्तुं द्यौरभीकै ।

अग्निशर्धमनवद्यं युवानञ् स्वाधि-

निपिक्तुमिति नि-सिक्तम् । द्यौः । अभीकै ।

अग्निः । शर्धम् । अनवद्यम् । युवानम् । स्वाधि-

यमिति स्व-धियम् । जनयत् । सूदयत् । च ।

अशू व्याप्तौ, व्यत्ययेन परस्मैपदम्, व्यत्ययेनेव श्रम्प्रत्ययः,
 व्रश्चादिना पत्वमाडागमः । आडाभिमुख्ये, अयमाभिमुख्येन प्रा-
 पत् । सोमिः द्योर्दीप्यमान । दिवे क्विप् । अभीकै आसन्ने
 काले अचिरादेव वक्ष्यमाणगुणविशिष्ट यजमान जनयत् जनयतु ।
 जनेल्लेट् । शर्धं बलवन्तं अनवद्यमवद्यरहितम् । 'नञ्मुभ्याम्'
 इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । युवान तरुण स्वाधियं स्वकर्मनिर-
 तं, स्वात्मनिष्ठं वा । ईदृश यजमान कुर्यात्, सूदयच्च सूदयतु
 च । कि? यजमानस्य पापम् । पूर्व्वेलेट्, तिङ् परत्वान्न
 निहन्यते । ईदृशो हि पुरुषस्तेजस्वी भवतीति । 'स एवास्मि-
 न्तेजो दधाति तेजस्व्येव भवति'* इति ब्राह्मणम् । केचि-
 दाहुः—यदिति लिङ्गव्यत्यय, यमग्निं शर्धमनवद्यं युवानं स्वा-
 धियं नृपति वृष्टमुदकमानट् सोमिर्दीप्यमान क्षिप्रमेव यजमानस्य
 तेजो जनयतु तेजोविरोधि च सूदयतु इति । 'चादिपु च'
 इति द्वितीयस्य तिङो निघातप्रतिषेध, तिङः परत्वात् ॥

यं जनयत्सुदयञ्च । स तेजीयसा
मनसा त्वोत उत शिक्ष स्वपत्यस्य

¹⁸सः । तेजीयसा । मनसा । त्वोतः । उत । शिक्ष ।
स्वपत्यस्येति सु-अपत्यस्य । शिक्षोः । अग्ने ।

¹⁸तत्रैव याज्या—स तेजीयसेति त्रिष्टुप् ॥ हे अग्ने स यज-
मानः पूर्वोक्तगुणविशिष्टो यस्त्वया तेजस्वीति सः तेजीयसा
तेजस्वितरेण मनसा, तेजनं तेजः तद्धता निशिततरेण सावधाने-
नेत्यर्थः । ‘अस्मायामेधास्त्रजो विनिः,’ ‘विन्मतोर्लुक्,’ ‘टः’
इति टिलोपः । त्वोत त्वया उतस्त्वयेव रक्षितोस्त्वांति शेषः ।
‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तत्र त्वदूत
इति वक्तव्ये षपोदरादित्वाद्ब्रह्मजनलोपः । उत अपि च स्वप-
त्यस्य शोभनपुत्रपौत्रादे । ‘नञ्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्व-
म् । शिक्षो शक्तुमिच्छत । ‘सनिमीमा’ इत्यादिना इस्भावोऽ-
भ्यासलोपश्च, ‘सनाशंसभिक्ष उः’ । नृतमस्य मनुष्यतमस्य
मनुष्योत्तमस्य यजमानस्य राय धनानि शिक्ष यजमानकार्यसम-
र्थान्कतुं कृतसङ्कल्पोभव* । सन्नन्ताछोट्, जिज्ञासाया अवि-
वक्षितत्वात् ‘शिर्धेर्भिज्ञासायाम्’ इत्यात्मनेपदाभावः । यजमाना-
य देहीति विवक्षितम् । प्रभूतो प्रभवार्थं यजमानस्य, यथायं
लोके तेजस्वी भवति तदर्थमित्यर्थः । निमित्तात्कर्मसंयोगे
सप्तमी, ‘तादौ च’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विश्व—
ते तव प्रसादाद्द्वयं सुष्टुतयः शोभना स्तुतिर्येषां तादृशास्त्वद्धि-

शिक्षोः । अग्ने रायो नृतमस्य
 प्रभूतौ भूयाम ते सुष्टुतयश्च वस्वः ।
 अग्ने सहन्तमा भर द्युमस्य प्रास-

रायः । नृतमस्येति नृ-तमस्य । प्रभूताविति
 प्र-भूतौ । भूयाम । ते । सुष्टुतय इति सु-स्तुतयः ।
 च । वस्वः । ¹⁹अग्ने । सहन्तम् । एति । भर ।

पयामेव शोभनां स्तुतिं सदा कुर्वन्तः, वस्वः वसुमन्तो भूयाम
 भवेम अमोघप्रयत्नास्यामेति भावः । भवतेर्विध्यादि लिङ्,
 'बहुलं छन्दसि ? इति शपो लुक् । 'लुगकारेकाररेफाश्च'
 इति वसुशब्दात्परस्य मत्वर्थीयस्य लुक्, 'जसादिपु वा
 वचनं छन्दसि प्राङ्गौ चङ्गुपधाया' इति गुणाभाव, 'वा
 छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घाभाव द्वस्वादपि भविष्यतीति* ।
 यद्वा—तव प्रभूतौ प्रभावे वयं भूयाम प्रभावानुगुणमस्मासु कुर्वि-
 ति भावः । तदेवाह—सुष्टुतयस्त्वामेव स्तुवन्तो वयं वसुमन्त-
 स्स्याम, यथा ते प्रभावो न हीयत इति ॥

¹⁹ अग्रये साहन्त्याय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सीक्षमाणः ।
 इत्यस्य पुरोनुवाक्या—अग्ने सहन्तमित्यनुष्टुप् ॥ हे अग्ने
 सहन्तमभिमवन्तं पराभिभवक्षमं पर्याप्तमित्यर्थः । ईदृशं रथि
 धनमाभर आहर । 'ह्रमहोर्भश्छन्दसि' इति । द्युमस्य यशस्विनः

*क.—भविष्यतीति वक्ष्यामः.

†क.—यया मे प्रह्वितो.

इति. २-२-३.

हां रयिम् । विश्वा यः ॥ २९ ॥

चर्षणीरभ्यासा वाजेषु सासहत् ।

द्युन्नस्य । प्रासहेति प्र-सहा । रयिम् । विश्वाः ।

यः ॥ २९ ॥ चर्षणीः । अभीति । आसा ।

पुरुपस्यास्मदमित्रभूतस्य प्रासहा प्रहसनेन तादृशमस्मदमित्रमभिभूय तदीयं रयिमस्मभ्यमाभर आहर । पह मर्षणे चौरादिकः उदात्तेत् आधृपीय, तस्मादावे क्तिप्, 'नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिपु कौ' इत्युपसर्गस्य दीर्घत्वम् । यो भवान् विश्वाश्चर्षणी मनुष्यसेना अस्मद्विपक्षभूताः वाजेष्वन्नेषु निमित्तभूतेषु । उपलक्षणं चैतत् । अस्माकमन्नादिकं साधयितुं अभि-सासहत् अभिभवतु । कि कुर्वन्नित्याह—आसा* आसनमात्रेणैव । आसे क्तिप्, 'सावेकान' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सहेल्लेदि 'बहुलं छन्दसि' इति शपश्शु, द्विर्वचने तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम् । यद्वा—यद्गुगन्तात् 'लेटोडाटो' इत्यडागमः तुजा-दित्वाभावे, अजादेरभावात् 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वा-भावः, 'अच्यनिदि' इत्यत्र हि 'दित्यजादौ' इत्युक्तम् । 'अनुदात्ते च' इति तर्हि प्राप्नोति? 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्ध-धातुकत्वात् न भविष्यतीत्यदोष । यद्वा—नुरादिष्यन्तात् 'छ-न्दसि लुङ्ङिटः' इति लुङ्ङादि, वर्णव्यत्ययेनाभ्यासस्याकारः, 'चडचन्यतुरस्याम्' इत्युपोत्तमस्योदात्तत्वम् ॥

तमग्ने पृतनासह* रयि* सहस्व
आ भर । त्व* हि सत्यो अद्भुतो दाता
वाजस्य गोमंतः । उक्षान्नाय वशा-

वाजेपु । सासहत् । ²⁰तम् । अग्ने । पृतनासहमिति
पृतना-सहम् । रयिम् । सहस्वः । एति । भर ।
त्वम् । हि । सत्यः । अद्भुतः । दाता । वाजस्य ।
गोमंत इति गो-मंतः । ²¹उक्षान्नायेत्युक्ष-अन्नाय ।

²⁰तत्रैव याज्या—तमग्ने पृतनासहमित्यनुष्टुप् ॥ हे अग्ने
सहस्व महाबल । 'मनुवसो' इति रुत्वम् । पृतनासह सर्व-
शत्रुसेनाभिभवनसमर्थं तत्र पर्याप्तं रयिं धन आभर आहर ।
पूर्ववद्भत्वम् । सहे क्विप्, रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यस्मा-
च्चमेव सत्य अवितथ अद्भुत आश्चर्यभूत वाजस्यान्नस्य दाता
गोमंत गोसहितस्य वाजस्य* दातेत्यर्थः । तस्मात्तादृशमन्न-
मस्मभ्य देहि येन वयं शत्रून्भिभविष्याम इति ॥

²¹अग्नेन्नवते पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेद्य कामयेतान्न-
वान् स्याम्'† इत्यस्य पुरोनुवाक्या—उक्षान्नायेति गायत्री ॥
उक्षा अन्न यस्य तस्मै । एव वशान्नाय । सोमपृष्ठाय सोमे हविषि
स्थितानि पृष्ठानि स्तोत्राणि यस्य स सोमपृष्ठ, पृष्ठस्तोत्रेण
सोमेनाराध्यत इत्यर्थः । व्यधिकरणो बहुव्रीहि ! मत्वर्थीयो

*क—सहितस्य गवां च

†स २-२४

‡स—स सोमपृष्ठ स्तोत्रदीने.

त्रायु सोमपृष्ठाय वेधसे । स्तोमै-
विधेमाग्रये । वद्मा हि सूनो अस्य-
द्भ्रसद्वा चक्रे अग्निर्जनुपाज्मानम् ।

वशात्रायेति वशा—अत्राय । सोमपृष्ठायेति सोम-
पृष्ठाय । वेधसे । स्तोमैः । विधेम । अग्रये ।
^{२२}वद्मा । हि । सूनो इति । असिं । अद्भ्रसद्वेत्यद्भ्र-
सद्वा । चक्रे । अग्निः । जनुपा । अज्म । अत्रम् ।

षाऽकारः, सोमवन्ति पृष्ठानि यस्येति । वेधसे विधाने मेधा-
विने । उञ्छादित्वादन्तोदात्तत्वम् । ईदृशायाग्रये तुभ्यं स्तोमै-
स्तोत्रैर्विधेम परिचरेम, एवगुणकं त्वां परिचरेम इत्यर्थः ।
विधविधाने तौदादिकः । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति सम्प्र-
दानत्वाच्चतुर्थी, द्वितीयार्थे वा विभक्तिव्यत्ययेन । एवमस्माभि-
स्तुतस्त्वं यजमानमन्नवन्तं कुरु* । 'स एवैनमन्नवन्तं करोत्य-
न्नवानेव भवति'† इति ब्राह्मणम् ॥

^{२२}तत्रैव याज्या—वक्षाहीति त्रिष्टुप् ॥ हे सूनो पुत्र । कस्य ?
सहसः यजमानस्य वा । यद्वा—पुत्रवत्सर्वेषामभिमतकारिन् ।
सूनुवत्सूनुः उपचारपदं वा । अथवा सोता सूनुः सर्वस्योत्पादकः ।
सूतेः 'मुपः कित्' इति नुप्रत्ययः । स त्वं वद्मासि, वदत्यन-
येति‡ वद्मा वाक्, त्वं वाग्निन्द्रियम् । तस्यापि कारणं प्राणो

*क—कुर्वेति शेषः

†क—अयोप.

†स. २-२-४.

‡प्र. ग—...येति तद्भावात्.

स त्वं न ऊर्जसन् ऊर्जं धा राजैव

सः । त्वम् । नः । ऊर्जसन् इत्यूर्ज-सने । ऊर्जम् ।

वा, त्वया हि सर्वे वदन्ति । असीत्यस्य 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः । वद्माशब्दउञ्छादिषु द्रष्टव्यः । पुनश्चाग्निर्विशेष्यते—अद्मसद्मा अद्यत इत्यद्मा अद्मम् । अदेर्मनिन्प्रत्ययः । अद्मनि सीदन्तीत्यद्मसद्मा । 'अन्येभ्योपि दृश्यते' इति सदेर्वनिप्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'सोमभुग्विभजन्तिष्ठन्नाहारमजरः कविः'* इति जन्तूनां स्थितिहेतुत्वेन प्रवर्तक इत्यर्थः । यद्वा—हवीरूपेन्द्रे प्राणिनां स्थित्यर्थमेव त्वं सीदसीति । यस्मादेवमत एव खलुं अग्निर्भगवान् जनुषा जन्मना जायमान एवाङ्गं चक्रे उत्पादितवान् । मध्यमस्य वा प्रथमव्यत्ययः । 'जनेरुसिः' इत्युसिप्रत्ययः । कीदृशङ्गं? अज्म अजन्त्येतत्सर्वेपि भोक्तृत्वेनेत्यज्म, सर्वाभिलषितामित्यर्थः । अजेर्मनिन्, 'बलादावार्धधातुके वेप्यते' इति वीभावाभावः । यस्मादेवं त्वं सर्वेषां प्राणभूतोसि प्राणस्य च स्थित्यर्थमन्नमुत्पादितवान् तस्मात्स तादृग्विधस्त्वं नः अस्मभ्यमूर्जं अन्नं रसं वा धाः देहि । दधातेर्लेटि 'बहुळं छन्दसि' इति शपो लुक् । हे ऊर्जसने ऊर्जसोन्नस्य दाता सम्भक्ता वा । 'छन्दसि वनसन्' इत्यादिनेन्प्रत्ययः, षपोदरादित्वाद्द्व्यङ्जनस्य लोपः । यद्वा—ऊर्जा रसेन तद्दत्तां रसवतां अन्नादीनां दातः । ऊर्जशब्दान्मत्वर्थीयोकारः । पुनरपि प्रार्थितस्य शीघ्रप्रदानार्थं प्ररोचयन् स्तौति—हे अग्ने राजेव जेः यथा राजा सन्निधिमात्रेणानायासेन शत्रुं जयत्येवं त्वं शत्रुं जयसि । जयतेर्लेटि पूर्ववच्छपो लुक् । किञ्च—अवृके, वृका हिंसकाः काम-

जेरवृके क्षेप्यन्तः । अग्र आयूँ-
पि ॥३०॥ पवस आ सुवोर्जमिषं
च नः । अरे वाधस्व दुच्छुनाम् ।
अग्रे पवस्व स्वपा अस्मे वर्चस्सु-

धाः । राजा । इव । जेः । अवृके । क्षेपि । अन्तः ।
²³अग्रे । आयूँपि ॥ ३० ॥ पवसे । एति ।
सुव । ऊर्जम् । इपम् । च । नः । अरे । वाधस्व ।
दुच्छुनाम् । ²⁴अग्रे । पवस्व । स्वपा इति सु-अपाः ।

क्रोधादयः, तद्रहिते पुरुषे स्वात्मनिरते अन्तः मध्ये तदीये हृदये
क्षेपि क्षयसि निवससि तमनुगृहीतुम् । क्षि निवासगत्योः, पूर्व-
वच्छपो लुक् । स त्वं यजमानमन्नवन्तं कुर्विति ॥

²³अग्रये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्रये पावका-
याम्रये शुचये ज्योगामयावी* इत्यस्ति त्रिहाविक्रेष्टिः । तत्रा-
ग्रये पवमानायेत्यस्य पुरोनुवाक्या—अग्र आयूंपीति गायत्री ॥
हे अग्रे आयूंपि जीवनान्यन्नानि वास्मदीयानि त्वं खलु पवसे
शोधयसि, यथा वर्धन्ते, यथा वा न क्षीयन्ते । अत ऊर्जं
रसं क्षीरादिकमिषमन्नं चास्मभ्यमासुव आभिमुख्येन सुव प्रेरय
उत्पादयेत्यर्थः । अरे दूरे नीत्वा वाधस्व वाधय नाशय
दुच्छुनामुपद्रवं ज्योगामयावित्वलणम् । 'उत यदीतासुर्भवति
जीवत्येव'* इति ब्राह्मणम् ॥

²⁴तत्रैव याज्या—अग्रे पवस्वेति गायत्री ॥ हे अग्रे स त्वं

वीर्यम् । दधत्पोप^२ रयिं मयि ।
अग्ने पावक रोचिपा मन्द्रया देव

अस्मे इति । वर्चः । सुवीर्यमिति सु-वीर्यम् । दधत् ।
पोपम् । रयिम् । मयि । ^{२५}अग्ने । पावक ।
रोचिपा । मन्द्रया । देव । जिह्वया । एति ।

पवस्व स्वपाः शोभनकर्मा । 'सोर्मनसी अलोमोपसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अस्मे अस्मभ्यम् । 'सुपां सुलुक्' इति शेआदेशः । वर्चः बलं, सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं पवस्व शोधय वर्धय । 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अग्ने इत्यस्याविद्यमानत्वात् पवस्वेति न निहन्यते । किं कुर्वन्नित्याह—
पोपं पुष्टि रयिं धनं च मयि दधत् धारयन् स्थापयन् वर्चो मे धेहीति । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । 'यदग्नये पवमानाय निर्वपति पुनात्येवैनम्'* इति ब्राह्मणम् ॥

^{२५}अग्नये पावकायेत्यस्य पुरोनुवाक्या—अग्ने पावकेति गायत्री ॥ हे अग्ने पावक शोधक । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' इति पूर्वस्याविद्यमानवच्चनिषेधात्परमामन्त्रितं निहन्यते । रोचिपा रोचनशीलया मन्द्रया श्लक्ष्णया मदनशीलया वा हे देव जिह्वया त्वदीयया वाचा वा देवानावक्षि आवह आह्वय यक्षि च यज्ञ च । उभयत्रापि लेटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्, तिङः परत्वाद्यक्षीति न निहन्यते, 'चादिपु च' इति द्वितीया तिङ्भिभक्तिर्न निहन्यते । इष्ट्वा च देवान्यजमानस्य अभिमतं रसं

जिह्वया । आ देवान् वक्षि यक्षि
 च । स नः पावक दीदिवोग्रे देवाः
 इहा वह । उप यज्ञः हविश्च नः ।
 अग्निश्शुचिं व्रततमश्शुचिर्विप्रश्शु-

देवान् । वक्षि । यक्षि । च । ²⁶सः । नः । पावक ।
 दीदिवः । अग्ने । देवान् । इहा । एति । वह ।
 उपेति । यज्ञम् । हविः । च । नः । ²⁷अग्निः ।
 शुचिं व्रततम इति शुचिं व्रत-तमः । शुचिः । विप्रः ।

सम्पादयेति भावः । 'पूत एवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति'* इति च
 ब्राह्मणम् ॥

²⁶तत्रैव याज्या—स नः पावकेति गायत्री ॥ हे अग्ने पावक
 शोधक दीदिव दीप्यमान । 'छन्दसि लुङ्ङिटः' इति दिवोर्लिट्
 'कमुश्च' इति कसुरादेशः, 'वस्वेकानाद्वासाम्' इति नियमा-
 दिडभावः, वलि लोपः, तुनादित्वादभ्यासस्य दीर्घः, 'उगि-
 दचाम्' इति नुम्, 'मतुवसोः' इति रुत्वम् । स त्वं नः
 अस्माकमिहास्मिन्कर्मणि देवानावह । आहूय च नः अस्माकमिमं
 यज्ञं च हविश्च उपावह देवेभ्य उपहर, देवान्प्रापयेत्यर्थः ।
 देवानित्यस्य नकारस्य संहितायां पूर्ववद्गुत्वानुनासिकानुस्वाराः ॥

* ²⁷अग्ने शुचये'* इत्यस्य पुरोनुवाक्या—अग्निश्शुचिं व्रत-

चिः कविः । शुचीं रोचत आहुतः ।

उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्तः ।

शुचिः । कविः । शुचिः । रोचते । आहुत इत्या-
हुतः । ²⁸उदिति । अग्ने । शुचयः । तव । शुक्राः ।

तम इति गायत्री ॥ अयमग्निस्स्वयमेव तावत् शुचिव्रततमः
शुद्धकर्मतमः शुद्धाद्गतमो वा । अग्नित्वादेव सर्वमेतत्सम्बन्धि
शुद्धमित्यर्थः । किञ्च—यस्मादयं विप्रः मेधावी ब्राह्मणो वा
ततोपि शुचिशुद्धः ; तदस्य द्वितीयं शुद्धिकारणमित्यर्थः ।
किञ्च—यतश्चायं कविः क्रान्तदर्शनः वशीकृतवाङ्मयो वा ततश्च
शुचिशुद्धः ; तृतीयमिदं शुद्धिकारणम् । अथ चतुर्थमुच्यते—
यस्मादयमाहुतः मर्यादया शास्त्रोक्तविधिना हुतस्ततोपि हेतोरि-
दानी शुचिर्भूत्वा रोचते । ' गतिरनन्तर ' इति पूर्वपदमकृति-
स्वरत्वम् ॥

²⁸तत्रैव याज्या—उदग्ने इति गायत्री ॥ हे अग्ने तव शुक्रा-
स्तेजोविशेषाः शुचयश्शुद्धाः भ्राजन्तो दीप्यमानाः । व्यत्ययेन
परस्मैपदम् । उदीरते उद्गच्छन्ति । ईर गतौ आदादिकः
अनुदात्तैत्, ' आत्मनेपदेष्वन्तः ' इत्यदादेशः । किञ्च—तत्रैव
स्वभूतानि सर्वाणि तानि ज्योतीषि अर्चयः अर्चयश्च त्वदीया
एव । यद्वा—तवार्चयः अर्चयितारः यागादिभिराराधयितारः
ज्योतीषि भवन्ति ज्योतीरूपास्तम्पद्यन्ते । अर्चयन्तात् ' अच

ईरते । तव ज्योतीर्ऽप्यर्चयः ॥ ३१ ॥

भ्राजन्तः । ईरते । तव । ज्योतीर्ऽपि ।
अर्चयः ॥ ३१ ॥

पुरुनिष्ठः पुर्वणीक भराभि वयोभिर्य आयूर्ऽपि
विप्रश्शुचिश्चतुर्दश च ॥ १४ ॥

देवस्य रक्षोहणो विभूस्त्वः सोमात्यन्यानगा-
पृथिव्या इपे त्वा ददे वाक्ते सं ते समुद्रः हविष्म-
तीर्ददे त्वमग्ने रुद्रश्चतुर्दश ॥ १४ ॥

देवस्य गमध्ये हविष्मतीः पवस
एकत्रिंशत् ॥ ३१ ॥

देवस्यार्चयः ॥

हरिः ओम् तत्सत्.

इः ' इतीप्रत्ययः । यत एवं महाप्रभावस्त्वं तस्मादस्मदभिमतं
शीघ्रं सम्पादयेति भावः ॥

इति यजुर्वेदविवरणे तृतिये चतुर्दशोनुवाकः.

इति भट्टकौशिकभास्करमिश्रविरचिते ज्ञान-
यज्ञाख्ये यजुर्वेदभाष्ये प्रथमे काण्डे
तृतीयः प्रपाठकः.

APPENDIX.

काण्डानुक्रमणिका.

अथ काण्डक्रमः.

पुरोडाशीयम^१ध्वरग्रहदाक्षिणान्यग्रथाधेयपुनरा-
धेये^२ अग्रचुपस्थानमैष्टिकं^३ याजमानं^४ तद्विधिर्वाजपे-
५

‘काण्डशेषान्यथा काण्डम्’ इति वचनात् काण्डशेषसंयुक्तानि
काण्डानि क्रमेण निर्दिश्यन्ते—

- ^१सं—१मे काण्डे १मे प्रश्ने १मानुवाकमारम्य १३शानुवाकपर्यन्तम्.
^२सं—१,२,१-१३. ३,१-१३. तच्छेषः द्वा-१,४,८मानुवाकः
द्वा-१,१,१मानुवाकश्च.
^३सं—१,४,१मानुवाकमारम्य ३६शानुवाकपर्यन्तम्. तत्र ३०शा-
नुवाकादूर्ध्वं. आ ३, १६शानुवाकमारम्य २१शानुवाकपर्यन्तं तच्छेषः.
^४सं—१,४,३७शानुवाकमारम्य ३९शानुवाकपर्यन्तम्.
^५द्वा—१,२,१मानुवाक. द्वा-१,१,७मानुवाकश्च ॥ आधानविधिः-
द्वा-१,१,२यानुवाकमारम्य ६शानुवाकपर्यन्तम्. द्वा. १,१,
८मानुवाकमारम्य १०मानुवाकपर्यन्तं च ॥
^६सं—१,९,३यानुवाकः । पुनराधेयविधिः सं-१,९,१-२वाकौ.
४थानुवाकश्च । द्वा-१,३,१मानुवाकश्च ॥
^७सं—१,९,९-६नुवाकौ १०मानुवाके १-६मन्त्राः. अग्न्युपस्थानविधिः
सं-१,९,७-८-९वाकाः.
^८सं—१,९,१०मानुवाकः ७ममन्त्रादिः. ६,१-६शानुवाकाः ॥
ऐष्टिकयाजमानविधिः सं-१,६,७ मानुवाकमारम्य ११शानुवाकप-
र्यन्तम्. सं-१,७,१. ३-६अनुवाकाश्च.
^९३-१५१५.

¹⁰यस्तद्विधी ¹¹राजसूयः ¹²काम्याः ¹³पशवश्चेष्टयो
¹⁵दाश्यं ¹⁶ब्राह्मणमुपानुवाक्यमग्निस्तद्विधिर्द्वे ¹⁷काण्डे
¹⁸पूर्वं ¹⁹द्विचत्वारिंशिकमुत्तरं त्रैशिकं ²⁰तदग्न्युपानुवा-
 क्यमित्याचक्षतेऽध्वरादीनां त्रयाणां विधिर्या-

¹⁰सं—१, ७, ७मानुवाकमारभ्य १२शानुवाकपर्यन्तम्.

¹¹द्वां—१, ३, २यानुवाकमारभ्य २मानुवाकपर्यन्तम्.

¹²सं—१, ८मः प्रश्नः अन्तिमानुवाकं वर्जयित्वा. द्वा—१, ९, ९मानुवाकश्च ॥

¹³सं—२, १, १मानुवाकमारभ्य १०मानुवाकपर्यन्तम्.

¹⁴सं—२, २, १—११. ३, १—१३. ४, १—१३नुवाकाः. ॥

¹⁵सं—२, ९प्रश्ने १मानुवाकमारभ्य ६ष्ठानुवाकपर्यन्तम्. तस्मिन्ने-
 व प्रश्ने ११शेऽनुवाके 'देवा वै सामिधेनीरनूच्य' इत्यादिरनुवाक-
 शेषः । तस्मिन्नेव काण्डे ६प्रश्ने १-६वाकाश्च । द्वा—१, ३, १०
 मानुवाकस्तच्छेषः ॥

¹⁶सं—३यः काण्डः. प्रतिप्रश्नमन्तिमानुवाकवर्जम्.

¹⁷सं—४चतुर्थं काण्डं १-४, ७ श्लेष्वन्तिमानुवाकं ६, ६-९वाकांश्च वर्ज-
 यित्वा. (सं—४, २, ७मानुवाकादूर्ध्वं आ—३, १७शोनुवाकः.
 सं—४, ३, ११शानुवाकादूर्ध्वं आ—३, १८शोनुवाकः. सं—४, ४, ९
 मानुवाकादूर्ध्वं आ—३, १९शोनुवाकश्च.) द्वा—१, ९, ७—८नुवाको.

¹⁸सं—९, १, १—१०वाकाः. तत्रैव २तीयप्रश्ने १—१०अनुवाकाः.
 ३तीयप्रश्ने १—११वाकाः. ४र्थप्रश्ने १—११वाकाः

¹⁹सं—९, ९मे प्रश्ने १—१०नुवाकाः. ६ष्ठे प्रश्ने १—१० नुवाकाः.
 ७मे प्रश्ने १—१० नुवाकाश्च ॥

²⁰अध्वरविधिः—सं—६ष्ठं काण्डम्. ७, १मे प्रश्ने १-३यानुवाकाः.
 द्वा—१, ९, ९—१२नुवाकाः ॥ ग्रहविधिः द्वा—२, २, १-४वाकाः.

21

22

23

24

ज्या राजसूयविधिस्सत्रायणमश्वमेधस्तस्य क्रमः—

१ पश्चादौ सात्रिका दशिन्योनुवाकोनाः.

२ पडनुवाकमाग्निकं महापृष्ठं नाम.

३ द्वे त्रैशिके दशिन्यौ.

४ त्रयनुवाकं द्विचत्वारिंशिकं दहरपृष्ठं नाम.

५ त्रैशिकोत्तमा दशिनी.

६ द्विचत्वारिंशिकावनुवाकौ.

७ दशिन्युत्तमश्व.

द्वा १, ४ र्थे प्रश्ने १ मानुवाकः, ९ मे प्रश्ने ४ र्थोनुवाकश्च तच्छेषः ॥
दाक्षिणविधिः द्वा-२, २, ९ मोनुवाकः ॥

२१ सं—१, १, १४. २, १४. ३, १४. ४, ४०. ५, ११. ६, १२.
७, १३. ८, २२. २, १, ११. २, १२. ३, १४. ४, १४.
५, १२. ६, ११-१२. ३, १, ११. २, ११. ३, ११. ४, ११.
५, ११. ४, १, ११. २, ११. ३, १३. [४, १२. ७, १९.] ॥

२२ द्वा—१ मे काण्डे ६-८ प्रश्नाः ४, ९-१० वाकौ, ९, ६ धानुवाकश्च.

२३ सं—७, १, ४-१० वाकाः. २, १-१०. ३, १-१०. ४, १-११.
. ५, १-१० द्वा—१, २, २-६ नुवाकाः. द्वा-१, ४, ९-७ नुवा-
वाकाश्च. (द्वा-१, ४, ९-७ नुवाकाः अध्वरादिविधिशेषा इत्येके.)

२४ सं—७, १, ११-२०. २, ११-२०. ३, ११-२०. ४, १२-२२.
५, ११-२४. सं-४, ४, १२. ६, ६-९. ७, १९. सं-५, ५,
११-२४. ६, ११-२३. सं-५, १, ११. २, ११-१२. सं-५,
७, ११-२४. (आ-३, २०-२१.) सं-५, ७, २९-२६. सं-५,
३, १२. ४, १२. सं-७, ५, २९.

प्रवर्ग्यस्तद्विधिरग्निहोत्रविधिर्होतारस्ताद्विधिरुप-
 होमाः कौकिलीस्सवास्तूक्तानि नक्षत्रेष्टयः पुरो-
 डाशविधिर्नृमेधपितृमेधौ दार्श्यं हौत्रं पाशुकं चा-
 छिद्रकाण्डमश्वमेधविधिरित्येतावन्ति शाखाका-
 ण्डानि ॥

²⁵आ—७मः प्रश्नः (‘नमो वाचे’ इति प्रश्नः)

²⁶आ—८ (देवा वै सत्रमिति प्रश्नः.)

²⁷वा. २, १मः प्रश्नः. वा—१, ४, ३-४वाकौ च तच्छेषौ.

²⁸आ. ३, १-१३.

²⁹वा. २, २, ६-३, ११.

³⁰वा—२, ४-९प्रश्नौ.

³¹वा—२, ६ष्ठः प्रश्नः. वा—१, ४, २यानुवाकस्तच्छेषः.

³²वा—२, ७मः प्रश्नः.

³³वा—२, ८मः प्रश्नः. वा—२, ८, ८मानुवाकादूर्ध्वं. आ—३, १४-१९-
वाकौ तच्छेषौ.

³⁴वा—३, १मः प्रश्नः. वा—१, ९, १-३वाकाः तच्छेषाः.

³⁵वा—३, २-३प्रश्नौ.

³⁶वा—३, ४र्थः प्रश्नः.

³⁷आ—४र्थः प्रश्नः.

³⁸वा—३, ९मः प्रश्नः. सं—२, ९, ७मानुवाकमारम्य ११वाके ‘लोकं-
चाभिजयति’ इत्यन्तम्. ताद्विधिः. सं—१, ७, २यानुवाकः.
सं—२, ६, ७-१०वाकाश्च तच्छेषाः.

³⁹वा—३, ६ष्ठः प्रश्नः.

⁴⁰वा—३, ७मः प्रश्नः.

⁴¹वा—३, ८-९प्रश्नौ.

उपनिषदो वेदान्तास्तास्त्रयस्सांहित्यो⁴² याज्ञि-
क्यो⁴³ वारुण्यश्चेत्येतावत्तित्तिरिः प्रोवाच ॥⁴⁴

अथाष्टौ काठकानि सावित्रनाचिकेतचातुर्हो-
त्रवैश्वसृजारुणाः पञ्च चितयो दिवश्शयेनयोपामा-
श्वेष्टयस्स्वाध्यायब्राह्मणमष्टममथ श्लोकाः ॥^{47 48 49 50 51 52}

इति प्रथमोऽध्यायः

शाखादिं याजमानं च होतृन् हौत्रं च दार्शिकम् ।^{8 28 38 13}
तद्विधीन्पितृमेघं च नवाहुः कस्य तद्विदः ॥१॥^{35-9-29 37}
अध्वरप्रभृति त्रीणि तद्विधिर्वाजपेयिके ।^{2-4 20 10-11}
सवाशुक्रियंकाण्डे च नवेन्दोरिति धारणा ॥ २ ॥^{32 25-26}

⁴²आ—१, १-१२ वाका .

⁴³आ—६ षः प्रश्नः.

⁴⁴आ—१, १३-१५ वाका .

⁴⁵ब्रा—३, १०.

⁴⁶ब्रा—३, ११.

⁴⁷ब्रा—३, १२, १.

⁴⁸ब्रा. ३, १२, ६-९.

⁴⁹आ—१.मः प्रश्नः

⁵⁰ब्रा—३, १२, १-२.

⁵¹ब्रा—३, १२, ३-४.

⁵²आ—२यः प्रश्नः.

*इतः परमुपरि निहिता अङ्काः प्रथमाध्याये तत्तदङ्काङ्कितमाण्डान् सूचयन्ति.
† प्रजापतेरित्यर्थः.

त्रिष्वग्न्याधेयपूर्वेषु अग्नौ च सविधिद्वये ।
 विधौ चैवाग्निहोत्रस्य सप्तस्वग्निमृषिं विदुः ॥ ३ ॥
 अवशिष्टानि यानि स्युः काण्डान्यन्यानि षोडश ।
 विश्वान्देवानृषींस्तेषु विदुर्वेदविदो जनाः ॥ ४ ॥
 सब्राह्मणो राजसूयः पशुबन्धस्सहेष्टिभिः ।
 उपानुवाक्यं याज्याश्च अश्वमेधस्सब्राह्मणः ॥ ५ ॥
 सत्रायणं चोपहोमास्सूक्तानि च सहेष्टिभिः ।
 सौत्रामणी सहाच्छिद्रैः हौत्रं मेघश्च षोडश ॥ ६ ॥
 काण्डनामोपनिषत्सु काठकाग्निषु हव्यवाट् ।
 तदिष्टिकाण्डयोर्विश्वे ब्रह्मान्नायविधावृषिः ॥ ७ ॥
 एकाग्निको विधिः काण्डं वैश्वदेवमिति स्थितिः ।
 आरण्यको विधिः काण्डमरुणास्तत्रदैवतम् ॥ ८ ॥
 काण्डशेषान्यथाकाण्डं विदध्यात्तु विचक्षणः ।
 यथा सारस्वते पाठे ज्ञानमात्रमिहोच्यते ॥ ९ ॥
 अथ काण्डऋषीनेतानुदकाञ्जलिभिश्शुचिः ।

*प्रमुग्मन्तोनि प्रश्नद्वयम्. अदितेनुमन्यस्वेत्यादयः परिषेचनमन्त्राः. अमये स्वादि-
 त्यादयो वैश्वदेवमन्त्रा एतानचत्वारिंशत्.

अव्यग्रस्तर्पयेन्नित्यमन्नैः पर्वाष्टमीषु च ॥१०॥
 काण्डोपाकरणेष्वेतान्पुरस्तात्सदसस्पतेः ।
 जुहुंयात्काण्डसमाप्तौ च श्रुतिरेषा सनातनी ॥११॥

इति द्वितीयोध्यायः.

²⁸ होतृन्प्रवर्ग्यकाण्डं ²⁵ च याश्चोपनिषदो ⁴²⁻⁴⁴ विदुः ।
⁴⁹ अरुणाम्नायविधिश्चैव ⁵² काठके परिकीर्तितौ* ॥१॥
⁴³ रुद्रा नारायणश्चैव मेधो यश्चैव ³⁷ पित्रियः ।
 एतदारण्यकं सर्वं नाव्रती श्रोतुमर्हति ॥ १३ ॥
 कारीर्यश्चाथ[†] पित्र्याश्च[‡] दिवाकीर्त्यांति येषु च^{††} ।
[†] रुद्रास्सन्ततिरित्येतावनुवाकौ च सात्रिकौ^{‡‡} ॥१४॥
 होतृविध्यवसाने चानुवाकचतुष्टयम्^{†††} ।
 सूक्तेषु सूक्तं यत्सौर्यं^{‡‡‡} मेधो यश्चैप ³⁷ पित्रियः ॥१५॥
⁴³⁻⁵² काठकानि च सर्वाणि ^{25 28, 42-44} सर्वाण्यारण्यकानि च ।
 दिवाकीर्त्यानि शाखायामेतावन्तीति धारणा ॥१६॥

*काण्डानुक्रमव्याख्यानान्तु 'काठके परिकीर्तितः सावित्रचिव्यादयः' इति व्याख्यातम्.
[†]स. ४, ५. [‡]स-२, ४, ७-१०.
^{‡‡}स-१, ८, ५. २, ६, १२. ^{‡‡‡}स-१, ३, १०. ६, ८-९. ^{‡‡‡‡}स. २, ६, १६.
^{‡‡‡‡}स-७, ३, १०. ^{‡‡‡‡‡}स-१, ३, ३-४. ^{‡‡‡‡‡‡}स. २, ३, ८-११.
^{‡‡‡‡‡‡}स. २, ८, ७मानुवाके 'जगतस्तास्युपथ' इत्यन्तम्.

कल्पे पितृविधिश्चैव प्रवर्ग्यविधिरेव च ।
 काठकानां विधिश्चैव कारीरीविधिरेव च ॥ १७ ॥
 अरुणाम्नायविधिश्चैव शतरुद्रविधिस्तथा ।
 कल्पेषु तु य आम्नाता मन्त्रास्तानप्यतन्द्रितः ॥ १८ ॥
 यथाक्रममुपाकृत्याधीयीतेति चोच्यते ।
 अक्षारलवणं भूमौ मुखेन पशुवत्कविः ॥ १९ ॥
 चतूरात्रन्तु भुञ्जीत कारीर्यध्ययने व्रतम् ।
 कारीरीव्रतवच्चापि काल*व्रतमिहोच्यते ॥ २० ॥
 न तत्र पशुवद्भुञ्ज्यान्न च भूमाविति स्थितिः ।
 काल*व्रतं तु यत्प्रोक्तं अग्निकाण्डे तदिष्यते ॥ २१ ॥
 सावित्रीभ्यः^१ प्रभृत्यूर्ध्वमौपध्यनुवाकादिति^२ ।
 समित्कलापं त्रयहमाहरन्ति मृगारेष्ट्याम्^३ ॥ २२ ॥
 एष्वन्येषु तु यानन्यान्यमानाचक्षते द्विजाः ।
 तान्यथोक्तान्यथोक्तैश्चाधीयीतेति च शासनम् ॥ २३ ॥
 स्वाध्यायब्राह्मणं काण्डं काठके पठितो विधिः ।
 स्वयम्भूश्चात्र दैवत्यं सर्वभूताधिपपतिः ॥ २४ ॥
 वैशम्पायनो यास्कायैतां प्राह पैङ्गये ।
 यास्कस्तित्तिरये प्राह उखाय प्राह तित्तिरिः ॥ २५ ॥

उखशशाखामिमां प्राह आत्रेयाय यशस्विने ।
 तेन शाखा प्रणीतेयमात्रेयीति च सोच्यते ॥२६॥
 यस्याः* पदकृदात्रेयो वृत्तिकारस्तु कुण्डिनः ।
 तां विद्वांसो महाभागां भद्रमश्रुवते महत् ॥२७॥
 त्रिशीर्षाणं नवात्मानमष्टपुच्छं द्विरंसकम् ।
 त्रिंशत्पक्षं समन्विच्छेच्छकुनिं ब्रह्मसम्भवम् ॥२८॥
 उपनिषदोस्य शिरोर्कावंसौ भुवनपतेर्नवऽ यान्या-
 त्मा सः ।

कठविहितानि विदुः पुच्छेष्टौ यदपि च शेषमत-
 स्तौ पक्षौ ॥ २९ ॥

मन्वात्मा घर्मशृङ्गोसावष्टास्योप^१निपत्ककुत् ।

विध्यङ्ग**रूपभस्वर्विच्चतुर्होतृललामवान् ॥३०॥

शाखाद्यादिं विपाप्मानं विधिमन्त्रमयं शुभम्^{††} ।
 सामान्य^{‡‡}मेतं पन्थानं दिव आहुर्मनीषिणः ॥३१॥

रहस्यमूल ऋक्पर्णो यजुष्पुष्पप्रवालवान् ।

यज्ञकर्मफलश्रीमान्विप्रभ्रमरसेवितः ॥ ३२ ॥

*यस्या

§1,8,9,15,28,29,35,37,38. वाण्डा.

**9,11,18,20,22,26,27,29,35,41. वाण्डा

††शक्तम्.

‡‡सामान्त.

†महाशाखा

‡ब्रह्मसम्मितम्.

¶शृङ्गोष्टावष्टास्यो.

कल्पे पितृविधिश्चैव प्रवर्ग्यविधिरेव च ।
 काठकानां विधिश्चैव कारीरीविधिरेव च ॥ १७ ॥
 अरुणाम्नायविधिश्चैव शतरुद्रविधिस्तथा ।
 कल्पेषु तु य आम्नाता मन्त्रास्तानप्यतन्द्रितः ॥ १८ ॥
 यथाक्रममुपाकृत्याधीयीतेति चोच्यते ।
 अक्षारलवणं भूमौ मुखेन पशुवत्कविः ॥ १९ ॥
 चतूरात्रन्तु भुञ्जीत कारीर्यध्ययने व्रतम् ।
 कारीरीव्रतवच्चापि काल*व्रतमिहोच्यते ॥ २० ॥
 न तत्र पशुवद्द्रुज्यान्न च भूमाविति स्थितिः ।
 काल*व्रतं तु यत्प्रोक्तं अग्निकाण्डे तदिष्यते ॥ २१ ॥
 सावित्रीभ्यः^१ प्रभृत्यूर्ध्वमौपध्यनुवाकादिति^२ ।
 समित्कलापं त्रयहमाहरन्ति मृगारेष्ट्याम्^३ ॥ २२ ॥
 एष्वन्येषु तु यानन्यान्यमानाचक्षते द्विजाः ।
 तान्यथोक्तान्यथोक्तैश्चाधीयीतेति च शासनम् ॥ २३ ॥
 स्वाध्यायब्राह्मणं काण्डं काठके पठितो विधिः ।
 स्वयम्भूश्चात्र दैवत्यं सर्वभूताधिपपतिः ॥ २४ ॥
 वैशम्पायनो यास्कायैतां प्राह पैङ्गये ।
 यास्कस्तित्तिरये प्राह उखाय प्राह तित्तिरिः ॥ २५ ॥

उखशाखामिमां प्राह आत्रेयांय यशस्विने ।
 तेन शाखा प्रणीतेयमात्रेयीति च सोच्यते ॥२६॥
 यस्याः* पदकृदात्रेयो वृत्तिकारस्तु कुण्डिनः ।
 तां विद्वांसो महाभागां भद्रमश्रुवते महत् ॥२७॥
 त्रिशीर्षाणं नवात्मानमष्टपुच्छं द्विरंसकम् ।
 त्रिंशत्पक्षं समन्विच्छेच्छकुनिं ब्रह्मसम्भवम् ॥२८॥
 उपनिषदोस्य शिरोर्कावंसौ भुवनपतेर्नवऽ यान्या-
 त्मा सः ।
 कठविहितानि विदुः पुच्छेष्टौ यदपि च शेषमत-
 स्तौ पक्षौ ॥ २९ ॥
 मन्त्रात्मा घर्मशृङ्गोसावष्टास्योप^१ निपत्ककुत् ।
 विध्यङ्ग**रूपभस्वर्विच्चतुर्होतृललामवान् ॥३०॥
 शाखाद्यादिं विपाप्मानं विधिमन्त्रमयं शुभम्^{††} ।
 सामान्यं^{‡‡}मेतं पन्थानं दिव आहुर्मनीषिणः ॥३१॥
 रहस्यमूल ऋक्पर्णो यजुष्पुष्पप्रवालवान् ।
 यज्ञकर्मफलश्चीमान्विप्रभ्रमरसेवितः ॥ ३२ ॥

*यस्यां.

§1,8,9,15,28,29,35,37,38. काण्डाः

**9,11,18,20,22,26,27,29,35,41. वाण्डाः

††शकम्.

‡‡सामान्त.

‡‡ब्रह्मसमितम्.

‡‡शृङ्गोष्टकांटास्यो.

छन्दस्स्कन्धश्शाखाशाखो ब्राह्मो वृक्षस्साक्षादेपः ।
यस्तं विद्यात्स ऋषिर्विप्रस्स स्वर्गच्छेदाद्या कीर्तिम्

॥ ३३ ॥

एतानृषीन्यजुर्वेदे यः पठन्वेद वेदवित् ।
ऋषीणामेति सालोक्यं स्वयम्भोश्चैति साम्यताम्*
स्वयम्भोश्चैति साम्यतामिति ॥ ३४ ॥

इति तृतीयोध्यायः.

काण्डानुक्रमणिका सम्पूर्णा.

पृष्ठ.	पङ्क्तौ	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
११७	१८	यत्	यत्
१२७	३	॥ २ ॥ ॥ १ ॥	॥ २ ॥
१२८	२	स्वहा	स्वाहा
१२९	"	पृथिवी	पृथिवी
१६७	३	११	१४
१७३	"	पर्यस्व-	पर्यस्व-
१७८	२	दभन् ॥	दभन् ॥ १४ ॥
१९४	१	॥ १७ ॥	॥ १८ ॥
२०१.	३	अग्ने	'अग्ने
२१९	४	एते इति	एते इति
२३१	५	अदब्धः	अदब्धः
२३९	१	धारये	धारये
२४२	५	कृतो	कृतो ।
२५६	३	वरुणयोः	वरुणयोः
२८३	६	एतत् । त्वम् ।	'एतत् । त्वम् ।
२९६	२	आह	अह
३००	७	त्वा उप	त्वा । उप
३०६	१	मा यज्ञ	मा यज्ञ
३०९	"	घर्षा	घर्षा
३१७	४	अनुर्वा	'अनुर्वा
३५४	५	अक्रन्दत्	अक्रन्दत्
३७१	"	सुष्टुतय	सुष्टुतय

भट्टभास्करभाष्यस्य शुद्धाशुद्धसूचिका.

पृष्ठ.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
१०	१	अनुदात्तं	अनुदात्त
१६	२	उदात्तेत्	उदात्तेत्
१७	१९	शृष्ट	शृष्ट्व
१८	१३	*	त्रा. २-१-२.
२०	६	एरचि	एरज
२४	१३	केषु च	कसेषु च
२७	९	यद्भैरै	यद्भैर
३०	३	रुप्रत्ययः	रूप्रत्ययः
४८	४	१७	१७-१९
४८	१३	१८	२०
५७	१२	घात्रे	धात्रे
८१	१४	शिका	शीका
८१	२१	३-१-१२२	३, १-२
९०	२३	रोः प्रकृतिभावः	प्रकृतिभावः
११९	१३	रनुच्छ्रयति	रनूच्छ्रयति
१२६	९	ध्यर्थं	द्ध्यर्थं
१३०	४	मसि ।	मिति ।
१३४	९	ईडभावः	धिभावः
१५७	१८	उ. २-९.	उ. २-८.

पृष्ठे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्	शुद्धम्.
१६८	३	लिङि	लुङि
२३३	५	दुपदस्य	दुपधस्य
२६०	१	अन्धि	अन्धि
३०८	१३	१-१-४ ^४	१-३-१ ^१
३१६	१	मास्करेण	भास्करेण
३६६	१	रुक्मवते	रुक्मते
३८०	३	तृतीय	तृतीये

